

A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei

IV.

A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei IV.

Szeged, 1999. október 27–28.

Szerkesztette Büky László és Maleczki Márta

Szegedi Tudományegyetem
Általános Nyelvészeti Tanszék
Magyar Nyelvészeti Tanszék
2000

© Büky László – Maleczki Márta

Technikai szerkesztő Szécsényi Tibor

A címlapon Büky László metszete van

ISBN 963 482 277 0 ö
ISBN 963 482 480 3

Tartalom

BEVEZETŐ (Büky László – Maleczki Márta)	7
ALBERTI GÁBOR: Mi fán terem a „konkordiális nyelvtan”?	9
KÁLMÁN LÁSZLÓ és TRÓN VIKTOR: Értékek azonossága-e az egyeztetés?	43
BIBOK KÁROLY: „Szemantikai egyeztetés” a megnyilatkozás-jelentés levezetése során	57
PETE ISTVÁN: Egyeztetési típusokról a mondat szerkezetében	69
É. KISS KATALIN: A [+REFERÁLÓ] és [+SPECIFIKUS] jegyek ellenőrzése a kontrasztív topik esetében	85
CSATAY RICHÁRD: Egyeztetés a magyarban: a szám-jegy egyeztetése	97
OLSVAY CSABA: Formális jegyek egyeztetése a magyar nemsemlges mondatokban	119
BARTOS HUBA: Az alanyi és a tárgyas ragozásról	153
MARCEL DEN DIKKEN: A tárgyi személyes névmások szerkezete és az egyeztetés ...	171
KUGLER NÓRA: Az -é jeles (birtokosságbeli) egyeztetésről	181
SZÉCSÉNYI TIBOR: Esetegyeztetés a predikatív főnévi csoportban	189
KÁLMÁN LÁSZLÓ és TRÓN VIKTOR: A magyar igekötő egyeztetése	203
BÁNRÉTI ZOLTÁN: Egyeztetés agrammatikus afáziában: a szintaktikai fa metszése ..	213
POLGÁRDI KRISZTINA: A magánhangzó ~ zéró váltakozás a magyarban és a „csak CV”-elmélet	229
REBRUS PÉTER: A helyelemek egyeztetése a CV-fonológiában	245

Bevezető

Ami első tudományos konferenciánk idején még csupán reményünk volt, immár megvalósult: rendezvényeink és a hozzájuk kapcsolódó kiadványsorozatunk rendszeressé vált. Ennél is fontosabb azonban, hogy bizonyos tudományos együttgondolkodás jelei mutatkoznak meg ezeken az üléseken, ami azért is figyelemreméltó, mert a kutatók, az előadók felfogásban és módszerben öröndetes sokféleséget és sokszínűséget mutatnak. Az 1999. évi ülősszakunk témája az egyeztetés, amelyen nem pusztán morfológiai egyeztetést értünk, hanem bármilyen (fonológiai, szintaktikai stb.) jegyek szabályos együttelfordulását. Az előadásokban, illetőleg a belőlük készült tanulmányokban ennek megfelelően valamennyi nyelvi szint képviselve van. E kötetben közöljük Bartos Huba munkáját is (Az alanyi és a tárgyaz ragozásról), amely a szerkesztők hibájából véletlenül az előző konferencia anyagából kimaradt. Ezúton is elnézést kérünk a szerzőtől.

Az itt megjelent tanulmányok mindegyikét véleményeztettük, s a lektoroknak ezúton is köszönetet mondunk lelkiismeretes és alapos szakmai bírálataikért, észrevételeikért (amelyeket a szerzők igyekeztek hasznosítani a tanulmányok végleges változataiban), továbbá a magyar Tudományos Akadémia Szegedi Területi Bizottságának, hogy a székházukat rendelkezésünkre bocsátották. Köszönjük munkatársainknak a rendezéshez nyújtott segítséget, különösen Németh T. Enikőnek és Németh Miklósnak.

A kötet megjelenéséhez hozzájárult a Szegedért Alapítvány, az OTKA (T 029590) és az MTA Szegedi Területi Bizottsága.

Büky László – Maleczki Márta

Mi fán terem a „konkordiális nyelvtan”?

Alberti Gábor

PTE Nyelvtudományi Tanszék

albi@btk.pte.hu

1. Bevezető megjegyzések a „konkordiális nyelvtanról”¹

A címben említett „konkordiális nyelvtan” ötletét egy 1988-ban megjelent *Agreement in Natural Language* c. gyűjteményes kötet szerkesztői (Barlow – Ferguson 1988: 1) vetik fel, e pesszimista szavak kíséretében:

„It might be possible to construct a theory in which agreement plays the central role (perhaps »concordial grammar«?), but linguistic theorists have generally treated agreement phenomena as secondary or even marginal or incidental.” [Noha esetleg lehetséges lenne egy olyan elméletet konstruálni, amelyben az egyeztetés játszaná a főszerepet (talán „konkordiális nyelvtannak” nevezhetnénk), az elméleti nyelvészek az egyeztetési kérdéseket általában másodlagos, vagy egyenesen marginális vagy esetleges jelenségekként kezelik.] Maga a kötet természetesen az egyeztetési jelenségek elkötelezett kutatóinak cikkeiből áll.

Az elmúlt tíz év során nagyot fordult a (nyelvész-)világ: a szintaxis-központú elméletek is központi kérdésnek tekintik immár az egyeztetési (és esetadási) jelenségeket. Persze a maguk módján kezelik azokat; a Minimalista Programban például a morfológiai kapcsolat „ellenőrzése” oly módon történik, hogy az érintett kifejezéseknek egy meghatározott szomszédossági konfigurációba kell kerülniük egymással mozgatás révén (sőt – szó szerint – „árán”). Noha a morfológiai kapcsolat szinkrón funkciója gyakran éppen az, hogy a („felszíni”) mondatban **távol eső** kifejezések szemantikai kapcsolatára utaljon.

A morfológiai kapcsolatok közvetlen (mozgatás nélküli) kifejezésére a jegy-unifikáción alapuló grammatikák vannak predesztinálva, pl. Karttunen és Zeevat unifikációs kategoriális nyelvtanai. Itt azonban a keletkező szintaktikai fák interpretációjával adódik probléma (pl. „spurious ambiguity” [hamis többértelműség]²)...

Milyen lenne hát az ideális „konkordiális nyelvtan”?

E cikkben amellet szeretnék érvelni (elsősorban magyar példaanyagon szemléltetve az argumentációt), hogy az a GASG nevű grammatikai struktúra, amelyet a Kamp-féle diskurzus-szemantika kompozicionális partneréül javasoltam (pl. Alberti 1996, 1998a, 1998b, 1999), éppen a fenti problémák megoldását nyújtja:

---

¹ E cikk alapjául a *IV. konferencia a mai magyar nyelv leírásának újabb módszereiről* című szegedi rendezvényen 1999. október 28-án ugyanilyen címmel tartott előadásom szolgált. A cikk megírását az F 026658 számú ifjúsági OTKA pályázat, valamint a Széchenyi Professzori Ösztöndíj támogatta.

² Ezen a jelenségen azt értjük, hogy a mondatelemzés során ugyanahhoz a szemantikai interpretációhoz számos összetevős szerkezeti fa társítódik, ami által a szerkezeti viszonyok tartalmatlanná válnak, és végső soron megkérdőjeleződik az, hogy az összetevős szerkezet valóban adekvát kifejezője-e a mondat elemei közötti **releváns** viszonyoknak.

I. unifikációs jellegénél fogva hatékony és közvetlen kifejezését biztosítja a morfológiai kapcsolatoknak (amelyek univerzális rendszerét Ch. Lehmanné (1988) alapozva tekintjük át),

II. egységes kezelését teszi lehetővé az egyeztetés (és esetadás) – mint formális viszonyok – mögött sejtethető szemantikai kapcsolatoknak („kopredikáció”),

III. megoldást ad a nem morfológiailag, hanem tisztán szintaktikai eszközökkel (szomszédossággal, szó-sorrenddel) kifejezett kapcsolatok megragadására is („domináns” és „recesszív szintaktikai rangparaméterek” bevezetésével, amelyek az optimalitás-elméletekkel rokonítják a GASG-et).

A GASG ismerete, bár nyilván hasznos, természetesen nem előfeltétele e cikk olvasásának. Inkább arról van szó, hogy az egyeztetési jelenségek tárgyalása kiváló kiindulópont a GASG hatékony bemutatásához, lelkületének mélyreható megértéséhez. Mint ahogyan másfelől abban is bízunk, hogy a GASG olyan keretet biztosít, amelyben a szemantikai kapcsolatok morfológiai tükröződéséről tett univerzális állításaink jól megragadható egzakt tartalmat nyernek és megfelelő kontextusba kerülnek, amelyben a szintaktikai relációk szerepe is önként adódik.

A tárgyalás során először az egyeztetés szemantikai tartalmának feltárásával (2.1.–2.2.), majd általában a különféle mondaton belüli morfológiai függőségi viszonyok rendszerszerű ábrázolásával és magyarázatával (2.3.) foglalkozunk. Egy **konkordiális generátorrendszernek** hívható relációs struktúrát fogunk meghatározni a mondatbeli morfológiai kapcsolatokból kikövetkeztethető szemantikai („kopredikációs”) viszonyrendszer megjelenítésére. Megfogalmazunk továbbá egy univerzálét morfológia és szemantika viszonyáról (10), amely mindazon morfológiai jelenségekre teljesülni látszik, amelyek Lehmann (1988) univerzális rendszere szerint a világ nyelveiben létez(-het)-nek.

A 3.1. pontban megállapítjuk, hogy a szintaktikai jelenségek egy jól meghatározható értelemben kiegészítő (ugyanakkor némileg átfedő) viszonyban vannak a morfológiai rendszerrel (16, 18). Az a teljes rendszer pedig, amelyet együtt kiadnak, éppen egy GASG típusú generatív nyelvtanná specifikálható. A 3.2. alpont (és a melléklet) a GASG mellett felsorakoztatható érvek bemutatására és a nyelvtan mondatgeneráló képességének a szemléltetésére szolgál, 3.3.-ban pedig felvázoljuk a GASG szintaktikai rangparamétereken alapuló lexikai reprezentációs technikáját, bizonyítandó, hogy nem lehetetlen a lexikonba helyezett paraméterekkel kezelni azokat a részlegesen vagy teljesen ellentétes szerkezeti követelményeket, amelyeknek a mondatalkotó szavak a Minimalista Program (Chomsky 1995) szerint összetevős fák felépítése és mozgás segítségével való többszörös átépítése révén tudnak eleget tenni.

2. Univerzálé az egyeztetés, az esetadás és a szemantikai viszonyok kapcsolatáról

Egy grammatikai rendszertől az emberi nyelv(-ek) mondataiban kimutatható **releváns** formális (morfológiai, szintaktikai stb.) viszonyoknak az adekvát ábrázolását várhatjuk el, ahol a „relevancia” említésével (mindenek előtt) arra a szemantikai tartalomra kívánunk utalni, amely a mondatépítés céljából a lexikonból kiemelt elemek lexikai jelentésén túl mondatbeli összerakásukból fakad.

Az alábbi 2.1. alpontban a relevancia általános kérdését leszűkítjük az egyeztetés jelenségére, arra a kérdésre jutva ezáltal, hogy vajon mi az egyeztetés „jelentése” / szemantikai jelentősége. Konkrét választ természetesen csupán adott szemantikai rendszerhez képest remélhetünk. A választás a Kamp-féle (van Eijck–Kamp 1997) Diskurzus-Reprezentációs Elméletre (DRT) esett, részben annak a korábban említett cikkeimben tárgyalt előnyei és biztató perspektívája miatt, részben azon újabb előny okán, hogy e rendszer keretei között az egyeztetési viszony a szemantika oldalán egy jól megragadható – **kopredikációs** – viszonyra képeződik.

A 2.1. alpontban bemutatandó némi kontrasztív vizsgáldást és szemléltetést követően, a 2.2.-ben egy egzakt szisztémát javasolunk annak megragadására, hogy adott mondatban a szavak közötti morfológiai kapcsolatok (az egyeztetésen kívül az esetviszonyt kell bevonnunk a vizsgálati körbe) összességében milyen szemantikai információt hordoznak. Egy **konkordiális generátorrendszernek** hívható relációs struktúrát fogunk meghatározni a mondatbeli morfológiai kapcsolatokból kikövetkeztethető kopredikációs viszonyrendszer megjelenítésére.

A 2.3. alpontban megfogalmazzuk a morfológiai kapcsolatok és a szemantikai kapcsolatok viszonyáról szóló, az előző két alpontban előkészített univerzálét; szembenézünk két lehetséges általános ellenérvvel; végül rámutatunk, hogy ez az univerzálé a morfológiai kapcsolatoknak mindazon eseteire teljesül, amelyek Lehmann (1988) univerzális rendszere szerint a világ nyelveiben létez(-het)-nek.

2.1. Mi az egyeztetés tartalma a (DRT) szemantikában?

Kezdjük az egyeztetés szemantikai jelentőségének a tanulmányozását egy mondat német, magyar és angol változatának párhuzamos vizsgálatával (1a–c), egyben illusztrálva ezeken a választott DRT szemantika reprezentációs eljárásának alapvonásait is!

- (1) a. *Mein kluger Lehrer fand eine
enyém-H-E-NOM okos-H-E-NOM tanár talált-E/3 egy-N-E-ACC
freundliche ungarische Studentin.
barátságos-N-E-ACC magyar-N-E-ACC diáklány*
‘Az én okos tanárom talált egy barátságos magyar lányt.’
- b. *Az én bölcs tanárom talált egy barátságos magyar diáklányt.*
- c. *My clever teacher found a friendly Hungarian student.
enyém okos tanár talált egy barátságos magyar diáklány*
‘Az én okos tanárom talált egy barátságos magyar lányt.’

A (2) pont a három mondat közösnek tekinthető DRS-ét (diskurzus-reprezentációs struktúráját) mutatja:³

³ Megjegyzendő persze, hogy erősen egyszerűsített – de jelen céljaink szempontjából azért elegendő – DRS-ről van szó, amelyből például éppen a szituáció egészére utaló referens és az időreferensek hiányoznak (ami annyiból sajnálatos, hogy a DRT-ben rejlő biztató perspektíva éppen ezen tényezők célszerű kezelésében áll; l. pl. Alberti (2000)). Az egyeztetési témakörrel való elképzeléseim kifejtése során a DRS-eket tartalmazó DRS-ek alkalmazásától is el tudunk tekinteni (amúgy ez a fajta rekurzivitás szintén a DRT erős fegyverei közé tartozik). Megjegyzendő továbbá, hogy nem állítjuk teljes általánosságban azt, hogy egy L nyelvű mondatnak

(2)

q r (i)
bölcs(q)
tanára(q, i)
talált(q, r)
barátságos(r)
magyar(r)
diáklány(r)

A DRS lényegében egy részleges világmodell, amelyben egy adott diskurzusban bevezetett/felidézett szereplőkről teszünk állításokat.⁴ A szereplőket referensek jelenítik meg a DRS-ben. A tárgyalt mondatot egy olyan egymondatos diskurzusnak tekinthetjük, amelyben három szereplőt idézünk fel: egy tanárt (q), egy diáklányt (r), és a beszélőt magát, akit *i* jelöl az angol *I* nyomán, és azért tettük zárójelbe a DRS felső referens-sorában, mert a beszélő referense (akárcsak a hallgatóé, a jelen pillanatáé, és az *itt* helyéé), valamilyen értelemben diskurzusbeli felidézés nélkül is jelen van minden DRS-ben.

A bemutatott DRS további soraiban állításokat teszünk a felsorolt referensekről.⁵ A q-ról az derül ki, hogy bölcs, hogy tanára valakinek⁶, mégpedig nekem, és hogy talált valakit; mégpedig egy r diáklányt, aki barátságos és magyar.

A morfológia és a szemantika kapcsolatának feltárását kezdjük a német mondat (1a) tanulmányozásával, mert annak a leggazdagabb az egyeztetési hálózata. A *kluger* 'okos' és a *Lehrer* 'tanár' közötti (esetben, nemben és számban történő) jelzői egyeztetés például azzal a szemantikai ténnyel vonható párhuzamba, hogy ugyanarról a személyről állítjuk, hogy okos, mint akiről azt állítjuk, hogy tanár. A (2) DRS-ben ennek a kapcsolatnak a formai jele az, hogy a *bölcs* és a *tanár* predikátumoknak van egy közös argumentuma (q); ezt a viszonyt a továbbiakban nevezzük meg úgy, hogy a

mindenképpen létezik egy tetszőleges K nyelvben olyan fordítása, hogy a két mondathoz (izomorfiától eltekintve) ugyanaz a DRS tartozzon (bár a jó fordítás ismérvének éppen ezen állapot optimális megközelítését tekinthetjük). Az, hogy a három tárgyalt mondathoz (1a,b,c) közös DRS-t (2) tudtunk rendelni, részben éppen az egyszerűsítéseknek tudható be.

⁴ A DRT-t éppen e diskurzusokhoz kötődő részleges reprezentációk jelentőségének a felismerése hívta életre (pl. Kamp 1981); az a felismerés, hogy egy szöveg mondatainak egy totális világmodellben való szekvenciális interpretálása során a diskurzus-szöveg maga elkezd módosítani, építeni az interpretáció kontextusát szolgáló modellt. Következésképpen egy merev és totális világmodell és a szöveg grammatikai reprezentációja közé elkerülhetetlenül be kell iktatni egy fejlődő részleges modellt.

⁵ Matematikai értelemben a DRS egy rendezett pár, amelynek első komponense egy referens-halmaz, második komponense pedig egy **kondíció**-halmaz, amely a referenseknek egy totális világmodell entitásaihoz való hozzárendelését korlátozza oly módon, hogy például az *f* hozzárendelés nem jöhet szóba abban az esetben, ha az interpretálandó DRS-ben van egy *P*(q,r) állítás (kondíció) q és r kapcsolatáról, miközben a totális modellben az *f*(q) és *f*(r) megfelelők nem állnak *f*(P) relációban egymással ($\langle f(q), f(r) \rangle \notin f(P)$). A *talált*(q,r) DRS-beli feltétel tehát olyan *f* interpretációt követel meg, amelyben az *f*(p) entitás tényleg megtalálta a modell szerint az *f*(q) entitást.

⁶ A birtokosnak az N fejkategóriájú birtokszó vonzataként való felfogása a szerző munkáin kívül (Alberti 1995) pl. É. Kissnél (1998: 83) is megjelenik.

két predikátum (illetve a mondatépítés folyamatában forrásukul szolgáló két lexikai elem) **kopredikál/kopredikációs viszonyban** áll egymással! Ellenpróbaként tekintsük a *kluger* ‘okos’ és a *Studentin* ‘diáklány’ viszonyát: e szavak között (semmilyen szokásos értelemben) nincsen egyeztetés, és valóban nem is ugyanarról a személyről állítjuk, hogy okos, mint hogy diáklány; a két predikátum nem kopredikál, amit formálisan jelez, hogy egyikük egyetlen argumentuma q, míg a másikuké r.⁷

Az alábbi táblázatban (3b) és (3c) az (1a) mondatban található további két minőségjelzői egyeztetést mutatja be; és ezek szemantikai megfelelője valóban a kopredikáció egy-egy esete: az r referenssel megjelölt diáklányról állítjuk azt is, hogy barátságos, és azt is, hogy magyar. Az alany és állítmány közötti személy- és számbeli egyeztetés mögött (3d) ugyancsak kopredikáció rejlik, hiszen ugyanarról a q referensről közli a (2) DRS, hogy *tanára valakinek*, illetve hogy *talált valakit*. Annyi az újdonság az eddigiekhez képest, hogy két bináris predikátum között áll fenn a kopredikációs viszony.

(3)	a.	<i>kluger</i>	→	<i>Lehrer</i>	jelzői egyeztetés
	b.	<i>freundliche</i>	→	<i>Studentin</i>	jelzői egyeztetés
	c.	<i>ungarische</i>	→	<i>Studentin</i>	jelzői egyeztetés
	d.	<i>fand</i>	→	<i>Lehrer</i>	alany és állítmány egy.
	e.	<i>mein</i>	→	<i>fand</i>	eset-viszony (NOM)
	f.	<i>eine</i>	→	<i>fand</i>	eset-viszony (ACC)
	g.	<i>mein</i>	→	<i>Lehrer</i>	birtokos jelzői egy.
	h.	<i>eine</i>	→	<i>Studentin</i>	determinánsi egy.

(3e–f) nem egyeztetési viszonyt mutat be, hanem a mondatbeli szavak közötti morfológiai érzékenység/függőség másik lehetőségét, az eset-viszonyt. Lehmann (1988) is állítja, és a jelen cikk kopredikációs vizsgálatai is megerősítik, hogy az eset-viszony az egyeztetési viszonnal egy rendszert alkot. A *talál* régensen (Komlósy 1992) múlik az, hogy az alanyához tartozó birtokos jelző nem *meiner* vagy *meinen* alakban szerepel (3e), a tárgyához tartozó determináns pedig nem *einer* alakban. A ragozási paradigmák erősen redukáltak, de végső soron az alany nominatívuszáról, illetve a tárgy akkuzatívuszáról van szó, amely sajátos módon a németben (általában) nem a főnévi fejen, hanem (leginkább) a determinánsként szolgáló elemen mutatkozik meg.

(3g) és (3h) viszont egyértelműen egyeztetési viszonyt mutat (nemben és számban), ugyanakkor a mögöttes kopredikációs viszony felismeréséhez alaposabban át kell gondolnunk, hogy a (2) DRS hogyan származtatható a szavakhoz tartozó lexikai egységekből, hiszen a *mein* ‘enyém’ és az *eine* ‘egy’ szavak hozzájárulása a DRS-hez rejtve marad, nem mutatkozik meg világosan valamelyik kondíció sorában. Az alábbiakban részletesen kielemezzük, hogy az (1a) mondat szavaihoz tartozó lexikai egységek hogyan járulnak hozzá külön-külön a (2) DRS felépítéséhez.

A mellénevek, a főnevek és az ige – lexikai tulajdonság gyanánt – egy-egy sorral járulnak hozzá a mondathoz tartozó DRS-hez, amely annyiban különbözik a (2) DRS-ben (a predikátumnév azonossága alapján) neki megfeleltethető sortól, hogy az

⁷ Nyugtassuk persze gyorsan meg a hölgyolvasókat: a DRS **részleges** modell, a diáklány okosságról szóló állítás hiánya nem jelenti annak állítását, hogy a diáklány nem okos.

argumentumhelyeket csupa eltérő **ideiglenes referenssel** kell betölteni; ezek azonos-sága ugyanis már a lexikai egységeknek megfelelő mondatbeli szavak összefűzésének módján múlik. Alább a (4) pontban a *klug* ‘okos’ predikátum argumentumhelyére egy x_1 ideiglenes referenst tettünk, a *Lehrer* ‘tanár’ (első) argumentumhelyére egy x_2 referenst, a *freundlich*-éra (‘barátságos’) pedig x_5 -öt. Az már az (1a) mondatbeli össze-rakásukon múlik, hogy x_1 az x_2 ideiglenes referenssel azonosítandó (pontosabban mindketten a q referens előzményei), és nem az x_5 ideiglenes referenssel. Az x_5 majd az x_4 , x_6 és x_7 ideiglenes referensekkel lesz azonosítandó (és azonosítható – a mor-fológiai függőségekből kikövetkeztethető kopredikációs viszonyok alapján). De ne vágjunk a dolgok elébe; maradjunk egyelőre annyiban, hogy pusztán a főnevekhez, a mellénevekhez és az ígéhez tartozó lexikainak tekinthető információ alapján a (4) bal oldali DRS-e rakható össze. Ez egy olyan (proto-)DRS-ként értelmezhető, amely az (1a) mondat tartalmából nagyjából azt a lexikai eredetű információrészletet fejezi ki, hogy „a mondatban szó esik egy okos emberről, egy tanárról, egy barátságos személy-ről, egy magyarról, egy diáklányról, és arról, hogy valaki talált valakit”. Az (1a) mondat morfoszintaktikai kapcsolatrendszerének és a két determináns jellegű elemnek (*mein*, *eine*) éppen az a feladata, hogy támpontot adjon e proto-DRS-nek a ((2)-ben bemutatott DRS-sé való) specifikálásához.

(4)

	mein	eine
	($x_8=i$) x_9	x_{12}
$A_{klug}(x_1)$	$G_{(ich)}(x_8)$	$W(x_{12})$
$B_{Lehrer}(x_2)$	$X(x_9, x_{10})$	$Z(\dots x_{13} \dots)$
$C_{fand}(x_3, x_4)$	$x_8 = x_{10}$	$x_{12} = x_{13}$
$D_{freundlich}(x_5)$	$Y(x_{11} \dots)$	
$E_{ungarisch}(x_6)$	$x_9 = x_{11}$	
$F_{Studentin}(x_7)$		

$\lambda W. \lambda Z. \exists x. (W(x) \wedge Z(x))$

Kezdjük az *eine* ‘egy’ lexikai proto-DRS-ével, amely a jobb oldalon látható a (4) pontban. Lényegében van Eijck–Kamp (1997) javaslatát követjük, amely pedig végeredményben a DRS-doboz alatt megadott klasszikus Montagoviánus logikai formulát fordítja át a DRT nyelvére. A lényeg az, hogy az *egy* determinánsnak egy olyan függvény felel meg, amely két predikátumot vár, egy főnévi jellegűt (itt W) és egy állítmányi jellegűt (Z), amelyekkel kiegészülve egy olyan x entitás egzisztenciáját, létét fejezi ki, amelyre egyszerre igaz egyfelől a $W(x)$ állítás, másfelől pedig a Z állítás x -szel valamelyik argumentumhelyén ($Z(\dots x \dots)$). A tárgyi *eine* esetében a $W(x_{12})$ „főnévi” állítást a *Studentin*(x_7) állítással kell majd azonosítani, a $Z(\dots x_{13} \dots)$ „igei állítmányi” állítást pedig a *fand*(x_3, x_4) állítással, $x_{13}=x_4$ mellett. Az $x_{12}=x_{13}$ azonosság már eleve az *eine* lexikai információja, ezt a két ideiglenes referenst csupán bizonyos jelölésbeli egységesség kedvéért választottuk szét. A DRT a hagyományos $\exists x(\dots)$ egzisztenciális formulát úgy fordítja le, hogy egy (fent x_{12} -vel jelölt) referens bevezetése történik a diskurzusba, ez a szerep tulajdonítható az *egy* determinánsnak (és éppen neki, nyilván nem a főnévi vagy melléknévi predikátumoknak). Azaz a (2) DRS-hez az *eine* proto-DRS-e éppen az (x_{12} -vel azonosítandó) r referensnek a referens-sorba való bevezetésével járul hozzá, ami a DRT egzisztenciális-állítás-kezelésének

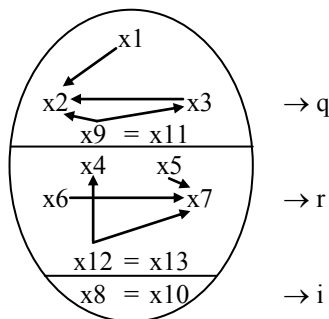
döntő momentuma. A (3h) pontban említett *eine* → *Studentin* egyeztetést pedig ezek után már meg tudjuk feleltetni a szemantika oldalán az $x_{12}=x_7$ azonosságon alapuló kopredikációs viszonynak, amelyet naivan úgy fogalmazhatunk meg, hogy akiből egy van, az éppen a diáklány – világos azonban, hogy nem egy ‘egy(x_{12})’ propozícióról van itt szó, hanem a tárgyalt jóval összetettebb állításról.

A (3g) kapcsán előkerülő *mein* ‘enyém’ (vagy pontosabban ‘az én ...-m’) birtokos-determináns esete még egy picit bonyolultabb, bár szerencsére hasonlatos az ‘egy’ esetéhez. A *mein* egyrészt felidézi a beszélőt jelölő i referenst ($x_8 = i$ a (4) pont középső lexikai proto-DRS-ében), másrészt ehhez kötve bevezet(het) egy új referenst, a beszélőhöz való tartozása által meghatározott entitás számára (itt x_9). Az $X(x_9, x_{10})$ állítás éppen ezt a birtok–birtokosi összetartozást hivatott leírni, ami alatt persze nem feltétlenül kell jogi értelemben vett birtokviszonyt érteni. Sőt, a DRS-specifikálás során az $X(x_9, x_{10})$ állítás majd a *Lehrer*(x_2) állítással unifikálódik, és végső soron (2) a *tanára*(q, i) állítás adódik, ami azt fejezi ki, hogy a q referens az én tanárom, azaz velem (a beszélővel) tanár–diák viszonyban áll.

A német birtokos jelzőnek a határozatlan névelőéhez hasonló determinánsi funkciót is el kell látnia, „fel kell készülnie” tehát arra, hogy egy $Y(x_{11}, \dots)$ állítmányi rész is van a mondatban, ami majd a *fand*(x_3, x_4) tényleges főigei állítással unifikálódik, $x_9 = x_{11} = x_3$ mellett. Szavakban megfogalmazva arról van szó, hogy a nominatív *mein* egy a beszélő által (valamilyen értelemben) birtokolt jelölésű NP főnévi predikátumával kopredikál (3g), az ehhez az alanyi NP-hez tartozó referens pedig megegyezik a főige ágensi argumentumhelyének betöltőjével (aki q a (2) DRS-ben).

Megmutattuk tehát, hogy az (1a) német mondat esetében valóban valamennyi egyeztetési kapcsolat, sőt a morfológiai függőség eset-viszonyban megnyilvánuló esetei is, a szemantika oldalán kopredikációs viszonyban nyilvánulnak meg. Alább az (5) pontban összefoglaltuk a (4)-ben bemutatott proto-DRS-ek ideiglenes referenseinek azokat az azonosítási lehetőségeit, amelyekre a morfológiai kapcsolatok alapján (l. 3a–h) megállapított kopredikációs viszonyokból következtethetünk. A bejelölt $x_1 \rightarrow x_2$ reláció például azt fejezi ki, hogy a *kluger* és a *Lehrer* szavak közötti (ilyen irányú) egyeztetés alapján az $A_{klug}(x_1)$ és a $B_{Lehrer}(x_2)$ állítások forrásául szolgáló lexikai proto-DRS-ek között kopredikáció áll fenn, ami alapján az x_1 és x_2 ideiglenes referensek azonosíthatóak, vagyis a mondat specifikált DRS-ében ugyanarra a referensre (jelesül q ra) képeződnek.

(5)

A nyilak tehát a proto-DRS-ek ideiglenes referenseinek „morfológiailag” igazolható azonosítási lehetőségeit mutatják. 2.2.-ben azt a kérdést fogjuk vizsgálni, hogy vajon ennyi információ alapján előáll-e már a (2)-ben bemutatott specifikált DRS⁸; és ha igen, akkor ez a kedvező helyzet mennyire általános.

2.2. A mondat konkordiális generátorrendszere

Térjünk tehát vissza az (5) pontban bemutatott halmazra, amely az (1a) mondat előállításához szükséges lexikai elemek proto-DRS-szerű szemantikai jellemzéseiben megtalálható ideiglenes referensekből áll. Míg a lexikon a (4)-ben megadott proto-DRS-eket nyújtja, beleértve ebbe az (5) referens-halmazt is, addig az (1a) mondat morfoszintaktikai vonásai – hagyományosabban fogalmazva a „szavak összefűzésének a módja” – a proto-DRS-ek összerakásának a módját kell, hogy meghatározzák, vagyis gyakorlatilag az (5) halmaz ideiglenes referenseit kell néhány állandó referensre képezniük (l. (2)), azaz tulajdonképpen egymással azonosítaniuk. Matematikai értelemben a feladat az (5) halmaz megfelelő **partíciójának** a meghatározása, ami az elemek diszjunkt osztályokba való besorolását jelenti.

Azt állítjuk, hogy az (5) ábrán nyilakkal jelölt, morfológiai viszonyok alapján megállapított azonossági kapcsolatok már egyértelműen meghatároznak egy partíciót, mégpedig (szerencsére) azt, amelyet a (2) specifikált DRS megjelenít. Az ideiglenes referensek közötti azonossági reláció ugyanis nyilvánvalóan egy **ekvivalencia-reláció**: reflexív (bármely elemre $x=x$), szimmetrikus ($x=y$ maga után vonja, hogy $y=x$) és tranzitív ($x=y$ és $y=z$ maga után vonja, hogy $x=z$). Az (5) ábrán közölt $x_1=x_2$ viszony például maga után vonja tehát az $x_2=x_1$ azonosság ismeretét is, az $\langle x_3=x_2, x_2=x_1 \rangle$ viszonyokból pedig következik az $x_3=x_1$ azonosság. Ellenőrizhető, hogy az (5) ábra nyilai által jelzett információ alapján már kikövetkeztethető, hogy a következő három diszjunkt részhalmaz valamennyi eleme azonossági relációban áll ugyanazon részhalmaz bármely másik elemével, ami pontosan azt jelenti, hogy adott a teljes halmaz egy partíciója:

- (6) a. $\{x_1, x_2, x_3, x_9, x_{11}\} \rightarrow q$
 b. $\{x_4, x_5, x_6, x_7, x_{12}, x_{13}\} \rightarrow r$
 c. $\{x_8, x_{10}\} \rightarrow i$

A partíció előállítása tudományosan megfogalmazva úgy történt, hogy a keresett ekvivalencia-relációnak ismertük egy részhalmazát – a nyilak által megjelölt, relációban álló elempárokról van szó, amelyek összességét **konkordiális generátorrendszerként** fogjuk a továbbiakban említeni –, majd ennek az elempárokból álló halmaznak vettük a szimmetrikus és tranzitív (és reflexív) **lezártját**. Így hasadt az (5) halmaz az ott berajzolt és a (6)-ban megnevezett három osztályra.

⁸ A bejelölt három diszjunkt részhalmaz az egy (2)-beli referensre képezendő ideiglenes referenseket gyűjti egybe, a specifikálási feladat tehát abban áll, hogy megállapítsuk, egyrészt x_1, x_2, x_3, x_9 és x_{11} rendelendő közös referenshez (q), másrészt $x_4, x_5, x_6, x_7, x_{12}$ és x_{13} (r -hez), végül pedig x_8 és x_{10} (i -hez, bár ez már eleve lexikailag kódolt tudás). A specifikálási feladat részét képezi még az X, Y, W és Z predikátum típusú változók azonosítási rendre a következő predikátumokkal: *tanára, talált, diáklány, talált*.

A konkordiális generátorrendszer „generáló” jellege tehát abban áll, hogy az ideiglenes referensek közötti néhány azonossági kapcsolat alapján számos további azonossági kapcsolat definiáltatik annak ismeretében, hogy az azonossági kapcsolat szimmetrikus és tranzitív; a „konkordiális” jelző pedig annak szól, hogy a bázisként szolgáló kapcsolatok közvetlenül lexikai elemek közötti kopredikációs viszonyokból adódnak, ezek mögött azonban az adott lexikai elemekhez tartozó szavak egyeztetési, illetve általánosabban morfológiai függőségi viszonyai állnak.

Az (1a) német mondat morfológiai függőségi viszonyai alapján megállapított konkordiális generátorrendszer (történetesen) **elégséges** abban az értelemben, hogy egyértelműen meghatározza azt a partíciót, amely a pusztán lexikai információból származó proto-DRS-eknek a mondat (specifikált) DRS-évé való összerakását (unifikálását) determinálja. Sőt a német morfológia az adott példában még pazarlóan információdúsnak is mondható, ugyanis a konkordiális generátorrendszer nem **minimális** abban az értelemben, hogy néhány (legalább egy) elempár még el is hagyható belőle úgy, hogy a maradék elempár-halmaz (vagyis a megmaradó nyilak) még mindig generálnák (ugyanazt) a partíciót (a szimmetrikus–tranzitív lezárás művelete révén). Nyugodtan elhagyhatjuk például az $x_3 \rightarrow x_2$ viszonyt.

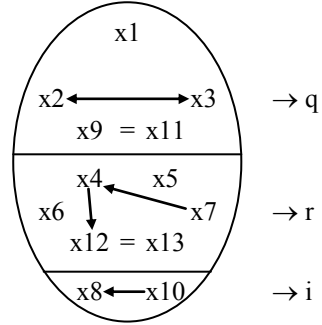
Állítsuk most fel az (1b) magyar mondat konkordiális generátorrendszerét, valamilyen (ésszerű egyszerűsítések révén meghatározott) lexikai proto-DRS-ekre támaszkodva! A némettől (4) sajnos némileg el kell térnünk, mert ugyanazt a grammatikai információt nem ugyanolyan társításban hordozzák a szavak. Annál érdekesebb lesz viszont, hogy az eltérő proto-DRS-ből ugyanaz a (2) DRS hozható létre.

A döntő különbség (vö. (4), és alább (7)) a *mein Lehrer* és az *én tanárom* szerkezetek között van. A birtokviszony meglétéről szóló információt a németben a jelzőszerű birtokos (*mein*), míg a magyarban a birtokszó (*tanárom*) hordozza. Az *én* tehát lényegében csupán az *i* referenst vezeti be, a birtokolt entitás referensét (x_2) semmiképpen; ezt a feladatot ezek szerint a *tanárom* proto-DRS-ének kell ellátnia. A *tanárom* alak viszont, szemben a *Lehrer* alakkal, egyből bináris predikátumra utal (a németben a binaritást a *mein*-nak tulajdonítottuk), amelynek birtokosi vonzatát azonban nem a lexikon árulja el, hanem a mondatban kell megtalálnunk számban és személyben való egyeztetés alapján⁹ ($x_8 = x_{10}$ helyett tehát $x_8 \rightarrow x_{10}$ alakban kell majd felírunk e két ideiglenes referens kapcsolatát).

⁹ Ha már nem éltünk a pro-drop lehetőségével (vö. a *böles tanárom*).

- (8) a. talált → tanárom (alany és áll. egyeztetése)
 b. talált → egy (tárgy és áll. egy.)
 c. tanárom → én (egy. birtokos szerkezetben)
 d. tanárom → talált (eset-viszony: Nom.)
 e. diáklányt → talált (eset-viszony: Acc.)

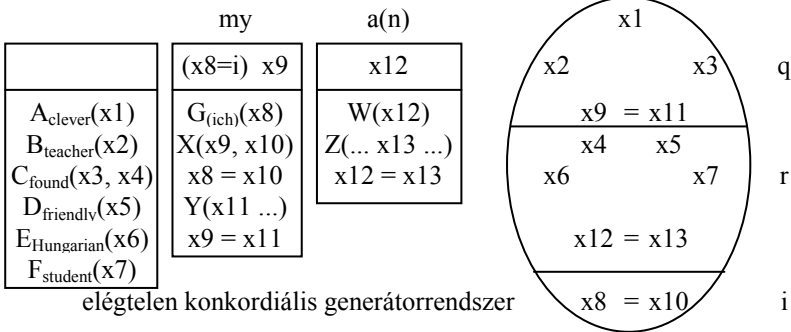

elégtelen konkordiális generátorrendszer

A (8) ábra az ideiglenes referensek fölé kifeszíthető konkordiális generátorrendszert is mutatja (l. a morfológiai kapcsolatok (illetve a velük párhuzamos kopredikációs kapcsolatok) alapján berajzolt nyilakat). És bár a halmaz-ábrán bejelöltük a (2) (specifikált) DRS előállításához vezető háromosztályos partíciót¹⁰, megállapíthatjuk, hogy konkordiális generátorrendszerünk ezúttal **elégtelennek** bizonyul annak generálására; az x1, x5 és x6 ideiglenes referensek ugyanis „elérhetetlenek” a lezárási műveleteink által. Éppen a három minőségjelzőről van szó (*bölcs, barátságos, magyar*), és az okot sem nehéz feltárni: számos indoeurópai nyelvvel ellentétben a magyar minőségjelző semmiféle egyeztetést nem mutat a hozzátartozó főnévvel.

Az angol mondatváltozat (1c) szélsőséges képet mutat. Lexikai proto-DRS-einek csoportja lényegében semmiben nem különbözik a németétől (vö. (4), illetve alább (9)), viszont a szavak között az adott mondatban nem látszik indokoltnak akár egyetlen morfológiai függőségi esetet is feltételezni.¹¹ Így hát a konkordiális generátorrendszer nem hogy elégtelen (a (2) DRS meghatározásához), de egyszerűen üres.

(9)

elégtelen konkordiális generátorrendszer

¹⁰ A (2) DRS levezetéséhez még a predikátum típusú változóknak az alábbi unifikálási lépésekben közölt specifikálása is szükséges:

$X(x9) \equiv \text{tanár}(x2, x10)$, $W(x12) \equiv \text{diáklány}(x7)$, $Y(x11, ...) \equiv \text{talált}(x3, x4) \equiv Z(..., x13)$.

¹¹ A 3. szekcióban a morfológiai függőség fennállásának kétértékű megítélésén alapuló szemléletet egy árnyaltabb megközelítés lehetőségének a tárgyalásával finomítjuk majd (l. 20. lábjegyzet)

Mindebből két fontos tanulságot vonhatunk le a továbbiak szempontjából. Egyfelől nincsen okunk arra, hogy kételkedni kezdjünk abban a kialakuló sejtésben (l. 2.3.), miszerint a szavak közötti morfológiai függőség mögött mindig az érintett lexikai egységek közötti kopredikációs viszony rejlik (hiszen az egyeztetési eseteket és eset-viszonyokat nem mutató (1c) példa egyszerűen irreleváns e sejtés megítélése szempontjából). Másfelől viszont a morfológia és a szemantika között megsejtett kapcsolat megfordítását aligha mondhatjuk ki: miszerint a kopredikáció mindig morfológiai függőségben mutatná meg magát. Más eszközei is kell, hogy legyenek a kopredikációs viszony grammatikai jelzésének; olyan eszközök, amelyekkel az angol nyelv igencsak él (l. 3.1.)...

2.3. A morfológiai viszonyok kapcsolata a kopredikációs viszonnal

Legfőbb ideje, hogy a morfológia és (diskurzus-)szemantika között megsejtett kapcsolatot a cikk terjedelméhez és jellegéhez képest elvárható legpontosabb formában kimondjuk:¹²

- (10) Ha egy mondatban két különböző lexikai egységhez tartozó egy-egy szó között morfológiai függőség (azaz egyeztetési vagy eset-viszony) áll fenn, akkor az érintett két lexikai egység szemantikai kapcsolatát a kopredikációs viszony jellemzi.

Az alábbi példák kapcsán rögtön szembenézhetünk két általános, elvi természetű ellenérvvel. A (11a) az idiómák (és általában mindenféle több szóból álló kifejezésként megjelenítendő lexikai egységek) problémáját hivatott szemléltetni, amely abban áll, hogy az idiómát alkotó szavak között gyakran egyeztetési vagy eset-viszony van, ami mögött nincsen kopredikációs viszony. A morfológiai kapcsolat nem is véletlen, hiszen az idiómák diakrón összefüggésben állnak a szó szerinti jelentéssel figyelembe vett szavaikból összeálló szerkezettel, ahol „még” megvolt a kopredikációs viszony. Konkrétan (11a) esetében a *húzza(x,y)* és a *lóbór(z)* állítások forrásául szolgáló lexikai egységek között a szó szerinti jelentésben tényleg van kopredikáció: $y=z$, amit az akkuzatívuszi eset-viszony manifesztál. Mit kezdjünk azonban ugyanezzel az eset-viszonnal az idiomatikus esetben, amikor a háttérben csupán egy *alszik(x)* unáris predikátum áll, a tárggyal való kopredikációs viszonyról beszélni tehát képtelenség? A megoldás a (10) univerzálé gondos megfogalmazásában rejlik: a morfológia függőségi viszonyt *két különböző* lexikai egységhez tartozó szavak esetében vizsgáljuk, az idiómák „belső” viszonyai tehát tárgyalásunk szempontjából érdektelenek.¹³

¹² Az egyeztetési és eset-viszonyokról kialakult (viszonylag megnyugtatóan egységes és kevés határesettel küszködő) szokásos nyelvészintuícióna támaszkodom; egzakt definíciót pl. Lehmann (1988) kínál. A szavak mögött rejlő lexikai egységek kérdésében kiindulópontnak a Komlósy-féle (1992) képet tekinthetjük, amelyet a 3. pontban a GASG vázlatos ismertetése során tovább fogok specifikálni. Végül emlékeztetek rá, hogy a kopredikáció fogalmát a DRT szemantika keretei között adtam meg.

¹³ Az idiómák kialakulásának lényegét megközelítésünkben éppen úgy lehet (formálisan is) megragadni, hogy egy több szóból álló szerkezet egyetlen lexikai egységként kezd viselkedni, amelynek reprezentációja a morfoszintaktikai oldalon az alkotó szavak eredeti lexikai egységeinek morfoszintaktikai reprezentációjából rakódik össze, diskurzus-szemantikai reprezentációja

(11) a. Péter *húzza a lóbőrt*.

b. Ezek a *hanglemezek* igazán *hosszúak* voltak.

Pustejovsky (1995: 129) *hosszú hanglemezek*ének esete az iménti probléma ellentét-párját szemlélteti: fennálló morfológiai függőséget megkérdőjelezhető kopredikációs viszony mellett. Konkrétan a *hanglemezek* főnév és a *hosszúak* névszói állítmány között számbeli egyeztetés van. Kérdés, hogy a *hanglemez*(x) és a *hosszú*(y) proto-DRS-ek között fennáll-e az $x=y$ azonosságra alapítható kopredikációs viszony. A hagyományos logikusok erre habozás nélkül igent mondanának, a tényleges szójelentéseket kutató lexikai szemanták azonban általában általában nem. A probléma lényege abban áll (l. Pustejovsky 1995), hogy a *hosszú* melléknév itt egy olyan speciális jelentéssel szerepel („lejátszási ideje meghaladja egy átlagos hanglemezt”), amelyhez hasonlóakat mind felvéve a lexikonba óriási (végtelen nagy?) és gyenge hatékonyságú (a poliszémia általános jelenségét rosszul kezelő) rendszert kapunk. Első közelítésben tehát érdemesebbnek látszik egy olyan megközelítést választani, amelynek értelmében az y ideiglenes referenst nem x-szel azonosítanánk a (12a) szituációban, hanem például egy x lejátszási idejére utaló z-vel (l. alább (12b)); ahol a *hosszú*₃ predikátumnévvel azt kívántuk jelezni, hogy az időtartamok *hosszú* voltát kifejező jelentést a *hosszú* melléknév egyik lexikai alapjelentésének tekintjük:

(12) a. *hanglemez*(x), *hosszú*(y)

b. „lejátszási ideje”(z, x), *hosszú*₃(z), $z=y$ (és $x \neq y$)

Azt mutatná hát (12b), hogy (legalábbis ebben a felfogásban) a tárgyalt számbeli egyeztetés mögött nincsen kopredikációs viszony? Másutt (Alberti 2000) részletesen, koherens keretben és Pustejovsky lexikai generativitásának szellemével teljes összhangban érvelek amellett, hogy **egy bizonyos értelemben** feltétlenül van kopredikációs viszony. Alant (13a) mutatja a formális megoldást: nem a bázis-lexikonban, hanem annak egy generált kiterjesztésében fel kell vennünk egy mondjuk *hosszú*₃₄₁ jelentést, amely valóban a korábban említett speciális tartalmat hordozza („lejátszási ideje meghaladja egy átlagos hanglemezt”). Az újdonság az, hogy a különleges jelentéshez a bázis-lexikonban a *hanglemez* és a *hosszú* predikátumok alapjelentéseihez társuló jelentéshálózat alapján juthatunk el, például a (13b) pontban bemutatott módon.

(13) a. *hanglemez*(x), *hosszú*₃₄₁(y), $x=y$, ahol

b. *hosszú*₃₄₁(u) $\equiv_{\text{def}}$ { „lejátszási ideje”(w, u), *hanglemez*(u), *hosszú*₃(u) }

A *hosszú*₃₄₁ predikátum a *hosszú* melléknév egy **aktuális jelentésének** tekinthető, amely a tagja immár egy generált bővebb lexikonnak, amelyhez képest tehát fennáll a vitatott kopredikációs viszony. Megjegyzendő, hogy a kopredikációs viszony kérdésének a releváns pillanatában, azaz a (11b) mondat elemzésekor, nyilván éppen az említett bővített lexikont kell figyelembe venni, hiszen a szemantikától mindenképpen

azonban az eredeti proto-DRS-ek unifikálásából adódó DRS helyett egy első pillantásra önkényesen választottnak látszó proto-DRS lesz. A választás persze legfeljebb a morfoszintaxis szemszögéből nézve látszik önkényesnek; nyilván a pragmatikai–szemantikai rendszer belső asszociációs törvényeit követi.

elvárjuk (vö. 12b) a mondat jelentésének feltárását (az pedig már érdektelen, hogy a (13b)-ben gyakorlatilag definiálódó *hosszú*₃₄₁ aktuális jelentést később felvesszük-e esetleg a bázis-lexikonbeli alapjelentések közé).

E két elvi jellegű kiegészítő megjegyzést követően most röviden tekintsük át a (10) univerzálé szempontjából releváns morfológiai függőségtípusokat, Lehmann (1988) univerzális konkordancia-elméletéből kiindulva, amelyet az alábbi (14) pontban összefoglaltunk:

(14) a. DP-internális egyeztetés (**eset**, nem, szám, hat.):

AP | CP | D/DetP | DP_{birt.jelző} → N(P)

b. DP-externális egyeztetés (**személy**, nem, szám, hat.):

fej (V | Inf | A | Adv/P | N) → DP_{vonzat/birt.}

c. Eset-viszony: DP / XP → fej (V | Inf | A | Adv/P | N)

A világ nyelveiben előforduló egyeztetési esetek alapvetően két típusba sorolhatóak (14a–b), amelyekben azonban közös a főnévi kifejezéssel való egyezés („all agreement refers to an NP” (Lehmann 1988: 58)). Az **internális** típus (14a) elnevezése a főnévi kifejezés „belsejére” utal: a jelzői szerepű melléknév (*kluger Lehrer*), a DP-n belüli alárendelt mellékmondat valamely eleme (kb. ‘a balesetről, az általam látottról’), a névelő és a determináló kifejezések (*der Lehrer, eine Studentin*), illetve a jelzőszerű birtokos (*mein Lehrer*) esetben, nemben, számban és/vagy határozottság tekintetében¹⁴ hozzáegyeztetendő a főnévi fejhez, pontosabban tulajdonképpen az NP egészét jellemző tulajdonsághalmazhoz (ami speciális esetekben eltér az N saját tulajdonsághalmazától, l. Lehmann (1988: 58)). Az egyeztetett CP esetén kívül az (1a) német mondat elemzése kapcsán már valamennyi internális egyeztetéstípussal kapcsolatban bemutattuk a mögöttes kopredikációs viszony fennállását. A CP esete pedig kézenfekvő: az alárendelt mondatnak pontosan az a feladata, hogy egy (máskor „mondatnyi”) összetett állítást tegyen ugyanarról a szereplőről, akiről/amiről a főnévi fej kategorizáló állítást tesz (l. feljebb: ‘baleset az x’, ‘én láttam az x-et’).

Az **externális** típus (14b) elnevezése arra céloz, hogy „kívülről” egyeztetünk valamit egy főnévi kifejezéshez, mégpedig éppen az ő régensét (fejét), személyben, nemben, számban és/vagy határozottságban. A magyar nyelv mindenféle fej egyeztetésére példaanyagot nyújt: az igei régenst alanyához személyben és számban (*a tanárom talált*), tárgyához határozottságban (*talált egy lányt*) igazítjuk hozzá, a főnévi igenevet személyben és számban egyeztetjük datív vonzatával (*éppen nektek elmennek*); a melléknévi régens számbeli egyeztetést mutat (*a hanglemezek hosszúak*); a főnévi fej pedig birtokosi vonzatának személyét és számát közli (*én tanárom*). A mögöttes kopredikációt csak a főnévi igenév esetében nem tárgyaltuk eddig, de ez az eset is nyilvánvaló, hiszen az igeneves konstrukciót vissza lehet vezetni a már szemléltetett időjeles igei szerkezet esetére (pl. *éppen ti mentek el*; l. feljebb). Az externális egyeztetési típusban tehát a kopredikációs viszonyt egy P régens által létrehozott P(x₁, ..., x_i, ..., x_n)

¹⁴ E legutóbbira – jelesül minőségjelző és főnévi fej $\pm$ HATÁROZOTTSÁG tekintetében való egyeztetésére – Barlow – Ferguson (1988: 5) hoz héber példát. A bekezdés korábbi nem-magyar példái az (1a) német mondatból származnak.

állítás és a (tetszőleges) x_i argumentumáról tett $Q(x_i)$ főnévi (kategorizáló) állítás hozza létre.

Az eset-viszonyok (14c) mögött rejlő kopredikációs viszonyokat ezek után már nem is kell külön kimutatnunk, hiszen az externális viszonytal megegyező módon egy P régens által létrehozott $P(x_1, \dots, x_i, \dots, x_n)$ állítás és a (tetszőleges) x_i argumentumáról tett $Q(x_i)$ főnévi (kategorizáló) állítás közötti morfológiai függőségről van szó; csak míg az externális egyeztetés esetében a P régens a **függő** tag (amit a másikkal egyeztetünk annak valamely inherens jegyét jelezvén), addig az eset-viszony esetében a Q vonzat a függő tag, amely a P régens lexikai leírásában szereplő eset-keretből viseli valamelyik esetet. (14c) azt fejezi ki, hogy az eset-viselő vonzatra tipikusan mint determinált főnévi kifejezésre (DP) gondolunk, de más szófaj frázisa (XP) is szóba jöhet (pl. AP: *zöldre fest, okosnak tart*); a régens pedig szintén mindenféle lexikai főkategóriából verbuválódhat.

Ellenpróbaképpen vizsgáljunk meg egy olyan viszonyt, amelyben nem szoktak egyeztetést találni: egy régens két vonzatának viszonyát ('co-arguments'). Kiindulva az előző bekezdés jelöléseiből, egy $P(\dots, x_i, \dots, x_j, \dots)$ régens állítással és egy $Q(x_i)$ meg egy $R(x_j)$ kategorizáló főnévi állítással kell számolnunk. Az első kopredikál a másodikkal is, és a harmadikkal is, de azok láthatólag nem kopredikálnak egymással – teljes összhangban azzal, amiből kiindultunk, miszerint a társvonzatok között nincsen egyeztetés.¹⁵

A javasolt (10) univerzálé teljesülésének áttekintő szemléltetésével ezennel végeztünk, érdemesnek gondoljuk azonban a morfológiai érzékenység jelenségeit a Lehmann-rendszer (1988: 63–65) kínálta szélesebb kontextusba helyezni. Eszerint az internális egyeztetés alapvetően egyoldalú viszony, mert az egyeztetett tagnak a mondatba való belépését nem várja el egy régens – és ezzel összhangban nyilván ennek a nem-elvárt elemnek a feladata megjelölni (egyeztetéssel), hogy (szemantikailag, azaz éppen a kopredikációs értelemben) hol kapcsolódik bele a finit főrengens körül kibontakozó mondatvázba. Míg az externális egyeztetés és az eset-viszony azzal a közös vonással bír, hogy egy régens és az általa mondatba hívott vonzatok (a szemantika oldaláról nézve kopredikációsak nevezhetők) kapcsolatát mutatja meg; amire logikailag kétféle mód kínálkozik: a kapcsolatot éppúgy megmutathatja a régens (közölve vonzatának valamely inherens tulajdonságát), mint a vonzat (viselve a régens lexikai leírásában rögzített valamelyik esetragot). A világ nyelvei mindkét lehetőséggel élnek – az első ugyebár nem más, mint az externális egyeztetés, míg a második az eset-viszony –, sőt egyetlen nyelv egyetlen szerkezetén belül is előfordulhat mindkét „jelölés”. Például a magyarban a birtokosi vonzat viselhet *-nak* ragot, miközben a birtokszói főnévi régensen megmutatkozik a birtok személye és száma. Alapvetően azonban munkamegosztás van a kétféle jelölés között, amit Lehmann a grammatikai funkciók egy szemantikai skálájára alapozva tud precízen kimondani. Informálisan arról van szó, hogy minél „szemantikaibb” egy grammatikai funkció, annál inkább az

¹⁵ Ellenpéldaként a magyar birtoklásmondat jöhetne szóba, közepén egy kétargumentumúként elemzett *van* birtoklásigével (*nekem van kalapom, neked van kalapod, neki van kalapja, ...*). Szabolcsi (1992: 3. fejezet) azonban kimutatja, hogy a tárgyalt szerkezetet egy egyargumentumú létige és egy határozatlan birtokos szerkezet alkotja, nincsen szó tehát társvonzatok közötti egyeztetésről.

eset-viszonyra hárul a régens–vonzat kapcsolat megmutatása; avagy a fonák oldalról közelítve: a szemantikailag leginkább kiüresedett grammatikai funkcióknak a régensükhöz való kötődése a régensre telepedő egyeztetési morfémák segítségével jelezhető.¹⁶

3. A GASG mint kibővített konkordiális grammatika

3.1. Konkordiális nyelvtan a konkordiális nyelvekhez; de vannak-e ilyenek?

A (10) univerzálé elvileg felveti egy olyan nyelvtan kidolgozásának a lehetőségét, amelyben egy szósor grammatikalitási kritériuma és a grammatikusnak bizonyuló mondatokhoz a szemantikai reprezentáció társítása a szavakhoz rendelhető lexikai egységek morfológiai függőségi viszonyainak számbavételén, majd az érintett proto-DRS-eknek a kopredikációs viszonyok alapján történő unifikálásán alapulna. Vajon kidolgozhatóak-e ilyen nyelvtanok az emberi nyelvek grammatikus mondat-halmazainak fent vázolt módon való definiálására?

Vegyük észre, hogy a válasz pontosan a szósorokhoz rendelhető konkordiális generátorrendszerek **elégességén** áll vagy bukik; és persze „bukik”, hiszen csak az (1a) német mondatához kaptunk elégésséges generátorrendszert, de lehet a németben is olyan mondatot mutatni (pl. alább (15a)), amelynek konkordiális generátorrendszere megenged helytelen értelmezéseket (pl. (15b) a (15a)-hoz):

(15) a. *Peter liebt Carola und Birgit.*

Peter szeret-E/3 Carola és Birgit
'Peter szereti Carolát és Birgitet.'

b. *'Birgit szereti Carolát és Petert.'

c. **Peter Carola liebt Birgit und.*

(15c) pedig olyan agrammatikus német szósort mutat, amelyhez éppúgy rendelhető konkordiális generátorrendszer, mint a kifogástalan (15a) mondatához; eljárásunk tehát nem „leplezi le” a mondatot nem alkotó szósort, amit pedig egy generatív nyelvtantól éppúgy elvárunk, mint a kifogástalan mondatok generálhatóságát.

Máskor triviálisnak tekintett gondolathoz jutottunk el, ezúttal kissé szokatlan úton, mivel kiindulópontunk az egyeztetés jelensége volt: az emberi nyelvben a mondatbeli szavak **sorrendje** fontos információt szolgáltat a hozzájuk tartozó lexikai egységek aktuálisan megteremtett kapcsolatrendszeréről, vagyis – a DRT-n alapuló terminológiánkban fogalmazva – a kopredikációs viszonyokról, ami végeredményben determinálja az érintett proto-DRS-ek unifikálását, az adott mondat DRS-ének előállítását.

¹⁶ A megfogalmazás egy későbbi tárgyalásunk szempontjából majd érdekessé váló elterjedt hipotézisre utal, az egyeztetési morféma eredetére vonatkozóan. Eszerint a morféma eredetileg maga az érintett vonzat lett volna, például névmási alakban. Az összeolvadás pedig úgy következhet be, hogy a régens–vonzat kapcsolatot kezdetben a két elem szoros szörendbeli szomszédsága fejezte ki, ami vezethet ahhoz, hogy a névmási elem kötött morfémává degradálódva elveszíti szintaktikai önállóságát.

Tulajdonképpen arról van szó, hogy a (10) univerzálé „megfordítása” nem igaz; amit így fogalmazhatunk meg:

- (16) Elképzelhető, hogy egy mondatban két különböző lexikai egységhez tartozó szavak között semmiféle morfológiai függőség nincsen – még **közvetve** sem –, noha az érintett két lexikai egység kopredikációs szemantikai kapcsolatban áll egymással.

A közvetett morfológiai függőségen a (közvetlen, tényleges) morfológiai függőségeken alapuló konkordiális generátorrendszer szimmetrikus-tranzitív lezártjaként adódó relációban álló szavak kapcsolatát értjük. Vegyük észre, hogy a **közvetettség**re való utalás nem hagyható el a fenti állításból, amennyiben abból arra szeretnénk következtetni, hogy a természetes nyelvek a morfológiai függőségi viszonyokon kívül **más** eszközöket is alkalmaznak a szemantikai tartalom tapasztalt hatékonyságú kifejezésére.

Ez az eszköz pedig abban a „materiális” lehetőségben – és egyszersmind kényszerben – áll, hogy a szavaknak van egy sorrendje a mondatban, ami a matematika nyelvén megfogalmazva egy **lineáris rendezési reláció** a szavak között. Nem a tudományoskodás miatt alkalmaztuk e megnevezést, hanem hogy világos legyen: ahogyan az egyeztetés és az eset-viszony relációt teremt szavak között, hogy „felhívja a figyelmet” a mögöttes lexikai elemek kopredikálására, ugyanúgy a szórendben is ott rejlik – többféle – lehetőség relációt teremteni a szavak között, ismét csak mi másért, mint „felhívni a figyelmet” a mögöttes lexikai elemek kopredikatív kapcsolatára.

Azt állítjuk, legalábbis első közelítésben, hogy a szórend két, **szemantikailag releváns** szavak közötti relációt kódol: két szó **sorrendjét** (jelölje e relációt mondjuk a *prec* (l. ‘precedence’) rövidítés), illetve **szomszédosságát** (*adjc*; l. ‘adjacency’); ahol a relevancia említésével persze a kopredikációs viszonyra célunk. A (17) alatt megismételt (1c) angol mondatban például, amelynek szemantikájáról a morfológia gyakorlatilag nem árul el semmit az üres konkordiális generátorrendszer (9) tanúsága szerint, a <clever, teacher> kopredikációs viszonyt a *prec*(clever, teacher) és az *adjc*(clever, teacher) **elemi szintaktikai relációk** együttesen mutatják meg:¹⁷

- (17) *My clever teacher found a friendly Hungarian student.*
enyém okos tanár talált egy barátságos magyar diáklány
‘Az én okos tanárom talált egy barátságos magyar diáklányt.’

Részletes mondatelemzést majd 3.2.-ben nyújtunk; most legyen az elméleti kérdéseken és következtetéseken a sor! A negatív tartalmú (16) állítás pozitív kiegészítésképpen megfogalmazhatjuk, hogy a mondat DRS-ének összeállításához elégtelen információt nyújtó konkordiális generátorrendszert mi segíti ki:

- (18) Egy mondatban két lexikai egység kopredikációs szemantikai kapcsolatát a hozzájuk tartozó szavak közötti *prec* és *adjc* **elemi szintaktikai relációk** is manifesztálhatják. Az elemi szintaktikai viszonyok és a

¹⁷ A <teacher, clever> sorrend nem tud az érintett lexikai elemek közötti kopredikációt jelölni, tehát szükséges a *prec* reláció; ugyanakkor az *adjc* reláció is szükséges (egy 3.3.-ban pontosítandó értelemben!), hiszen a *clever my teacher* szekvencia a szándékolt értelemben agrammatikus lenne.

morfológiai függőségi viszonyok tehát olyan **formális** relációk a mondatbeli szavak között, amelyek egyaránt alkalmasak kopredikációs szemantikai viszonyok megjelölésére.

A szintaktikai és a morfológia eszközök analógiája ellen fel lehet vetni, hogy míg az egyeztetés a releváns esetekben alkalmazható eszköznek látszik, addig az elemi szintaktikai relációk a kopredikációs hálózathoz rugalmasan illeszkedni képtelen struktúrát nyújtanak. Egy mondat két szava között ugyanis akkor is fennáll a prec reláció, mégpedig pontosan az egyik irányban, ha kopredikációs viszonyról szó sincsen; adjc relációban pedig minden szó pontosan két másikkal áll, kivéve az első és az utolsó szót, tehát egy rendkívül determinált struktúrájú formális relációval áll szemben a kifejezendő kopredikációs hálózat.¹⁸ **Hamisnak** nevezve azt a szavak közötti formális relációt, amelyhez nem tartozik az érintett lexikai egységek közötti kopredikációs viszony, úgy fogalmazhatunk, hogy a prec és az adjc rossz hatékonyságú eszközök, mert a tárgyalt strukturális merevségük miatt gyakran lépnek fel **hamisan**. A következő mondat

(19) *Mari öccse megbámulta Péter hamburgert majszoló lányait.*

azonban tanúsítja, hogy a morfológiai eszközök is éppúgy felléphetnek hamisan, még ha kétségtelenül ritkábban is teszik ezt. Hamis egyeztetés van például a <Mari, lányait> szavak között, a <megbámulta, hamburgert> szópár pedig egy hamis (tárgyi) eset-viszonyt mutat.

Mint említettük, az elemi szintaktikai eszközök jelentőségének a kimondásához e cikkben szokatlan úton jutottunk el, amiben provokatív attitűd is rejlik, bizonyos transzformációs generatív dogmák megkérdőjelezésének a szándéka (pl. Chomsky 1995). Arra szeretnénk rámutatni, hogy nem alternatíva nélküli a morfológiai függőségi kapcsolatoknak a „szintaktikai átkódolása”, ami az egymással ellenőriztetendő jegyeket hordozó szavak módosító–fej konfigurációba való mozgatási kényszerében (pl. AGRP vagy CASEP alá) rejlik. Kötetlenebbül fogalmazva arról van szó, hogy a chomskyánus megközelítésben a szemantikai kapcsolatban álló szavak valamilyen reprezentációs szinten valamilyen alakjukban (nyom, kópia vagy maga a szó) valósítsanak meg egy lényegében közvetlen szomszédossági viszonyt (prec+adjc), tehát a szemünk előtt közvetlenül morfológiai kapcsolatban megjelenő szavakról feltételeznünk kell, hogy a szemantika számára már meghatározott szintaktikai kapcsolatban mutatják meg magukat. E végletes szintaktikai átkódoláson alapuló grammatikai felfogással szemben a (18) megközelítés éppen az ellentétes oldalon áll, mondván, hogy a szemantika a számára releváns kapcsolatokat mindig a közvetlen formális megnyilvánulásukban látja; mozgatásra nincsen szükség, hiszen (morfológiai) jegyek függőségi viszonya távoli szavak között is kellően jelölt kapcsolatot teremt.

Félreértés ne essék, a morfológiai és a szintaktikai viszonyjelölő eszközöknek csupán a szinkrón nyelvi rendszeren belüli egyenrangúsága mellett érveltünk, nem a morfológiai jelölőknek bármiféle elsődlegessége mellett. Nehéz elképzelni kézenfekvőbb és elemibb jelölést lexikai elemek kopredikációs viszonya számára, mint hogy egymás mellé helyezzük a hozzájuk tartozó szavakat, és hogy éppen e szavakat helyezzük

¹⁸ Egy három vonzattal rendelkező igei régens például nem tud mindhárom (vele kopredikáló) vonzatával szomszédossági relációban állni.

egymás mellé. Mint a 16. lábjegyzetben említettük, az egyeztetési morfémák kialakulásának magyarázatát is kopredikáló elemek „eredeti” szomszédosságának hipotézisére látszik érdemesnek építeni. Ebből viszont az is kitűnik, hogy egyeztetést mutató elemek egymás mellé mozgását feltételezni a szinkrón rendszerben egy lezajlott diakrón folyamat fölösleges rekonstruálását jelenti: a nyelvi evolúció nyilván nem azért hozta létre a gazdagodó kopredikációs hálózatok kifejezésére a túl merev kifejező képességű elemi szintaktikai eszköztár mellett a rugalmasabb morfológiai eszköztárat, hogy ezt az evolúciós eredményt a szinkrón elemzésekben „visszacsináljuk”. A konkordiális generátorrendszereket bemutató 2. szekció éppen arról volt hivatva meggyőzni az olvasót, hogy a szemantika számára a morfológiai viszony-jelölés éppoly „jól látható”, sőt még **hatékonyabb** is a (19) példamondat kapcsán bevezetett értelemben, mint az elemi szintaktikai eszköztár.

Mindebből azt a hipotézist vonhatjuk le az emberi nyelvek kopredikációs hálózatok kifejezésére szolgáló eszközrendszerére vonatkozóan, hogy a kétféle eszköztár tipikusan együtt jár, még ha van is némi szóródás a szélsőséges egyoldalúság felé. Például az angol kétségtelenül szélsőségesen az elemi szintaktikai eszközökre épít¹⁹, bár nagyon redukált morfológiai kifejezőrendszere (az E/3 -s szuffixuma, a névmásokon kifejeződő esetjelölés) a performanciában feltehetőleg jóval nagyobb súllyal esik a latba, mint az írott nyelvtanokban. A pusztán szintaktikai eszköztár ugyanis nem képes elég hatékonyan leképezni gazdag kopredikációs hálózatokat, ugyanakkor a szomszédossági és a megelőzési viszony nem tud teljesen kihalni, hiszen ezek a nyelv által használt matéria (levegőrezgés a lineárisan múló időben) elkerülhetetlen velejáróinak látszanak, az pedig nem tűnik motiválható nyelvevolúciós célnak, hogy 100%-ig hamisan lépjenek fel (tehát készakarva nem-kopredikáló szavakat rakjunk egymás mellé a mondatokban).

Elvileg tehát lehetne konstruálni olyan nyelvet, amelyet képes lenne egy **tisztán konkordiális grammatika** meghatározni (minden mondatához elégséges konkordiális generátorrendszer tartozna), de nem látszik motiválnak egy ilyen evolúciós folyamatot feltételezni. A létező természetes nyelvek is azt mutatják, hogy az egyes kopredikációs viszonyok kifejezésében is inkább együttműködnek a különböző típusú formális viszony-jelölők; a ...*szereti Marit*... kopredikációs viszony megjelölésében például a tárgyi eset-viszony, az ige határozottsági egyeztetése, a szomszédosság és a szósorrend (amely semleges mondatban nem lehet fordított) egyaránt szerepet játszik. A 3.2-ben bemutatásra kerülő GASG nyelvtanban egy Λ lexikai egység reprezentációja olyan formálisreláció-**konglomerátumok** leírását tartalmazza, amelyek alapján a lehetséges mondatokban meg lehet találni a kopredikáló lexikai egységeket (az azokat megjelenítő szavak révén), az agrammatikus szósorokat pedig ki lehet zárni. A ‘konglomerátum’ kifejezéssel azt kívánjuk érzékeltetni, hogy morfológiai és elemi szintaktikai jelölőeszközök együtteséről – de nem feltétlenül egyenrangú együtteséről – van szó. A ...*szereti Marit*... kopredikációs kapcsolat kifejezésében például a régens-vonzat prec viszonyt fel kell tételeznünk, hiszen semleges helyzetben nemcsak lehetőség, de egyenesen

¹⁹ Talán ennek tudható be, hogy az angol nyelvterületről induló generatív nyelvészeti gondolkodásban a korábban emlegetett szintaktikai átkódolás oly természetes és megkérdőjelezhetetlen alaphipotézisként vert gyökeret.

kötelesség ezt a szósortrendet használni; ugyanakkor megszeghető, felülbíráható a javasolt prec viszony: l. a *MARIT szereti Péter* fókuszos mondatot. Ennek (mozgatus nélküli) mechanizmusáról a 3.3. alpontban lesz szó.²⁰

Előtte azonban 3.2.-ben a GASG lexikai reprezentációs megközelítésének alapjait fogjuk szemléltetni, amelynek lényegéhez jelen tárgyalásunk menetében úgy lehet eljutni, hogy az elemi szintaktikai eszközökben pontosan ugyanolyan kopredikáció-jelölőt látunk, mint korábban a morfológiai függőségen alapuló eszközökben. A GASG tehát ebben az értelemben tekinthető (szintaktikai relációkkal is operáló, és ilyen értelemben) kibővített „konkordiális nyelvtannak”.

3.2. GASG: Generatív/Általánosított Argumentumszerkezet Grammatika

E cikk nem titkolt célja, hogy a sokféle szempontból bemutatott (Alberti 1996, 1998a, 1998b, 1999, 2000) *GASG* (Generative/Generalized Argument Structure Grammar) nyelvtan létrehozása mögé újabb érvet állítsunk. Ez az érve nem más, mint hogy a GASG az egyeztetési és egyéb morfológiai függőségi viszonyoknak, valamint a (10) univerzáléban kimondott szemantikai háttérnek a kapcsolatát közvetlenül képes megragadni (diakrón jellegű motívumok belekeverése nélkül), miközben pontosan ugyanabban a keretben a szemantikai viszonyoknak az elemi szintaktikai eszközökkel (szósortrend, szomszédosság) való kapcsolatát (l. (16) univerzálé) is megragadja.

A következőkben összeszedjük a GASG létjogosultságát alátámasztó alapvető érveket az említett cikkekből (inkább a figyelem felkeltése és a pontosság végett, semmint azt remélve, hogy e bekezdés részleteiben érthető lenne a cikkek ismerete nélkül). Döntő **metaelméleti** érve a Minimalista Program (Chomsky 1995) alapfilozófiáját képező, a „komputációs rendszerként” funkcionáló szintaxisnak a „konceptuális minimumára” irányuló kutatásokhoz kapcsolódva említhetünk: a kidolgozott GASG bizonyítékul szolgálhatna arra, hogy nincsen szükség összetevő-mozgatusra (*Move*), de mégcsak összetevős fákat építő *Merge* összerakó műveletre sem. **Elméleti** érveként a GASG-nek a DRT szemantikához (van Eijck–Kamp 1997) való **kompozicionális illeszthetősége** szolgál; húsz éven át folyt a keresés ilyen típusú morfoszintaxis után. **Empirikus** érveket elsősorban olyan nyelvi jelenségek szolgáltatnak, ahol bizonyos kifejezések (pl. a *sajnos*) túlságosan szabadon megválaszthatják a helyüket a mondatban anélkül, hogy kimutatható szemantikai különbségek adódnának (Alberti 1999: 3.3.); ezek kezelésére nincsen igazán korrekt eljárás a PSG nyelvtanokban. **Praktikus** érve pedig abban látunk (Alberti 1998b), hogy a GASG gyakorlatilag készen kínálja

²⁰ Itt térhetünk vissza (l. 11. lábjegyzet) az egyeztetési és eset-viszonyok árnyaltabb megítélésének a kérdésére. A 2. pontban bemutatott konkordiális generátorrendszerek nem tükrözik, hogy az érintett morfológiai jegyparadigmák mennyire teszik egyértelművé a fennálló kopredikációs viszonyokat, illetve mennyire hatékonyan zárják ki a kopredikálás lehetőségét más lexikai egységek között (ez utóbbi tényező is hatékonyan figyelembe vétetik a GASG rendszerében!). Például a német *eine* mint a tárgyeset-viszony kifejezője nyilván kevésbé megbízható jelölő, mint a magyar főnévi tárgyeset, hiszen nagyon redukált, sok egybeesést tartalmazó paradigma eleme. A természetes nyelv tehát nem úgy működik, mint ahogyan azt a formális nyelvektől elvárjuk – miszerint a releváns viszonyokat félreértést kizáró módon megjelöljük, hanem úgy működik, hogy sok-sok információ-morzsa együttes felhasználása determinálja a mondatra „rábízott” jelentést.

magát a Prolog számítógépes nyelven való implementálásra: a lexikai egységek összerakását nem kellene egy külön megírt szintaxis-modelláló / „komputációs” programra bízni, hanem maga a Prolog unifikációs mechanizmus elvégezné ezt. Erre céloztunk a metaelméleti érvben szereplő „konceptuális minimum” említésekor: a GASG „szintaxisa” már tényleg csupán lexikai egységek összeillesztése, immár semmi nyelv- vagy nyelvtan-specifikus nincsen benne (mert már minden bele van kódolva a lexikonba, lehetséges végpontjaként a generatív nyelvészet fél évszázados tendenciájának, amelynek során a grammatikai információk egyre nagyobb hányada került át a szintaktikai komponensből a lexikai komponensbe).

Most pedig illusztrálni szeretnénk az (1b) magyar mondat lexikai reprezentációinak megadásával és a mondat teljes elemzésével (l. Melléklet), hogy milyen és hogyan működik a GASG, különös tekintettel egyrészt arra, hogy mennyiben homogén a morfológiai függőségi viszonyokon és az elemi szintaktikai viszonyokon alapuló kapcsolatok leírása, másrészt pedig arra, hogy hogyan reprezentálható a két univerzálében (10, 16) megfogalmazott kapcsolat a nyelvi „forma” és a proto-DRS-ek alakjában megadott „tartalom” között.²¹

Első feladatunk megtalálni a mondat kilenc (ragozott) szavához (v1, v2, ..., v9) azokat a (ragozás alapján specifikált) lexikai egységeket, amelyek éppen e szavak alakjában képesek magyar mondatokban testet ölteni.²² Egy Λ (specifikált) lexikai egység és egy hozzátartozó v szó kapcsolatára úgy fogunk utalni, hogy v **saját szava** Λ -nak. Ebből sejthető, hogy Λ -nak másfajta, ún. **környezeti szavai** is vannak: olyan szavakról van szó, amelyekkel v egy mondatba kerülve formális (azaz morfológiai függőségi vagy elemi szintaktikai) kapcsolatba kell, hogy lépjen. Λ második komponensében éppen e formális kapcsolatok vannak leírva, amelynek alapján a mondatba kerülő lexikai egység rátalálhat a vele kopredikáló elemekre. Ugyanitt van leírva az is, hogy maga a saját szó milyen formális tulajdonságokkal bír, hogy rátaláljanak azok a lexikai egységek, amelyek viszont éppen őt keresik.

Egy Λ lexikai egység reprezentációja összesen négy komponensből áll („rendezett négyes”), amelyből tehát a második a saját szó és az egy vagy több környezeti szó formális leírásával szolgál. Az első komponens közli a saját szót. A harmadik komponens a lexikai egység szemantikai leírását nyújtja, egy proto-DRS egyfajta megadásával. A formális leírás és a szemantika kapcsolatát pedig a negyedik komponens *corr* (‘correspondence’) relációi rögzítik. A GASG-nek lényeges vonása, hogy explicitté kell tenni a forma és a szemantika kapcsolatát, ugyanis a „chomskyánus” generatív elképzelésekkel éppen ellentétben nem cél az, hogy a szintaxisba – mégpedig transzparens módon – belekódoljuk a teljes szemantikát. Az idioma példája is mutatja, hogy milyen meglepően szabadon tud valamilyen szemantikai tartalom egy adott formához odatársulni. (l. 2.3.; szintaxis és szemantika izomorf jellegű ábrázolását tehát

²¹ Az aprólékosabb részletek és az alaposabb indoklások iránt érdeklődő olvasót sajnos más cikkekhez kell utalnunk (pl. Alberti (1998a, 1999)). És természetesen e cikkben egyszerűsítésekhez is kellett folyamodnunk.

²² A *tanár*, *tanárt*, *tanárom*, *tanáromat*, *tanáraitam* stb. szavakhoz tehát mind más-más lexikai egység tartozik, amelyek természetesen egy közös lexikai leírás specifikált változatai valamiféle öröklődési hálózatban.

nem empirikus tapasztalatok kényszerítik ki, hanem csupán a generatív nyelvészet fővonalának alaphipotéziséről van szó.

A mellékletben megadott lexikai leírások kommentálását kezdjük a legegyszerűbbnek tűnő jelzői mellékevekkel ($\Lambda 3$, $\Lambda 7$, $\Lambda 8$). $\Lambda 3$ saját szava: a ragozatlan *bölcs* melléknév; olyan mondatoknak lehet tehát építőkockája a most $\Lambda 3$ jelölést viselő lexikai egység, amelyek a *bölcs* szót ebben a pontos formában tartalmazzák. A második komponens egyrészt a saját szó formai jellemzésével szolgál (hátha keresi majd egy másik lexikai egység...): annyit közöltünk, hogy melléknévről van szó ('adj(v3)'). Másrészt egy V3 környezeti szót jellemzünk²³: főnév, és ezen belül köznév ('n.common').²⁴ A következő sorból pedig kiderül, hogy a környezeti szónak milyen elemi szintaktikai viszonyban kell állnia a saját szóval: álljon utána ('prec(v3,V3)'), és legyen a szomszédja ('adjc(v3,V3)'). Nyilván a *bölcs tanárom* szókapcsolat fogja kielégíteni e követelményeket. Morfológiai függőségről nem esik szó $\Lambda 3$ leírásában, ami jól is van így, hiszen a magyar jelzős szerkezetben nincsen egyeztetés.

$\Lambda 3$ harmadik komponensében, a „szemantikai oldalon”, egyrészt felbukkan az a 'bölcs(X3)' állítás, amellyel – valamilyen formában – e lexikai egység hozzájárul az (1b) mondat végső DRS-éhez, másrészt látható egy Q3 predikátum típusú változóval létrehozott 'Q3(X3)' állítás. Értelemszerűen a *bölcs* a lexikai egység **saját predikátuma**, míg a Q3 egy környezeti predikátum. A közös X3 ideiglenes referens mutatja, hogy a *bölcs* melléknév és a keresett rákövetkező főnév között, bármi legyen is e főnév, kopredikációs szemantikai viszonyt feltételezünk (16) értelmében. A 4. komponens pedig a formális és a szemantikai leírás között megeremti a kapcsolatot: ahogyan v3 a *bölcs* predikátum megjelenítője, úgy tartozik egy másik lexikai leírásban a V3 (változóval azonosított saját szó) a Q3-hoz (vagyis a Q3 predikátum típusú változóval azonosított saját predikátumhoz).

$\Lambda 7$ és $\Lambda 8$ leírása tökéletesen izomorf a $\Lambda 3$ -éval. Környezeti szavukat természetesen majd a *diáklányt* szóval lehet azonosítani, környezeti predikátumukat pedig a *diáklány* predikátummal. Hogy a *barátságos* melléknévnek a *diáklányt* főnévvel való előírt szomszédossági viszonya hogyan teljesül (hiszen a *barátságos magyar diáklányt* szerkezetben közvetlenül nem áll fenn a megkövetelt szomszédosság), arról majd a 3.3. alponthan esik szó.

Vessünk most pillantást a $\Lambda 9$ lexikai egységre, amelynek saját szava a v9 = *diáklányt* tárgyragos főnév. Ahogyan a Chomsky-féle (1995) numerációban is **teljesen ragozott** szavakat kell összeépíteni mondattá, úgy a GASG-ben is ez a kiindulópont, hiszen saját összeépítésüket akkor tudják irányítani a lexikai egységek, ha az ebben igencsak nagy szerepet játszó morfológiai jegyeket tartalmazzák; ez pedig a ragozott szavak sajátossága.

²³ Prolog szokás szerint a kisbetű (pl. v3) konstanst jelöl, a nagybetű (pl. V3) pedig változót. A környezeti szavak annyiban minősülnek változónak, hogy a lexikai egységek unifikálásának a során, ahol a szemantikai oldalon egy DRS-t rakunk össze proto-DRS-ekből, a formai oldalon a környezeti szavakat más lexikai egységek (konstansnak minősülő!) saját szavaival kell azonosítanunk.

²⁴ Az argumentumhelyeken megjelenő α szimbólumokkal majd a 3.3. alponthan fogunk foglalkozni. Szerepük a nem-teljesülő követelmények közvetett kielégítésében van.

Λ9 második komponense először megadja a saját szó önjellemzését (v9 egyes szám 3. személyű köznév), hogy egy kopredikáló lexikai egység rátalálhasson, majd a leírás 3. sorában bevezetésre kerül a V9 környezeti szó, amely akkuzatív eset-viszonyban áll a v9 saját szóval ('arg.acc(v9, V9)'). A szemantikai leírásban egyrészt a 'diáklány(X9)' alulspecifikált DRS-részletet vezetjük be, másrészt a tárgyat váró igei régens állítását kell megjeleníteni. A 'Q9(..., X9, ...)' leírást abban a pontos változatban közöljük, amely szerint az X9 közös ideiglenes referens a tárgyi grammatikai funkciót tölti be: 'Q9.obj(X9)'. Megjegyzendő, hogy a lexikai egységek összerakása során a tárgy és az ige kölcsönösen keresik egymást, miután környezeti szó gyanánt szerepelnek egymás lexikai jellemzésében – összhangban azzal, hogy a régens–argumentum viszony mindkét szereplőn megjelölődhet.

A *tanárom* főnév lexikai egysége (Λ4) annyival bonyolultabb, hogy ő nemcsak vonzat, hanem neki is van (birtokosi) vonzata. A v4 saját szava E3. köznév (leírás 2. sora). Keres egy V4 környezeti szót, amellyel nominatív eset-viszonyban áll (3. sor), és keres egy V4.1 környezeti szót is, amellyel szintén nominatív eset-viszonyban áll (4. sor), de fordítva: az előbbi esetben V4 felel meg a régensnek, míg az utóbbiban a v4 saját szó játssza el a régens szerepét. V4.1 E/1 névmás kell legyen (azaz *én*).²⁵ A potenciális birtokosi vonzat és a saját szó formális kapcsolatáról azt közöljük az 5. sorban, hogy a megelőzés és a szomszédosság elemi szintaktikai relációi állnak fenn közöttük.

A szemantika oldalán egyrészt a *tanára* saját predikátum alkot egy állítást: egy X4 ideiglenes referens és a beszélőt mereven megjelölő i referens között áll fenn a *tanára* reláció. Mint a 2.2.-ben megállapítottuk, a *tanárom* lexikai egységnek tulajdoníthatjuk X4 új referensként való bevezetését is. Az 'X4' formula a 'tanára(X4,i)' állító formula előtt éppen a referens-bevezetést írja le, a van Eijck–Kamp (1997) által javasolt egységes reprezentációs eljárás segítségével. A 7. sorban a 'Q4.subj(X4)' formula az alanyhoz tartozó régens állítását idézi fel, alulspecifikált formában.

A *talált* főigéhez tartozó lexikai leírás (Λ5) a leghosszabb, mivel ez a kifejezés lép be a legváltozatosabb módon kopredikációs viszonyokba. A v5 saját szó időjeles, speciálisan múlt idejű tranzitív igealak (2. sor). Négy környezeti szót nevez meg a lexikai leírás: V5.11, V5.12, V5.21, V5.22. Közülük V5.11 a v5 igei saját szóval nominatív eset-viszonyban álló E3. főnév, V5.12 pedig egy olyan **referenciális** elem (5. sor), amely közvetlenül megelőzi a V5.11 környezeti szót (5–6. sor). A szokásos generatív terminológiában úgy fogalmazhatnánk, hogy e két környezeti szó együttesen a főige alanyi DP-jére utal, annak két tartópillérét felidézve: az N főnévi fejet és a D determináló elemet. E két elem felidőzésén alapuló megközelítésünk mellett szól, hogy a főigével némely nyelvben a főnévi elem van morfológiai függőségi viszonyban (a magyar ilyen), más nyelvben a determináns (láttuk, a németben a névelő mutatja meg az esetet). Vegyük észre azt is, hogy egy lexikai leírásban nemcsak a saját szó és egy környezeti szó formális viszonyáról tehetünk állításokat, hanem környezeti szavak

²⁵ Az elhagyott névmási birtokos és a datívuszban álló birtokosi vonzat lehetőségét ezúttal ignoráljuk. Ha ezt nem tennénk, akkor vagy többféle lexikai egységet kellene a *tanárom* szóhoz rendelnünk (mint olyat, amelynek éppen ez a szó a saját szava), vagy diszjunktív formulákkal megfogalmaznunk a lexikai leírást.

egymáshoz való viszonyáról is (ez történt V5.11 és V5.12 esetében). Felvetődhet az az érv „kétpilléres” megközelítésünk ellen, hogy a *Péter talált egy pókot* mondat esetében a $\Lambda 5$ lexikai leírás alkalmatlannak bizonyulna, hiszen az alanyi csoport egyetlen szóból áll. Alkalmatlanságról azonban szó sincs, mivel semmi sem akadályoz meg minket abban, hogy a V5.11 és a V5.12 környezeti szavakat ugyanavval a saját szóval unifikáljuk; ami nem is intuícióellenes, hiszen a tulajdonnév egyszerre főnévi elem, és ugyanakkor referenciális is. A prec és adjc relációkat pedig tekinthetjük és definiálhatjuk reflexívként (l. 5–6. sor).

A 7. sorban az fogalmazódik meg, hogy az alanyi főnév közvetlenül megelőzi az igei saját szót. Ez az elemzett mondatban teljesül is; egyébként pedig a (3.3.-ban tárgyalandó) titokzatos α -k dolga a részleges teljesítés szabályozása...

A továbbiakban (8–11. sor) nyilván a tárgyi „DP”-t kell felidézni, amelynek egyik tartópillére egy tárgyesetben álló 3. személyű főnév (V5.21), másik tartópillére pedig egy ezt közvetlenül megelőző határozatlan (!) referenciát nyújtó determináns (V5.22). A $v5$ saját szónak tehát nemcsak a főnévvel van morfológiai viszonya (akkuzatív eset-viszony), hanem a determinánssal is (a régens határozottsági egyeztetést mutat). A 12. sor azt a követelményt fogalmazza meg, hogy a tárgy (lehetőleg) álljon közvetlenül az igei régeense mögött.

Ami a szemantikát illeti, a kétargumentumos *talált* saját predikátum feszít ki egy állítást, amely kopredikál az alanyi és a tárgyi névszói állítással (13–14. sor). Itt jegyezzük meg, hogy a ‘ $\wedge$ ’ szimbólum a konjunkció logikában használatos jele, amely (eltekintve az α -tól) két állítást köt össze. A 13. sor a ‘*talált*(X5.1, X5.2) $\wedge$ Q5.1(X5.1)’ DRS-részletet kínálja, míg a 14. sor a ‘*talált*(X5.1, X5.2) $\wedge$ Q5.2(X5.2)’ DRS-részletet. Felvetődhet, hogy miért ismétljük meg az igei állítás formuláját, azaz miért kötjük hozzá a másik két állítást külön-külön. Részletes magyarázattal Alberti (1999) szolgál; ehelyütt annyit tudunk mondani, hogy a specifikált végleges DRS összerakása során az elemi formulák koordinálása valamilyen műveleti sorrend alapján történik; és nem (mindig) mindegy, hogy a főigeki állításhoz az alany által kifejezett állítást korábban kötjük-e hozzá, mint a tárgy által kifejezettet, vagy fordítva.

Folytassuk a $\Lambda 2$ lexikai egység ismertetésével! Saját szava az *én* személyes névmás, amelynek önjellemzése a 2. sorban olvasható. A 3. sor pedig azt közli, hogy egy V2 környezeti szó nominatív argumentumáról van szó, amely a 4. sor szerint birtokosi (‘poss’) vonzatként veszi fel $v2$ -t. Nyilván persze az *én* névmás egy olyan (másik!) lexikai egységnek is saját szava, amelyben egy környezeti szó alanyi grammatikai funkciójú vonzataként szerepel. A 4. sor azt is közli, hogy a lexikai egységhez tartozó saját állítás az, hogy valaki éppen a beszélővel azonos. Ennek a „valakinek” a számára azonban ezúttal nem egy ideiglenes referenst veszünk fel, hanem egy konstans i referenst, amely nyilván kitüntetett szereplője a beszélő referens-gyűjteményének. E megközelítés mélyebb motiválásához sajnos ismét tágabb keret ismeretére lenne szükség (Alberti 2000).

A két névelőnek – mint azt a 2.1. alpontban leszögeztük, hivatkozva a hagyományos montagoviánus gyökerekre is – egy főnévi kifejezés és az (időjeles) régens közötti kapcsolat megteremtésében áll a feladata (l. $\Lambda 1$ és $\Lambda 6$). Maga a saját szó a határozott névelő ($\Lambda 1$) esetében egy definitséget hozó referenciális elem (2. sor). A (3. személyű köznévi) főnévi tagra utal a V1.1 környezeti szó (3. sor), amely (lehetőség

szerint; l. 3.3.) közvetlenül követi a névelőt (4. sor). V1.1 és a V1.2 jelölést kapott imént említett régens között **valamilyen** eset-viszony áll fenn, amit azonban a magyarban a névelő nem árul el, ezért alkalmaztuk a CASE1 (l. 23. lábjegyzetet) esetnevet helyettesítő változót (amely az elemzés során majd a *nom* esetnévvel fog unifikálódni). A szemantikai oldalon újdonság az, hogy $\Lambda 1$ -nek nincsen saját predikátuma, hanem egy főnévhez tartozó környezeti predikátummal képzett állítást kapcsol össze annak régenséhez tartozó állítással (6–7. sor). A negyedik komponensben a meghatározatlan eset és a meghatározatlan grammatikai funkció közötti (nyilván nyelvfüggő) megfelelést is ki kell mondani (8. sor)

A határozatlan névelőhöz tartozó $\Lambda 6$ lexikai egység strukturálisan nem sokban különbözik $\Lambda 1$ -től, néhány részlet azonban eltér. A v_6 saját szó indefinit referencialitást fejez ki (2. sor). A környezeti szóként hivatkozott főnév ($V6.1$) egyes számú. A szemantika oldalán pedig nemcsak a főnévi és a régens predikátummal alkotott állítás szerepel (7. sor), hanem megtörténik egy referens bevezetése is (x_6 ; l. 6. sor), ami a határozatlan névelő karakterisztikus feladata.

Nos, ezek hát a lexikai egységek, amelyekből össze kellene rakni a mellékletben is közölt (1b) magyar mondatot. Az összeilleszthetőség igazolása azt jelenti, hogy a mondat a GASG-ben grammatikusnak minősül (és akkor jó a (generatív) grammatikánk, ha éppen a tényleg elfogadható szósorokat minősíti grammatikusnak). A formai oldalon megfogalmazott követelmények teljesítésén múló összeillesztés melléktermékeként pedig a szemantikai oldalon éppen a mondat (helyes tartalmú) DRS-ének kell adódnia, az unifikálódó proto-DRS-ekből.

Az unifikációs eljárás lényege az, hogy minden t típusú D változót egy t típusú d konstanssal kell azonosítanunk, amit az tesz lehetővé, ha a D -vel kapcsolatban megfogalmazott követelmények d -t odahelyettesítve rendre teljesülnek. A „szó” típusban környezeti szavakat (V_i) kell saját szavakra (v_j) képezni, a predikátum típusban környezeti predikátumokat (Q_i) saját predikátumokra (‘én’, ‘bölcs’ stb.), a referens típusban pedig referens-változókat (X_i) referens-konstansokra (x_j). További helyettesítés például a CASE esetnév típusú változó unifikálása a *nom*, *acc* stb. esetnevek valamelyikével.

A melléklet unifikációs táblázata kimerítően bemutatja a szavak, predikátumok és referensek azonossági csoportjait. Az unifikálhatóság például $V3$ és $v4$ esetében viszonylag könnyen igazolható. Alább (20a) a $V3$ környezeti szóval kapcsolatban a $\Lambda 3$ lexikai leírásban megfogalmazott követelményeket mutatja, (20b) pedig az azonosítás jogosságát alátámasztó $\Lambda 4$ -beli formulát, illetve a saját szavak sorrendjét a vizsgált magyar szósorban (l. $\Lambda 1$ fölött):

- (20) a. $n.common(V3)$, $prec(v3, V3)$, $adjc(v3, V3)$
 b. $n.common(v4)$, $\langle \dots, v3, v4, \dots \rangle$

Informálisan fogalmazva, a *bölcs* szó lexikai egységében a $V3$ környezeti szó a jelzőhöz tartozó „jelzett szó” szerepét hivatott bemutatni: olyan köznévről van szó, amely közvetlenül követi a melléknevet. A $v4$ saját szavú *tanárom* éppen ilyen. Hogy köznév, azt a $\Lambda 4$ leírásban az önjellemzés is közli; a helyes elemi szintaktikai viszonyok pedig a saját szavak éppen vizsgált sorrendjében fennállnak.

Bonyolultabb például a $V5.12$ környezeti szó esete, amely a *talált* lexikai egységében úgy jellemződik, mint egy referencialitást hordozó elem, mely közvetlenül

megelőzi a *talált* saját szót közvetlenül megelőző V5.11 nominatívusban álló főnevet. Ez utóbbit azonosítva a *tanárom* főnévvel, V5.12 számára az *az* névelő adódik, azzal az egyetlen kis hibával, hogy az *az* és a *tanárom* szavak a vizsgált szósorban nem szomszédosak, mert egy birtokos jelző és egy minőségjelző is befurakodott közéjük. 3.3-ban kiderül, hogy az α paraméter ügyes megválasztása esetén a szomszédossági kritériumot kielégítettnek tekinthetjük, mert „jogosak” a befurakodások.

Sajnos az unifikációs táblázat teljes ismertetése túl hosszadalmas lenne. Ellenőrizhető, hogy a változókat helyettesítve a javasolt konstansokkal csupa igaz állítást kapunk. A morfológiai függőségi viszonyokat megfogalmazó állításokat a lexikai egységek második komponensének önjellemző része alapján ellenőrizhetjük, az elemi szintaktikai viszonyok teljesülését pedig a saját szavak $\Lambda 1$ fölött megadott rendezett listájában. A Prolog logikai alapú számítógépes nyelvet azért említettük a GASG-gel kapcsolatban, mert e nyelv hivatott kifejezetten arra, hogy egy konstansokról szóló állításokat tartalmazó adatbázisban ellenőrizze az ezekkel unifikálandó változókkal kapcsolatban megfogalmazott követelmények teljesíthetőségét. A lexikai egységek összerakása során pontosan ez az (immár nem nyelvészeti!) feladat áll előttünk.

Röviden összefoglalva a történéseket, a környezeti és saját szavak feldolgozása során a tranzitív főigének meg kell találnia két-két pilléren (D és N) nyugvó alanyi és tárgyi „csoportját”, a jelzőknek és a névelőknek rá kell lenniük a hozzájuk tartozó főnévre (a v_4 és a v_9 főneveket keresik tehát sokan), végül a birtokszónak és a birtokosi vonzatnak is egymásra kell találnia ($\Lambda 2$ egy $V_4.1$ -et keres, $\Lambda 4$ pedig egy V_2 -t). Vegyük észre, hogy éppen a mondatból szabadon elhagyható jelzőket (v_3 , v_7 , v_8) nem keresi más (soruk az unifikációs táblázatban üresen áll). A predikátumok szintjén nagyon hasonló unifikálások történnek, hiszen a *corr* reláció az adott elemzésben bijektív kapcsolatot létesít a saját szavak és saját predikátumok között. A melléknévi saját predikátumokkal például nem unifikálódik semmi, éppen úgy, mint ahogyan a melléknévi saját szavakkal sem. Az alany és a tárgy főnévi predikátumát viszont az ígéhez, a birtokoshoz és a minőségjelzőkhöz tartozó predikátumok egyaránt keresik (l. a *tanára* és a *diáklány* sorát).

A referensek unifikációját vizsgáljuk meg kicsit alaposabban! Három konstans van köztük: a beszélőt mereven jelölő *i* és két bevezetett referens; velük kell azonosítani a referens típusú változókat. Mint 2.3.-ban tisztáztuk, az egyik konstans referenst az *egy* névelő vezeti be (x_6), a másikat pedig – bár a *tanárom* főnév legitimálja (a beszélővel való elvont birtokviszony teszi jogossá az illető tanár definit említését, nem az, hogy a korábbi szövegrészben már be lett vezetve) – az azonosítandó referensek osztályának reprezentánsául ez esetben is a referencialitásért felelős determinánsi elem lexikai egységéből származó x_1 ideiglenes referenst jelöljük ki (ez olyan technikai kérdés, amelynek kifejtése szélesebb kontextust igényelne). Az $X_3=X_4$ azonosításhoz a $Q_3=tanára$ kapcsolat alapján juthatunk el, ugyanis a $\Lambda 3$ -beli ‘ $Q_3(X_3)$ ’ formula a $\Lambda 4$ -beli ‘ $tanára(X_4,i)$ ’ formulával unifikálódik, pontosabban annak ‘ $tanára.subj(X_4)$ ’ átfogalmazásával. Az $x_1=X_4$ azonosítás a ‘ $Q1.1(x_1)$ ’ és a ‘ $tanára.subj(X_4)$ ’ predikátumainak, majd teljes formuláinak unifikálásából adódik. Az $X_{5.1}=X_4$ azonosítás pedig a ‘ $Q4.subj(X_4)$ ’ és a ‘ $talált(X_{5.1},...)$ ’ formulák azonosításának a következménye. Informálisan összefoglalva a fentieket, X_4 néven bevezettünk egy tanárt, akit egyrészt azonosítottunk a határozott névelő lexikai leírásában szereplő *egy*del (x_1), másrészt

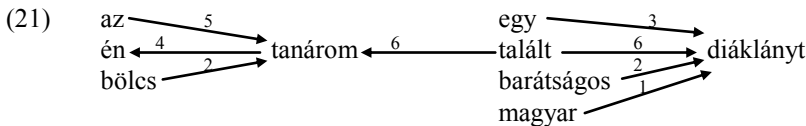
azonosítottunk a bölcsnek mondott illetővel, végül pedig azonosítottunk azzal a személlyel, aki talált valakit. Hasonló módon juthatunk el azokra a következtetésekre, hogy az *egy* névelő által bevezetett új szereplője (x6) a társalgásnak megegyezik egyrészt azzal a személlyel, akit a tanár megtalált (X5.2), másrészt a barátságosnak mondott X7 szereplővel, harmadrészt a magyar nemzetiségű X8-cal, végül pedig a diáklánnyal (X9).

Tegyük most már fel, hogy a lexikai egységek kifogástalanul összeilleszkedtek, azaz valamennyi típusban sikerült a változókat megfelelő konstansokkal unifikálni; még másképpen fogalmazva, valamennyi érdekelt lexikai egység megtalálta a vizsgált szósorban azt a környezetet, amelyet elvár. Ezzel igazoltuk, hogy az (1b) magyar szavakból álló sorozat a magyar nyelvnek egy mondatát adja, pontosabban ezt jósolja (helyesen) a generatív GASG nyelvtan. Melléktermékként a lexikonbeli szemantikai leírások (proto-DRS-ek) is összeálltak egy DRS-sé, amelyet a melléklet végén adtunk meg, és **izomorf** a (2) pontban megadott DRS-sel: q-nak x1, r-nek pedig x6 felel meg, továbbá a mellékletben a van Eijck–Kamp (1997) által javasolt „modern” DRS-felírást alkalmaztuk (ahol a referens-bevezetést is egyfajta formulaként reprezentáljuk).

A következő alponthan felfedjük az α paraméterek titkát.

3.3. Rangparaméterek és sajátos lexikai elemek a GASG-ben

Az iménti elemzés során megemlítettük, hogy a ‘barátságos ... diáklányt’ és az ‘a(z) ... tanárom’ szókapcsolatokra vonatkozóan a megfelelő lexikai egységekben szomszédossági követelmény szerepelt, amelyet bizony nem sikerült maradéktalanul kielégíteni. Az alábbiakban összegyűjtöttük a lexikai egységekből valamennyi szomszédossági követelményt;

amiből világossá válik, hogy mi a gond: ugyanaz a szó három-négy másikkal is szomszédos kellene, hogy legyen (a gazdag kopredikációs viszonyrendszer miatt). Ami persze lehetetlen, különösen akkor, ha a sorrendi követelmények az illető szó egy oldalára rendelik a szomszédosságra vágyó többi. A főnévi „fej” és a hozzákapcsolódó névelő, (nem-datív) birtokos, illetve jelző esetében például egyértelműen a főnév a későbbi elem. A szomszédossági követelményt pedig ki kell mondanunk, azt szemléltetjük a következő helytelen főnévi szintagmák: **a Péternek tanára* (vö. *Péternek a tanára*); **én a tanárom* (vö. *az én tanárom*); **a bölcs én tanárom* (vö. *az én bölcs tanárom*). Ráadásul még jelző és jelző között is van különbség: *??? egy magyar barátságos diáklányt* (vö. *egy barátságos magyar diáklányt*).

Megoldási javaslatunk abból a korábbi megállapításból bontakoztatható ki, miszerint egy kopredikációs viszony megjelölésében az érintett saját szavak közötti formális viszonyok „konglomerátummá” összeállva működnek együtt, amin nem-egyenrangú tényezők együttműködését értettük. A szomszédossági viszony például a névelő, a nem-datív birtokos és a jelző főnévhez való társulásának a kifejezésében egyaránt szerepet játszik, de imént szemléltetett versengésük kimenetelét tekintve nem egyenlő

mértékben. A szomszédossághoz a jelző látszik legerősebben ragaszkodni, és annak közvetlen megvalósulását csak egy még erősebb (?) jelző kedvéért hajlandó feladni. Az, hogy a szomszédossági viszony a jelző számára a legfontosabb, nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy történetesen semmiféle morfológiai függőségi viszony nem játszik szerepet a magyar jelzős szerkezet megjelölésében, és ráadásul a viszony egyoldalú abban az értelemben, hogy a főnév nem keresi a mondatba szabadon belépő jelzőt.

Miután felismertük, hogy a formális viszonyokra vonatkozó követelmények nem egyenrangúak, készen kínálkozik a technikai megoldás, hogy számszerűsítsük a rangokat mondjuk a legmagasabb 1-től az alacsonyabb rangokra utaló 2, 3, 4 stb. számokon át. Hogy hány rangfokozatra van szükség, az további beható kutatásokból derülhet csak ki. Az az *a priori* hipotézisünk, hogy a természetes nyelveknek karakterisztikus tulajdonsága, hogy e szám véges, sőt viszonylag kicsiny (mondjuk hét). Ami pedig a technikát illeti, ezt a **szintaktikai rangparamétert** az *adjc* predikátum első argumentumhelyére írjuk be, a titokzatos α -k értékeképpen; az '*adjc*(α , V1, V2)' követelményt pedig akkor tekintjük kielégítettnek, ha vagy tényleg egymás mellett van a V1 és a V2 szó (a saját szavakkal való azonosítást követően) (**közvetlen kielégítés**), vagy V1 és V2 közé csak olyan szavak furakodnak be, amelyek V1-hez vagy V2-höz vagy egy közéjük legitim módon befurakodóhoz erősebben ($\alpha' < \alpha$) vonzódnak a szomszédossági értelemben (**közvetett kielégítés**). A pontos (rekurzív) definícióval Alberti (1998b, 1999) szolgál; ehelyütt csupán az elvi lehetőség felvillantása lehetett a cél. A lényeg az, hogy az unifikációs mechanizmus számára teljesen mindegy, hogy közvetlenül vagy közvetetten sikerül-e kielégíteni a kritériumokat, ez a lexikon belügye marad, és nem jelenik meg a kielégítés módjára utaló részlet (pl. nyom vagy kópia) valamiféle szintaktikai reprezentációban.²⁶

Illusztrációval a (21) ábra szolgál, ahová eleve beírtuk az egyes nyilak által ábrázolt szomszédossági követelmények (jelen céljainkhoz elégséges) javasolt rangparaméterét is. Ezek szerint a jelzők ragaszkodnak legerősebben a főnévhez, de köztük is van legalább két osztály: a nemzetiségre utaló melléknév (amely – vegyük észre – önálló főnévként is képes megállni a helyét) erősebben kötődik a főnévhez (ő kapott 1 rangparamétert), mint a személyes tulajdonságokat kifejező melléknév ($\alpha=2$). Hármass paramétert a határozatlan névelő kapott, amelyik a nem-datív birtokost ($\alpha=4$) nem engedné a főnév és maga közé, ellentétben a határozott névelővel ($\alpha=5$): pl. *az/*egy én tanárom*. Végül $\alpha=6$ paramétert érdemel a főnév és régense közötti szomszédossági kapcsolat (ők is szomszédosak, ha „nem jön semmi közbe”).

A 3.2.-ben ismertetett lexikai egységeknek nemcsak a szomszédossági formulái tartalmaztak rangparamétereket, hanem mindenféle más formulában is (α -val) jeleztük lehetséges jelenlétüket, érték-megadás nélkül. Részletesebb ismertetésükre azonban itt nem térünk ki (de l. Alberti 1999), csupán egy pár szó erejéig tudunk majd visszatérni a rangparaméterekre, bemutatva egy másik típusukat. Előbb azonban a mondatbeli szavak és a lexikai egységek kapcsolatáról szeretnénk az eddigieknél általánosabb képet adni.

2.3.-ban többször is emlegettük az idiómákat, amelyek lényegükönél fogva olyanok, hogy egy lexikai egységhez tartoznak (Komlósy 1992: 489), de mondatba kerülve több

²⁶ A Prologból ismert szimbólumegyesítésen alapuló mechanizmusra gondolunk (de természetesen a releváns algoritmusokat más programnyelven is meg lehet írni).

szó alakjában öltönek testet. Speciális esetként az igekötős igét is akár tekinthetjük idiómának, különösen a *berúg* ‘ittas állapotba kerül’ (nem-kompozicionális) típusát, ahol a részek jelentése semmiképpen nem adja ki az egész jelentését. Az idiómákat és idiómaszerű kifejezéseket olyan lexikai egység reprezentálja, amelyben több saját szó szerepel. Részletesebben másutt írunk róluk (Alberti 1998a, 1998b, 1999); itt azt a lehetőséget említjük meg, hogy a több saját szóra külön lehet hivatkozni, így le lehet írni változatos konfigurációikat (pl. *Péter tegnap be-rúgott; Péter TEGNAP rúgott be; PÉTER rúgott TEGNAP be*).

Másfelől olyan lexikai egységeket is érdemes alkalmazni, amelyekhez egyáltalán nem tartozik saját szó. Ilyen lexikai egységet javasolunk például a fókusz operátor számára (Alberti 1998b). Nagyon leegyszerűsítve, azon alapul a reprezentáció, hogy a környezeti szavak egymás közötti formális viszonyait kiválóan meg tudjuk ragadni. A fókusz-konstrukcióban szerepet játszó főhangsúlyos elemet jelenítsük meg az U környezeti szóval, míg a preszupponált információt hordozó mondatszakasz szavait egy V.W *listával*, ahol a lista V feje a hangsúlytalan finit igét jelenti, a W pedig egy szósorozat típusú változó. A következő mondat

(22) ~Egy ~BARÁTSÁGOS ~diáklány ~rúgott ~be.²⁷

elemzése során például az U szerepét a *barátságos* melléknév lexikai egységének a saját szava játssza el, a V szerepét a *rúgott* saját szó a *berúgott* kifejezés lexikai egységéből, a W lista pedig a *be.diáklány* saját szavakból áll. A V.W szólista azt a preszupponált szemantikai tartalmat hordozza, hogy „egy diáklány berúgott”, az új (vagy korrigálás utáni) információ pedig az, hogy a berúgott diáklány barátságos volt.

A fókusz lexikai egységének az U és a V.W környezeti szavak formális viszonyait kell tehát rögzítenie, ezek közé immár hangtani vonásokat is beszámítva. U legyen hangsúlyos, a V.W szólista tagjai pedig legyenek hangsúlytalanok – ezeket a kritériumokat a (22) mondat teljesíti is. Ami pedig az elemi szintaktikai viszonyokat illeti, U közvetlenül előzze meg V-t; így ragadhatjuk meg a fókuszált kifejezés és a finit ige kapcsolatát kifejező (É. Kiss 1998: 43) **fonológiai szó** viszonyt (mondjuk $\alpha 1$ rangparaméterrel). Ennek teljesülésével azonban némi baj van, hiszen (a magyarban) nem az alábbi (23a) szórend valósul meg:

(23) a. *~Egy ~BARÁTSÁGOS ~rúgott ~be ~diáklány.
b. ~BE ~rúgott ~egy ~barátságos ~diáklány.

(23b) egy másik figyelembe veendő konfliktust idéz fel: a semleges mondatváltozatban a *berúgott* kifejezés lexikai egységének két saját szava alkot fonológiai szót <be, rúgott> sorrendben, ezt a viszonyt tehát ez a lexikai egység köteles közölni (a kritérium rangparaméterét jelöljük $\alpha 2$ -vel); a (22) fókuszos mondatban azonban a tárgyalt U+ige konstrukció látszik fonológiai szót alkotni az igekötő + ige konstrukció helyett.

²⁷ A ‘~’ szimbólum a hangsúlytalan szavakat jelöli, az idézőjel pedig a hangsúlyosakat. Mint látható, az eddigiekben figyelembe vett formális grammatikai eszközökön túl (elemi szintaktikai viszonyok, illetve morfológiai függőségek) a GASG a hangtani megvalósulásra jellemző viszonyokat is képes megragadni, ugyanazon reprezentációs technika segítségével.

Az első konfliktus (l. (22) és (23a)) megoldása a bevezetett α_1 paraméter helyes megválasztásában áll: $\alpha_1 > 2$ esetén a jelzős szerkezetbeli szomszédossági követelmény (l. (21)) elsődlegességet kap, a *diáklány* jelzett szó tehát legitim módon furakodik be a fókuszált U és a finit ige által alkotott „fonológiai szó” közepébe.

A második konfliktus (vö. (22) és (23b)) – kicsit elnagyolva a részleteket – $\alpha_2 > \alpha_1$ paraméterválasztással kezelhető: az ige előtti pozícióért folyó versengésben biztosítunk tehát előnyt a fókuszált elemnek szemben az igeekötővel! Most azonban nem egyszerűen az igével való szomszédosság elérése a cél, hiszen akkor ... *be barátságos diáklány rúgott...* szórendet jósolnánk, hanem a komplex „fonológiai szó” viszony megvalósítása az igével mint hangsúlytalan második taggal. Ebben a tekintetben kell a fókusz-konstrukciót preferálni az igeekötő+ige konstrukcióval szemben, mely utóbbi követelmény a közvetlen teljesülés kudarca esetén semmisnek tekintendő. A (22) mondat szórendjéről ezek után úgy adhatunk számot, ha feltételezünk a *berúg* lexikai egység leírásában egy alacsony rangú ($\alpha_2 < \alpha_3$) prec(ige, igeekötő) sorrendi követelményt. A semleges (23b) mondatban ez nem tud érvényesülni, mert az igeekötő+ige együttesre vonatkozó követelmény erősebb, a (22) mondatban azonban érvényesül, mert a fókusz-konstrukcióra vonatkozó követelmény még erősebb, és teljesen megsemmisíti az igeekötő+ige együttesre vonatkozó követelményt.

A tárgyalt példák célja annyi volt, hogy bemutassuk a rangparamétereknek két lehetséges típusát. A korábban tárgyalt szomszédossági követelményekhez tartozó rangparaméterek a **recesszívnek** nevezhető típust képviselik, szemben a fonológiai szóra vonatkozó követelményekhez társuló **domináns** rangparaméter-típussal. Az előbbi olyan követelményhez járul, amelyet lehetséges – és kötelező – **részlegesen** kielégíteni, amennyiben közvetlenül nem lehet (ez a részlegesség a szomszédosság esetében úgy definiáltatott, hogy csak „jogosan” befurakodó szavak zavarhatják meg a részlegesen kielégített szomszédossági viszonyt). A domináns rangparaméterrel ellátott követelményt viszont nem tekintjük részlegesen kielégíthetőnek; közvetett kielégítésének azt tekintjük, hogy egy ellentétes tartalmú magasabb rangú követelményt kielégítünk, és kész...

A GASG rangparamétereinek vázlatos bemutatásával annyiról szerettük volna meggyőzni az olvasót, hogy nem lehetetlen a lexikonba helyezett paraméterekkel kezelni azokat a részlegesen vagy teljesen ellentétes szerkezeti követelményeket, amelyeknek a mondatalkotó szavak a Minimalista Program (Chomsky 1995) szerint összetevős fák felépítése és mozgás segítségével való többszörös átépítése révén tudnak eleget tenni. A GASG bevezetésével legalábbis **tanulmányozásra méltó** alternatívát reméltünk nyújtani a PSG-kkel szemben.

4. Összefoglalás

E cikk egyik célja az volt, hogy a sokféle szempontból bemutatott (Alberti 1996, 1998a, 1998b, 1999, 2000) GASG nyelvtan létrehozása mögé újabb érvet állítsunk: a GASG-ben közvetlenül megragadható a javasolt (10) univerzálé, miszerint a morfológiai függőségi viszonyok mögött a szemantika oldalán kopredikációs viszonyok állnak; miközben ugyanilyen módon a kopredikációnak az elemi szintaktikai eszközökkel (szósorrend, szomszédosság) való kapcsolata (l. (16) univerzálé) is megragadható. Éppen ellentétét kapjuk tehát a Minimalista megközelítésnek, ahol a morfológiai

függőségeket kell szintaktikai viszonyná konvertálni (mielőtt a Szemantika színe elé kerülnének). A cikk másik célja magának a szemantikai viszonyok morfoszintaktikai manifesztálódásáról szóló két univerzálénak (10, 16) a kimondásában állt, amelyhez viszont éppen a DRT szemantika és a GASG morfoszintaktikai megközelítése nyújtott terminológiai hátteret.²⁸

Irodalom

- Alberti, Gábor 1995: Role Assignment in Hungarian Possessive Constructions, in István Kenesei szerk.: *Approaches to Hungarian* 5, Szeged, JATEPress, 13–28.
- Alberti, Gábor 1996: Generative Argument Structure Grammar: A Strictly Compositional Syntax for DRS-Type Representations, *Acta Linguistica Hungarica* 46 (1–2), 1999, 3–68.
- Alberti Gábor 1998a: A totális lexikalizmus grammatikája, megjelenés előtt, in Kenesei István szerk.: [OTKA T 17263 záróköte], Budapest, Osiris.
- Alberti, Gábor 1998b: GASG: The Grammar of Total Lexicalism Based on Prolog, megjelenés alatt: *Studies in Applied Linguistics*, Debrecen, KLTE.
- Alberti, Gábor 1999: GASG: The Grammar of Total Lexicalism, in: *Working Papers in the Theory of Grammar* 6/1, Theoretical Linguistics Programme, Budapest University (ELTE) and Research Institute for Linguistics, Hungarian Academy of Sciences.
- Alberti Gábor 2000: Aktuális és lexikális jelentések leírása „életfogytiglani” DRS-ben, megjelenés előtt, in Gecső Tamás szerk.: *Aktuális és lexikális jelentés*, Budapest, ELTE.
- Borsley, Robert D. 1996: *Modern Phrase Structure Grammar*, Oxford–Cambridge, Blackwell.
- Chomsky, Noam szerk. 1995: *The Minimalist Program*, Cambridge, MA, The MIT Press.
- É. Kiss Katalin 1998: Mondattan, in É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter szerk.: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris, 15–184.

²⁸ E cikk névtelen kritikusa felhívta figyelmemet az AVM (‘attribútum–érték mátrixokon alapuló’) struktúrákat (mondatszerkezeti reprezentációként) használó nyelvtanokkal való összevetés fontosságára, tekintettel arra, hogy az ilyen nyelvtanokban is unifikációs mintaillesztés történik (eklatáns példa az HPSG (Borsley 1996)). A GASG módszeres összehasonlítása az AVS nyelvtanokkal önálló cikket és jövőbeni kutatásokat igényel, a döntő különbséget azonban megpróbálom megvilágítani. Az AVS nyelvtanok annyiban hasonlítanak a frázisstruktúra-nyelvtanokhoz, hogy a teljes mondatokhoz valamilyen morfoszintaktikai reprezentáció társul (PS fa, illetve AVM). A GASG megközelítése viszont az, hogy a lexikonban tárolt morfoszintaktikai leírások csupán arra szolgálnak, hogy a vizsgált mondatok grammatikalitásának kimutatására irányuló bizonyítási eljárásban a morfoszintaktikai illeszthetőséget egy-egy elemi lépésként alkalmazzuk, illetve hogy az asszociált szemantikai reprezentációk összerakását irányítsák a “háttérből”. Teljes morfoszintaktikai struktúra tehát nem épül – mert minek is épülne?! –, ami által rengeteg illesztési problémát (értékek inkompatibilitását és hiányát) elegánsan elkerülhetünk. A kérdés metaelméleti jelentőségű: (tényleg) olyan-e az Univerzális Grammatika, hogy a szavakhoz tartozó formális reprezentációknak globálisan össze kell épülniük egyetlen mondatstruktúrává? Álláspontunk szerint nem szükségszerű ezt gondolni, hanem elég a morfoszintaktikai illeszthetőséget olyan lokális feltételként felfogni, amelynek adott megnyilvánulásai természetesen a mondat egészére kiterjedő feltételrendszerré állnak össze – ilyen értelemben áll csak fenn egyfajta morfoszintaktikai globalitás.

- Kamp, Hans 1981: A theory of truth and semantic representation, in Groenendijk – Janssen – Stokhof szerk.: *Formal methods in the study of language*, Amsterdam, Mathematical Centre.
- Karttunen, Lauri 1986: *Radical Lexicalism*, Stanford, Report No. CSLI 86-68.
- Komlósy András 1992: Régensek és vonzatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 299–527.
- Lehmann, Christian 1988: On the Function of Agreement, in Barlow, Michael – Charles A. Ferguson szerk.: *Agreement in Natural Languages: Approaches, Theories, Descriptions*, Stanford, CSLI, 55–65.
- Pustejovsky, James 1995: *The Generative Lexicon*, Cambridge, MA, The MIT Press.
- Szabolcsi Anna 1992: *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- van Eijck, Jan – Hans Kamp 1997: Representing discourse in context, in Johan van Benthem – Alice ter Meulen szerk.: *Handbook of Logic and Language*, Amsterdam, Elsevier, Cambridge, MA, The MIT Press.
- Zeevat, Hendrik 1987: Combining Categorical Grammar and Unification, in Uwe Reyle – C. Rohrer szerk.: *Natural Language Parsing and Linguistic Theories*, Dordrecht.

Melléklet: (1b) elemzése GASG-ben

Az én bölc tanárom talált egy barátságos magyar diáklányt.

<v1, v2, v3, v4, v5, v6, v7, v8, v9>

$\Lambda 1 = < \{v1 = a(z)\}, \{ref.def(v1), 3(\alpha, V1.1), n.common(\alpha, V1.1), prec(\alpha, v1, V1.1), adjc(\alpha=5, v1, V1.1), arg.CASE1(\alpha, V1.1, V1.2)\}, \{\wedge(\alpha, Q1.1(x1), Q1.2.GRF1(x1))\}, \{corr(V1.1, Q1.1), corr(V1.2, Q1.2), corr(CASE1, GRF1)\}>$

$\Lambda 2 = < \{v2 = \acute{e}n\}, \{n.pron(v2), 1.sg(v2), arg.nom(\alpha, v2, V2), \{\wedge(\alpha, \acute{e}n(i), Q2.poss(i)), \{corr(v2, \acute{e}n), corr(V2, Q2)\}>$

$\Lambda 3 = < \{v3 = \acute{b}\acute{o}lcs\}, \{adj(v3), n.common(\alpha, V3), prec(\alpha, v3, V3), adjc(\alpha=2, v3, V3)\}, \{\wedge(\alpha, \acute{b}\acute{o}lcs(X3), Q3(X3)), \{corr(v3, \acute{b}\acute{o}lcs), corr(v3, Q3)\}>$

$\Lambda 4 = < \{v4 = tan\acute{a}rom\}, \{n.common(v4), 3.sg(v4), arg.nom(\alpha, v4, V4), arg.nom(\alpha, V4.1, v4), pron.1sg(\alpha, V4.1), prec(\alpha, V4.1, v4), adjc(\alpha=4, V4.1, v4)\}, \{\wedge(\alpha, X4, tan\acute{a}ra(X4, i)), \wedge(\alpha, tan\acute{a}ra(X4, i), Q4.subj(X4)), \{corr(v4, tan\acute{a}ra), corr(v4, Q4)\}>$

$\Lambda 5 = < \{v5 = tal\acute{a}lt\}, \{fin.past(v5), v.tr(v5), n(\alpha, V5.11), 3.sg(\alpha, V5.11), arg.nom(\alpha, V5.11, v5), ref(\alpha, V5.12), prec(\alpha, V5.12, V5.11), adjc(\alpha, V5.12, V5.11), prec(\alpha, V5.11, v5), adjc(\alpha=6, V5.11, v5), n(\alpha, V5.21), 3(\alpha, V5.21), arg.acc(\alpha, V5.21, v5), ref.indef(\alpha, V5.22), prec(\alpha, V5.22, V5.21), adjc(\alpha, V5.22, V5.21), prec(\alpha, v5, V5.21), adjc(\alpha=6, v5, V5.21)\}, \{\wedge(\alpha, tal\acute{a}lt(X5.1, X5.2), Q5.1(X5.1)), \wedge(\alpha, tal\acute{a}lt(X5.1, X5.2), Q5.2(X5.2))\}, \{corr(v5, tal\acute{a}lt), corr(V5.11, Q5.1), corr(V5.21, Q5.2)\}>$

$\Lambda 6 = < \{v6 = egy\}, \{ref.indef(v6), 3.sg(\alpha, V6.1), n.common(\alpha, V6.1), prec(\alpha, v6, V6.1), adjc(\alpha=3, v6, V6.1), arg.CASE6(\alpha, V6.1, V6.2)\}, \{\wedge(\alpha, x6, Q6.1(x6), \wedge(\alpha, Q6.1(x6), Q6.2.GRF6(x6))\}, \{corr(V6.1, Q6.1), corr(v6.2, Q6.2), corr(CASE6, GRF6)\}>$

$\Lambda 7 = < \{v7 = bar\acute{a}ts\acute{a}gos\}, \{adj(v7), n.common(\alpha, V7), prec(\alpha, v7, V7), adjc(\alpha=2, v7, V7)\}, \{\wedge(\alpha, bar\acute{a}ts\acute{a}gos(X7), Q7(X7)), \{corr(v7, bar\acute{a}ts\acute{a}gos), corr(v7, Q7)\}>$

$\Lambda 8 = < \{v8 = magyar\}, \{adj(v8), n.common(\alpha, V8), prec(\alpha, v8, V8), adjc(\alpha=1, v8, V8)\}, \{\wedge(\alpha, magyar(X8), Q8(X8)), \{corr(v8, magyar), corr(v8, Q8)\}>$

$\Lambda 9 = < \{v9 = di\acute{a}kl\acute{a}nyt\}, \{n.common(v9), 3.sg(v9), arg.acc(\alpha, v9, V9), \{\wedge(\alpha, di\acute{a}kl\acute{a}ny(X9), Q9.obj(X9)), \{corr(v9, girl), corr(v9, Q9)\}>$

Unifikáció:

v1	V5.12			
v2	V4.1			
v3				
v4	V1.1	V2	V3	V5.11
v5	V1.2	V4	V6.2	V9
v6	V5.22			
v7				
v8				
v9	V5.21	V6.1	V7	V8
én				
bölcs				
tanára	Q1.1	Q2	Q3	Q5.1
talált	Q1.2	Q4	Q6.2	Q9
barátságos				
magyar				
diáklány	Q5.2	Q6.1	Q7	Q8
x1	X4	X3	X5.1	
i				
x6	X5.2	X7	X8	X9

A kapott DRS:

$x1 \wedge \acute{b}\acute{o}lcs(x1) \wedge tan\acute{a}ra(x1, i) \wedge tal\acute{a}lt(x1, x6) \wedge x6 \wedge bar\acute{a}ts\acute{a}gos(x6) \wedge magyar(x6) \wedge di\acute{a}kl\acute{a}ny(x6)$

Értékek azonossága-e az egyeztetés?*

Kálmán László és Trón Viktor
ELTE Elméleti Nyelvészet Szakcsoport
{kalman, tron}@nytud.hu**

Bevezetés

Ennek a cikknek kettős célja van. Egyrészt megpróbáljuk megmutatni, hogy a morfo-szintaktikai információnak a megszorítás-alapú nyelvtanokban használatos kezelése nem megfelelő. Látni fogjuk, hogy néhány egészen általános jelenséget – így a morfológiailag semleges alakok viselkedését többszörös egyeztetés esetén, valamint különböző kategóriájú kifejezések koordinációját – absztrakt jegyek használatával, értékek unifikációjával és típusos jegy–érték párok hierarchiába rendezésével nehéz vagy egyenesen lehetetlen elemezni. Másrészt azt állítjuk, hogy az említett jelenségek megfelelő módon és formálisan elegánsan kezelhetők akkor, ha szakítunk az absztrakt morfológiai jegyekkel. Javaslatunk lényege, hogy a tulajdonságot kifejező jegy–érték párokat az öröklődési hálózatba felvett tulajdonságokkal mint típusokkal helyettesítjük. Másrészt az egyeztetést és a hasonló viszonyokat jegyértékek azonossága helyett kifejezések közötti relációkkal modellezzük. Ehhez ki kell terjesztenünk az öröklődési hálózatok fogalmát, a bennük szereplő típusok közé relációs típusokat is bevéve. Végül a mellérendelő szerkezetekkel kapcsolatban érvelünk az ellen a nézet ellen, hogy az összetevők viselkedését csak az egész összetevő tulajdonságaira hivatkozva szabad leírni, tehát a grammatikai viszonyok „nem láthatnak bele” a felépítésükbe. Megmutatjuk, hogy az általunk javasolt elemzés hogyan használható bizonyos nem-lokális összefüggések kezelésére. Megközelítésünk lehetővé teszi, hogy a nyelvtant tisztán deklaratív módon modellezzük, megőrizve a típusrezolúció mint egyetlen grammatikalitási feltétel meghatározó szerepét.

1. Az unifikáció hiányosságai

Az első két alfejezetben két jól ismert adathalmazt ismertetünk. Az első az egyeztetéssel, a második pedig a szubkategorizációval kapcsolatban mutat rá az unifikáció- és jegy-alapú megközelítések elégtelenségére. A fejezet végén bemutatunk néhány lehetséges kiutat a vizsgált problémákból.

1.1. Egyeztetés

Tekintsük a következő mondatokat:

- (1) Alanyi-tárgyas egyeztetés a magyarban
  - a. *A fát látom/*látok.*
  - b. *Egy fát látok/*látom.*

---

* Észrevételeiért köszönetet mondunk a névtelen lektornak.

** A második szerzőt az Nyílt Társadalom Alapítvány (Open Society Foundation) támogatta az RSS projektum keretében (Group Research support Scheme Grant No. 320/1998).

Ezekben a példákban a következőt figyelhetjük meg: véges mondatokban az ige határozottságban egyezik a tárggyal. Ez azt jelenti, hogy a ragozott ige határozott tárgy esetében tárgyas, egyébként alanyi ragozású. Vannak azonban olyan esetek, amikor az alanyi és a tárgyas ragozású alak egybeesik (pl. *láttam, látánánk*). Az ilyen alakokat **semleges** alakoknak fogjuk nevezni. Ezek mind határozott, mind határozatlan tárggyal előfordulhatnak:

(2) Semleges alakok viselkedése

A fát/egy fát láttam.

Érdekes módon a semleges alak a többi alakkal szemben olyan koordinált NP-vel is előfordulhat, melyben a tagok különböző határozottságúak:¹

(3) Alanyi-tárgyas egyeztetés koordinált NP vel

a. *A fát és egy madarat bezzeg *látom/*látok.*

b. *A fát és egy madarat bezzeg láttam.*

Általánosságban a következő megfigyelést tehetjük:

(4) Vegyes egyeztetés

A határozottság szempontjából semleges alakok határozott és határozatlan tárggyal is egyezhetnek, akár egyidejűleg is.

Kézenfekvőnek tűnhetne az a feltételezés, hogy a határozottság tekintetében semleges igealakok szótári tételében a határozottsági jegy értéke nincs specifikálva. Ha így lenne, akkor valóban unifikálni lehetne akár a határozott, akár a határozatlan tárgy megfelelő jegyének értékével. Így lehetne elemezni a fenti (2) példát. Láttuk azonban azt is, hogy a semleges alakok egyszerre két eltérő határozottságú tárggyal is elő tudnak fordulni, ha azok koordinált NP-t alkotnak. Akkor viszont – feltéve, hogy az egyeztetés a koordinált NP és az igealak közt áll fenn – felmerül a kérdés, hogy milyen határozottságot tulajdoníthatunk magának a „vegyes határozottságú” NP-nek. Ha ugyanis ezt az összetevőt is specifikálatlan határozottságúnak tekintenénk, ez ahhoz a hibás jóslathoz vezetne, hogy a vegyes NP akár tárgyas, akár alanyi ragozású igealak tárgya lehet.

Ugyanakkor a vegyes határozottságú NP-ket sem határozottnak, sem határozatlannak nem tekinthetjük (l. (3a)). Felmerül tehát az a lehetőség is, hogy a ‘+’ és a ‘-’ mellé bevezessünk egy harmadik határozottsági értéket (pl. ‘0’). Az ilyen értékű főnévi csoportok (pl. a vegyes határozottságú) csak szintén ‘0’ értékű igealakokkal (pl. *láttam*) egyezhetnének. Igen ám, de akkor hogyan magyaráznánk, hogy a *láttam* viszont bármilyen határozottságú tárggyal előfordulhat? Látjuk tehát, hogy újabb értékek bevezetése csak tovább nehezíti a dolgunkat.²

¹ Az itt következő példában a koordinált NP kontrasztív topik helyzetben áll. Más helyzetekben ugyanis fellép az ún. közelségi hatás, vagyis hogy az ige a mellérendelt szerkezet hozzá közelebbi tagjával hajlamos egyezni. Erről később szólnunk.

² További lehetőségek is vannak az értékek gazdagítására. Például Dalrymple és Kaplan (2000) halmazértékű jegyek segítségével kísérelik meg megoldani az itt tárgyalt problémákat. Elemzésük részletes ismertetése és bírálata túlnőne e cikk keretein, de azt mindenképpen megállapíthatjuk, hogy az ilyen eszközök bevezetése mind a jegy-érték szerkezetek, mind a rajtuk értelmezett műveletek tekintetében jelentősen bonyolítja a formális keretet.

Végül az a lehetőség is fennáll, hogy – bár ennek mondattani megvalósítása külön eszközöket igényel – valahogy „belenézünk” a koordinált NP szerkezetébe, és elérjük, hogy az igealak a tagokkal külön-külön egyezzen. Ha azonban ezt az egyeztetés unifikációs fogalmával kíséreljük meg leírni, akkor a semleges igealakoknak egymásnak ellentmondó határozottsági értékeket kellene kapniuk, amikor vegyes határozottságú NP-kkel egyeztetjük őket. Ez természetesen lehetetlen az unifikációs nyelvtanokban.

Az unifikációs kezelésmód számára tehát alapvető probléma a fenti típusú egyeztetési jelenség aszimmetrikus volta, valamint az, hogy nem lehet megadni a semleges alakok határozottsági értékét, amikor különböző tulajdonságú NP-kkel egyeznek. A fenti jelenség tehát fontos elméleti problémákat vet fel, nevezetesen a semleges alakok ábrázolásával és a mellérendelő szerkezetek tulajdonságainak „kiszámításával” kapcsolatban.

Felhívjuk a figyelmet arra, hogy morfológiailag semleges alakok a világ legkülönbözőbb nyelveiben előfordulnak, és – talán meglepő módon – mindenütt a fenti mintát követik, azaz vegyes egyeztetési viszonyba tudnak lépni (erre először Ingria (1990) mutatott rá):

(5) Ingria általánosítása

Azok a formák, amelyek egy bizonyos jegy szempontjából semlegesek, ezen jegy szempontjából külön-külön vagy akár egyszerre is egyeztetési viszonyba léphetnek tetszőleges formákkal (tehát attól függetlenül, hogy azokban az illető jegynek mi az értéke).

Álljon itt két angol példa, amelyek azt mutatják, hogy a jelenség nem korlátozódik a szigorú értelemben vett egyeztetésre. (Ingria (1990) további példákat is idéz.)

(6) Számbeli egyezés az angolban

a. *Why did John leave and the others stay?*
miért AUX-PL/SG János elmegy és a többiek marad
‘Miért ment el János és maradtak a többiek?’

b. **Why does/do John leave and the others stay?*
AUX-SG/AUX-PL

(7) Esetkonfliktus többszörös üroknél (Grover 1996)

a. *Who did you say John's criticism of _____i (ACC)*
ki/kit MÚLT-AUX te mond Jánosnak a kritikája BIRT-PREP
would make us think _____i (NOM) was stupid?
FELT-AUX csinál minket gondol volt ostoba
‘Mit mondtál, hogy ki az akiről azt gondoltuk, hogy ostoba, miután János kritizálta?’

b. *Which Caesar did Brutus imply [_____i (NOM) was no good]*
melyik/melyiket Ceasar AUX Brutus sugall volt nem jó
while ostensibly praising _____i (ACC)?
mialatt látszólag dicsőítve

‘Melyik Caesar volt az, akiről Brutus az mondta, hogy nem jó, miközben látszólag dicsőítette?’

1.2. Szubkategorizáció

Egy másik jól ismert jelenség, amely problematikus az unifikációs nyelvtan számára, a szubkategorizációval és a mellérendeléssel kapcsolatos. A mellérendelés önmagában nem követeli meg, hogy a tagok kategória jegyeinek értékei azonosak legyenek: az olyan predikátumok, amelyeknek elég lazák a szubkategorizációs kötöttségei, azok vegyes szófajú koordinált szerkezetekkel is előfordulhatnak:

(8) vegyes kategóriájú mellérendelés az angolban (Sag és mtsai. 1985)

- a. *That was* [_{NP} *a rude remark*] *and*
 Ez volt egy durva megjegyzés és
 [_{PP} *in a very bad taste*].
 BAN-PREP egy nagyon rossz ízlés
 ‘Ez egy durva megjegyzés volt, mégpedig ízléstelenül előadva.’
- b. *Pam is* [_{NP} *a republican*] *and* [_{AP} *proud of it*].
 Pam van egy republikánus és büszke rá
 ‘Pam republikánus, és büszke is rá.’
- c. *Pam is* [_{AP} *healthy*] *and* [_{PP} *of sound mind*].
 Pam van egészséges és PREP józan értelem
 ‘Pam egészséges és értelmes.’

Hangsúlyozzuk, hogy ez a jelenség igen általános mindenféle fej–módosító és fej–komplementum viszonyban a világ nyelveiben (pl. német: Zaenen és Karttunen (1984); francia: Pullum és Zwicky (1986)).

A következő megfigyelést tehetjük:

(9) A grammatikai funkciók kifejezése

Azok a fejek, amelyek mellett valamelyik grammatikai funkciót több különböző kategóriájú kifejezés is betölthet, megengedik ezek egyidejű megjelenését is, mellérendelő szerkezet formájában.

Világos, hogy ez a jelenség hasonló problémát okoz a mellérendelő szerkezetek unifikációval való kezelésében, mint a vegyes egyeztetés (l. (4)).

1.3. Általánosítás és típusrezolúció

Láttuk, hogy a mellérendelésnek az a fajta kezelése, amely szerint a tagok morfoszintaktikai jegyeinek értékeit unifikálni kell, nem összeegyeztethető a vegyes koordinált szerkezetek létezésével. Van azonban egy másik lehetőség is: mondhatjuk, hogy a mellérendelő szerkezet kategóriáját nem unifikációval, hanem **általánosítással** kell kiszámolni.³ Ezt elsőként Sag és mtsai. (1985) javasolták, majd Pollard és Sag (1994: 203) a HPSG keretein belül az ún. **koordinációs elv** részévé tette:

(10) Koordinációs elv

A mellérendelő szerkezetekben a tagok CATEGORY és a NONLOCAL jegyeinek értékei specifikusabbak, mint az anyacsomópont megfelelő jegyeinek értékei.

³ Valójában elég annyit megkövetelni, hogy a komplex szerkezet kategóriája általánosabb legyen, mint bármely tagjának kategóriája, l. Shieber (1992: 132-134).

Természetesen ez az elv feltételezi, hogy az illető jegyek értékeit specifikusság szerint rendezzük. Például Jackendoff (1972) szerint a négy fő szófajt (főnév, melléknév, ige, elöljáró/névutó/esetrag) két jegy különböző értékeivel jellemezhetjük:

(11) Jackendoff-féle kategória-definíció

főnév	$\begin{bmatrix} N + \\ V - \end{bmatrix}$	melléknév	$\begin{bmatrix} N + \\ V + \end{bmatrix}$
ige	$\begin{bmatrix} N - \\ V + \end{bmatrix}$	elöljáró	$\begin{bmatrix} N - \\ V - \end{bmatrix}$

A jegy-értékek specifikusság szerinti rendezését úgy is elérhetjük, hogy az értékeket ún. **típus-hierarchiában** helyezzük el. Például a határozottság esetében:

(12) A határozottsági értékek hierarchiája

Ha ezt a megközelítést választanánk, akkor a vegyes határozottságú koordinált NP-k határozottsági jegye a DEFINITENESS értéket kapná.

Csakhogy a fenti, látszólag tetszetős elemzés nem fér meg a típus-hierarchiákkal dolgozó elméletekben általában feltételezett teljes típusrezolúció elvével. A teljes típusrezolúció azt jelenti, hogy a nyelvi objektumokat **kimerítően típusozott jegy-struktúrákkal** modelláljuk: ha egy nyelvi objektumra egy jegy értelmezve van, akkor annak a jegynek egy teljesen specifikus értéket meg is kell kapnia. Alulspecifikáció tehát csak a nyelvtani leírás nyelvében van, de azok az objektumok, amelyekről a leírások szólnak, tehát a modell entitásai nem lehetnek parciálisak.⁴

Ezért a koordinációs elvben szereplő megkötés a mellérendelő szerkezet kategóriájának kiszámítására a teljes típusrezolúcióval együtt kizárja a vegyes koordinált szerkezeteket, mert az ilyen szerkezeteknek parciális objektumoknak kellene lenniük. Csak úgy tudnánk a vegyes koordinált szerkezeteket jellemezni, ha az illető tulajdonságot háromértékű jeggyel kódolnánk (pl. a határozottságnál: HATÁROZOTT, HATÁROZATLAN, VEGYES). Ekkor azonban az egyeztetés nem lenne kifejezhető unifikáció segítségével, hiszen a semleges alakok mindhárom értékű kifejezéssel egyezhetnek.

Ha azonban elvetnénk a szigorú típusrezolúció elvét, akkor valamilyen más eszközt kellene találnunk arra, hogy az agrammatikus képződményeket kizárjuk. Az egyetlen szisztematikus módja ennek, amely a szakirodalomban előfordul, a korábban alkalmazott **újraíró szabályrendszer**, amelyet azonban az elmúlt évtizedekben már számos szempontból meggyőzően bíráltak. Másrészt ha a típusrezolúciót bizonyos konkrét esetekben akarnánk felfüggeszteni (például a határozottság feloldását éppen mellérendelt szerkezetek esetében), ezt csak önkényes meta-szintű megszorítások formájában tehetnénk meg. Mi több, a morfo-szintaktikai jegyek értékeinek alulspecifikálása a koordinált NP-kben önmagában nem is lenne elegendő a teljes jelenségkör

⁴ Részletesen I. Johnson (1988), Shieber (1992), King (1989, 1994).

leírásához. Amint Ingria (1990) kimutatja, az a törvényszerűség, amelyet a fenti (5) alatt megfogalmaztunk, messze túlmutat a mellérendelés tartományán:

(13) Német vonatkozó mellékmondatok

- a. **Wer/*wen du mir vorgestellt hast, ging nach Hause.*
 aki/akit te nekem bemutatnál ment haza
 ‘Az, akit bemutatnál nekem, hazament.’
- b. *Was du mir gegeben hast, ist prächtig.*
 ami/amit te nekem adtál nagyszerű
 ‘Az, amit adtál nekem, nagyszerű.’

Itt a második mondatban a főmondat állítmánya (*ist prächtig* ‘nagyszerű’) alanyesetű NP-t vár, míg a vonatkozó mellékmondat (*du mirgegeben hast* ‘nekem adtál’) tárgyesetűt. Ezeket a követelményeket a *was* egyszerre képes kielégíteni, mert eset szempontjából morfológiailag semleges forma (alany- vagy tárgyesetű). Azonban a főmondat állítmánya és a vonatkozó mellékmondat semmiféle mondatnapi viszonyban nem állnak egymással, ezért nem lehetséges olyanfajta mondatnapi összetevő feltételezése, melyben valamely jegy értéke általánosítás segítségével számolható ki úgy, ahogy azt a koordináció esetében lehetséges megoldásként láttuk.

Kálmán és Goldberg (1992) azt javasolják, hogy Ingria általánosítása (1. (5)) úgy ragadható meg, ha az unifikáció művelete helyett ilyenkor az **unifikálhatóság** relációt használjuk. Ez a javaslat megoldja ugyan a nem mellérendelésben előforduló vegyes egyeztetés problémáját is: eszerint az egyeztetés csak a megfelelő jegyértékek „ellenőrzésével” jár, magát az unifikációt az egyeztetés során nem hajtjuk végre, ezért a semleges alakokban nem jelennek meg egymásnak ellentmondó értékek. Azonban ez a megoldás is döntően támaszkodik a parciális objektumokra, hiszen a morfológiailag semleges alakokat ebben az esetben is ilyeneknek kellene tekinteni.

Összefoglalásként a következő megállapítást tehetjük:

(14) A fejezet fő következtetése

A morfo-szintaktikai osztályok közötti kongruencia-relációk nem ragadhatók meg az unifikáció vagy az unifikálhatóság segítségével.

2. Jegy–érték párok mint tulajdonságok

Az atomi jegyértékek unifikációjának mindig is főleg az egyeztetésszerű viszonyok leírásában volt szerepe. (Az unifikáció egyéb előfordulásai valójában a frázisokra vonatkozó megszorítások egyidejű érvényesülését írják elő, tehát komplex struktúrák unifikációját jelentik.) Viszont láttuk, hogy az unifikáció művelete erre nem megfelelő eszköz. Felmerül tehát a kérdés: szükségesek-e egyáltalán a ‘[DEF = +]’ és ‘[DEF = -]’ jellegű jegy–érték párok. Ha ehelyett a határozottságot és a határozatlanságot egyszerű, elemzetlen tulajdonságokként képzeljük el, akkor a magyar tárgyi egyeztetéssel kapcsolatban említett szóosztályokat a következőképpen jellemezhetjük:

(15) Határozottsági osztályok a magyarban

- A határozottak;
- B határozatlanok;
- C semlegesek = $A \cap B$.

Ez egyszerű magyarázatot adna arra, hogy a semleges alakú ige miért fordulhat elő határozott és határozatlan NP-kkel egyaránt: mivel mindkét határozottsági osztálynak tagja. Tehát a semleges igealakok nem parciális objektumok, kettős természetük nem alulspecifikáltságból fakad, hanem abból, hogy egyszerre két különböző osztályba tartoznak.

Ez a megközelítés nyilvánvalóan egyszerűbb, mint többértékű jegyek használata. A fonológiában már korábban széles körben elfogadták a többértékű jegyekről az ún. unáris jegyekre való áttérést (1. pl. Anderson–Ewen 1987). Formálisan a fenti osztály-címkék **tulajdonságoknak** (objektumosztályoknak) felelnek meg. Vagyis az itt javasolt osztályokat úgy kell érteni, mint bizonyos magyar szótári egységek egymástól független tulajdonságait. Igaz, hogy a két tulajdonság egymással kapcsolatban áll, hiszen ugyanazon dimenzió mentén jellemzik a kifejezéseket. Ezt a tényt a jegy-érték struktúrákban úgy jelölik, hogy egyetlen jegyet használnak, míg itt ezt az fejezi ki, hogy a fenti osztályok egy nagyobb osztály alosztályai (nevezzük a nagyobb osztályt DEF-CLASS-nak). Ez a nagyobb osztály azoknak az objektumoknak az osztálya, amelyekre a határozottság egyáltalán értelmezve van. Magát az osztályozást a típus-hierarchia részeként képzeljük el, tehát az osztályok, amelyeket fent bevezettünk, valójában típusok.

Természetesen nincs elvi különbség az objektumok tulajdonságai és az objektumokból álló n -esek tulajdonságai, vagyis a **relációk** között. Így az egyeztetésszerű viszonyokat nyelvi objektumpárok tulajdonságaként (osztályaként), azaz bináris relációkként ábrázolhatjuk. Például a magyar alanyi–tárgyas egyeztetés legegyszerűbb esetei a következők:

(16) Az alanyi–tárgyas egyeztetés alapesetei

- a. határozott NP – tárgyas ragozású igealak
- b. határozatlan NP – alanyi ragozású igealak

A semleges igealakokat itt nem is kell említenünk, hiszen az a képességük, hogy mindkét fajta NP-vel előfordulhatnak, következik abból, hogy mindkét osztályba beletartoznak.

Mivel a relációk maguk is tulajdonságok, ők is szerepelhetnek a specifikusság szerinti rendezésben, azaz a típus-hierarchiában (1. Kálmán–Trón 1999): a fenti két alapeset valójában alosztálya egy általánosabb relációnak, amit DEF-AGR-REL-nek (határozottság szerinti egyezésnek) nevezhetünk.

3. Grammatikai viszonyok és mellérendelő szerkezetek

Amint fent megmutattuk, a határozottság szerinti egyezés a magyarban nem kezelhető jegy-értékek unifikációjának segítségével, amennyiben a típusrezolúció szerepét meg akarjuk tartani. Az alábbiakban amellett fogunk érvelni, hogy a grammatikai viszonyokat formálisan is relációknak lehet megfeleltetni, sőt, erre szükség is van, ha a

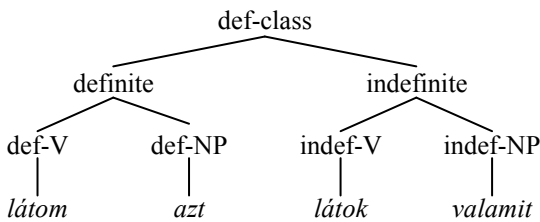
mögöttes ontológiát a lehető legszűkebbre kívánjuk szabni. Ez azt jelenti, hogy teljes egészében mellőzhetjük az olyan morfo-szintaktikai jegyeket, mint a határozottság (és remélhetőleg a többi hasonlót is), és a nyelvtani kongruencia-relációkat (mint pl. az egyeztetés és a szubkategorizáció) annak tekintsük, amik: kifejezés-osztályok közötti relációknak. Ezért, bár a következőkben a magyar tárgyi egyeztetést használjuk példánkban, az elemzés elvei és eszközei egyszerűen alkalmazhatók más grammatikai viszonyokra is.

Az első alponthoz a magyar tárgyi egyeztetésre összpontosítva rámutatunk arra, hogy milyen közvetlen előnyökkel jár a határozottság osztály-alapú és az egyeztetés relációs elemzése. A második alponthoz azt vizsgáljuk, hogy e szerint az elemzés szerint hogyan kell jellemezni a mellérendelő szerkezeteket a határozottság szempontjából. Látni fogjuk, hogy problémákba ütközünk, ha a jegy-alapú megközelítést próbáljuk alkalmazni. Az utolsó alponthoz erre kínálunk egy egyszerű megoldást.

3.1. A magyar tárgyi egyeztetés elemzése

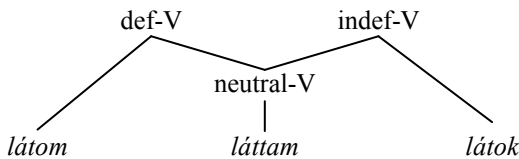
A magyar igealakok és NP-k természetes felosztása határozottság szempontjából könnyen kódolható típus-hierarchia segítségével:⁵

(17) Természetes határozottsági osztályok

Mint már említettük, a semleges alakokat úgy jellemezhetjük, mint több osztályba egyszerre tartozó alosztályokat. Ezt a típus-hierarchiák nyelvén többszörös öröklésnek nevezzük:

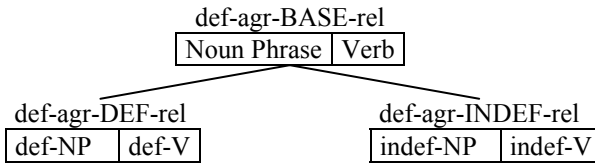
(18) Semleges alakok és többszörös öröklés (igéknél)

Az egyeztetési relációk természetes osztályait hasonlóan egyszerű formában ábrázolhatjuk:

⁵ A határozottság és határozatlanság szemantikai velejáróit természetesen teljesen figyelmen kívül hagyjuk. Lehet, hogy van ezeknek a fogalmaknak szemantikai alapjuk, de nem csodálkoznánk, ha a formai osztályozás nem illeszkedne a szemantikáira.

(19) Alany-tárgy egyeztetés alapesetei

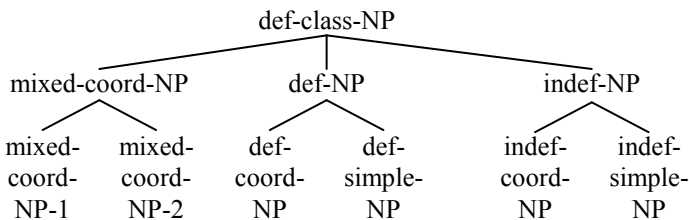
Ha egy szerkezet egyazon elemre vonatkozóan két egyeztetési relációt is előír, akkor a típusrezolúció értelmében a két reláció feloldható az egyeztetés két különböző alese-teként. Például a vegyes egyeztetésnek nevezett jelenségnél a semleges alak egy-egy egyeztetési relációban áll két különböző osztályba tartozó kifejezéssel. Az unifikáció-alapú megközelítéssel szemben ez azért nem vezet konfliktushoz, mert a reláció fennállása nem okoz „változást” a relációban álló objektumok belső szerkezetében. Ennek következtében az itt ismertetett megoldás közvetlenül megmagyarázza Ingria (1990) általánosítását (l. (5)). Azonban adósok vagyunk még annak a megvilágításával, hogy hogyan áll elő a fenti általános szituáció koordinált szerkezetek esetében.

3.2. Határozottság koordinált NP-kben

Az unifikációs nyelvtanokban a morfo-szintaktikai jegyek és az értékeiken végzett unifikáció ill. általánosítás művelete igen fontos ahhoz, hogy a komplex kifejezések tulajdonságait a részeik tulajdonságaiból számoljuk ki (ennek legegyszerűbb esete a jegy-értékek ún. **perkolációja**, „felszivárgása”). Ez azt a célt szolgálja, hogy a grammatikai relációk szigorúan lokálisan kifejezhetőek legyenek. Ezért az ilyen elméleteket **szigorúan lokalistának** nevezhetjük. Ennek következtében azonban ezek a nyelvtanok kénytelenek a koordinált szerkezetekhez mint kifejezésekhez ugyanolyan jellemzéseket rendelni (pl. a határozottság tekintetében), mint az egyszerűekhez. Ekkor azonban, mint már említettük, az unifikáció nem lenne használható az egyeztetés leírásához.

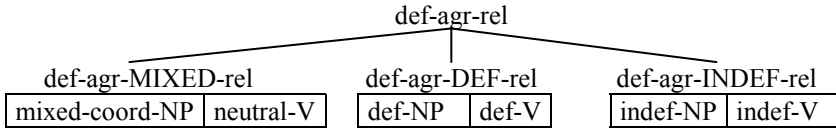
Az itt javasolt keretben (jegyek nélkül) természetesen le tudnánk írni azokat a bonyolult feltételeket, amelyek a különböző típusú (homogén és vegyes) koordinált szerkezetek egyeztetését megszabják a különböző (jelölt és semleges) alakokkal, hiszen az eddig elmondottak alapján bármilyen relációt fel tudunk írni a kifejezések osztályai között. Csakhogy a háromféle koordinált szerkezet (határozott, határozatlan, vegyes) lehetséges felépítései (tehát az, hogy hogyan határozzák meg a különböző koordinált szerkezetek tulajdonságait a tagjaik tulajdonságai) eleve elég bonyolult leíráshoz vezetnek:

(20) Az NP k határozottsági osztályai szigorú lokalista szellemben

Továbbá, mint említettük, ebben a megközelítésben az egyeztetést nem lehet egyszerű unifikáció segítségével leírni. Ehelyett az NP-k osztályai és az egyező alakok (tárgyas, alanyi, semleges igealak) közötti viszonyokat az egyeztetési reláció aleseiteként explicit módon meg kell adni:

(21) Az egyeztetési reláció aleseite szigorú lokalista szellemben

A fenti megoldási javaslat nyilvánvaló bonyolultsága felveti azt a kérdést, hogy mit nyerünk a morfo-szintaktikai jegyek elvetésével, ha maga az elemzés nem egyszerűsödik. A válaszuk az, hogy sokat, feltéve, ha a szigorú lokalitás elvét is elvetjük. Erről lesz szó a következő alponthan.

3.3. Grammatikai viszonyok rekurzív definíciója

Ebben az alponthan megmutatjuk, hogy a szigorú lokalitás elvetésével úgy elemezhetjük a vegyes egyeztetés jelenségét, hogy elkerüljük a különböző esetek elburjánzását az osztályozásban (l. az előző alponatot). Ezt például az tárgyi egyeztetés esetében úgy érzük el, hogy a határozottsági osztályokat csak a nem-komplex NP-k tartományára értelmezzük, a koordinált NP-kkel való egyeztetést visszavezetjük a tagjaikkal való egyeztetésre. Az ötlet a következő: az egyeztetést úgy definiáljuk, hogy annak egy alese a koordinált NP-kkel való egyeztetés legyen. Ebben az esetben kimondjuk, hogy a reláció akkor áll fenn a koordinált NP és az igealak között, ha az egyeztetési reláció fennáll az igealak és a koordináció tagjai között. Az a tény, hogy az egyeztetésnek van egy olyan alese, amely hivatkozik a koordinált NP-k összetevőire, ellentmond a szigorú lokalitás elvének.

Matematikai értelemben ez azt jelenti, hogy az egyeztetést rekurzívan definiáljuk. A rekurzív lépés az, hogy a koordinált NP egyeztetését visszavezetjük az egyszerűbb esetre, a tagjaival való egyeztetésre. Maga a definíció a következő:

(22) Az alanyi-tárgyas egyeztetés rekurzív definíciója

$$\text{def-agr-rel}(x, y) \Leftrightarrow_{\text{def}}$$

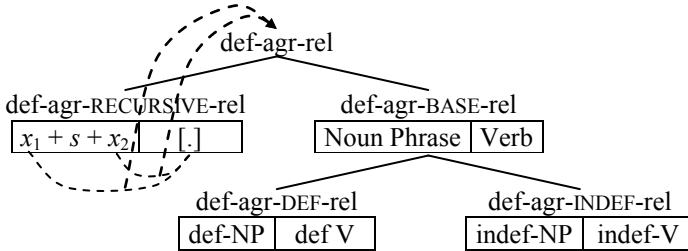
$$(i) \quad \text{def-NP}(x) \wedge \text{def-V}(y);$$

$$(ii) \quad \text{indef-NP}(x) \wedge \text{indef-V}(y); \text{ vagy}$$

$$(ii) \quad \text{def-agr-rel}(\text{CONJ1}(x), y) \wedge \text{def-agr-rel}(\text{CONJ2}(x), y).$$

Ezt a definíciót a típus-hierarchiában a következőképpen kódolhatjuk:

(23) Az egyeztetési reláció a típus-hierarchiában

Ez az elemzés tehát csak a természetes határozottsági osztályokra támaszkodik, nem feltételez mesterséges, „vegyes” típusú kifejezéseket. A koordinált kifejezések sajátos viselkedéséért kizárólag a nekik megfelelő aleset (amely a rekurzív lépést tartalmazza) a felelős. Ezért a mellérendelő szerkezetek felépítésének leírásában nem kell külön szólnunk arról, hogy hogyan viselkednek egyeztetés szempontjából.

A koordinált szerkezetekkel való egyeztetés így egy elem többszörös egyeztetésére redukálódik, tehát automatikusan érvényes rá mindaz, amit a fenti 3.1. alpontban a vegyes egyeztetésről elmondtunk. Így nem kell további kikötéseket tennünk ahhoz, hogy az elemzés helyesen jósolja meg, hogy az Ingria által megfigyelt erre az esetre is teljesülnek.

4. Összefoglalás és további lehetőségek

Az alábbiakban először tömören, pontokba szedve ismertetjük a cikk legfontosabb állításait, majd röviden kitérünk arra, hogy milyen kiterjesztései lehetnek a javasolt elemzésnek.

4.1. A cikk fontosabb állításai

1. A kongruencia-osztályokat csak a nem-koordinált NP-k tartományában értelmezzük.
2. A kongruencia-osztályok a kifejezéseket alcsoportokra osztják, de a semleges illetve vegyes kifejezések nem alkotnak külön alosztályokat.
3. Az egyeztetés leírásához nincs szükség olyan jegy-érték párokra, amelyekben az érték atomi. Ehelyett csak tulajdonságok (osztályok) ábrázolására van szükség, s ehhez az amúgy is feltételezhető típus-hierarchia elegendő.
4. A semleges alakok egyidejűleg több alosztályba beletartoznak, közös alesetei több természetes osztálynak.
5. A mellérendelt szerkezeteket nem kell az osztályok valamelyikébe besorolni.
6. A koordinált NP-vel való egyeztetés visszavezethető a tagokkal való egyeztetésre. Ez az egyeztetésnek egy sajátos alesete, így az egyeztetés a koordinációra vonatkozó rekurzióval definiálható.
7. Az egyeztetés relációs felfogásához csupán a típus-hierarchia viszonylag egyszerű kiterjesztésére van szükség: meg kell engednünk rendezett n -esek tulajdonságainak, azaz n -áris relációknak megfelelő típusokat is a típus-hierarchiában.

4.2. További lehetőségek

4.2.1. Közelség és sorrend-függőség

Az egyeztetési jelenségek gyakran mutatnak közelségi és sorrend-függőségi hatásokat:

(24) Közelségi hatás az egyeztetésben

- a. *Egy madarat és a fát látok.
- b. ?*A fát és egy madarat látok.
- c. *Látom egy madarat és a fát.
- d. ?*Látom a fát és egy madarat.

Bár a fenti (b) és (d) mondatok grammatikalitását a beszélők különbözőképpen ítélik meg, mindenképpen szemben állnak az (a) és (c) mondatokkal, amelyeket egyetlen magyar beszélő sem fogad el. A két mondatfajta abban különbözik, hogy a (b) és a (d) változatban az igealak a mellérendelő szerkezet hozzá közelebb álló tagjával egyezik, míg az (a) és a (c) változatban a távolabbival. Mondanunk sem kell, hogy ha az egyeztetést pusztán az igealak és az egész koordinált NP kapcsolatának tekintenénk, akkor a koordinált NP határozottságának kiszámításánál azt a külső szempontot is figyelembe kellene venni, hogy merre áll a tárgytól az igealak.

Az egyeztetés sorrend-függőségére is van példa a magyarban:

(25) Sorrendtől függő egyeztetés a magyarban

- a. János és Kati elveszített/elveszítettek egy levelet.
- b. Elveszített/*Elveszítettek János és Kati egy levelet.

Amint látható, az alany számbeli egyeztetése függ az ige és az alany sorrendjétől, ha az alany olyan koordinált NP, amelynek minden tagja egyes számú. Bár erre a jelenségre sincs egyelőre megoldási javaslatunk, annyi bizonyos, hogy amennyiben az egyeztetésnek unifikáció felelne meg, ezt a kontrasztot csak a koordinált NP-k határozottsági tulajdonságainak különbségével lehetne megragadni. Ráadásul ezt annak a külső szempontok figyelembe vételével kellene kiszámolni, hogy hol van az ige az NP-hez képest.

4.2.2. Számbeli egyeztetés a magyarban

Érdekes kérdés, hogy a magyar alanyi-tárgyas egyeztetéssel illusztrált elemzés kiterjeszthető-e az alany és az igealak szám szerinti egyeztetésére. A fontosabb adatok a következők:

(26) Számbeli egyeztetés a magyarban

- a. János és Kati elmentek moziba.
- b. János és Kati elment moziba.
- c. Te és te kimehettek.
- d. ?Te és te kimehetsz.

A magyar nyelv különleges sajátossága, hogy az egyes számú főnévi csoportból álló koordinált alanyok egyes számú igealakokkal is állhatnak. Ennek a jelenségnek a leírásában is használhatjuk a koordinált NP-vel való egyeztetésnek azt a rekurzív fajtáját, amelyet a határozottsági egyeztetésnél láttunk. Azokban a nyelvekben azonban,

amelyeknél nincs ilyen lehetőség (és benyomásunk szerint ezek vannak többségben) a koordinált NP-k jellemezhetők grammatikai szám vonatkozásában (ti. mindig többes számúak), talán azért, mert ez a tulajdonság igen szoros összefüggésben van a jelentéssel. Az a tény, hogy a magyarban kétféle egyeztetési minta is előfordul, azzal függhet össze, hogy a magyarban az egyes számnak általában is kevesebb jelentéstani következménye van (l. *három alma, mossza a kezét, ceruzát vettem*). Kétféle elemzést lehet elképzelni: vagy azt mondjuk, hogy a magyar koordinált NP-k is jellemezhetők szám tekintetében (többes számúak), ezért többes számú NP-ként az egyeztetés alapesete is alkalmazható rájuk, de a rekurzív aleset is, s innen a kétféle lehetőség, vagy pedig nem jellemezzük a koordinált NP-ket grammatikai szám szempontjából, hanem az alany-állítmány egyeztetés egyik sajátos aleseteként értelmezzük azt, amikor többes számú igealakokkal állnak.

4.2.3. Emelés

A szigorú lokalitás elvének feladásával az általunk javasolt eszközök olyan jelenségek leírásában is használhatók lehetnek, amelyek nem kapcsolódnak sem a vegyes egyeztetéshez, sem a koordinációhoz. Ilyen például a szigorú lokalista elméletek számára hagyományosan fejtörést okozó **emelésnek** nevezett jelenség:

(27) Emelés a magyarban

- a. *Pista meg akarja látogatni a nagymamáját.*
- b. *Pista meg akar látogatni egy lányt.*

Annak ellenére, hogy közvetlen szubkategorizációs viszony szempontjából a *nagymamáját* illetve az *egy lányt* a *meglátogatni* ige tárgya, és a *meg* igeikötő lexikailag a *meglátogat* ige része, a fenti mondatokban mind az igeikötő helye (prozódiaileg a *meg* a *meg akarja* része), mind a tárgyi egyeztetés (a tárgy az *akar* főigével egyezik) arra utalnak, hogy a főige az infinitívuszi vonzatának bővítményeit sajátjaként kezeli, „felemeli”. Ezt úgy szeretnénk kezelni, hogy az igeikötő–ige, ige–tárgy stb. viszonyok (relációk) osztályának van egy-egy sajátos alosztályuk, amelyre az jellemző, hogy az ige „emelő”, a bővítmény pedig az emelő igehez tartozó infinitívussal áll a megfelelő relációban:

(28) Az ige-bővítmény kapcsolat rekurzív definíciója

$\text{comp-rel}(x, y) \Leftrightarrow_{\text{def}}$

- (i) $\text{verb}(x) \wedge \text{REL}(x, y)$;
- (ii) $\text{raising-verb}(x) \wedge \text{comp-rel}(\text{INF}(x), y)$.

Nem állítjuk, hogy az emelés szigorúan unifikációs kezelése bármilyen nehézségbe ütközne. A fent vázolt kezelési móddal csak azt akartuk megvilágítani, hogy milyen lehetőségeket rejt magában a grammatikai viszonyok relációs megközelítése.

Irodalom

- Anderson, J. M. – C. J. Ewen 1987: *Principles of Dependency Phonology*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Dalrymple, Mary – Ronald M. Kaplan 2000: *Feature indeterminacy and feature resolution*, kézirat.
- Goldberg, Jeff – László Kálmán 1992: Unification or unifiability? in: *Proceedings of CLIN '92*, CLIN, Amsterdam.
- Grover, Claire 1996: Parasitic gaps and coordination in HPSG, in Claire Grover – Enric Vallduví szerk.: *Edinburgh Working Papers in Cognitive Science*, vol. 12: *Studies in HPSG*, Centre for Cognitive Science, University of Edinburgh, Scotland, 33–69, elérhető: <ftp://ftp.cogsci.ed.ac.uk/pub/grover/WP-12/grover.ps>.
- Ingria, Robert J. P. 1990: The limits of unification, in: *28th Annual Meeting of ACL: Proceedings of the Conference*, Morristown, NJ, ACL, 194–204.
- Jackendoff, Ray 1972: *Semantic Interpretation in Generative Grammar*, Cambridge, MA, The MIT Press.
- Johnson, Mark (1988): *Attribute-value Logic and the Theory of Grammar*, Stanford, CA, CSLI.
- Kálmán, László – Viktor Trón (1999): *Representation of linguistic knowledge in gin*, kézirat, elérhető: <http://budling.nytud.hu/~tron/gin99.ps>.
- King, Paul 1989: *A logical formalism for Head-Driven Phrase Structure Grammar*, PhD disszertáció, Manchester, University of Manchester.
- King, Paul 1994: *An expanded logical formalism for Head-Driven Phrase Structure Grammar*, Arbeitspapiere des sfb, 340, Tübingen, Universität Tübingen.
- Pollard, Carl J. – Ivan A. Sag 1994: *Head-Driven Phrase Structure Grammar*, Chicago, IL, University of Chicago Press.
- Pullum, Geoffrey K. – Arnold M. Zwicky 1986: Phonological resolution of syntactic feature conflict, *Language* 62, 751–73.
- Sag, Ivan A. – Gerald Gazdar és mtsai 1985: Coordination and how to distinguish categories, *Natural Language and Linguistic Theory* 3, 34–43.
- Shieber, Stuart 1992: *An Introduction to Unification-based Approaches to Grammar*, Stanford, CA, CSLI.
- Zaenen, Annie – Lauri Karttunen 1984: Morphological non-distinctiveness of coordination, in: *Eastern States Conference on Linguistics* 1, Columbia, Ohio, Ohio State University.

„Szemantikai egyeztetés” a megnyilatkozás-jelentés levezetése során *

Bibok Károly
SZTE Orosz Filológiai Tanszék
kbibok@lit.u-szeged.hu

1. Kezdjük mindenekelőtt a címben idézőjelben szereplő **szemantikai egyeztetés** kifejezés magyarázatával! Ezzel a terminussal nem a mondatrészek közötti – az alakival szembenálló – értelmi egyeztetést akarom jelölni. Nem is arra a törvényszerűsége kívánok utalni vele, bár a tárgyalandó jelenséggel rokon vonásokat mutat, amelyet szemantikai egyeztetésnek is neveznek, és amely szerint egy mondat lehetséges olvasatai közül az informatívitás és a természetesség szempontjából az az optimális, amelyik esetében az összetevők jelentésegységei maximális mértékben ismétlődnek (Apresjan 1974: 14). A **szemantikai egyeztetés** megnevezést – a lexikai-szemantikai ábrázolás szerves részévé vált szelekciós szabályok hagyományos elképzelésén túllépve – az összetevők jelentéseinek (jelen tanulmányban a szójelentéseknek) a megnyilatkozások jelentésének megszerkesztése során megengedhető és egyúttal minimálisan megkövetelendő együttes előfordulására vonatkoztatom. Mivel ezeket az egyeztetési kényszereket nem teljesen a szintaktikai és szemantikai dominanciaviszonyok határozzák meg, ez a kérdéskör ahhoz a problémához vezet, hogy kompozicionális-e, és ha igen, milyen mértékben, a megnyilatkozások szemantikai jelentése, azaz elegendő-e a megnyilatkozások szemantikai jelentésének megállapításához a megnyilatkozásokat alkotó összetevők jelentésének és a megnyilatkozások morfoszintaktikai szerkezetének ismerete.¹ A szemantikai egyeztetés kapcsán éppen azt kívánom – a kétszintű konceptuális szemantikát (Bierwisch 1983a, 1983b, 1996, 1997; Bibok 1996, 1998, 1999, 2000; Pethő 1998a, 1998b, 1999) és a generatív lexikon elméletét (Pustejovsky 1995, 1998; l. még Jackendoff 1997: 47–67) felhasználva – bemutatni, hogy milyen módon vezethető le a megnyilatkozások szemantikai jelentése a nem szigorú értelemben vett kompozicionalitás keretében.

Ezt a célkitűzést tanulmányomban a következő lépésekben valósítom meg. A 2. fejezetben a kétszintű konceptuális szemantika interpretációs mechanizmusait: a fogalmi elmozdulást, differenciációt és szelekciót veszem sorra, arra fordítva a figyelmemet, hogy mikor beszélhetünk nyelvi és mikor fogalmi szelekcióról, valamint hogy milyen módon viselkednek ezek a műveletek a kompozicionalitás szempontjából. A 3. fejezetben a generatív lexikonnak az összetett kifejezések jelentését levezető műveletei közül

---

* Ez a tanulmány a T 029590 számú *A természetes nyelvekre jellemző szabályok, elvek és modellek tulajdonságai: komplex megközelítés* című OTKA-pályázat támogatásával készült. – Köszönettel tartozom anonim lektoromnak, aki megjegyzéseivel arra sarkallt, hogy több helyen pontosabban fogalmazzam meg a mondanivalómat.

¹ A kompozicionalitás elvének (más elnevezéssel a Frege-elvnek) különböző megfogalmazásaira, valamint nyelvelméleti szempontú tárgyalására l. Padučeva (1999: 3–4); Jackendoff (1997: 48–50).

az együttes kompozíciót (co-composition) vizsgálom meg, de nemcsak a kompozicionalitás, hanem a lexikai ábrázolás gazdaságossága tekintetében is.

2.1. A kognitív nyelvészetben belül élesen szemben áll egymással a holista irányzat, amelyet két kiemelkedő képviselője alapján Lakoff–Langacker-féle kognitív nyelvészetnek is nevezhetünk, és a moduláris irányzat (Kiefer 1995). Azonban maga a moduláris kognitív nyelvészet sem tekinthető egységesnek, mert két eltérő felfogás ütközik a nyelvi és a fogalmi jelentés megkülönböztetésének szükségességét illetően. Az egyik nézetet, amely egyébként a holista irányzatnak az ebben a kérdésben elfoglalt álláspontjával mutat rokonságot, R. Jackendoff (1997: 21–46, 220. 8. j.) képviseli: a jelentés megadásának egyetlen szintje, a fogalmi reprezentációk szintje létezik. Ezzel szemben a moduláris kognitív nyelvészet másik ága, a kétszintű konceptuális szemantika (Bierwisch 1983a, 1983b, 1996, 1997; Bibok 1996, 1998, 1999, 2000; Pethő 1998a, 1998b, 1999) következetesen megkülönbözteti a nyelvi tudást és a kontextusok által indukált világtudást, valamint ennek megfelelően a nyelvi, azaz a tulajdonképpeni szemantikai és a fogalmi jelentést. Nyelvi szinten a szójelentések rendszerint nem teljesen meghatározottak. Ezeket a jelentéseket a neutrális kontextusokban aktivizálódó (mindennapi) tudásunk konkretizálja a fogalmi interpretáció során. Másként megfogalmazva: A konceptuális értelmezés az alulspecifikált logikai-szemantikai jelentést (a magjelentést) a teljesen meghatározott szó szerinti jelentésekre képezi le a kontextusokban. Az utóbbiakból metaforikus jelentések alakulhatnak ki nem neutrális kontextusok esetén (erről részletesebben l. Bierwisch 1979: 141–143).

Ami a szó szerinti jelentésekre való leképezést illeti, ez történhet az ún. fogalmi elmozdulás útján, amikor a magjelentés **különböző** konceptuális mezőkben kap teljes értelmet, vagy az ún. fogalmi differenciáció útján, amikor a magjelentés némileg különböző módokon, de **ugyanabban** a konceptuális tartományban értelmeződik. Az első mechanizmust illetően figyeljük meg az *iskola* főnév viselkedését az (1)-ben, a második eljárás vonatkozásában pedig az *elveszt* igéét a (2)-ben!

- (1) a. *1975-ben Péter elment az iskolából.*
 b. *Délelőtt 10 órakor Péter elment az iskolából.*
 c. *Az egész iskola elutazott kirándulni.*
 d. *Június elején már nagyon unják a gyerekek az iskolát.*
 e. *Az iskola nem törölhető ki a civilizáció történetéből.*
- (2) a. *János elvesztette a pénzét, mert nem vette észre, hogy lyukas a zsebe.*
 b. *János elvesztette a pénzét a tőzsdei spekulációval.*
 c. *János hazugsága miatt elvesztette barátai előtt a becsületét.*
 d. *János elvesztette a barátját a zsúfolt metróállomáson.*
 e. *János elvesztette a barátját egy tragikus autóbaleset következtében.*

Az *iskola* az (1)-ben rendre a következőképpen interpretálható: intézmény, épület, emberek csoportja, tevékenység, intézménytípus. A különböző értelmezési lehetőségek mögött, mivel azok összefüggnek egymással, egy közös jelentésmagot tételezhetünk fel:

(3) ‘*x* célja, hogy bizonyos tanítási/tanulási folyamatokat biztosítson’.²

A (3)-ból az *x* változó kontextusoknak megfelelő konkretizálásával – a konceptuális elmozdulás révén – levezethetők az ‘intézmény’, az ‘épület’, az ‘emberek csoportja’, a ‘tevékenység’ és az ‘intézménytípus’ fogalmi egységeket tartalmazó szó szerinti jelentések.

A (2)-ben szereplő *elveszt* ige szó szerinti jelentéseiről pedig a következőket mondhatjuk (vö. Bierwisch 1983b: 68): Az *elveszt* különbözőképpen differenciálódik a fogalmi interpretációban, mert különbözőek az okok, amelyek a birtoklás megszűnéséhez vezetnek. De nemcsak ezért beszélhetünk az *elveszt* fogalmi differenciációjáról, hanem azért is, mert az elvesztett entitás különbözőképpen specifikálódik. A (2a–b)-ben nem egy élőlényről, hanem egy tárgyról van szó, ráadásul az első esetben konkrét tárgy(ak)ról, a másodikban pedig absztrakt értékről. A (2c)-ben az elvesztett entitás egy absztrakt dolog, egy tulajdonság. A (2d–e)-ben viszont élőlényt, embert jelentő főnév szerepel. Tehát az *elveszt* aszerint is módosul a fogalmi interpretációban, hogy milyen jelentésű argumentummal kapcsolódik. Ezek alapján módosítanunk kell a lexikai-szemantikai ábrázolás szerves részévé vált szelekciós szabályoknak a szójelentések együttes előfordulását korlátozó hagyományos elképzelését, hacsak nem olyan szótárt (sense enumeration lexicon – Pustejovsky 1995: 33–54) tételezünk fel, amelyik csak úgy képes számot adni a kontextusok által indukált újabb és újabb jelentésekről, hogy felsorolja azokat, ezáltal nagy mértékben megnövelve a jelentések számát. Nem tartható ugyanis, hogy a predikátum kiválasztja a megfelelő szemantikai típusú argumentumot, mert az argumentum maga is befolyásolja a predikátum jelentését. Továbbá: mivel a predikátumnak és az argumentumának a szemantikai egyeztetése, nagyobb egységbe való összeszerkesztése kontextuálisan meghatározott művelet, a kétszintű konceptuális szemantika keretében kifejezve, az nem nyelvi-szemantikai, hanem fogalmi-szemantikai jellegű mechanizmus. Bierwisch (1983a: 92) feltételezése szerint a hagyományosan nyelvi jellegűnek tartott szelekciós szabályok **többségükben fogalmi jellegű megszorítások**. Így tehát fogalmi szelekcióról, általánosabban pedig fogalmi egyeztetésről kell beszélnünk, amely a konceptuális reprezentációt érinti.

2.2. Tekintsük a következő példákat!

- (4) a. *Mária azt kérdezi/kérdezi Jánostól, hogy hová megy.*
 b. *A csimpánz azt kérdezi Jánostól, hogy hová megy.*
 c. *A papagáj azt kérdezi Jánostól, hogy hová megy.*
 d. *A robot azt kérdezi Jánostól, hogy hová megy.*
 e. *A farkas azt kérdezi Piroskától, hogy hová megy.*
 f. Kérdezi a nyúl:
 – *Hová futsz, te kicsi kakas? (A szegény ember kakasa)³*

² A logikai-szemantikai jelentés megadására használt formalizált nyelvről l. Bierwisch 1983a, 1983b, 1996. Az *iskola*-típusú főnevek magjelentéseinek problémájára és szó szerinti jelentéseinek olyan levezetésére, amely jelentősen módosítja és egyúttal ötvözi is Bierwisch (1983a) javaslatát a hagyományos lexikográfia metonímiát feltételező leírásával, l. Bibok 1996, 2000.

³ *Magyar mese- és mondavilág I: A csodaszarvas*. (Mesélte: Benedek Elek.) Bp.: Könyvtér-kesítő Vállalat—Móra Kiadó, 1987: 285.

Ami a *kérdez/kérd* alanyi argumentumát illeti, a (4a) alapján úgy vélhetnénk, hogy annak az EMBER komponenssel kell rendelkeznie az igék szótárbeli nyelvi-szemantikai reprezentációjának megfelelően. A (4b–f) azonban azt mutatja, hogy ez a szelekciós megszorítás nem helyénvaló, és a világtudásunktól függ, hogy az igék milyen alanyi argumentummal kapcsolódhatnak. A *kérdez/kérd* igék alanyi argumentumaként mindazoknak az állatoknak a neve, valamint mindannak az elviekben végtelen sok artefaktumnak a neve előfordulhat, amelyek képesek valamiféle módon információátadásra (vö. (4b–d)). Ráadásul akkor is szerepelhet állatok (vagy akár tárgyak) neve a vizsgált pozícióban, ha azokat az emberéhez hasonló kommunikációs képességgel ruházzuk fel. A (4e)-ben és a (4f)-ben éppen erről a legutolsó esetről van szó, ennél fogva a *kérdez/kérd* igéket újra kell értelmeznünk. Itt ezeknek az igéknek olyan metaforikus jelentéseivel állunk szemben, amelyeket az alanyi argumentumok megszemélyesítése révén nyertünk. Ezekkel rokon metaforikus jelentések nemcsak az információs, ill. kommunikációs tevékenységet megnevező lexémák egész mezőjére, hanem az emberi tevékenységeket jelölő szavak különböző mezőire is jellemzőek és kiterjeszthetőek. Eszerint az ilyen metaforikus jelentések nem a nyelvi tudásunkhoz tartoznak, hanem a világtudásunkon alapulnak, és ennek részét képező szabály útján, nevezetesen a megszemélyesítés útján jönnek létre.

Ezért az (5)-beli megnyilatkozást

- (5) *A számok szépen keringőztek a bálban.*

sem kell nyelviileg rosszul formálnak tekinteni. Sőt az (5) rendelkezhet interpretációval – a fogalmi reprezentáció síkján – abban a lehetséges világban, amelyikben a számok meg vannak személyesítve.

A világ entitásai között feltételezett hasonlóságon alapuló, a világtudásunkban gyökerező szabály révén előállítható metaforikus jelentések másik példáját láthatjuk a (6)-ban.

- (6) *Láttad az oroszlánt az állatkertben / a játékboltban / képtárban / játékkatalógusban?*

Egy természetes fajta neve vonatkozhat annak különböző ábrázolásaira, még a természetes fajta egyik reprezentációjának, azaz az oroszlánnak mint játéknak a játékkatalógusban való metaábrázolására is.

2.3. A fentebb mondottak azonban nem jelentik azt, hogy ne lennének olyan esetek, amikor nyelvi-szemantikai szelekcióról, valamint ezzel összefüggésben a metaforikus jelentéseknek más típusáról kellene beszélnünk. Tekintsük a következő példákat!

- (7) a. *János elvesztette a pénzét, mert nem vette észre, hogy lyukas a zsebe.*
 b. *János rémületében elvesztette a fejét.*
- (8) a. *Ez a kés jól vág.*
 b. *János esze jól vág.*
- (9) a. *A cukor elolvadt.*
 b. *János elolvadt a boldogságtól.*

- (10) a. *A rendőrök több pisztolylövéssel megölték a postarablót.*
 b. *Nyerseségével, ridegségével János megölte benne a szerelmet.*

Mind a négy (b)-jelzésű példában – az (a)-jelzésűekkel ellentétben – metaforikus jelentéseket találunk, amelyek a nem neutrális kontextusokban aktivizálódó mindennapi tudásunk alapján jönnek létre. Ugyanis átvitt értelemben (de csak úgy!) gondolhatunk arra, hogy János nem birtokolja tovább a fejét, illetve az eszével mint éles tárggyal részekre oszt valamit, azaz éles az esze. Ugyancsak átvitt értelemben beszélhetünk János „folyékonyvá válásáról” annak megfelelően, ahogyan a boldogság és más érzések (vö. *valakiben forr a méreg/düh/harag, valaki forr a méregtől/dühtől/haragtól, valakit elönt a méreg*) mint folyékony anyagok konceptualizálódnak. Az élettelen tétel pedig alapjául szolgálhat annak a képletes kifejezésnek, amelyet a szerelem megsemmisítésének megnevezésére használunk.⁴ Ugyanakkor észre kell vennünk, hogy nem helyettesíthetők a (b)-jelzésű példákban az igék más igékkel, amelyek pedig ugyanazokba a lexikai-szemantikai mezőkbe tartoznak, mint az *elveszt, vág, elolvad* és *megöl* igék az (a)-jelzésű példákbeli jelentéseikben. János elhagyhatja a pénzét, ha lyukas a zsebe, mégsem állítható ez a fejről, arra gondolva, hogy elvesztette az önuralmát. A kés szeletelhet jól, de ez nem mondható János eszéről. A cukor feloldódhat, a boldogságtól viszont csak elolvadni szoktunk. Valakit ki lehet nyiffantani, le lehet szűrni, agyon lehet ütni, de a szerelemmel nem lehet ezeket csinálni. Ezért az *elveszt, vág, elolvad* és *megöl* igéknek a (b)-jelzésű sorokban fellépő jelentéseit lexikalizálódott metaforákként kezelem, és ebből következően az adott lexéma nyelvi-szemantikai reprezentációjának részének tekintem azokat, nem felejtve el, természetesen, hogy azok motiváltsága a világtudásunkban rejlik. Az ilyen típusú metaforikus jelentéssel kapcsolatban két kiegészítő megjegyzést szükséges még tennem. Először: azt, hogy világtudásunk egyes részei nyelvileg relevánssá válhatnak más, a fentitől különböző esetekkel is példázhatjuk. Mel'čuk (1989: 96) szerint az olyan nyelvi kifejezések megléte, mint pl. *snow-white* 'hófehér', indokul szolgálhat a FEHÉR nem megkülönböztető szemantikai komponens szerepeltetésére a *snow* 'hó' definíciójában. Ezzel szemben, mivel a **rice-white* 'rizsféher' nem jól formált kifejezés, a *rice* 'rizs' nem tartalmazza ezt a komponens, jóllehet – világtudásunk alapján – a rizs is fehér, mint a hó. Az *iskola*-típusú szavaknak a konceptuális elmozdulás keretében végzett elemzése során pedig magam is rámutattam (Bibok 1996, 2000) arra, amikor a világtudás lexikalizálódik, és ezért azt a nyelvmodell szótári komponensében rögzíteni kell. Így jelenik meg például az *egyház* lexikai-szemantikai reprezentációjában az 'intézmény', a *templom*-ében az 'épület', az orosz *televizor*-ében a 'készülék' fogalmi egység. Másodszor: elképzelhető, hogy a lexikalizált metaforikus jelentéseket is jellemzi bizonyos szabályszerűség. Ugyanis a (7)–(10) alapján úgy tűnik, hogy a szóban forgó jelentések lexikalizálására egy lexikai-szemantikai mező hiperonim vagy legkevésbé specifikus szavát használjuk. Feltételezhető azonban, hogy ez a szabályszerűség nem vonja kétségbe e jelentések lexikai jellegét, mert különböző nyelvek összevetéséből kiderülhet, hogy több lehetőségünk van a

⁴ Érdemes megjegyezni, hogy nemcsak a tárgyi argumentum szokatlansága miatt kell azzal számolnunk, hogy a *megöl*-nek van metaforikus jelentése, hanem az alanyi argumentum szintén szükségessé teheti az átvitt értelmezést. Vö.:

(i) *Tegnap Jánost megölte az unalom.*

metaforikus jelentést eredményező összehasonlítás alapjának kiválasztására, vagy hogy egy nyelv egy adott fogalomkörben egyik metaforizációs lehetőséget sem használja ki.⁵ Azt pedig, hogy egy nyelv él-e és melyik lehetőséggel él, a szótárnak mindenképpen tükröznie kell. Mindazonáltal ebben a második megjegyzésben említett problémákat a jövőben tüzetesebben meg kell vizsgálni.

2.4. A fogalmi szelekció legérdekesebb esete, amikor a fogalmi differenciációval és elmozdulással előállítható szó szerinti jelentések **összeegyeztetése** folyik a megnyilatkozásokban. Figyeljük meg újból az (1a)-t és az (1b)-t, amelyeket (11a)-ként és (11b)-ként megismétlek!

(11) a. *1975-ben Péter elment az iskolából.*

b. *Délelőtt tíz órakor Péter elment az iskolából.*

Az *iskola* a (11a)-ban az *1975-ben* időhatározó kontextusában (tipikusan) mint intézmény, a (11b)-ben a *délelőtt tíz órakor* környezetében pedig (tipikusan) mint épület interpretálható. Az *iskolá*-nak ez a két különböző – a magjelentésből (l. a (3)-at) konceptuális elmozdulás révén keletkezett – szó szerinti jelentése az ige kétféle konceptuális differenciációját vonja maga után. Az *elmegy*-et az ‘intézmény’ esetén a társadalmi státus megváltozásaként, míg az ‘épület’ esetén fizikai mozgásként értelmezhetjük, feltételezve, hogy ezek a szó szerinti jelentések egy absztrakt – mind a fizikai, mind a társadalmi helyváltoztatás mozzanatát magában foglaló – MOZOG komponensből eredeztethetők a megfelelő kontextusokban.

Tekintsük most a (12)-t és tételezzük fel, hogy ugyanúgy belső helyviszonyról van szó, mint a (11)-ben!

(12) *Péter elment az iskolától.*

Jöllehet a (12)-ben nem szerepel egyik (11)-beli időhatározó sem, mégis egyféleképpen értjük. Nevezetesen: Péternek a társadalmi státusa változott meg, mert az iskolára csak mint intézményre gondolhatunk. Ennek oka nem lehet más, mint a *-tól* ablatívuszi esetrag. Ez a tény arra hívja fel a figyelmet, hogy az esetrag is lehet olyan kontextus, amely befolyásolja a konceptuális értelmezést. A (12)-t tekintve azt kell mondanunk, hogy a *-tól* ablatívuszi esetrag nem egyeztethető össze az *iskolá*-nak az ‘épület’ fogalmi egységet tartalmazó szó szerinti jelentésével. A (11)-gyel kapcsolatban viszont az állapítható meg, hogy a *-ból* elatívuszi esetrag nem gátolja meg az *iskolá*-nak sem intézményként, sem épületként való fogalmi elmozdítását.

Természetesen, a (11) és a (12) kapcsán említett interpretációs mechanizmusok más hasonló szemantikájú összetevőkből álló megnyilatkozások esetén szintén működésbe lépnek. Ugyanis ha a megnyilatkozásokban egy olyan másik főnév (pl. az *uszoda*) szerepel irányt jelölő esetragos alakokban, amely az *iskolá*-éhoz hasonló szó szerinti jelentésekkel rendelkezik, valamint egy „mozgást jelentő” ige is előfordul bennük (pl. a *hív*, amelynek a jelentésábrázolásában – az OKOZ és a TUD predikátumok

⁵ A haraggal/dühvel kapcsolatos metaforikus kifejezések kultúraspecifikusságának mértékéről l. Kövecses (1995).

argumentumpozíciójában – megjelenik az absztrakt MOZOG komponens⁶), akkor ezek értelmezése olyan módon történik, mint a (11)-beli és a (12)-beli példáké. Vö.:

- (13) a. *1975-ben az uszodába hívták Pétert.*
b. *Délelőtt tíz óraker az uszodába hívták Pétert.*

- (14) *Az uszodához hívták Pétert.*

A (11)–(14)-ben található megnyilatkozásokat összevetve, két – egy speciálisabb és egy általánosabb jellegű – megjegyzést kell tenni. Először: érdemes külön kiemelni, hogy az „elsődlegesen” külső helyviszonyt jelölő ablátívuszi *-tól* és allatívuszi *-hoz* esetragok csak az *iskola* és az *uszoda* főneveknek az ‘intézmény’ fogalmi egységet magában foglaló szó szerinti jelentései esetén vonatkozhatnak belső helyviszonyra. Másodszor: a szóban forgó megnyilatkozások konceptuális értelmezése nyilvánvaló módon kapcsolatban áll azok **kompozicionalitásával**, azaz azzal a kérdéssel, hogy elegendő-e a megnyilatkozások szemantikai jelentésének megállapításához a megnyilatkozásokat alkotó összetevők jelentésének és a megnyilatkozások morfoszintaktikai szerkezetének ismerete (l. Bierwisch 1983a: 94, 1996: 32–33). Ha most nem vesszük figyelembe, hogy a határozóragos főnevek és az igei alakok maguk is komplex kifejezések, akkor így fogalmazhatjuk meg a (11)–(14) kapcsán felmerülő és a kompozicionalitás elvét érintő problémát: A (11)-ben és a (12)-ben az *element* predikátum jelentését befolyásolja argumentumainak (*iskolából/iskolától*) jelentése. A (13)-ban és a (14)-ben pedig a *hívták* predikátum jelentésére hatással vannak az *uszodába*, ill. az *uszodához* argumentumok. A kétszintű konceptuális szemantika szerint – a fentiekből következően – szigorú értelemben nem beszélhetünk kompozicionalitásról, mert a megnyilatkozások szemantikai interpretációja során tekintettel kell lenni a kontextusokban aktiválódó világtudásunkra is.

3.1. A kompozicionalitás problémáját, természetesen, nemcsak a kétszintű konceptuális szemantika keretében vizsgálhatjuk. A generatív lexikon elméletének (Pustejovsky 1995, 1998; l. még Jackendoff 1997: 47–67) eszköztárában található egy olyan kompozíciós művelet, amely figyelembe veszi azt a tényt, hogy az argumentum jelentése hatással lehet a funktor jelentésére, azaz hogy egy konstrukcióban több elem viselkedhet funktorként, és amelyet ezért **együttes kompozíciónak** (co-composition) nevezhetünk.⁷

Tekintsük a (15)-öt!

- (15) a. *A borostüveg a folyóban lebegett.*
b. *A borostüveg a barlangba lebegett.*

A (15) esetében Pustejovsky (1995: 125–126) azt javasolja, hogy a *lebeg*-nek lexikai szinten, a szótárban csak egy – állapotmódot/mozgásmódot jelölő – jelentése (l. a (15a)) van. A ‘valahová történő mozgás valamilyen módon’ jelentéssel nem maga a *lebeg* rendelkezik, hanem – mint a (15b)-ben – az igét és a határozóragos főnevet tartalmazó szó szerkezet. Tehát mivel az irányt kifejező argumentum befolyásolja a

⁶ A *hív* részletes elemzésére l. Bibok (1998).

⁷ Pustejovskynak a kompozicionalitásra vonatkozó felfogását illetően l. (1995: 59–62, 1998: 293). A generatív lexikon elméletének a kétszintű konceptuális szemantikával szembeni előnyeiről és hátrányairól pedig l. Bibok (megjelenés előtt).

predikátum jelentését, a *barlangba lebegett* konstrukció jelentését azon a módon szerkeszthetjük meg, amelyet együttes kompozíciónak hívunk.

Mielőtt alaposabban megvizsgálánk Pustejovskynak a (15a)-val és a (15b)-vel illusztrált polisziémiaira vonatkozó elképzelését, figyeljük meg, hogy nemcsak olyan igékkel alkotathatók ezekhez hasonló újabb példapárok, amelyeknek lexikai jelentésében nincs mozgásra való utalás (l. lentebb a (16)), hanem olyan igékkel is, amelyeknek lexikai jelentése is magában foglalja a nem helyváltoztató és a helyváltoztató mozgásra való utalást (l. lentebb a (17), ill. a (18)).⁸

(16) a. *Péter a sarokban állt/térdelt/ült/feküdt.*

b. *Péter a sarokba állt/térdelt/ült/feküdt.*

(17) a. *A labda a gólvonalon pörgött.*

b. *A labda a kapuba pörgött.*

(18) a. *Péter a folyóban úszott.*

b. *Péter a barlangba úszott.*

A (16)–(18) kapcsán Pustejovsky imént említett javaslata alapján a következőképpen fogalmazhatunk: az *áll, térdel, ül, fekszik, pörög* és *úszik* igéknek a szótárban csak egy – állapotmódot, ill. nem helyváltoztató/ helyváltoztató mozgásfolyamatot és annak módját jelölő – jelentése van. A ‘valahová történő mozgás valamilyen módon’ jelentéssel nem maguk az igék rendelkeznek, hanem az igéket és a határozóragos főneveket tartalmazó szó szerkezetek. Következésképpen mivel az irányt kifejező argumentumok hatással vannak a predikátumok jelentésére, ezekben az esetekben is a konstrukciók jelentésének együttes kompozíciójával találjuk szemben magunkat.

A fentebb mondottak, természetesen, nem jelentik azt, hogy a kérdéses szemantikai mezőbe tartozó minden szó ugyanilyen módon viselkedne. Például:

(19) a. *A kutya a sarokban heverészik/*heveredett.*

b. *A kutya a sarokba heveredett/*heverészik.*

A *heverészik* nem használható direkcionális argumentumokkal (vö. a (19b)), a *heveredik* viszont nem fordulhat elő lokális jelentésű raggal ellátott főnévvel (vö. a (19a)). Láthatjuk tehát, hogy az utóbbi esetben nem lehet szó együttes kompozícióról. Ezért lexikailag kell rögzíteni a *heveredik* ‘valahová történő mozgás valamilyen módon’ jelentését, azaz a *heveredik*-nek mint lexémának van ilyen jelentése.

3.2. Ha mármost alaposabban szemügyre vesszük a (15)–(18)-beli példákat, azt kell megállapítanunk, hogy a (b)-jelű sorokban – az (a)-jelűekhez képest – megváltozik az argumentumszerkezet. Ugyanis az igék mellett irányt jelölő vonzatok jelennek meg. A változás ezen végpontjának ismerete tulajdonképpen elegendő az alább kifejtendő érvelés szempontjából. Mégis mivel a teljes leírásához tisztázni kellene a kiinduló argumentumszerkezetet is, nézzük meg legalább röviden, mit mondhatunk erről! Ahhoz hasonlóan, ahogy Pustejovskynál (1995: 125) a *float* ‘lebeg’ ige argumentumszerkeze-

⁸ Vö. még a *típeg, csoszog, támoltyog, sántikál* és *táncol* igékkel (Komlósy 1992: 350–351). Pl.:

(i) *Mari táncolt.*

(ii) *Mari a testvére mellé táncolt.*

tében nincs lokális argumentum, a (15)–(18)-ban szereplő igéket tarthatjuk egyargumentumúaknak, és így a lokális jelentésű határozóragos főnevek szabad határozóknak minősülnének. Ezt látszik alátámasztani, hogy ezek tényleg elhagyhatók a fenti példák-ból. Ellenben ha arra gondolunk, hogy a szóban forgó igék valamilyen helyzetben való nyugalomban levést, ill. mozgásban levést fejeznek ki, ami szükségképpen maga után vonja a térbeli elhelyezést, akkor a kérdéses igéket inkább kétargumentumúaknak, azaz olyanoknak kell tartanunk, amelyek argumentumszerkezetében nélkülözhetetlen a lokális argumentum. Ebben az esetben viszont a lokális vonzatnak a megnyilatkozásokból történő kihagyása csak azt jelenti, hogy az szintaktikailag implicit marad, de az argumentumok száma nem csökken eggyel. Ugyanúgy, mint ahogy az *eszik* ige tárgy nélküli használata, vagyis amikor az *eszik* által leírt szituációnak csak egyik résztvevőjét nevezzük meg szintaktikailag, sem változtat azon a tényen, hogy ez az ige szemantikailag kétargumentumú.⁹

Most térjünk rá annak a kérdésnek a megvizsgálására, hogy ha feltételezzük, hogy a (b)-jelű sorok jelentését az igéknek és a határozóragos főneveknek a kölcsönhatásából eredeztetjük, mi biztosítja egyáltalán ehhez az igéknek direkcionális argumentumokkal való kapcsolódási lehetőségét. Nyilvánvaló módon a szótári komponensben kell ezt rögzítenünk. Természetesen, nem külön-külön minden egyes releváns lexémánál, hanem lexikai szabály formájában. Pustejovsky nem említi ezt a problémát. De megoldást nyújthat az, ha ugyanúgy, mint ahogy a szükséges esetekben Komlósy (1992: 352–4, 419–44) vonzatstruktúrát változtató szabályokat használ, mi is megfogalmaznánk egy ilyen szabályt. Ez a megoldás azonban ahhoz vezetne, hogy így a szóban forgó igék mindegyike végülis kétszer szerepelne a szótárban. Ám ez nemcsak a lexikai ábrázolás gazdaságossága követelményének (Bierwisch 1997) mondana ellent, hanem a generatív lexikon azon alaptörekvésének is, hogy lehetőség szerint ne egyszerűen megsokszorozzuk a szójelentéseket a szótárban, hanem generáló mechanizmusokkal állítsuk elő a kontextusokban megjelenő újabb és újabb jelentéseket (Pustejovsky 1995: 60, 1998: 293). Az együttes kompozíciót ilyen generáló eszköznek tarthatjuk, csak hogy számot kellene tudnunk adni az argumentumszerkezetben végbemenő változásról is.¹⁰

Az összes említett szempontot figyelembe véve, én azt javaslom, hogy minden egyes fentebbi ígét egyetlen szótári tételként kezeljünk olyan módon, hogy az (a)- és (b)-jelű példákbeli jelentéseket egy jelentésként ábrázoljuk, (kerek) zárójelbe téve a reprezentáció opcionális részét, amelyre ténylegesen csak a második kontextus esetén van szükség. A 3. fejezetben tárgyalt igéket összességükben tekintve, a (20)-beli formulával adható meg a jelentésreprezentációknak a (b)-jelű példák kezelése végett szükséges része.

(20) [[MOZOG x] : [FIN [LOC x] α [LOC u]]]

A (20) a következőképpen értendő: x mozog, mégpedig olyan [LOC u] helyre, amely az egyes határozóragos, ill. névutós argumentumoktól függően az α-val szimbolizált ‘benne’, ‘rajta’, ‘alatta’, ‘mellette’ stb. viszonyban állhat egy ösvénynek a végpontjával,

⁹ Az *eszik* ige ezen tulajdonságának két különböző elméleti kezelésére l. Komlósy (1992: 353) és Németh T.–Bibok (1999: 413–4).

¹⁰ Megjegyzendő, hogy az együttes kompozíciónak vannak olyan esetei is, amikor nem merül fel ilyen probléma az argumentumszerkezettel kapcsolatban (l. Pustejovsky 1995: 122–5, 221–5).

amelyet úgy kapunk meg, ha x helyére, azaz a $[\text{LOC } x]$ -re alkalmazzuk a FIN komponensét.

A (20)-nak az egyes igék szótári jelentésdefinícióiban való használatával kapcsolatban az alábbiak szerint kell eljárni:

- a) Ha a ‘valahová történő mozgás valamilyen módon’ jelentés lexikalizálódik (pl. *heveredik*), akkor a (20) nem zárójelbe tett, opcionális, hanem zárójel nélküli, kötelező része az adott lexéma jelentésábrázolásának. Természetesen, a másik tárgyalt jelentés lexikalizálódása (pl. *heverészik*) eleve szükségtelenné teszi a (20)-at.
- b) A FIN komponens – a lexikalizálódott jelentéseket leszámítva – minden esetben zárójelben szerepel az igéknek az (a)- és (b)-jelű példákbeli jelentéseit egybefogó reprezentációban, és csak a (b)-jelű példák kontextusa aktualizálja, követeli meg figyelembevételét.
- c) Ha – mint ahogy Pustejovskynál (1995: 125) a *float* ‘lebeg’ ige esetében – az argumentumszerkezetben nincs lokális argumentum, akkor az általános jelentésreprezentációban a térbeli lokalizálást kifejező $[[\text{LOC } x] \alpha [\text{LOC } u]]$ formulát zárójelbe kell tenni, amelyre akkor lesz szükség, amikor a FIN komponens aktivizálódik. De ha a lokalizáció az igék által megnevezett szituációknak szemantikailag elengedhetetlen része, akkor a $[[\text{LOC } x] \alpha [\text{LOC } u]]$ kifejezés egyáltalán nem szerepelhet zárójelben.
- d) A $[\text{MOZOG } x]$ kifejezés, magától értetődik, csak akkor zárójelezendő, ha az ige az (a)-jelű példában nem mozgásra, hanem állapotra vonatkozik (*áll, térdel, ül, fekszik*). Ha azonban bizonyos igék már az (a)-jelű példákban tartalmazzák a mozgásra való utalást, akkor a (20)-nak a $[\text{MOZOG } x]$ része nem lehet opcionális ezeknek az igéknek az ábrázolásában.

A 3.2. pont lezárásaként még két megállapítás kívánczik az elmondottakhoz. Először: a fentihez hasonló eljárást alkalmaz – a fonológiában használt jelölési konvenciókra utalva – Bierwisch (1996: 68–9, 1997: 238–44), amikor a német direkcionális és lokális előljárószók, valamint az angol tárgyatlan és tárgyas igék két különböző jelentését egy szótári egységbe vonja össze. A *hív* és a *küld* lexémák esetében pedig magam is azt javasoltam (Bibok 1998: 445), hogy nemcsak az absztrakt MOZOG komponens segítségével adhatunk általánosabb jelentésdefiníciót, hanem úgy is, ha bizonyos komponenseket (például a TUD-ot) zárójelben szerepeltetünk és megengedjük, hogy a kontextus döntse el, mikor kell azokat figyelembe venni. Ezt az utóbbi megoldást elfogadhatóbbnak tartottam, mint azt, ha – fordítva okoskodva – a kontextus vezetne be a lexémák reprezentációiba (nem egyszerűen hozzákapcsolásról van szó!) ilyen komponenseket változókkal együtt. Másodsor: amennyiben a kontextusbeli hatások miatt szükséges együttes kompozíció kiindulópontjának a fentebb kifejtett módon reprezentált lexikai egységeket tekintjük, ez a művelet a 2.4. pontban található (11)–(14)-beli megnyilatkozások értelmezése során is alkalmazható. A különbség annyi, hogy azon igék jelentésábrázolásának alulspecifikálásában mind az absztrakt MOZOG komponens, mind a reprezentáció bizonyos részeinek zárójelbe tétele szerepet játszhat, és az x változó miatt (vö. a (3)) a főnevek sem teljesen meghatározottak lexikai szinten. Továbbá: ugyanúgy, mint az együttes kompozíció nem tárgyalt

típusainál (l. a 11. lábjegyzetet), a (11)–(14)-nél sem jelentkeznek a (15)–(18) kapcsán említetthez hasonló argumentumszerkezetbeli problémák.

4. Jelen tanulmányomban először a kétszintű konceptuális szemantikának a megnyilatkozások szemantikai jelentésének megszerkesztésére kidolgozott mechanizmusait tekintettem át a jelentéselemek egyeztetése szempontjából. A szelekciós szabályok nyelvi és fogalmi jellegének vizsgálata a lexikalizálódott és a szabályszerű metafora megkülönböztetéséhez vezetett. A generatív lexikon elmélete által javasolt együttes kompozíciónak a módosítása és pontosítása pedig lehetővé tette, hogy párhuzamot vonjak e művet és a konceptuális szelekció azon esetei között, amikor szükség van az elmozdulás és a differenciáció által előállított jelentések egyeztetésére.

Irodalom

- Apresjan, Jurij D. 1974: *Leksičeskaja semantika: Sinonimičeskie sredstva jazyka*, Moszkva, Nauka.
- Bibok, Károly. 1996: Problema konceptual'noj semantiki russkogo i vengerskogo jazykov, *Voprosy jazykoznanija* N° 2, 156–65.
- Bibok Károly 1998: A hív és a küld igék konceptuális szemantikai vizsgálata, *MNy. XCIV*, 436–46.
- Bibok Károly 1999: A könyv-típusú szavak poliszémiája, in Gecső Tamás szerk.: *Poliszémia, homonímia: Az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke által 1998 októberében rendezett tudományos konferencia előadásainak tanulmánykötete*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 24–30.
- Bibok, Károly 2000: Conceptual semantic investigations in Russian and Hungarian, in Endre Lendvai szerk.: *Applied Russian studies in Hungary*, Pécs, Krónika, 15–32.
- Bibok Károly megjelenés előtt: A lexikai és az aktuális jelentés kapcsolata a kétszintű konceptuális szemantikában és a generatív lexikon elméletében, in: *Lexikális jelentés – aktuális jelentés*, Az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke által 1999 októberében rendezett tudományos konferencia előadásainak tanulmánykötete.
- Bierwisch, Manfred 1979: Wörtliche Bedeutung – eine pragmatische Gretchenfrage, in Grewendorf, G. szerk.: *Sprechakttheorie und Semantik*, Frankfurt/M., Suhrkamp, 119–48.
- Bierwisch, Manfred 1983a: Semantische und konzeptuelle Repräsentation lexikalischer Einheiten, in R. Růžicka – Wolfgang Motsch szerk.: *Untersuchungen zur Semantik*, Berlin, Akademie-Verlag, 61–99. (Studia Grammatica XXII.)
- Bierwisch, Manfred 1983b: Formal and lexical semantics, in Manfred Bierwisch: *Essays in the psychology of language*, Berlin, ZISW, 56–79. (Linguistische Studien A 114.)
- Bierwisch, Manfred 1996: How much space gets into language? in Paul Bloom – Mary A. Peterson – Lynn Nadel – Merrill F. Garrett szerk.: *Language and space*, Cambridge, MA, The MIT Press, 31–76.
- Bierwisch, Manfred 1997: Lexical information from a minimalist point of view, in Chris Wilder – Hans-Martin Gärtner – Manfred Bierwisch szerk.: *The role of*

- economy principles in linguistic theory*, Berlin, Akademie Verlag, 227–266. (Studia Grammatica 40.)
- Jackendoff, Ray 1997: *The architecture of the language faculty*, Cambridge, MA, The MIT Press.
- Kiefer, Ferenc 1995: Cognitive linguistics: A new paradigm? in: *Linguistics in the Morning Calm* 3, Szöul, Hanshin, 93–111.
- Komlósy András 1992: Régensek és vonzatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 299–527.
- Kövecses, Zoltán 1995: Anger: Its language, conceptualization, and physiology in the light of cross-cultural evidence, in John R. Taylor – Robert E. MacLaury szerk.: *Language and the cognitive construal of the world*, Berlin, Mouton de Gruyter, 181–196.
- Mel'čuk, Igor A. 1989: Semantic primitives from the viewpoint of the Meaning-Text Linguistic Theory, *Quaderni di Semantica* X, 65–102.
- Németh T., Enikő – Bibok, Károly 1999: Implicit arguments in Hungarian, in Jef Verschueren szerk.: *Pragmatics in 1998: Selected papers from the 6th International Pragmatics Conference* Vol 2, Antwerpen, IPrA, 412–26.
- Padučeva, Jelena V. 1999: Princip kompozicionnosti v neformal'noj semantike, *Voprosy jazykoznanija* № 5, 3–23.
- Pethő Gergely 1998a: A poliszmia kezelése a kétszintű és a prototípuselméleti szemantikákban, in Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László szerk.: *Szemiotikai szövegtan 11: A szemiotikai szövegtani kutatás diszciplináris környezetéhez (III)*, Szeged, JGyTF Kiadó, 25–52.
- Pethő Gergely 1998b: A száj szó jelentésének kognitív szemantikai leírása, *Folia Uralica Debreceniensia* 5, Debrecen, 133–202.
- Pethő, Gergely 1999: Die Behandlung der Polysemie in der Zwei-Ebenen-Semantik und den prototypentheoretischen Semantiken, *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* 9 № 1, 19–57.
- Pustejovsky, James 1995: *The Generative Lexicon*, Cambridge, MA, The MIT Press.
- Pustejovsky, James 1998: Generativity and explanation in semantics: A reply to Fodor and Lepore, *Linguistic Inquiry* 29, 289–311.

Egyeztetési típusokról a mondat szerkezetében

Pete István

1. A nyelvi rendszer elemeinek az összefüggése. A nyelvi rendszeren belül szintagmatikus, paradigmatis, derivációs és hierarchikus összefüggéseket különböztethetünk meg. A **szintagmatikus** összefüggések lehetnek predikatívak, alárendelők, mellérendelők és hozzárendelők. Ezek realizálásának egyik fő típusa az **egyeztetés** (orosz *согласование*, német *Kongruenz*, *Übereinstimmung*, angol *agreement*, *concord*, *congruence*, *correspondence*).

2. Az egyeztetések típusai. Rácz Endre (1991) könyvében személybeli, számbeli, esetbeli és határozottságbeli egyeztetésről ír. A mód és időbeli kongruenciát Moravcsikhoz (1971) hasonlóan nem vonja az egyeztetés körébe (Rácz 1991: 12). Az egyeztetésen belül megkülönböztet irányító és egyeztetett tagot, továbbá alaki és értelmi (constructio ad intellectum) egyeztetést (Rácz 1991: 23). Az egyeztetés nála végbemehet lexéma-szinten:

(1) *tanácsháza, napsütötte*

állexéma-szinten:

(2) *én fogok írni*

szintagmaszinten:

(3) *Pista ír.*

álszintagma-szinten

(4) *A tanár én vagyok.*

szintagmán kívül, de a mondategységen belül (Rácz 1991: 20-3):

- (5) a. *Nekem el kell mennem.*
b. *Nekik el kell menniük.*
c. *Őket tanároknak nevezték ki.*

és szövegszinten (Rácz 1991: 147):

- (6) a. *A barátomhoz fordultam tanácsért. Ő mindig segít nekem.*
b. *A barátaimhoz fordultam tanácsért. Ők mindig segítenek nekem.*
c. *Két barátomhoz fordultam tanácsért. Ők mindig segítenek nekem.*

Rácz Endrének ez a felosztása az egyeztetések típusainak egy némiképp módosított csoportosítására készlet. Javaslatom elméleti alapjai azonban bizonyos mértékben eltérnek Rácz Endre magyar nyelvészeti hagyományban gyökerező elméleti megfontolásaitól. Javasolom, hogy az egyeztetésnek **morfológiai, szintaktikai, szemantikai** és

stilisztikai fő típusait különböztessük meg. Mind a négy típusú egyeztetés közös vonása az **irányító** és **egyeztetett** tag vagy tagok megléte, az egyeztetett tagoknak a morfológiai, szintaktikai, szemantikai vagy stilisztikai jellegű megfeleltetése az irányított taggal.

3. A morfológiai egyeztetés lehet paradigmaticus és nem paradigmaticus.

3.1. A paradigmaticus morfológiai a ragozási morfémák alaki egyeztetése a predikatív és alárendelő szószerkezetekben, amikor az alárendelt tag részben vagy egészben ugyanazokat a ragozási kategóriákat veszi fel, amelyek az alaptagra mint osztályozó (és esetenként mint ragozási) kategóriák jellemzőek (vö. Papp Ferenc 1979: 254). Az alaki egyeztetés tehát nem általában „morfémaegyeztetés”, hanem csak az alapszó grammatikai jelentésű jelének és ragjának a megfeleltetése a tőle függő alárendelt determináns: *én írok, te írsz, ő ír; ez a diák, ezt a diákot, ennek a diáknak*. Annak alapján, hogy milyen *alapon*, milyen *mértékben* és *hogyan* történik a grammatikai morfémák megfeleltetése, a szóalakok morfológiai egyeztetésének a következő típusait különböztethetjük meg:

- a) Nyelvtani egyeztetés:
  - teljes: *ezt a házat, (Vettem neki) csizmát, pirosat, kettőt,ilyent*.
  - részleges: *a ház, amelyben lakom* (az esetkategóriában nincs egyeztetés),
  - fordított egyeztetés: *A spártaiak | harcos nép volt. (Vö. A spártaiak harcosak voltak), De: A spártaiak voltak a legharcosabb nép | a legbátrabbak. Ti vagytok a legjobb csapat;*
  - kettős egyeztetés: *A fiú újságot / újságokat olvas. — A fiú olvassa az újságot / az újságokat. (Az igei állítmány az alannal és a tárggyal is egyezik a magyarban.)*
- b) Értelmi egyeztetés: *Az Egyesült Államok választja az elnököt / elnököt választott.*
- c) Kétféle egyeztetés (ingadozás a nyelvtani és az értelmi egyeztetés között):
Petőfi és Jókai Pápán tanult / tanultak. „Ha a halmozott alanyok különböző számúak, az állítmány alaki egyeztetése a hozzá legközelebbi alany számához igazodik... Értelmi egyeztetés esetén az állítmány ilyenkor mindig többes számú” (Lengyel 2000: 54): *Két rendőr és katonák segítettek a mentésben. / Katonák és két rendőr segített a mentésben. — Katonák és két rendőr segítettek a mentésben. Az Ők a legkiválóbb osztály helyett azt mondanám Az az osztály a legkiválóbb. Az ő osztályuk a legkiválóbb vagy pedig Péterék osztálya a legkiválóbb.*

A morfológiai egyeztetési kényszer a szavak jelentésének az ismerete nélkül az ún. nonszensz mondatokban is fennáll:

(7) *Tiba megnogta a tibukát / megnogott egy tibukát.*

A **fordított egyeztetés** fogalma a magyar nyelvtudományban ismeretlen. Erről akkor beszélünk, ha egy predikatív szószerkezetben az összetett névszói-igei állítmány igei része nem az alannal, hanem annak névszói részével egyezik meg. Vö. pl. az oroszban:

- (8) a. *Первый урок был/была история.*
 ‘Az első óra történelem volt.’
- b. *Большинство наших студентов становятся хорошими специалистами.*
 ‘Diákjaink többsége jó szakember lesz.’

A magyarban fordított egyeztetéssel a 3. személyben ilyen mondatokban találkozhatunk, mint pl.:

- (9) a. *Péter és Pál | testvérek/barátok voltak.*
 b. *A spártaiak | vitéz nép volt.*
 c. *Kovácsék | szegény, gyermektelen házaspár volt.*

Számomra ez a fordított nyelvtani egyeztetés jobban hangzik, mint az egyesek által ajánlott *A spártaiak vitéz nép voltak* teljes egyeztetés. (Volt olyan megkérdezett, aki az *A spártaiakat a hősiesség jellemezte, A spártai népre a hősiesség volt a jellemző* megoldást javasolta.) A *Kovácsék szegény, gyermektelen házaspár voltak* változat pedig szinte elfogadhatatlan. Egy rendszernek az ilyen perifériális jelenségei még nem aknázzák alá az alany és állítmány kapcsolatának a legszilárdabbnak tűnő alaki alapját (l. Rácz Endre (1991: 21) hivatkozását Bárczira), és nem is kerülünk összeütközésbe az alany és állítmány egyeztetési elvével az 1. és 2. személyű névmásos mondatokban sem, ahogy ezt Dezső László (1969: 76) véli, mivel az egyeztetés ebben az esetben is a predikatív szó szerkezeten belül és nem álléxémában történik. A predikatív szó szerkezet egyébként is több vonatkozásban különbözik az alárendelő szó szerkezetektől. Benne a „legszilárdabbnak” tűnő alaki egyeztetést más esetben is „aláaknázza” a nyelv. A *Tévedni emberi dolog* típusú mondatokban (a *jó könyv / jó könyvek* típusú alárendelő szó szerkezethez hasonlóan) semmiféle morfológiai (alaki) függőségi viszony sincs. A szerkezet két tagja között szintaktikai és szemantikai függőség van, amelyet **formai** vonatkozásban a **szórend** és a szavak **egymásmellettsége** determinál. A szemantikai függőség abban jelentkezik, hogy logikailag egy tágabb terjedelmű állítmányi funkciójú fogalom alá rendelünk egy szűkebb terjedelmű alanyi funkcióban szereplő fogalmat. Az *Emberi dolog tévedni* mondatban a szintaktikai funkciók csak akkor változnak meg, ha megteremtjük az alanyi és állítmányi funkcióban szereplő szavak fogalomkörének a viszonylagos **azonosságát**. Az *Emberi dolog tévedni, csalni, hazudni, másokat becsapni* mondatban viszont már az *emberi dolog* a mondat alanya. A *Péter 'katona volt. Péter 'volt katona. Katona 'Péter volt* mondatok alanya mindig *Péter*. De az *A katona Péter volt* mondat alanya viszont már *a katona*, de a *'Péter volt a katona* mondaté ismét *Péter*. Vö. *Ez a város 'főváros/'Főváros ez a város* (a mondat alanya nem változik). — *A főváros ez a város* (a mondat alanya *a főváros*).

A német nyelvtanokban a kijelentő mondatokban az **alany** – **tárgyi** pozícióban álló szavak felcserélése esetén megváltozik a szavak szintaktikai funkciója is, mivel a mondatjelentést befolyásolja az alany pozíciója és annak mondatrésztértéke (Satzgliedwert) a mondat aktuális tagolásában is. Ilyenkor a mondat elejére kerülő szó lesz az alany mint a közlés forrása (als ‘Ausgangspunkt des Gedanken’) Vö.

- (10) a. *Die Studenten schätzen/ärgeren die Professoren.*
 ‘A diákok értékelik/bosszantják a professzorokat.’

- b. *Die Professoren schätzen/ärgern die Studenten.*
 ‘A professzorok értékelik/bosszantják a diákokat.’

- (11) a. *Kleider machen Leute.*
 ‘Ruha teszi az embert.’
 b. *Leute machen Kleider.*
 ‘Emberek csinálják a ruhát.’

Ezzel eljutottunk *A tanár |'én vagyok, A pártütő | 'te vagy* típusú mondatok elemzéséhez, amely eddig számos vitát váltott ki. Az ilyen mondatokban ugyanis az alakok formáját illetően igen nehéz alá- és fölérendeltségi (Rácz Endre szavaival élve „egyeztetett” és „irányító”) viszonyokat megállapítanunk, mivel semmiféle választási lehetőségünk sincs: az *én* a *vagyok*-ot indukálja, a *vagyok* pedig az *én*-t, vagyis az alakok **kölcsönös egybeesésével** van dolgunk. (Nyelvészeink egy része ezekben az esetekben hozzárendelésről ír. Hozzárendelésről én az olyan típusú szintagmatikus kapcsolatok esetében beszélek, amelyek megszakítva vagy megtoldva a predikatív, mellé- vagy alárendelő szerkezetek láncolatát kiegészítő közléseket, megjegyzéseket tartalmaznak. Pl.: *Évának van lakása, méghozzá milyen! Egy öreg ember leesett a villamosról, ráadásul a nadrágja is elszakadt. A fiam tegnap érkezett haza, Budapestről.*) Az

- (12) *Én 'tanár vagyok.*
'Én vagyok a tanár.
Én 'a tanár vagyok.
Tanár itt 'én vagyok.
Én 'nem vagyok tanár.
Én 'nem vagyok te.

mondatok alanya mindig az *én*. Az

- (13) **Én vagyok tanár.*
*Én te nem vagyok.

variánsok elfogadhatatlanok, de az

- (14) *Én 'vagyok és 'leszek is tanár.*
Én 'voltam tanár (is).

mondat viszont már jó. A

- (15) *Tanár | 'én vagyok.*

mondat alanya viszont csak a *tanár* lehet. Ezt megerősíteni látszik Lengyel Klára (2000: 52) fogódzója is, amely szerint az a névszó az állítmány része, amely átalakítható igei állítmánnyá. Vö. *Én tanár vagyok* → *Én tanárkodom. Ő számár.* → *Ő számárkodik. Ő ügyes.* → *Ő ügyeskedik.* Ez azért lehetséges, mert az állítmányi jelentésben a szavaknak a fogalmi (konceptuális) jelentése kerül előtérbe, a határozott névelős alanyi funkcióban pedig a konkrétabb denotatív jelentésük. Vö. még: *Én vagyok én, te vagy te. Ki a számár, én vagy te?* — *A számár | te vagy. Péter | 'ő volt, nem ez a fiú.* Az alanyi funkcióban fellépő főnévi igenév helyébe csak névelős főnevet használhatunk alanyi funkcióban: *Tévedni | emberi dolog.* → *A tévedés | emberi dolog.*

A szintagma (szószerkezet) is mondategység, ezért Rác Endrének ‘a szintagmán kívül, de mondategységen belüli’ egyeztetés szembeállítására nem minden esetben tűnik szerencsésnek. Talán jobb lenne az egyszerű és összetett szószerkezetekben végbe-
menő egyeztetési típusokat megkülönböztetnünk. Ide sorolnám az igének az alannyal és a határozatlan vagy határozott tárggyal való egyeztetését:

- (16) *Péter egy könyvet/könyvet olvas.*
Péter olvassa a könyvet.

valamint a direkt és indirekt típusú tárgyaknak egymással történő **számbeli** egyezte-
tését:

- (17) *Pétert kinevezték tanárnak.*
Őket tanároknak nevezték ki.

A magyar nyelvtudományban az ‘indirekt tárgy’ helyett vonzatokról beszélnek. A **von-
zat** műszó azonban az idegen nyelvek oktatásában (még az angol iskolai nyelvtanokban is) a német *Rektion*, az angol *government*, az orosz *управление* jelentésében haszná-
latos, amely az egyeztetés mellett a szavak szintagmatikus kapcsolódásának másik fő
típusa az alárendelő szószerkezetekben: az alárendelt tag egy meg-határozott ragos
alakban áll s e ragjával mutatja függését a bármely alakjában álló alaptagjától (vö. Papp
Ferenc 1979: 255): *kinevezi* (*kinevezte, kinevezné, nevezze ki*) *Pétert igazgatónak, Szegeden él* (*élt, élne, élt volna, fog élni*).

A *Nekem el kell mennem/menni, Neked el kell menned/menni, Mindnyájunknak el
kell mennünk/menni* stb. típusú mondatokban is beszélhetnénk szószerkezeteken végbe-
menő szám- és személybeli egyeztetésről, ha a módbeli segédszavak + infinitívus
(ragozott vagy ragozatlan) kapcsolatát összetett állítmányként elemeznénk, továbbá a
nominativusi alanyhoz hasonlóan a személyenként váltakozó logikai szubjektumot
kifejező mondatrészt pedig grammatikai alanynak tekintenénk. Vagyis fel kellene
hagynunk az alany és állítmány kivétel nélküli egyeztetési kényszerének és állandó
nominativusi voltának az elméletével. (A *Gyalogolni jó* típusú mondatok esetében ez
minden huzavona nélkül már rég megtörtént. *A borból maradt egy üveggel* típusú
mondatokban is beszéltek már egyes nyelvészeink **partitívusi alanyról**.) Az elemzés-
nek ezt a lehetőségét nemcsak a modern nyelvészetnek az egyes kategóriákon belül a
centrum és periféria megkülönböztetésének a lehetősége, hanem az alany kifejező-
eszközeinek a tipológiája is támogatja, amely megkülönböztet nominativusi, aktív és
ergatív szerkezetű nyelveket. A nominativusi szerkezetűekben az alany kifejező esz-
köze az alanyeset. Az aktívszerkezetű nyelvekben a tárgyas és tárgyatlan igék logikai
szubjektumát nem egyformán fejezik ki. Az európai nyelvek alapján véve mind
nominativusi szerkezetűek. Az alany kifejezőeszköze több nyelvben a nem aktív, az
ellenőrzésünk alatt nem tartható cselekvéseket kifejező mondatok kisebbik részében
nem az alanyeset. Vö. például a németben:

- (18) a. *Ich lese.*
‘Olvasok.’
b. *Mich friert.*
‘Fázom.’

- c. *Mir ist Angst.*
'Szorongok.'

az oroszban:

- (19) a. *Меня знобим.*
'Ráz a hideg.'
b. *Мне холодно.*
'Fázom.'
c. *Лодку унесло бодой.*
'A víz elvitte a csónakot.'
d. *С мамой плохо.*
'Az anya rosszul érzi magát.'

Ezeket a mondatokat személyteleneknek tekintik, annak ellenére, hogy szinte valamennyiük a nominativusi alanyú mondatokhoz hasonlóan bármelyik személyben állhat, és ezekben a mondatokban a szenvedő szerkezetű mondatoktól eltérően nincs egy másik olyan mondatrész, amely a cselekvések logikai szubjektumát jelölhetné. Ennélfogva csak szemléletbeli akadálya van a logikai és a grammatikai szubjektum egyesítésének. Az ergatív szerkezetű (vö. *ergastulum* 'dologház') nyelvekben (ilyenek a kaukázusi nyelvek nagy része, a baszk nyelv, az eszkimó stb.) az aktív tárgyas igék alanyát (ágensét) nem alanyesetrel, hanem egy úgynevezett ergativusi esettel jelölik. A probléma azonban igen összetett. A magyarban pl.

- (20) a. *A mindnyájunknak el kell menni.*
b. *Mindnyájunknak el kell mennünk.*

mondatok jelentése között igen nehéz bárminemű különbség érzékelése.

- (21) a. *A rendőrnek segítenie kell a járókelőknek.*
b. *A rendőrnek segíteni kell a járókelőknek.*
c. *A rendőrnek segíteniük kell a járókelőknek.*

A (21) mondatok összevetése azonban bizonyítja, hogy a ragozott infinitívus személyragjait ugyanúgy a mondat alanyának is tekinthető dativusban álló főnév jelöli ki, ahogy a tárgyas ragozású igék személyragjait az alanyesetben álló személyes névmás. Vö.

- (22) a. *Én elolvasom ezt a könyvet.*
b. *Nekem el kell olvasnom ezt a könyvet.*
c. *Te elolvasod ezt a könyvet.*
d. *Neked el kell olvasnod ezt a könyvet.*

A *Nekem el kell olvasni ezt a könyvet* esetében a főnévi igenév ragozásától a nyelvi ökonómia következtében tekinthetünk el, hiszen a személyes névmáson ott a személyrag. A dativusban álló személyes névmást az alanyesetben állóhoz hasonlóan szintén elhagyhatjuk, ha az igét ragozzuk:

- (23) a. *Elolvasom ezt a könyvet.*
b. *El kell olvasnom ezt a könyvet.*

Ha nem ragozott főnévi igenév mellől hagyjuk el az alanynak is tekinthető datívust, akkor a mondat jelentése bármely személyre vonatkoztatható általános alanyúvá válik. Vö.

- (24) a. *El kell olvasni ezt a könyvet.*
b. *Lassan járj, tovább érsz.*

Az *Én kellek neki, Te kellesz neki, Éva kell neki* mondatokban a *kell* ige főige.

3.2. A nem paradigmatisz egyeztetés esetében teljes szóalakok kongruenciájával (megfeleltetésével) van dolgunk mellérendelő szószerkezetekben, mondat- vagy szöveg szinten. Ebben a csoportba a más nyelvekben előforduló **időegyeztetést**, a magyarban is létező **igeszemléleti formák egyeztetését**, valamint a **főnevek és az őket helyettesítő anaforikus és kataforikus névmások**, továbbá a **férfiakat és nőket** jelölő szavak megfeleltetésének a problémáit sorolnám. (Az angolban az ‘egyeztetés’ műszó megfelelője *agreement* v. *concord*, az ‘igeidő-egyeztetés’ viszont *sequence of tenses* ‘igeidőalakok folytatása, sora’.) Vö.

- (25) a. *Péter este nyolckor hazajött, megvacsorázott, lezuhanyozott, lefeküdt és mindjárt elaludt.*
b. *Próbáld meggyőzni ezt a fatuskót, **akit** ki nem állhatok.*
*Vidd el innen ezt a fatuskót, **amely** itt útban van.*
c. *Ayle Neussel, kasseli kutatómérnök*
Neusel asszony

(vö. Pete 2000: 112). M. Nagy Ilona (1996: 77–85) vélekedésétől eltérően én *A nap* a csillagok *királya*, a *hold* az ég *királynője* stb. valamennyi európai nyelvben meglévő átvitt jelentésű használatokban nem férfi és női megismerés, hanem a társadalmi hierarchiából adódó érték-megkülönböztetést érzékelek. Vö. a sakban *király* és a *királynő* bábuk eltérő értékét. A természetes nem megkülönböztetése a magyarban is megvan s nincs okunk az ilyen jelöléseket kevésbé magyarosaknak tekintenünk a *vminek a gyöngye, éke, koronája* kifejezésekkel összevetve. Valamely elgondolásnak kezdeményezőjének, szellemi irány úttörőjének, vmely intézmény megeremőjének lehet *atyja*, az pedig, amiből vmi ered, származik, születik *anya* lehet: *A Föld minden élőlény anyja. Az ismételtség a tudás anyja.* A negatív jelenségeknek azonban már *szülőanyjuk* van: *A lustaság sok baj szülőanyja. A restség minden bűn szülőanyja.* Csak férfi lehet a *falú bikája* v. *nagy csődör, részeg disznó*, a *buta, ostoba kis liba* fiatal lány, a *vén csataló* viharos múltú, öregedő nő, a *micsoda tehén* kifejezés elhízott, testes, nagy keblű nőt jelöl, a *vén tyúk* pedig éltes, de élni vágyó nő.

4. Szintaktikai egyeztetés. A morfológiai egyeztetés bizonyos típusú szintaktikai viszonyok és szerkezetek képzése céljából megy végbe. Szintaktikai egyeztetés esetén szavakat teszünk alkalmassá bizonyos szintaktikai pozíciókban való szereplésre, mondatok szerkezetébe való beépülésre. Az irányító elem ebben az esetben a szintaktikai pozíció vagy szerkezet követelményei. Az alanyi és tárgyi pozícióban fellépő szavaknak a denotatív és nem a konceptuális (fogalmi) jelentése kerül előtérbe. Ezért az elvont tárgyakat, cselekvéseket, tulajdonságokat jelölő főnevek jelentését, ha **alanyi**

vagy **tárgyi** funkcióban kívánjuk őket szerepeltetni, névelővel, jelzővel szűkíteniük kell, konkrétabbá kell tennünk azt. Vö.

- (26) **Futás zúg a szélben.*
Méneseeknek nyargaló futása zúg a szélben.
A futás nagyon hasznos.
Péter gyűlöli a futást.
A szépség múlandó.
Éva szépségét fokozta izléses öltözködése.

Kopula nélküli névszói állítmány esetén a konkrét jelentésű közneveket is névelővel használhatjuk alanyi funkcióban: **Sapka rongyos.* — *Egy sapka/A sapkám rongyos.*

Bánréti Zoltán (1992: 721) hangsúlyozza, hogy a mellérendelő szószerkezetekben fontos a koordinált szintaktikai kategóriák azonossága, a determináltságnak, az esetragoknak, a vonzatok tematikus szerepeinek az egyezése. Ezt kiegészíthetjük azzal, hogy a morfológiai, szintaktikai és szemantikai különbségek nagymértvű csökkenése vagy növelése lehetetlenné teszi a mellérendelést (Vö. Санников В. З. 1989, 49–60). A különbségeket segédszavak, bővítmények beiktatásával növelni vagy csökkenteni lehet, és így a mellérendelés már lehetővé válik. Vö.

- (27) **Ma levizsgáztattam egy fiút és egy fiút.* → *Ma levizsgáztattam egy fiút és egy lányt.*
 **Adott neki egy könyvet és valamit.* → *Adott neki egy könyvet és még valamit.*
 **Ez nem Éva volt, hanem valaki.* → *Ez nem Éva volt, hanem valaki más.*
 **Megmondom Gábornak és senkinek.* → *Megmondom Gábornak és senki másnak.*
 **Almát és gyümölcsöket loptak.* → *Almát és más gyümölcsöket loptak.*

Állandó és ideiglenes tulajdonságot jelölő szavak sem képezhetnek mellérendelő szerkezeteket. Vö.: **Péter részeg, de tiszteli barátait.* → *Péter részeges, de tiszteli barátait.*

Maleczki Márta (1999: 106–13) néhány ige folyamatos és befejezett alakjainak mondatalkotási képességeit vizsgálja határozott és határozatlan névelős alanyokkal. Ez a problémakör is igen összetett. Itt **A/minden kéményseprő érkezett* (112) mondattal kapcsolatban csak annyit kívánok megjegyezni, hogy egy kis kiegészítéssel (amelynek nem sok közül van az ige argumentum helyeinek v. valencia értékének (Forgács Tamás szavaival élve vegyértékének) a kitöltéséhez) ez a mondat is helyessé tehető:

- (28) *A kéményseprő a legjobbkor érkezett.*
Minden kéményseprő éppen jókor érkezett.

Vö.:

- (29) *Minden hajó pontosan érkezett a kikötőbe.*
Az utalvány elkészve érkezett.

5. A szavak szemantikai összeegyeztethetősége (ang. *correspondence of meaning*, ném. *Bedeutungsvereinbarkeit*, orosz *лексико-синтаксическая координация*) Walter Flämignél (1991: 346) a következőket olvashatjuk: „Wörter bzw. Wortsämme können

in sprachlichen Äußerungen nur dann syntaktisch miteinander verbunden werden, wenn sie auf Grund ihrer semantischen (und syntaktischen) Eigenschaften miteinander vereinbar sind”, vagyis „A szavak illetve a szótövek a nyelvi megnyilatkozásban szintaktikailag csak akkor kapcsolódhatnak egymással, ha szemantikai (és szintaktikai) tulajdonságaik összeegyeztethetők”. A *szőke* és a *haj*, a *kutya* és az *ugat*, a *gyorsan* és a *fut* szavaknak pl. nincsenek olyan szemáik (jelentésjegyeik) és szintaktikai saját-ságaik, amelyek megakadályoznák összekapcsolásukat: *szőke haj*, *ugat a kutya*, *gyorsan fut*. A **szőke kutya*, **ugat a haj*, **gyorsan kutya* szószerkezetek azonban nem lehetőségek.

5.1. A szavak szófaji hierarchiájának megfelelő egyeztetés. A fő szófajok szemanti-kai és szintaktikai összeegyeztethetőségének (kölsönös összefüggésének v. korrelációjá-nak) a hierarchiájában Otto Jespersen (1924) és Tadeusz Milewsky (1967: 108) nyo-mán megkülönböztetünk elsődleges (primer), másodlagos (szekunder) és harmadlagos (tercier) szófajokat. A hierarchia csúcsán álló elsődleges szófaj a **főnév**, amely a valóságban önállóan jelöli a tárgyakat, sőt tárgyiasított cselekvéseket, tulajdonságokat, mennyiségeket is képes kifejezni (*jön* → *jövés*, *fehér* → *fehértég*, *egy* → *egység*). A nyelvekben a főnevek száma a legnagyobb, és ez a szófaj a magyarban a határozószók kivételével bármelyik fő szófajjal képes alaptagként és determinánsként is szószer-kezetet alkotni. Vö.

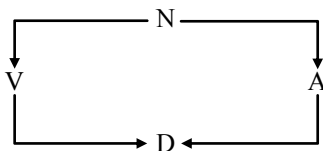
- (30) *A fiam tanára az ásványokban gazdag hegységről két hosszú levelet írt geológus barátjának.*

Az oroszban a főnév ritkán határozószóval is alkothat szószerkezetet: *ездa вепром* ‘lovaglás’ *яйцо вкпмью* ‘keményre főtt tojás’. A csak mennyiségeket jelölő tőszám-neveket elsődleges szófajként is használhatjuk: *Kettő meg kettő négy*. A viszonzások közül a névelők és a névutók csak a főnevekhez járulhatnak. A másodlagos szófajokhoz az igék és a melléknevek tartoznak, amelyek a főnevekkel és határozószókkal képeznek alárendelő szószerkezeteket. A tőszámnevek másodlagos funkcióban csak a főnevekkel alkotnak szószerkezetet. A harmadlagos szófajok a határozószók. Ezek a másodlagos szófajokkal, az igékkel és melléknevekkel vagy egymással képeznek alárendelő szószerkezetet: *Gábor lassan oldotta meg a nagyon nehéz feladatot*. (Vö. Tadeusz Milewsky 1967: 108):

fő szófajok	megnevezők	mennyiséget megnevezők	névmások
primer	főnevek	tőszámnevek	főnévi névmások
szekunder	igék melléknevek	tőszámnevek sorszámnevek	melléknévi névmások számnévi névmások
tercier	határozószók	határozószói számnevek	határozószói névmások

A főnevek (N) elsődleges, az igék (V) és melléknevek (A) másodlagos, a határozó-szók (D) harmadlagos szerepét a szófaji hierarchiában és szemantikai egyeztetésüket így is ábrázolhatjuk (vö. B. Г. Гак 1986: 54):

(31)

5.2. Az ige elsődleges szerepe a mondat szerkezetének a kialakításában. A XIX. sz. végén és a XX. sz. elején A. G. Frege kezdeményezésére kialakult matematikai formális logikai modell szerint a mondat központi magját az **állítmány** (a P ‘predikatum’) alkotja, amely különböző számú üres helyeket biztosít argumentumai számára. (Az argumentum a StruktNy. (1992: 891) meghatározása szerint „thematikus vonzat: olyan vonzat, mely régensétől théta-szerepet kap”). Ha ezeket az üres helyeket betöltjük, akkor a következő mondatmodelleket kapjuk:

- (32) P (x): *A kutya alszik. A kör kerek.*
 P (x, y): *A tanár olvassa az újságot. A vidék gazdag erdőkben.*
 P (x, y, z): *A bíróság őt megvesztegetéssel vádolta.*
 P (x, y, z, q): *Uta magyarról németre fordította a cikket.*

E logikai modell argumentumai N. Chomsky (1981) GB-elméletében (*Government and Binding Theory* ‘Kormányzás és kötés’ v. ‘A vonzatok hatóköre és a szavak kötődése’) szemantikai szerepet kapnak, amelyek alapján megegyeznek az ún. esetenyelvtan (Case Grammar, Kasusgrammatik) mélyszerkezeti eseteinek a jelentésével, mint pl. agens, instrumentum, patiens, experiens, lokális stb. (vö. Charles Fillmore 1968; John Anderson 1971 és mások munkáit), amelyek lényegében az európai hagyományos nyelvtanokban már régóta megvoltak cselekvő, állapot hordozó, a cselekvés eszköze, helye, ideje, célja, oka stb. elnevezések formájában. Az argumentumoknak ezt a szemantikai szerepét **thematic role**-nak (thematikus szerepnek), rövidebben **théta role**-nak (théta szerepnek) is nevezik, a velük foglalkozó elméletet pedig **théta theory**-nak. Ennek az elnevezésnek feltehetőleg csak annyi köze van a görög ábécé 8-ik, *th* hangot jelölő Θ , θ *théta* nevű betűjéhez, hogy az angolban és a németben is a magyar *téma*, *tematikus* szavak megfelelője *th*-val kezdődik: *theme*, *thematic*, *Thema*, *thematisch*. Annak viszont, hogy a Kiefer Ferenc szerkesztette StruktNy.-ban miért *thematikus* és nem *tematikus* (ugyanebben a nyelvtanban Bánréti *tematikus szerepekről* ír (722)) az argumentumok szerepe, nem egészen érthető. (Megjegyzem, hogy Kiefer Ferenc legújabb könyvében (2000: 48) a mondatok téma–réma tagolását *tematikus szerkezetnek* nevezi). A théta-elmélet szerint egy mondatban csak egyszer lehet egy thematikus szerepet kifejezni, és egy argumentumnak csak egy thematikus szerepe lehet. Ezért pl. az *Es gingen drei Räuber in den Wald* ‘Három rabló ment az erdőbe’ mondatban az *es* névmás nem argumentum, mert nincs jelentése, más szóval „thematikus szerepe”. Ennek a bizonyítéka, hogy az **Es gingen in den Wald* mondat értelmetlen. A Θ -elmélet azonban a magyar nyelv vonatkozásában nem mindig alkalmazható. A *Szeretlek* és az *Én téged szeretlek*, *Én csak téged szeretlek* mondatok Frege-féle **logikai** modellje egyformán *aRb*, az első mondatban viszont csak egy R van, az *a*, *b*-t morfémaik fejezik ki (vö. Pete 1997a). A harmadik mondatban az *aRb*-n kívül még más is van. (Nem beszélve az *Én egyedül csak téged szeretlek* mondatról.) Ezek

nem modellezhetők, mivel a nyelvészeti modellezés csak az **ige** kötelező bővítményeit foglalja magában. A *Péter mosakszik* mondat logikai modellje *aR*, amelyben az *a* argumentumnak van egy *agens* és egy *patiens* „thematikus szerepe”. Ide kívánczik Kiefer Ferenc (2000) értékelése a thematikus szerepekről: „A thematikus szerepeket egyesek szintaktikai, mások szemantikai kategóriáknak tekintik. És van olyan felfogás is, amely a thematikus szerepeket teljesen fölöslegesnek tartja” (215). „A thematikus szerepek a szintaxis és szemantika között közvetítenek, egyrészt a mondatok szemantikai értelmezéséhez nyújtanak segítséget, másrészt megszabják az ige argumentumaihoz kapcsolódó grammatikai funkciókat” (216). „A thematikus szerepekkel azonban alapvető problémák vannak. A legsúlyosabb közülük talán az, hogy számuk vég nélkül szaporítható. Az »eszköz« szerep sok különböző jelentést fejezhet ki... Mindegyik külön szerepnek is tekinthető, hiszen szemantikailag aligha van közös vonásuk... Az obligusi bővítményeket sem tudjuk a rendelkezésünkre álló thematikus szerepekkel jellemezni” (217). „...[E]gy predikátum argumentumai egy-szerre több implikációt is tartalmazhatnak” (218). Az elmélet továbbfejlesztését abban látja, hogy prototipikus szerepeket (*protoagensi*, *propatiensi*...) szerepeket javasol megkülönböztetni, amelyek szemantikai tulajdonságok alapján definiál (219).

A Frege-féle logikai modell nyelvészeti alkalmazásának a következő állomása E. Williams (1981: 81–114) cikke, amelyben a szerző **külső** és **belső** argumentumokat különböztet meg, s ezzel az arisztotelési $S \leftrightarrow P$ és az $NP \leftrightarrow VP$ kétközpontú modell hagyományait folytatja. Az

- (33) *A rendőrség még hosszú ideig fog kitartóan harcolni a bűnözés ellen.
A rendőrségnek a kitartó harca a bűnözés ellen még igen hosszú ideig fog tartani.*

mondatok összevetése ugyanis azt bizonyítja, hogy az utóbbi mondat *agens* thematikus szerepű logikai szubjektuma (*harca*) külső argumentuma a *P*-nek, mivel az *agens* argumentumai a *P* thematikus vonzata maximális hatókörén kívül maradnak. R. L. Trask (1993: 278) megjegyzi, hogy a külső és belső argumentumok megkülönböztetése enyhén szólva rendkívül sajnálatos, mivel potenciális veszélyt jelent a thematikus szerepek korábbi értelmezésére (Vö. „Note: this choice of terminology in GB is extremely unfortunate, to say the least, as it leads to immediate potential confusion with the long-established first sense”). Williamsnak ezt a felfedezését érdemes a jövőben szem előtt tartanunk.

A következő mondatok is azt bizonyítják, hogy az alanyt a hagyományos és az *NP–VP* szerkezetes elemzéshez hasonlóan továbbra is célszerűbb saját hatókörrel rendelkező főmondatrésznek tekintenünk:

- (34) *Betegségek miatt az iskolából igen gyakran hiányzó Péter helyzete | az érettségi előtt nagyon nehéz.
Exakt um null Uhr fällt in elf Ländern | der Startschuß für die gemeinsame Währung, den Euro, der von diesem Tag an als Buchgeld geführt wird.
(Deutschland, 1998/6, 3).*

L. Tesnière (1959) még úgy gondolta, hogy az igei állítmány kötelező bővítménye csak az alany és a tárgy lehet és csak az ige valenciaértéke határozza meg egy mondat

szerkezeti felépítését. Azonban egyrészt vannak alanytalan és igétlen **mondataink** is (vö. Pete 1993: 159–60), másrészt a legtöbb nyelvben a tárgy, a határozó és a jelző (vö. Pete 1997 :133–8) is lehet kötelező és elhagyható bővítmény. Vö.

- (35) *Te gyere ide, ne Péter! — Gyere ide!*
Ez már mégis csak sok lesz! — Ez már mégis csak sok!
Péter újságot olvas. — Péter olvas, Anna főz.
Péter Szegeden dolgozik./Péter dolgozik. — Péter Szegeden lakik. /*Péter lakik.
Péternek ma jó napja volt. — *Péternek ma napja volt.

5.3. A nem igei szófajok argumentumainak a szerepe a mondat szintaktikai szemantikájának a kialakításában. A Frege-féle matematikai modellben üres argumentum helyeket biztosító, viszonyjelölő **R** (vagy **P**) funkciója nemcsak az igéknek, hanem a főneveknek, melléneveknek, elöljáróknak, határozószóknak, névutóknak, kötőszóknak is van. Kenesei István (1992: 571) pl. melléknévi fejhez járuló vonatkozó mellékmondatokról, önálló jelentésű főnévi fej melletti *hog*y kötőszós mellékmondatokról ír (615). Komlósy András (1992: 402) a *büszke* melléknév argumentumáról ír. A függőségi nyelvtanokban az elöljárók és a segédigék alaptagok. A főneveken belül megkülönböztethetünk szemantikailag független **autoszemantikus**, és szemantikailag függő **szinszemantikus** (a *szin-/syn-* görög elöljáró jelentése „együtt, egyszerre”) szavakat. A szinszemantikus főnevekhez tartoznak a tárgy- és testrésznevek, rokonsági és egyéb viszonyokat jelölő szavak, parametrikus és elvont fogalmakat jelölő főnevek. Ezeknek **R** funkciójuk van a mondatban, és üres argumentum-helyeik kitöltése általában kötelező. Vö.

- (36) **Péter helyen dolgozik.*

rossz mondat, a *dolgozik* ige egyargumentumú, üres helye ki van töltve, de mégsem jó a mondat, mivel a *hely* főnév **R** funkciós és üres argumentum-helyének a kitöltése nélkül **semmilyen** mondatrész funkcióban sem lehet mondat. Vö.

- (37) a. *Péter ismeretlen helyen dolgozik.*
Ez jó hely.
 b. **Ez a gyerek jóság.*
Ez a gyerek maga a megtestesült jóság.

A *tucat* főnév pl. két argumentumú:

- (38) **Tucat volt az asztalon.*
Egy tucat zsebkendő volt az asztalon.

Az argumentumhelyek kitöltése morféimakkal is lehetséges: *Mindenki dicsérte jóságát.* Alanyi funkcióban az ilyen szavak kvantifikációja elengedhetetlen: *Sugárzik róla a jóság. A jóság csak úgy sugárzik róla.* Ha azonban fókuszban kiemelő funkcióban van (ez is a kvantifikáció egyik válfaja), akkor névelő nélkül használatos: *JÓSÁG sugárzik az arcáról.* A viszonyt jelölő szavak az üres argumentum-helyeket egyformán biztosítják a kötelező és nem kötelező bővítményeik számára. Több jelentésű szavak esetében a jelentéstől függhet az argumentum-helyek kitöltése: *Az edző büszke a bajnokokra.* A

büszke melléknévvel szerkesztett mondatok azonban e szó a jelentéstől függően e szó argumentuma nélkül is lehetnek jók, sőt van e melléknévnek olyan használata is, amikor bárminemű argumentum kitétele lehetetlen:

- (39) *Az edző büszke ember, nehezen barátkozik.*
*Nyögte Mátyás bús hadát Bécsnek **büszke vára**.* (Kölcsey)
*Túl a tornyon, melyet porbul rakott a szél, **Büszke fegyver csillog, büszke hadsereg kél**.* (Arany)

5.4. A logikai, szintaktikai és szemantikai kötődések iránya. Ezeknek a kötődéseknek az iránya a *nagyon okos fiú* szó szerkezetben a Frege-féle matematikai logikai modellre épülő elemzésben a következő: a *nagyon* fokhatározó egy- argumentumú határozószó. Ezt a helyet szintén egy argumentumú, viszonyt jelölő melléknév tölti be, amelynek az argumentuma főnév. Ebben a sorban a hierarchia csúcán a határozószó van. Vö. Г. Г. Почепцов (1981: 161):

- (40) *nagyon*
okos
fiú

A hagyományos szintaktikai elemzés szerint a szó szerkezetlánc alapszava a főnév, s ez áll a hierarchia csúcán. Vö.

- (41) *fiú*
okos
nagyon

Mindkét típusú kapcsolódás esetén azonban elengedhetetlen az egymáshoz kapcsolódó egységek szemantikai jegyeinek (szémáinak) az összeférhetősége. Kiefer Ferenc (2000: 16) pl. az **Öt óra alatt felállt és elment* mondat összetevőinek az összeférhetlenségéből a következő elméleti megállapításra jut: „A *feláll* ige pillanatnyi eseményt fejez ki, időtartamot kifejező időhatározóval (bármilyen rövid is legyen az időhatározó által kifejezett időtartam) nem állhat. Annak ellenére, hogy a „fizikai világban” a felállásnak is van időtartama, a mentális ábrázolásban ezt az időtartamot pontszerűnek tekintjük. A csillaggal ellátott mondatok grammatikailag helytelenek”. Ez egy olyan állítás, amelynek csak az egyik fele igaz, a másik nem. Ugyanis az inkriminált mondat valóban helytelen. De *A beteg egy pillanat alatt felállt és elindult felém. A kisgyerek egy perc alatt felállt és elkezdett menni, Egy pillanatra megállt a szíve* mondatok elfogadhatósága viszont azt bizonyítja, hogy a „fizikai világ” pillanatnyi időtartamai mentálisan is ábrázolhatók, ha mondataink szerkesztésénél nem feledkezünk meg P(redikatum) és R argumentumaik szemantikai jegyei egyeztetésének a szükségességéről.

5.5. A legrangosabb szintaktikai és a legrangosabb szemantikai funkció. Alberti Gábor (1996: 26) alapötlete szerint a passzív szerkezetek funkciója a magyarban ket- tős: **elnyomjuk az ágens**t, megakadályozzuk, hogy a legrangosabb thematikus szerep (az ágens) hozzájusson a legrangosabb szintaktikai funkcióhoz (az alanyihoz), és előtérbe helyezzük a páciens (a páciens jellegű szereplőnek juttatjuk a legrangosabb szintaktikai funkciót). Ezt én kissé másképp értékelem. 1. A legrangosabb **szintaktikai**

funkció még a hagyományos nyelvtani felfogás szerint is az állítmányi (a két egyenlő rangú főmondatrész közül az első). Az alany viszont a mondat **szemantikai** központja. Tőle függ a mondat alapjelentése, mivel ő „ellenőrzi” (uralja) a mondat tagjainak a **szemantikai** egyeztetését, de az arisztotelészi jelzői logikára épülő elemzés szerint az esetek többségében az állítmány alaki egyeztetése is az alanytól függ. Vö.

- (43) *A Times a kormányon lévők újságja.*
A Daily Mail a kormányon lévők feleségének a lapja.
A Guardian azok újságja, akik kormányozni szeretnének.
A Financial Times az ország tulajdonosainak a szócsove.
A Daily Mirror azok újságja, akik egyszer már kormányozták az országot.
A Népszabadság Magyarország legkedveltebb napilapja.

Dezső László (1969: 92, 72) megállapítja, hogy az időhatározó társulási lehetősége, a kopulás mondatok szerkesztése az alany valencia értékétől függ. Vö.

- (44) a. *Az óra ma lesz.*
           *A fiú ma lesz.
       b. *A fiú jól van.*
           *Az asztal jól van.

Az alanyi funkcióban szereplő főnevek denotatív jelentésüket aktualizálják, az állítmányi funkcióban szereplők pedig szignifikatív (fogalmi) jelentésüket. Így pl. az *Éva fiatal háziasszony* mondat alanya a szituációtól függően lehet fiatal, középkorú és öreg nő is, az állítmány azonban minden esetben egy olyan nőt jelöl, aki nem régen lett háziasszony. A valóságban csak egyetlen nő van, vagyis a *háziasszony* szónak a denotatív jelentése „rárakódik” az alany jelentésére. Vö.

- (45) *A háziasszony fiatal.*
A fiatal háziasszony már középkorú nő.

De az igei állítmányú mondatok szemantikai egyeztetésekor is az alanyi funkcióban szereplő főnév uralja a mondatot. Tőle függ pl. az állítmányt jelölő szófaj egyes jelentéseinek és azok valencia lehetőségeinek az aktualizálása. Azt pl. mondhatjuk, hogy *Egy hangya mászik a gyufásdobozban*, de azt nem, hogy **Egy gyerek mászik a gyufásdobozban*. Azt is mondhatjuk pl. hogy *Péter beállítja a szekrényt a sarokba* (*beállítja a világsúcsot, beállítja az órát, beállítja magát* ‘berüg’), egy versenylő viszont már csak a világsúcsot állíthatja be, egy macska pedig semmit se állíthat be.

A mondatban a szavak elsősorban szó szerkezetek keretében **kölcsönösen** „egyeztetik” jelentésüket, s ettől függ argumentum-helyeik kitöltése és az egyes jelentések aktualizálódása is. Hadrovics Lászlónál (1969: 69) olvashatjuk, hogy „ha egy fiúnak azt mondom: *a bátyád már egész délután keres*, ez annyit jelent, hogy a fiút keresi...; ha viszont ezt mondom: *A bátyád már szépen keres*, ez azt jelenti, hogy *pénzt keres*”. Kiefer Ferenc (1991: 258–9) a **Több órán át 'rakta 'le a táskáját, *Állandóan 'rakta 'le a táskáját* mondatok lehetetlensége alapján kijelenti, hogy a hátravetett hangsúlyos igekötőket tartalmazó mondatok nem lehetnek korlátlanul folyamatosak. Ezt az állítást azonban a *Több órán át (tegnap egész nap, egész héten) állandóan rakta le a cementet a teherautókról* szemantikailag egyeztetett jelentésű mondatrészeket tartalmazó

mondatok viszont már cáfolják. A mondatban az egyik szó több-kevesebb valószínűséggel már képes megjósolni a másikat vagy azt a fogalomkört, amelybe a következő szó nagy valószínűséggel tartozni fog.

6. A szavak stilisztikai egyeztetésének a problematikájára e cikk keretei között nem térhetek ki. A Nyr.-nek az utóbbi években szinte alig van olyan száma, amelyben ne lennének stilisztikai tárgyú cikkek. Ezenkívül felhívom az olvasók figyelmét Szathmári István 1994-ben megjelent könyvére.

Irodalom

- Alberti Gábor 1996: Passzivizálási művelet a magyarban, in Büky László – Maleczki Márta szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei II*, Szeged, 7–46.
- Anderson, J. M. 1971: *The grammar of case*, Cambridge.
- Bánréti Zoltán 1992: A mellérendelés, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Chomsky, N. 1981: *Lectures on government and binding*, Dordrecht.
- Dezső László 1969: A főnévi csoport, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok VI*.
- Flämig, Walter 1991: *Grammatik des Deutschen. Einführung in Struktur- und Wirkungszusammenhänge*, Berlin, Akademie Verlag.
- Fillmore, Ch. J. 1968: The case for case, in E. Bach – R. T. Harms szerk.: *Universals in linguistic theory*, New York, 1–88.
- Гак В. Г. 1986: *Теоретическая грамматика французского языка: Морфология*, Москва.
- Lengyel Klára 2000: Az állítmány, *Nyr.* **2000/1**.
- Jespersen, Otto 1924: *The Philosophy of Grammar*.
- Hadrovics László 1969: *A funkcionális magyar mondattan alapjai*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kenesei István 1992: Az alárendelt mondatok szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc 1991: A progresszív aspektus a magyarban, *MNy.* **87**.
- Kiefer Ferenc 2000: *Jelentéelmélet*, Corvina.
- Komlósy András 1992: Régensek és vonzatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Maleczki Márta 1999: Weak subjects in fixed space, *Acta Linguistica Hungarica* **46** (1–2), 95–117.
- Milewski, Tadeusz 1967: *Językoznawstwo*, Warszawa.
- M. Nagy Ilona 1996: Valamiknek (valaminek) a királynője, *Nyr.* **1996/1**.
- Papp Ferenc 1979: *Könyv az orosz nyelvről*, Budapest, Gondolat.
- Pete István 1993: Főmondatrész vagy főmondatrészek? *Nyr.* **1993/2**.
- Pete István 1997: A jelző mint kötelező mondatrész, in Büky László szerk.: *Nyíri Antal kilencvenéves*, Szeged.
- Pete István 1994: Mondataspektus vagy igeszemlélet? *Nyr.* **1994/2**, 232–47.
- Pete István 1997: Az inkorporáció kérdéséről a magyarban, *Nyr.* **1997/1**, 34–43.
- Pete István 2000: Férfi nyelv-e a magyar? *Nyr.* **2000/1**, 108–15.

- Rácz Endre 1991: *Az egyeztetés a magyar nyelvben*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Санников, В. З. 1989: *Русские сочинительные конструкции*, Москва „Наука”.
- Szathmári István 1994: *Stílusról, stilisztikáról napjainkban*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tesnière, Lucien 1959: *Éléments de syntaxe structurale*, Paris.
- Trask, R. L. 1993: *A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics*, London and New York, Routledge.
- Williams, E. 1981: Argument structure and morphology, *The Linguistic Review* 1, 81–114.

A [+REFERÁLÓ] és [+SPECIFIKUS] jegyek ellenőrzése a kontrasztív topik esetében

É. Kiss Katalin

MTA Nyelvtudományi Intézet

MTA–ELTE Elméleti Nyelvészet Szakcsoport

ekiss@nytud.hu

1. Bevezetés

A topikpozíció univerzálisan olyan mondatösszetevőnek adhat helyet, mely individuumot (személyt, dolgot vagy csoportot) nevez meg, tehát [+REFERÁLÓ] jegyű; méghozzá a beszélgetés univerzumában már jelen lévő individuumra vonatkozik, tehát [+SPECIFIKUS] jegyű is.¹ Az (1) alatti mondat sajátos, eső-emelkedő dallammal ejtett, hagyományosan kontrasztív topikként azonosított mondatkezdő összetevője nem individuumot nevez meg, tehát a fentiek alapján nem látszik alkalmasnak a topik szerepre:

- (1) Kettőnél több ajándékot csak három lány kapott.

Alberti és Medve (1998) azonban meggyőző mondatnani érveket sorakoztatott fel amellett, hogy az ilyen kontrasztív topik is topikpozícióban áll. Itt arra a kérdésre keresek feleletet, hogy az (1) alatti mondat kezdő összetevőjének topik helyzete vajon azt jelenti-e, hogy a topik mégsem szükségszerűen [+REFERÁLÓ] és [+SPECIFIKUS] jegyű. Amellett fogok érvelni, hogy a [+REFERÁLÓ] és [+SPECIFIKUS] jegyek az ún. kontrasztív topik esetében is felismerhetők, tehát a [+REFERÁLÓ] és [+SPECIFIKUS] jegyeken alapuló egyetemes topik-definíció a kontrasztív topikra is kiterjeszthető.

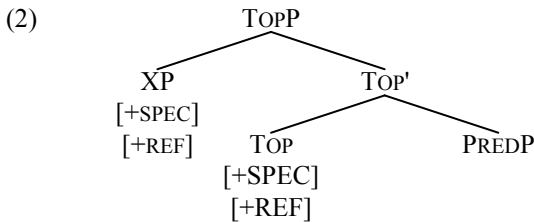
A tanulmány 2. része az eső-emelkedő dallammal ejtett mondatkezdő összetevők topik volta melletti érveket veszi számba. A 3. rész arra keres választ, hogy a [+REFERÁLÓ] jegy hiánya esetén miért kötelező a topicalizált összetevő kontrasztív intonációja. A magyarázatot Szabolcsi (1983) elméletében találja meg, mely szerint a szembeállítás a nem individuumot jelölő, predikatív összetevők individualizálásának lehetséges eszköze. A 4. rész a kontrasztív topik esetében végbemenő szembeállítás természetét vizsgálja. Az 5. rész a kontrasztív topik egyik – más nyelvekben is megfigyelhető – tulajdonságával foglalkozik: azzal, hogy kis hatókörű, azaz, a mondatban hatóköri inverziót okoz. Ismerteti Krifka (1998) e jelenségre adott magyarázatát, s megmutatja, hogy a magyarázat a magyarban nem működik. A 6. rész azt bizonyítja, hogy a [+REFERÁLÓ] jegy látszólagos hiánya és a kontrasztív intonáció közötti összefüggésből a kontrasztív topik szerepű kvantorok látszólag kis hatóköre is levezethető. A 7. rész szelekciós megkötéseket mutat ki a kontrasztív topik és predikátuma között, és meg is indokolja őket.

---

¹ Enç (1990) szerint egy főnévi kifejezés akkor specifikus, ha megnevezettje azonos egy, a beszélgetés univerzumában már jelen lévő megnevezettel vagy egy, a beszélgetés univerzumában már jelen lévő megnevezett valamely részalmazával.

2. A kontrasztív topik

A mondat univerzálisan topik és predikátum összetevőkre tagolódik.² A topik összetevő arra szolgál, hogy megnevezze azt a beszélgetés univerzumában már jelen lévő individuumot (személyt, dolgot vagy ezek csoportját), melyről a mondat predikátuma állítást tesz. Generatív terminológiával élve a topik [+REFERÁLÓ] (azaz megnevező) jegyű, közelebből [+SPECIFIKUS] [+REFERÁLÓ] (azaz a beszélgetés univerzumában már jelen lévő individuumra referáló) kifejezés. Generatív keretben tehát a mondat nem más, mint topikos kifejezés (TOPP), melynek fejében [+SPECIFIKUS] [+REFERÁLÓ] jegyű absztrakt operátor áll. Ezen operátor feladata, hogy predikatív viszonyt létesítsen a specifikálójában található [+SPECIFIKUS] [+REFERÁLÓ] jegyű, topik szerepű kifejezés (XP) és a bővítményeként szereplő predikátum között, a következőképpen:

Csak az olyan kifejezés szolgálhat topikként, mely a mondatban leírt eseménytől/állapottól függetlenül létező individuumot nevez meg, hiszen csak az rendelkezik a [+SPECIFIKUS] [+REFERÁLÓ] jegyekkel. A 'létrehozott Mari egy egyesületet' predikátumból például csak a *Mari* emelhető ki topikként – l. (3a)-t, az *egy egyesületet* nem – l. (3b)-t, hiszen, bár referáló kifejezés, nem [+SPECIFIKUS] jegyű, ugyanis megnevezettje a mondat kimondásáig nem volt jelen a beszélgetés univerzumában. Vö.

- (3) a. [_{TOPP} *Mari* [_{PREDP} *létrehozott egy egyesületet*]]
 b. * [_{TOPP} *Egy egyesületet* [_{PREDP} *létrehozott Mari*]]

A topikot explicit vagy implicit szembeállításnak is alávetethetjük. Az implicit szembeállítást kontrasztív intonáció jelöli:

- (4) Péternek nem adnám kölcsön az autómát.

(4) azt fejezi ki, hogy 'a releváns személyek közül Péterről azt állítjuk, hogy neki nem adnám kölcsön az autómát. Legalább egy másik személyről egy alternatív (ezzel ellentétes) állítást implikálunk.'

A predikátum elé, látszólag topik helyzetbe nem individuumot jelölő kifejezés is kerülhet – feltéve, ha kontrasztív intonációval ejtjük. Az alábbi mondatok kezdő összetevője nem individuumra vonatkozik, s ennek megfelelően kötelező kontrasztív intonációval ejteni. (A kontrasztív emelkedő dallamot a dallamot hordozó kifejezés elé

² Az eseményt leíró mondatok látszólag topik nélküliek is lehetnek – pl.

(i) *Érkezett egy vendég.*

Újabban egyre elfogadottabb az a vélemény, hogy az ilyen mondatokban is van rejtett topik, mely az esemény helyére és/vagy idejére utal. Az (i) alatt mondat rejtett topiknya az 'itt és most'; a mondat tehát az 'itt és most'-ról szóló állítás.

tett / jel jelöli. A kontrasztív kifejezést magát félkövér betűvel szedjük. A kontrasztív kifejezésre vonatkozó predikátum első fő összetevőjének eső dallamát az elé tett \ jel ábrázolja.)

- (5) a. /**Biciklit** \sok lány látott.
 b. /**Föl** \LIFTEN megyek.
 c. /**Minden regényt** \nem olvasott el János.

Klasszikus disztribúciós érvekkel bebizonyítható (l. Alberti és Medve (1998)-at), hogy e mondatok kezdő összetevője is topik. Például a nem-kontrasztív topikhoz hasonlóan megelőzi a predikátum élén álló kötelezően hangsúlyos kvantort (5a), fókusz (5b) vagy tagadószt (5c); ugyanakkor választhatóan követheti a mondatathározókat (6a,b) és az egyéb topikokat (7a,b).

- (6) a. /**Föl** valószínűleg \lften megyek.
 b. Valószínűleg /**föl** \lften megyek.
 (7) a. /**Föl** János \lften megy.
 b. János /**föl** \lften megy.

Az is a kontrasztív topik topik volta mellett szól, hogy funkciója is hasonlatos a nem-kontrasztív topikéhoz; az állítás logikai alanyát képviseli. (5a)-ban lényegében a bicikli kategóriájú járművekről, (5b)-ben a fölfelé vezető irányról, (5c)-ben a regények összességéről teszünk állítást.³

Érdekes bizonyítékkal szolgál a kontrasztív topik ügyében a japán nyelv is. A japánban a topikot morféma (a *wa* elem) jelöli, tehát azonosítása nagyon könnyű. Kuno japán nyelvtanában (1973) azt olvassuk, hogy a *wa* jelölte topik vagy referáló, vagy kontrasztív kell, hogy legyen. Azaz, a japánban is lehet topik a nem-referáló mondatkezdő elem is, ha kontrasztív. Tekintsük Kuno egyik példáját! A (8a) alatti mondat *ame* ‘eső’ összetevője nem referáló kifejezés, tehát nem alkalmas a neki kiosztott topik szerepre. Az agrammatikus mondat azonban megjavul, ha az *ame* elemet szembeállítjuk valamivel, mint (8b)-ben:

- (8) a. **Ame wa hutte imasu.*
       eső TOP esik AUX
       ‘/Eső \esik.’
 b. *Ame wa hutte imasu ga, taisita koto wa arimasen.*
       eső TOP esik AUX de komoly baj TOP nincs
       ‘/Eső \esik, de komoly baj nincs.’

³ Nem kontrasztív topikból több is állhat a mondat élén, kontrasztív topikból viszont csak egy. Ennek nyilvánvalóan szemantikai oka van. Mint később ki fog tűnni, a kontrasztív topikos mondatok az általuk kifejezett topik-predikátum viszony mellett egy azzal ellentétes, egy alternatív topik és egy alternatív predikátum között fellépő viszonyt is implikálnak. A több kontrasztív topik esetén létrejövő többszörös kontraszt értelmezhetetlenné tenné a mondatot.

3. A szembeállítással való individualizálás

A japán tények arra is felhívják a figyelmet, hogy a várt referáló jegy hiánya esetén fellépő kontraszt aligha véletlen, a két jelenség szükségszerű összefüggésben kell, hogy álljon egymással.

Szabolcsi (1983) a fókusz vizsgálata során már rámutatott egy hasonló jellegű összefüggésre. Szabolcsi a fókuszt olyan logikai operátorként értelmezte, mely releváns elemek egy halmazán működik; kimerítően azonosítja azt a részhalmazt, melyre a predikátum igaz, s egyszersmind kizárja a kiegészítő részhalmazt. Kiegészítő részhalmazokra csak különálló individuumok rendezetlen halmaza osztható fel, s ebből az következne, hogy a nem individuumot megnevező, hanem leíró, predikatív elemek, például a puszta főnév, nem fókuszálhatók. Azonban nem ezt tapasztaljuk; például a (9) alatti mondat fókuszpozíciójában puszta főnév áll.

(9) [TOPP Mari [FP *BICIKLIT látott*]]

A predikatív elemek jelölte tulajdonságok halmazán végzett azonosítás és kizárás esetében az okozza a problémát, hogy a tulajdonságok nem szükségszerűen különállóak, azaz különböző tulajdonságok megvalósulásai egybe is eshetnek. Egy bicikli nemcsak bicikli, hanem egyszersmind jármű is, esetleg sporteszköz stb.

Egy tulajdonság fókuszálása esetén a tulajdonságot bizonyos egyéb releváns tulajdonságokkal állítjuk szembe. E tulajdonságokat, azáltal, hogy alternatívákként mutatjuk be, individualizáljuk; úgy láttatjuk őket, mintha különálló dolgok volnának. A (9) alatti mondatot tehát a következőképpen értjük:

(10) ‘Mariról azt állítjuk, hogy a releváns tulajdonságok közül csak a fókuszban álló olyan, hogy látta egy képviselőjét.’

A predikatív puszta főnév tehát azért fókuszálható, mert az alternatív tulajdonságokkal való szembeállítás által individualizáltuk.

Tekintsük Szabolcsi (11) alatt idézett példáját is, mely puszta főnévi fókuszt és univerzális kvantort tartalmaz! Figyeljük meg a mondathoz rendelt értelmezést is!

(11) *BICIKLIT látott mindenki.*

‘A releváns tulajdonságok közül csak a fókuszban álló olyan, hogy mindenkire igaz, hogy látta egy képviselőjét.’

A példa azért érdekes, mert bár a fókusz operátor nagy hatókörű (hiszen az vezérli az univerzális kvantort, nem vice versa), a mondat megengedi azt az értelmezést, hogy mindenki más-más biciklit látott. A helyzet azért nem ellentmondásos, mert a nagy hatókörrel együttjáró kötött referencia a biciklire mint tulajdonságnévre igaz. Az invariáns bicikli tulajdonságról állítjuk, hogy mindenki látta. Az, hogy a látott biciklik esetleg nem estek mind egybe, abból fakad, hogy a bicikli tulajdonságnak csak a megtestesüléseit lehet látni. Egy tulajdonságnév referense (az elvont bicikliség) attól nem változik meg, hogyha a tulajdonságot más elem hordozza.

Szabolcsi elemzésének tanulsága, miszerint az alternatívákkal való szembeállítás az individualizálás eszköze, a kontrasztív topik esetére is kiterjeszthető. A predikatív elemek topicalizálásának nyilvánvalóan azért szükségszerű velejárója a kontrasztív intonáció, mert a releváns tulajdonságokkal való szembeállítás individualizálja őket, s

ezáltal alkalmassá teszi a topik szerepre, azaz a TOP fej [+REFERÁLÓ] és [+SPECIFIKUS] jegyeinek ellenőrzésére. Azért tulajdoníthatunk nekik [+SPECIFIKUS] jegyet is, mert a releváns halmazt alkotó, egymással szembeállított tulajdonságok a beszélgetés univerzumában jelen lévő, a beszélő és a hallgató számára egyaránt ismert, azonosítható elemek. A (12a) alatti példához tehát Szabolcsi (1983) nyomán a (12b) alatti értelmezést rendeljük:

- (12) /*Biciklit* \sok lány látott.
 ‘A releváns tulajdonságok közül a bicikli tulajdonságról azt állítjuk, hogy sok lány látta valamely képviselőjét. Legalább egy másik releváns tulajdonságról egy alternatív állítást implikálunk (kevés lány látta valamely képviselőjét).’

4. A topik-szembeállítás természete

A kontrasztív topik funkció részben rokon a fókusz funkcióval, de különbözik is tőle. Mindkettő egy – többnyire implicit – releváns halmaz valamely részhalmazát állítja szembe egy másik részhalmazzal. Azonban míg a fókusz esetében kizárólagos azonosítás történik, azaz a nevezett részhalmazt a kiegészítő részhalmaz egészével állítjuk szembe, a kontrasztív topik esetében nem kizárólagos az azonosítás. (12) tehát nem azt fejezi ki, hogy a releváns tulajdonságok (feltehetőleg különféle járműfajták) közül csak a biciklire igaz, hogy sok lány látta valamely képviselőjét, a többire nem. Azt fejezi ki, hogy a biciklire igaz, hogy sok lány látta valamely képviselőjét, de a járműfajták között van legalább egy olyan is, amelyre egy alternatív predikátum igaz.

További kérdés, hogy hogyan képezzük azt az alternatív predikátumot, mely a kontrasztív topikkal szembeállított elemről implikálunk. Tekintsük az alábbi eseteket!

- (13) a. /*Biciklit* \nem látott János.
 b. /*Biciklit* \JÁNOS látott.
 c. /*Biciklit* \sok lány látott.

Ha a tényleges predikátum tagadó, mint (13a)-ban, akkor az alternatív topikról (például autóról) implikált alternatív predikátum ennek állító párja lesz (*autót viszont látott János*). Ha a tényleges predikátum fókusszal kezdődik, mint (13b)-ben, az alternatív topikról implikált alternatív predikátumban más lesz a fókusz értéke (*autót viszont ÉVA látott*). Ha a tényleges predikátum élén kvantor áll, az alternatív predikátum egy másik, alternatív halmazt kijelölő kvantort fog tartalmazni (*autót viszont kevés lány látott*). (Az alternatív halmaz kijelölésének módját a 7. részben tárgyaljuk részletebben.) Csak olyan alternatív predikátumot képezhetünk, mely csak egy változóban tér el a tényleges predikátumtól.

5. Kontrasztív topik és hatóköri inverzió. Krifka (1998) elmélete

Régi megfigyelés, hogy a kontrasztív intonációval ejtett mondatkezdő kvantor kis hatókörűnek látszik. Például (14a) jelentése hatóköri szempontból (14b) jelentésével egyenértékű (azaz mindegyik könyvnek lehetett más-más olvasója):

- (14) a. /**Legalább egy diák** \mindegyik könyvet elolvasta.
 b. Mindegyik könyvet elolvasta **legalább egy diák**.

A kis hatókörű kontrasztív topik azért problematikus jelenség a magyarban, mert se-hogy sem illik bele a nyelv grammatikai rendszerébe, hiszen a magyarban az ige előtti operátorok – a kontrasztív topik kivételével – egytől egyig megelőzik és vezérlik hatókörüket. Azaz, minél előrébb áll egy operátor a mondatban, annál nagyobb hatókörűnek várunk.

A kontrasztív topik más nyelvekben is megkönnyíti az egyébként nehezen előhívható vagy olykor teljesen hiányzó inverz hatóköri olvasatot, ezért a kontrasztív topikkal együttjáró kis hatókör más nyelvekben is figyelmet keltett. Tekintsük át röviden a németben fellépő hatóköri inverzió legújabb és legátfogóbb magyarázatát, Krifka (1998) elméletét.

Krifka arra hívja fel a figyelmet, hogy a kontrasztív intonációval ejtett mondatkezdő kvantor dallama valójában összetett: egy rövid eső és egy hosszabb emelkedő szakaszból áll. Ebből arra következtet, hogy a dallamot hordozó kifejezés funkciója is összetett: az eső dallam fókusz funkciót, az emelkedő dallam topik funkciót jelöl, tehát az összetevő fókusz is, topik is: topicalizált fókusz.

Krifka elméletének másik premisszája Frey (1993) hatókör-értelmező szabálya. Eszerint:

- (15) Ha ‘ β tagmondattárs operátorok’-nak csak akkor terjed ki a hatóköre β -ra, ha:
 a. vezérli β -t, vagy
 b. vezérli β nyomát.

Krifka inverzhatókör-magyarázatának lényege, hogy a kontrasztív topik a levezetés közbülső stádiumában, topicalizálása előtt fókusz volt. A németben a fókusznek közvetlenül meg kell előznie az igét, tehát egy összetevő úgy fókuszálható, hogy kiemeljük elé a közte s az ige között lévő egyéb összetevőket. Ezek a fókuszt, illetve annak nyomát a továbbiakban vezérelni fogják, s ezáltal hatókörükbe vonják. A levezetés lépéseit Krifka (16) alatti példáján mutatjuk be:

- (16) *Mindestens ein Student hat jeden Roman gelesen.*
 legalább egy diák AUX minden regényt elolvasott

Íme a mondat kiinduló szerkezete:

- (17) [_{CP} e [_{C'} e [*mindestens ein Student* [*jeden Roman* [*gelesen*]] *hat*]]]
 legalább egy diák minden regényt elolvasott AUX

Első lépésként a segédige előre kerül a mondat második helyére, a C fejbe:

- (18) [_{CP} e [_{C'} *hat*₁ [*mindestens ein Student* [*jeden Roman* [*gelesen*]] *t*₁]]]

Második lépésként a *mindestens ein Student* kifejezést fókuszáljuk. Ennek módja a németben, hogy mindent eltávolítunk a *mindestens ein Student* és a mondatvégi főige közül (19a), majd az ezáltal az ige elé került kifejezést fókusz jeggyel látjuk el (19b):

- (19) a. [_{CP} e [_{C'} *hat*₁ [*jeden Roman*₂ [*mindestens ein Student* [*t*₂ [*gelesen*]] *t*₁]]]
 b. [_{CP} e [_{C'} *hat*₁ [*jeden Roman*₂ [[*mindestens \ein Student*]_F [*t*₂ [*gelesen*]] *t*₁]]]]]

A következő lépésben az így nyert fókusztopikalizáljuk (20a). Ezáltal a *jeden Roman* kifejezés kerül közvetlenül az ige elé, ezért azt is fókuszjeggyel látjuk el (20b).

- (20) a. $[_{CP} [_{mindestens} /ein Student]_{F,3} [_{C'} hat_1 [_{jeden Roman}_2 [t_3 [t_2 [gelesen]] t_1]]]]$
 b. $[_{CP} [_{mindestens} /ein Student]_{F,3} [_{C'} hat_1 [[jeden Roman]_{F,2} [t_3 [t_2 [gelesen]] t_1]]]]$

A Krifka által magyarázni kívánt jelenség lényegében azonos azzal, amit a magyarban megfigyeltünk (lásd a (14a) alatti példát). Krifka magyarázata azonban nem terjeszthető ki a magyarra; ugyanis a magyarban magyarázatának egyik premisszája sem érvényes. Egyrészt a kontrasztív topik nem tekinthető topikalizált fókuszsnak. A magyarban a fókuszpozíció kontrasztív topik esetén is ki lehet töltve. Pl.:

- (21) */Legalább két diák \CHOMSKY KÖNYVÉT olvasta el.*

Ha a kontrasztív topikot a fókuszpozícióból emeltük volna ki, a fókuszpozíciónak üresnek kellene lennie. (A kiürített fókuszpozíció ismételt kitöltését tiltja a szigorú ciklus elve.⁴) További érv a kontrasztív topik topikalizált fókuszként való felfogása ellen, hogy olyan összetevő – pl. univerzális vagy egzisztenciális kvantor – is állhat kontrasztív topikként, mely soha nem kerülhet fókuszpozícióba. Ha a (22a) alatti mondat kontrasztív topikja topikalizált fókusz volna, akkor (22b)-nek is helyesnek kellene lennie:

- (22) a. */Minden regényt* $[_{FP} \backslash JÁNOS olvasott el]$
 b. $*[_{FP} \backslash MINDEN REGÉNYT olvasott el János]$

Maga Krifka (1998) is elismeri teóriájának egyik gyengéjét. Az általa vizsgált mondat-típusban a predikátum belsejében álló, nagy hatókörű kvantor kötelezően partitívusi olvasatot kap, azaz egy, a kontextus vagy a szituáció meghatározta halmaz részhalmazára kell vonatkoztatnunk. Ha a mondaton belül levő kvantornak nincs partitívusi olvasata – lásd a (23)-as példa *ziemlich viele Romane* ‘meglehetősen sok regényt’ kvantorát – a mondatban nem mehet végbe a hatóköri inverzió.

- (23) *Mindestens /EIN Student hat ziemlich \VIELE Romane gelesen.*
 legalább egy diák AUX meglehetősen sok regényt elolvasott

Krifka ezt a megszorítást nem tudja megindokolni.⁵

⁴ Cikkem ismeretlen lektora arra hívja fel a figyelmet, hogy ez az érv nem abszolút érvényű. Ha – mint É. Kiss (1998) állítja – több fókuszprojekció is lehetséges a magyar mondatban, akkor a topikalizált kifejezés elfoglalhatott [Spec, FP] pozíciót a levezetés korábbi stádiumában. Ahhoz azonban, hogy ez a nézet tartható legyen, a munkáimban alkalmazott topikalizációdefiniációt – miszerint a topikalizáció **argumentumpozícióból** való kiemelés a predikátum elé – szintén meg kellene változtatni.

⁵ Pontosabban Krifka javasol egy magyarázatot, az azonban több problémát vet fel, mint amennyit megold. Krifka a jelenséget abból a feltételezésből vezeti le, hogy egy nem partitívusi (azaz nem specifikus) összetevő nem emelhető ki a VP belsejéből, a fókusz és az ige közül (emellett egyébként szólnak független érvek is). Ez esetben viszont nem világos, hogyan kapja fókusz jegyét a később topikalizálandó kvantor – hiszen csak az igt közvetlenül megelőző összetevő lehet fókusz.

6. Egy alternatív magyarázat

Valójában a kontrasztív topik szerepű kvantorok individualizált tulajdonságként való felfogása hatóköri viselkedésükre is magyarázatot ad, tehát Krifka problematikus teóriájára nincs szükség. Tekintsünk először egy olyan példát, melyben egy univerzális kvantor szerepel topikként:

(24) /*Minden regényt* \nem olvasott el János.

Minthogy az univerzális kvantor nem individuum (azaz meghatározott egyén vagy csoport) megnevezésére szolgál, csak egy alternatívával szembeállítva válik alkalmassá a topik szerepre. Valóban, a mondat a regények maximális halmazát a regények nem-maximális részhalmazával állítja hallgatólágosan szembe, azaz, azt fejezi ki, hogy 'a regények teljes halmazára nem igaz, hogy János elolvasta, a regények valamely részhalmazára viszont igaz'.

Első megközelítésben tehát arról van szó, hogy a szituáció vagy kontextus meghatározta könyvhalmazból részhalmazokat képezzünk. Például, ha a szituációban három könyv szerepel (a, b és c), képzünk belőlük három egyelemű halmazt ($\{a\}$, $\{b\}$, $\{c\}$), három kételemű halmazt ($\{a, b\}$, $\{b, c\}$, $\{a, c\}$) és egy háromelemű halmazt ($\{a, b, c\}$). A releváns halmaz tehát egy halmaz részhalmazainak halmaza (azaz egy halmaz hatványhalmaza). Bár a halmazt alkotó halmazok között átfedések vannak, a szembeállítással mintegy individualizáljuk őket, azaz úgy tekintjük, mintha különálló halmazokról volna szó. E felfogás arra is magyarázatot adna, miért látszik kis hatókörűnek a *minden regényt*: azért, mert – nem kvantor, hanem individuumnév lévén – nem disztributív, tehát a tagadás nem terjed ki a regények mindegyikére.

E magyarázat (mely rokon Alberti és Medve (1998) magyarázatával) akkor válik problematikus, ha megpróbáljuk kiterjeszteni az alábbi mondattípusra is:

(25) /*Minden regényt* \KEVÉS DIÁK olvasott el.

Ha (25) esetében valóban arról volna szó, hogy egy adott maximális regényhalmazt állítunk szembe önnön részhalmazaiival, akkor a mondatnak nem volna olyan olvasata, melyben a diákok mindegyikéhez más-más regényhalmaz tartozik. Azonban (25) egy olyan szituációban is igaz lehet, melyben a diákok más-más, egyénre szabott olvasmánylistát kaptak.

Következésképp a topicalizált kvantort tartalmazó mondatokban minden bizonnyal nem konkrét részhalmazokat állítunk szembe egymással, hanem a halmazok számossági tulajdonságait; ezeket individualizáljuk. A (25) alatti mondat jelentése tehát a következőképpen bontható ki:

(26) 'A 'maximális regényhalmaz' és a 'nem-maximális regényhalmaz' tulajdonságok közül az előbbiről azt állítjuk, hogy kevés személyre igaz, hogy elolvasta valamely képviselőjét. (A 'nem maximális regényhalmaz' tulajdonságról egy alternatív állítást implikálunk: sok személyre igaz, hogy elolvasta valamely képviselőjét.)'

Az állítás topika (logikai alanya) tehát egy halmaztulajdonságot jelöl: egy halmaztulajdonság nevéként lesz [+REFERÁLÓ] és [+SPECIFIKUS]. Minthogy lényegében individuumnévként funkcionál, nem lép hatóköri viszonyba a predikátum élén álló kvantorral

(illetve, mindig maximális hatókör tulajdonítható neki). Azért vélhető (tévesen) mégis kis hatókörűnek, mert, bár referense, az elvont halmaztulajdonság állandó, a tulajdonságot képviselő halmazok, melyeken a predikátum teljesül, referenciálisan változhatnak (azaz mindegyik diák más-más maximális regényhalmazt olvashatott).

Tekintsünk egy Krifka (1998) példájával rokon mondatot is, a neki tulajdonított értelmezéssel együtt!

- (27) */Legalább három diák \minden regényt elolvasott.*

‘A ‘legalább háromelemű diákhalmaz’ és a ‘legfeljebb kételemű diákhalmaz’ tulajdonságok közül az előbbiről azt állítjuk, hogy minden regényre igaz, hogy elolvasta valamely képviselője. (A ‘legfeljebb kételemű diákhalmaz’ tulajdonságról egy alternatív állítást implikálunk: egy regényre sem igaz, hogy elolvasta valamely képviselője.)’

Krifka példája (illetve magyar megfelelője) a (27) alatt bemutatott típus határesetek; benne a ‘legalább egyelemű diákhalmaz’ tulajdonságot a ‘legfeljebb zéroelemű diákhalmaz’ tulajdonsággal állítjuk szembe.

- (28) */Legalább egy diák \minden regényt elolvasott.*

‘A ‘legalább egyelemű diákhalmaz’ és a ‘legfeljebb zéroelemű diákhalmaz’ tulajdonságok közül az előbbiről azt állítjuk, hogy minden regényre igaz, hogy elolvasta valamely képviselője. (A ‘legfeljebb zéroelemű diákhalmaz’ tulajdonságról egy alternatív állítást implikálunk: egy regényre sem igaz, hogy elolvasta valamely képviselője.)’

Összefoglalva az elmondottakat: a kontrasztív topikként funkcionáló kvantor kis hatóköre csak látszólagos. A kvantor halmaztulajdonság nevéként funkcionál. Amit a mondatban a halmaztulajdonságról állítunk, a tulajdonságot hordozó különféle konkrét halmazokon teljesül. Ez könnyen összetéveszthető a referenciális kötöttség hiányával, mely a kis hatókörű kvantorokra jellemző.

7. Monotonicitás-összefüggések

Mit ismeretes (vö. Buring 1997; Gyuris 1998), bizonyos fajta kvantorok kontrasztív topikként csak bizonyos fajta predikátummal állhatnak együtt a mondatban. Például a (29a) alatti mondat helytelen, de megjavul, ha az állítmányát tagadjuk:

- (29) a. **/Sok diák \befér a terembe.*

- b. */Sok diák \nem fér be a terembe (de kevés diák befér).*

(29a) helytelenségének oka könnyen belátható. A *sok diák* kifejezést a *kevés diák* kifejezéssel állítjuk szembe. Az előbbi által jelölt ‘sokelemű diákhalmaz’ tulajdonságról azt állítjuk, hogy a képviselője befér a terembe, a ‘kevéselemű diákhalmaz’ tulajdonságról viszont azt implikáljuk, hogy képviselője nem fér be a terembe. Ha azonban egy terembe befér egy sokelemű diákhalmaz, akkor abba egy kevéslemű diákhalmaz is befér. Általánosabban megfogalmazva: a ‘sokelemű diákhalmaz’ tulajdonság és a ‘kevéselemű diákhalmaz’ tulajdonság között monoton csökkenő viszony van: az előbbi képviselői magukba foglalják az utóbbi képviselőit. Amikor a ‘sokelemű diákhalmaz’

tulajdonságról állítunk valamit, azt implikáljuk, hogy ez az állítmány a ‘kevéselemű diákhalmaz’ tulajdonságra nem igaz. Olyan állítmányra van tehát szükségünk, mely egyszerre lehet igaz az egészre és nem igaz annak részére. A *befér* predikátum nem ilyen; ellenkezőleg, monoton csökkenő, azaz, ha egy halmazra igaz, akkor annak részhalmazára is igaz. (29a) tehát ellentmondást tartalmaz.

Megfigyelésünket a következőképpen általánosíthatjuk:

- (30) Ha az A tulajdonságot B tulajdonsággal állítjuk szembe, és A és B képviselői között monoton csökkenő viszony van, akkor az a predikátum, mely A-ra igaz (de B-re nem), nem lehet monoton csökkenő.

(29b) azért fogadható el, mert egy tagadott monoton csökkenő predikátum többé már nem monoton csökkenő.

Íme egy ellenkező előjelű példa!

- (31) a. **/Kevés pénzből \megépíthető a ház.*
b. */Kevés pénzből \nem építhető meg a ház (de sok pénzből megépíthető).*

(31) esetében a ‘kevés pénz’ halmaztulajdonságot a ‘sok pénz’ halmaztulajdonsággal, azaz a részt az egészszel állítjuk szembe. Olyan predikátumra van tehát szükségünk, mely egyszerre lehet igaz a részre és nem igaz az egészre. A *megépíthető* predikátum, melynek jelentése az *elegendő* komponenst is magában foglalja, nem ilyen: ha egy ház megépítéséhez kevés pénz elegendő, akkor sok pénz még inkább elegendő. Általánosabban:

- (32) Ha A tulajdonságot B tulajdonsággal állítjuk szembe, és A és B képviselői között monoton növekvő viszony van, akkor az a predikátum, mely A-ra igaz (de B-re nem), nem lehet monoton növekvő.

Következésképp (31a) monoton növekvő predikátumát tagadnunk kell, ahogy (31b)-ben tesszük. (31a) is helyes lehet azonban, ha a *kevés pénzből* kifejezést nem a *sok pénzből* kifejezéssel, hanem például a *pénz nélkül* kifejezéssel állítjuk szembe; ez esetben ugyanis a két szembeállított tulajdonság között nem monoton növekvő a viszony:

- (33) */Kevés pénzből \megépíthető a ház, de pénz nélkül nem.*

A (30) alatti általánosítás áll annak az összefüggésnek a hátterében is, melyre Krifka (1998) nem talált magyarázatot. Mint Krifka megfigyelte, topikalizált kvantor esetén csak akkor lép fel (látszólagos) hatóköri inverzió, ha a predikátum belsejében lévő kvantor partitívusi olvasatot kap. Tekintsünk egy releváns példát:

- (34) */Legalább három diák \minden kötelező olvasmányt elolvasott.*

Kvantort tartalmazó predikátum esetén az implikált alternatív predikátumot kétféle stratégiával is előállíthatjuk. Egyrészt, az adott kvantort helyettesíthetjük olyan kvantorral, hogy az eredeti kvantor és az alternatív kvantor által jelölt halmazok **egész – rész** viszonyban legyenek egymással. A ‘minden kötelező olvasmányt elolvasott’ predikátum esetében ezzel a stratégiával a ‘nem minden/kevés kötelező olvasmányt olvasott el’ alternatív predikátumot kapjuk. Másrészt a predikátumban található kvantort

olyan alternatív kvantorral is felválthatjuk, hogy az eredeti kvantor és az alternatív kvantor által jelölt halmazok **kiegészítő részhalmaz** viszonyban legyenek egymással. Minthogy a 'minden kötelező olvasmány' kvantor a beszélgetés univerzumában lévő kötelező olvasmányok teljes halmazára vonatkozik, ennek kiegészítő részhalmaza üres. Az így képzett alternatív predikátum tehát: 'egy kötelező olvasmányt sem olvasott el'. Krifka ez utóbbi típusú olvasatot nevezi partitivusi olvasatnak.

Krifka megfigyelése, hogy ha a (34) alatti mondatban a kontrasztív topikot elvont halmaztulajdonság nevéként értjük, azaz megengedjük, hogy az egyes kötelező olvasmányok olvasója a háromelemű halmaz más-más megtestesülése legyen, akkor az implikált alternatív predikátumot csak az utóbbi (kiegészítő részhalmaz) stratégia szerint képezhetjük. A következő olvasatot kapjuk tehát:

- (35) 'A 'legalább háromelemű diákhalmaz' és a 'legfeljebb kételemű diákhalmaz' tulajdonságok közül az előbbiről azt állítjuk, hogy **minden kötelező olvasmányra** igaz, hogy elolvasta valamely képviselője. (A 'legfeljebb kételemű diákhalmaz' tulajdonságról egy alternatív állítást implikálunk: **egy kötelező olvasmányra sem** igaz, hogy elolvasta valamely képviselője.)'

Ha viszont a *legalább három diák*-ot egy konkrét csoport nevéként értjük, az egész-rész stratégiával képzett alternatív predikátum is lehetséges, azaz:

- (36) 'Egy legalább háromelemű diákcsoport és valamely másik diákcsoport közül az előbbiről azt állítjuk, hogy **minden kötelező olvasmányra** igaz, hogy elolvasta. A másik diákcsoportról egy alternatív állítást implikálunk: **nem minden kötelező olvasmányra** /egy kötelező olvasmányra sem igaz, hogy elolvasta.'

Amikor a *legalább három diák* kifejezést egy halmaztulajdonság nevéként értjük, és a *legfeljebb két diák* kifejezéssel állítjuk szembe, a szembeállított tulajdonságok között monoton csökkenő viszony van. Ha ekkor az alternatív predikátumot az egész-rész stratégia szerint képeznénk, akkor a tényleges predikátum jelölte halmaz és az alternatív predikátum jelölte halmaz is egész-rész viszonyban állna egymással, azaz a tényleges és az alternatív predikátum is monoton csökkenő viszonyba kerülne. Ezt a lehetőséget azonban a (30) alatti általánosítás kizárja. Ha viszont az alternatív predikátum jelölte halmazt az eredeti predikátum jelölte halmaz kiegészítő részhalmazaként fogjuk fel, mint (35)-ben, a két predikátum viszonya nem lesz monoton csökkenő.

(36) esetében azért nem kötelező a kiegészítő részhalmaz stratégia alkalmazása az alternatív predikátum képzésében, mert a tényleges topik és az alternatív topik két különálló csoportot nevez meg, melyek nincsenek monoton csökkenő viszonyban.

8. Összefoglalás

Írásomban amellet érveltem, hogy a topikpozícióban megjelenő, kötelezően kontrasztív dallammal ejtett, nem individuumot megnevező elemek, köztük kvantorok rendelkeznek a topikra jellemző [+REFERÁLÓ] és [+SPECIFIKUS] jegyekkel. Mint Szabolcsi (1983) a fókusszal kapcsolatban megmutatta, a kontraszt individualizálja őket; a kontraszt által értelmezhetők át specifikus referáló tulajdonságnevekké. Fenntartható

tehát a topikfunkció azon minimalista felfogása, miszerint a topik szerepű kifejezés a TOPP projekció [+REFERÁLÓ] és [+SPECIFIKUS] jegyeinek ellenőrzése végett kerül a predikátum elé a TOPP specifikálójába.

A kontrasztív topik tulajdonságnévként való felfogása egy, a nemzetközi szakirodalomban sokat tárgyalt kérdésre is feleletet ad; megmagyarázza, miért idéz elő a mondatkezdő kvantorral társuló kontrasztív dallam látszólagos hatóköri inverziót a mondatban.

Irodalom

- Alberti Gábor – Anna Medve 1998: Constituents in special operator positions, in István Kenesei szerk.: *Approaches to Hungarian 7*, Szeged, JATEPress.
- Büring, Daniel 1997: The great scope inversion conspiracy, *Linguistics and Philosophy* **20**, 175–94.
- Enç, Mürvet 1990: The semantics of specificity, *Linguistic Inquiry* **21**, 1–27.
- Frey, Werner 1993: *Syntaktische Bedingungen für die semantische Repräsentation: Über Bindung, implizite Argumente und Skopus*, (Studia Grammatica **XXXV**), Berlin, Akademie Verlag.
- Gyuris, Beáta 1998: *A pragmatic account of the distribution of Hungarian quantifiers in contrastive topic*, előadás, 2nd Symposium of Ph.D. Students of Linguistics, Budapest.
- Krifka, Manfred 1998: Scope inversion under the rise fall contour in German, *Linguistic Inquiry* **29**, 75–112.
- Kuno, Susumu 1973: *Japanese grammar*, Cambridge, MA, The MIT Press.
- Szabolcsi, Anna 1983: Focusing properties, or the trap of first order, *Theoretical Linguistics* **10**, 125–45

Egyeztetés a magyarban: a szám-jegy egyeztetése

Csatay Richárd
PTE BTK Nyelvtudományi Tanszék
csatay@btk.pte.hu

1. Bevezetés

Az alábbiakban a magyar személy- és számegyeztetés működésének magyarázatához szándékozom hozzájárulni egy – mint látni fogjuk, a gondolatmenet szempontjából alapvető jelentőségű – részjelenség, a birtokos egyeztetésének a vizsgálata kapcsán. A későbbiekben világossá válik majd, miért éppen ez a szegmens bizonyul majd alkalmasnak arra, hogy vizsgálódásunkat kiérdemelje; az a szabálytalanság, amely harmadik személyben jellemzi ezen egyeztetési szerkezeteket, a magyarázat kulcsjelenségévé fog emelkedni. Általános megállapításként kimondhatjuk ugyanis, hogy a nyelvi jelenségek éppen azon a ponton mutatják meg működésük valós természetét, ahol nem, vagy rossz-szul működnek; egyéb esetben csak annyit tudunk megállapítani, hogy a jelenség adott.

Diskusszióink háttere első sorban a transzformációs generatív nyelvtan legfrissebb eredményeit felhasználó Minimalista Program (Chomsky 1993, 1995) lesz, hallgatólagosan beépítve a – részben ehhez kapcsolódó – Megosztott Morfológia (Halle 1993) technikai megoldásait is.

2. A jelenségek rendszerezése

2.1. Az egyeztetés és az esetadás

A magyar nyelv (úgy is, mint a finnugor nyelv) a birtokos–birtok viszonyt az indogermán nyelvekben alkalmazott jelölési technikától gyökeresen eltérően jelöli. Ha általában tekintünk az ehhez hasonlatos grammatikai kapcsolatok megvalósulási lehetőségeire, két alapvető variánst találunk meg a világ nyelveiben (Lehmann 1988):

- a) Esetadói–esetkapói viszony. Általánosan ezt nevezzük Esetadásnak.¹ Ennek során egy fölerendelt összetevő a tőle függő komponenst valamilyen szintaktikai vagy morfológiai jeggyel látja el. A legegyszerűbb megvalósulási formája ennek a **szomszédosság**; ez tisztán szintaktikai Eset. A legtöbb esetben azonban valamilyen morfológiai jegy hozzákapcsolása (akár úgy, hogy szerkezetbe beléptetjük az adott elemet, mint funkcionális fejet) során tudjuk meg egy elemről, hogy milyen kapcsolatban áll a szerkezet fő összetevőjével.
- b) Egyeztetés: ennek során a szerkezet fő tagja magán viseli a neki alárendelt összetevő(k) bizonyos (a fő összetevő tulajdonságaitól független) grammatikai tulajdonságait. Két fajtáját különíthetjük el, részben a lehetséges egyeztetődő

---

¹ Az Eset szót, amennyiben transzformációs generatív szintaxis esetviszonyainak értelmében használok, az általános konvenciót követve nagybetűvel jelölöm. Ez esetben mindig a szintaxisban működő **absztrakt** Esetről lesz szó.

jegyek alapján is: megkülönböztethetjük az internális és az externális egyeztetést. Az első esetben a szerkezet fejéhez kapcsolódó elemek (például jelzők, determinánsok) utalnak egyeztetéssel a fej bizonyos grammatikai tulajdonságaira: esetére, számára, esetleg nemére. A „külső”, externális egyeztetés esetén a vonzó elem veszi fel vonzatai grammatikai jegyeit: személyét, számát, esetleg határozottságát.² Tipikusan „eset”-jellegű tehát az internális egyeztetés, míg az externális a „személy”-jelleggel aposztrofálható.

Mint látható, az externális egyeztetés tulajdonképpen alternatívája az Esetadásnak: mindkét esetben a régens és vonzata(i) közötti viszony jelzését értjük alatta, bár ellentétes irányban; mindkét esetben távoli, szintaktikailag nem feltétlenül szomszédos elemek közötti kapcsolat létesül; végül, mivel az Esetet a régens osztja ki, természetes, hogy ezt a jegyét soha nem is egyeztetési távoli vonzatával.

Ezen a ponton nehezebb lenne magyarázatot találni az internális egyeztetés azon sajátosságára, hogy a kiegészítő elem sohasem egyeztet **személyben** a szerkezet fejével. Kézenfekvő, hogy nem lesz képes első és második személyben egyeztetni (ezen személyek legfeljebb a személyes névmások „fejeiben” relevánsak, azokat pedig tipikusan nem szoktuk módosítókkal ellátni), nem lehet világos azonban, hogy a harmadik személy miért lesz kivétel ebben az értelemben (hacsak valamilyen default kitétel segítségével nem). Mint látni fogjuk, a későbbiekben sokszor támaszkodni fogunk a harmadik személy eltérő viselkedésére.

2.2. A birtoklás kifejezése a magyarban

Visszatérve az 2.1. első megállapítására, a fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy míg az indogermán nyelvek Esetadási viszonyban adják meg a birtoklási relációt (ahol tehát a birtok-régens oszt Esetet a birtokosnak, például genitívuszt), a magyarra inkább az externális (tehát szám–személy-egyeztető) reláció jellemző. Ismét csak általánosságban, kijelenthetjük, hogy ez a fajta egyeztetés a magyarban rendszerszerűen szabályosnak tűnik:

(1)	<i>látok, látsz, lát, látunk, látjátok, látnak</i>	(VX, alanyi)
(2)	<i>látnom, látnod, látnia, látnunk, látnotok, látniuk</i>	(INFX)
(3)	<i>elém, eléd, elé, elénk, elétek, eléjük</i>	(ADVX)
(4)	<i>kabátom, kabátod, kabátja, kabátunk, kabátotok, kabátjuk</i>	(PX)

Bár az igeragozásban vannak egymást átfedő esetek,³ minden esetben egyértelműen megfeleltethető az igei morfológia szegmense az alany számának és személyének. Ugyanaz a helyzet az infinitívuszi alakok, a határozók és a birtokegyeztetés során is. Az igeragok esetében az sem fordul elő, hogy az egyeztetődés a megfelelő vonzattal hiányos volna:

² Az utóbbira a magyarban: *Látom (azt) a kabátot.* (vs: *Látok egy kabátot.*) Értésüléseim szerint a *kecsua* nyelvben (Dél-Amerika, Peru-Bolívia) is megtalálni ezen egyeztetésnek egy válfaját.

³ Ilyenek például minden esetben a múlt idejű, kijelentő módú, egyes szám első személyű és a jelen idejű, feltételes módú, többes szám első és második személyű alakok, melyek tekintetében a határozottsági paradigma egybeesik. A „valódi” alaki egybeesések ritkábbak és ige-tövekhez kötöttek (*írják*, de *látják* vs. *lássák*). Az egybeesések tehát sohasem érintik a személy-szám egyeztetését.

- (5) **A fiúk elment.*

Nem ez a helyzet azonban határozóragoknál (nem valódi névutóknál) és a birtokosnál, harmadik személyben:

- (6) *a fiúk után(*uk) / ő(*k)utánuk*
(7) *a fiúk kabátja(/*juk) / az ő(*k) kabátjuk*

Noha első és második személyben a birtokos paradigma kifogástalan:

- (8) *az én kabátom, a te kabátod* stb.

Ugyanakkor a szerkezet „helyessé” tehető, ha a birtokos datívuszi–genitívuszi:

- (9) *a fiúknak a kabátjuk / nekik a kabátjuk*

Névmási esetben ez az egyetlen lehetőség a birtok morfológiája számára.

Most csak a birtokos jelenségkörére koncentrálna, az egyes eseteket az alábbi táblázatban foglalhatjuk össze:

- (10) a harmadik személyű birtoklás esetei⁴

birtokos-birtokjel	rövid névmási (az ő)	rövid kifejtett (a fiúk)	hosszú névmási (nekik a)	hosszú kifejtett (a fiúknak a)
Sg–Sg	Singular	Singular	Singular	Singular
Pl–Sg	***	(a) <i>fiúk kalapja</i>	***	<i>a fiúknak a kalapja</i>
Sg–Pl	(az) <i>ő kalapjuk</i>	***	***	***
Pl–Pl	***	***	<i>nekik a kalapjuk</i>	? <i>a fiúknak a kalapjuk</i>

Az egyes oszlopok a lehetséges birtokos-alakok szerint vannak rendezve, míg a sorok a birtokos-birtok sorrendjében mutatkozó szám-jegyeket mutatják. Eszerint tehát az első sorban mind a birtokos, mind a birtok egyes számban áll: ez természetesen a singularis (*a fiú kabátja* stb.). A rövid⁵ birtokos esetében vagy a névmási birtokos nem viseli a szám-jelet, vagy a birtokjel (amennyiben a birtokos nem névmási). A hosszú birtokos estében fennáll ugyan egy opció a nem névmási birtokos egyeztetésére, névmási birtokos esetében azonban csak a teljes birtokos személyjel elfogadható, így a továbbiakban ezt tekintem szabálysáknak.⁶

Mint látható tehát, a harmadik személy több szempontból is problémás az egyeztetés számára. A kérdés az, van-e alapunk eme személy a többi (első és második) személytől való elválasztására? Tekintve, hogy a nem valódi névutók történetileg egy

⁴ A *-jellel kitöltött mezőkben szereplő szerkezetek agrammatikusak.

⁵ A szakirodalom ezen a ponton nem egyöntetű: az általam rövid birtokosnak nevezett szerkezet lehet nominatívuszi Esetben álló vonzatként (Szabolcsi 1992; Bartos 1997; Alberti–Medve 1999), illetve Eset nélküli, determinatív funkciójú (É. Kiss 1998) elemként definiált. A két birtokos szerkezeti helyének különbözőségét illusztrálándó, a továbbiakban a datívuszi–genitívuszi is „hosszú”-nak fogom hívni.

⁶ A kétségkívül fennálló két alak lehetséges okáról a 4.2.2. alfejezetben még lesz szó.

mára már elhomályosult birtokviszonyból származtathatóak, a továbbiakban a birtokos egyeztetésének mechanizmusában keressük a probléma gyökerét.

3. A szintaktikai elemzés alapjai

Az előző pontok tipológiai megállapításai bizonyos értelemben alapját képezik a legfrissebb szintaktikai irányzat, a Minimalista Program kialakulásnak. Azok a morfológiai–szintaktikai jegyek, amelyek az ilyen távoli kapcsolatokat realizálnak, talán a legfontosabb tagjai a mondat viszonyrendszer-hálózatának. A továbbiakban ezzel a mechanizmussal ismerkedünk meg, előkészítve a tényleges szintaktikai elemzéseket.

3.1. A jegyek ellenőrzése

Az egyeztetés jelenségek – eltérően a Kormányzás és Kötés alapmechanizmusától – a némileg utódelméletnek tekinthető Minimalista Program elméletkötegében központi jelentőségű. Az egyeztetés minden esetben **jegyek** egyeztetése, melyeknek a deriválásban már aktív szerep jut. Eme jegyek **ellenőrzésének** kényszere maga után vonja, hogy bizonyos szintaktikai jellemzőknek **funkcionális fejekként** kell beépülniük a szintaktikai fába, hogy ezáltal strukturális teret (projekciót) biztosítsanak a jegyellenőrző folyamatok számára.

Eme jegyek helyes megtalálása és a szerkezetbe ágyazása már sokat elárul a szintaktikai konvergáló folyamatok valós mikéntjéről; a helyzet azonban az, hogy **nem eleget**. Sajnos ahhoz, hogy bizonyos, nehezen magyarázható kivételeknek is magyarázatát adjuk (amennyiben nem elszigetelt, csak történetileg megokolható sajátyságról, hanem rendszerszerű eltérésről van szó), differenciálnunk kell e jegyeket a **szintaktikai derivációhoz** való viszonyuk alapján is. Ezeket a megkülönböztetéseket azután valamilyen független szempontrendszer alapján meg is kell okolni, nehogy táptalaját adjuk a magába forduló, körben okoskodó spekulációknak.

Visszatérve tulajdonképpeni témánkra, a magyar – és általában a finnugor és altaji nyelvek – esetében a birtokosegyeztetést tekintve minden bizonnyal releváns résztvevő jegy lehet a birtokos száma és személye. A magyarban tulajdonképpen elegendő lehet csak az externális egyeztető projekció beillesztése a szerkezetbe; mint azt a szakirodalom újabban felteszi, nem szükséges a nominatívuszi Esetű vonzat számára külön Esetadó projekciót deriválni.⁷ Ami azt illeti, a szakirodalom nem is egyöntetű a nominatívuszi birtokos Esetének elismerését illetően: É. Kiss Katalin legfrissebb, a tárgyba vágó munkáiban a nominatívuszi birtokost D-jellegű, határozott determinánsnak tekinti, mely nem is kap Esetet (É. Kiss 1998, 1999).

Ákárhogyan is, e jegyek ellenőrzése láthatóan nem minden esetben tud maradéktalanul végbemenni. Ha a jegyeket egymásra nézve homogén szerkezetűeknek fogjuk fel, nem tudjuk szintaktikai magyarázatát adni azon eseteknek, ahol a birtokos jegyeinek egyeztetése hiányosságokat mutat. A következőkben a jegyek osztályozhatóságát járjuk körbe.

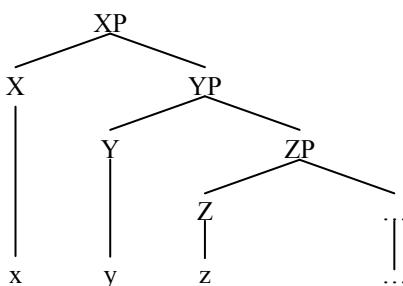
⁷ Sőt, a tárgy számára sem (Chomsky 1995), hiszen a VP-nek két specifikálója is lehet. Bizonyos jelek mégis arra utalnak, hogy a magyarban létezik egy tárgy egyeztető projekció, a határozott tárgy Esetének egyeztetésére (Bartos 1999).

3.2. A jegyek értelmezhetősége

A Minimalista Program a szintaktikai deriválás során megjelenő (a numerációban felsorolt), absztrakt szintaktikai jegyeket több szempont alapján is osztályozza. Ezek az osztályozási szempontok a deriváció konvergálása szempontjából alapvető jelentőséggel bírnak.

Amennyiben egy jegy erős (*strong*), felszíni szintaktikai mozgatóst vált ki. Eme jegyek a morfémák sorrendjét tehát befolyásolják, mivel kiépülési sorrendjük a felszíni szórendi viszonyt tükrözi (Baker 1985). Tekintve, hogy a szintaktikai viszonyok kötelezően jobbra ágazóak (Kayne 1998), egy újabb elem beillesztése a szintaktikai fába minden esetben a szerkezet mindenkor élén történik:

(11) A deriválás folyamata

Az erős jegyek fenti tulajdonsága abból adódik, hogy őket mindig egyeztetni kell a deriváció során a Spell Out-ig, azaz a fonológiai komponens és a szemantikai komponens szétválasztásáig, nyílt (*overt*) mozgatóssal. A fonológiai komponens így már az ő általuk, pontosabban az ő egyeztetési kényszerük által kiváltott mozgatóssok során létrejött szerkezetet elemzi.

Nem így a fedett (*covert*) mozgatóst is engedélyező jegyek, amelyeket gyenge (*weak*) jegyeknek ismerünk. Ezek ellenőrzése nem igényel mozgatóst, így azokat már a szemantikai komponensben (LF-ben) is ellenőrizni lehet. Ezeket, eltérően az erős jegyeiktől, nem specifikáló-fej viszonylatban, hanem csak a funkcionális fej pozíciójában kell ellenőrizni.

Ez a fajta osztályozás túlságosan szigorú és merev szórendi alkalmazást tesz csak lehetővé. Ahhoz, hogy ne veszítsük el az univerzalitás lehetőségét, de alkalmazkodni tudjunk az egyes nyelvek változatos jellegéhez, be kell vonni a Megosztott Morfológia (Halle 1993) eszköztárát is. Ennek fő jellemzője, hogy nem egy szintaxistól elválasztott, hanem azzal együtt mozgó, együtt deriváló morfológiát képzel el. Ennek során az egyes morfológiailag releváns jegyeknek megengedi, hogy azok morfoszintaktikai sajátosságait kifejezzék a deriválás során, így például engedi, hogy egy szuffixum-jegyű morféma a szerkezet végén jelenjen meg. (Ellenkező esetben csak nehezen tudnánk megmagyarázni (például) a magyar főnévi csoportok legkülső Esetprojekciójában megjelenő morfológiai jegy „lecsorgását” a szerkezet végére, vagy egynémely német nyelv és a finn internális egyeztetésének mikéntjét).

Egy másik szempontunkból lényegesebb sajátossága a jegyek osztályozási szempontjainak, hogy gyakran még tovább tágítja a jegyek ellenőrzési kényszerének befolyási

körét. Egy jegy lehet ugyanis értelmezhető a szemantika számára, azaz közvetlenül LF által értelmezett, illetve értelmezhetetlen, tehát a szintaktikai deriváció során el kell tüntetni. Elvileg elképzelhető tehát, hogy egy jegy önmagában értelmezhető, így ellenőrzésére a Spell Out előtt semmi szükség, ám egy másik ágrajzpozícióban megjelenik egy értelmezhetetlen jegy, amit viszont ellenőriznie kell. Ilyenkor az annak kiiktatásához fel kell emelkednie az értelmezhető jegy szintaktikai projekciós tartományából annak az összetevőnek, amely szintén jellemezhető az adott jegytartalommal. A két jegy lényegében véve azonos, tartalmát tekintve egyenlő, ám ami az egyik ponton értelmezhető, a másikon megmaradása összeomlást okozna LF-en. Ilyenkor tehát az értelmezhető jeggyel bíró összetevő felemelkedik az előző által létrehozott projekció specifikálójába, az ott talált, vele azonos minőségű jegyet kioltja, megtartva saját, értelmezhető jegyét.

Lényegét tekintve ez az eset fedi le az externális egyeztetés mechanizmusát. Ilyenkor ugyanis (definitíve is) a fölérendelt kategória viseli a vonzata töle grammatikailag független jegyét: ez a jegy abban a projekciós tartományban független a régens szemantikai tartalmától, azaz értelmezhetetlen, ennek okán egy erre szolgáló egyeztető projekcióban ki kell oltani.

3.3. A ϕ -jegyek értelmezhetősége

A jegyeket nemcsak szintaktikai jellemzőik, de inherens tulajdonságaik alapján is osztályozni lehet. Ezen osztályozási szempont jórészt független az előző pontban vázoltaktól, bár egyes esetekben mégsem választható el a szemantikai értelemben vett értelmezhetőségtől.

A főneves kifejezéseknek – jelen dolgozat tulajdonképpeni tárgyának – lehet Eset-jegyük, kategoriális jegyük (NP, DP) és ún. ϕ -jegyük. Ez utóbbi a SZÁM és SZEMÉLY⁸ jegy, melynek tüzetesebb vizsgálatát célul tűztük.

Kiinduló megállapításként leszögezhetjük, hogy a ϕ -jegyek csak a vonzatokon értelmezhetőek, így a predikátumoknak – amennyiben van valamilyen értelemben vett, egyeztető markerük – csak értelmezhetetlen ϕ -jegyük lehet. Megállapítottuk, hogy a deriváció során lesz egy olyan pont, ahová a vonzatként⁹ megjelenő birtokost mozgatni kell, hogy annak szemantikailag értelmezhető SZÁM és SZEMÉLY jegyét ellenőrizni tudja a birtok (értelmezhetetlen) ϕ -jegye.¹⁰

Ha felidézünk a birtokos egyeztetésével kapcsolatban elmondottakat, jogosan merül fel a kérdés: hogyan kereshetjük ebben a felosztásban a harmadik személy kapcsán látott egyeztetés hiányosságainak magyarázatát? Pusztán a fentiek ismerete ennek megértéséhez természetesen nem elegendő. Ha a SZEMÉLY és SZÁM jegyet *ab ovo* értelmezhetőnek gondoljuk a vonzatokon (a birtokoson) és értelmezhetetlennek a predikátumon (a birtokon), abból az következne, hogy a birtokjelek (PX-ek) minden esetben a várt mintát mutatnák (*a fiúk kabátjuk* ill. *az ők kabátjuk*).

⁸ A ϕ -jegyek konvencionális írásmódja kis kapitális, magam is ezt követem.

⁹ A birtokos mint vonzat felfogásával kapcsolatosan I. Chomsky (1970), Anderson (1983), Roeper (1984), Alberti (1985) és Szabolcsi (1992).

¹⁰ A tulajdonképpeni elemzések majd a 4. ponttól következnek, itt csak utalunk az ott vizsgált birtokviszony-felfogások bibliográfiájára: Szabolcsi (1992), É. Kiss (1998, 1999), Alberti–Medve (1999).

Elvileg elgondolható lenne az az elképzelés, hogy harmadik személyben volta-képpen nem is történik egyeztetés (*a fiúk kabátja*). Morfoszintaktikai elemzések¹¹ már többé-kevésbé tisztázták, hogy a magyar birtokos személyjel nem egyetlen morfémát takar, hanem két, egymástól gyakran el nem választható (összeolvadt, kortárs műszóval: „fuzionált”) morfémát: a tulajdonképpeni birtokos személyjelet és a „birtokoltság-jelet”. Ez a magyarázata a többes birtokosnál tapasztalható „háromízű” ragtestnek: (*kabát+ja+i+m*) ilyenkor ugyanis a személyragok nem fuzionálhatnak a birtokoltság-jellel, lévén nem szomszédosak. Ez azonban csak megkerülése lenne a problémának, hiszen a birtokoltságjel ettől függetlenül felveszi a harmadik személyű birtokoltság jelentését, azaz egyeztetendő, értelmezhetetlen jegyet kapunk e megoldás elfogadása mellett is (legfeljebb egy fonológiaiailag testetlen Ø-jegyet kellene ellenőriznünk).

Nagyobb baj azonban, hogy ez a felfogás semmit sem mond a rövid, névmási birtokosnál tapasztalt jelenségről, amikor éppen a birtokos személyjel hibátlan, és a névmási elem „veszíti el” SZÁM-jegyét (*az ő kabátja*). Mégse felejtjük el teljesen ezt az elemzést, mert a szintaktikai szerkezetek felvázolásakor még hasznunkra válhat.

Sokkal célravezetőbbnek tűnik a harmadik SZEMÉLY $\varnothing$ -jegyét valamilyen módon elválasztani a többi SZEMÉLY hasonló jegyétől, már csak azért is, mert ez az egyetlen pont a birtokviszony-jelölés grammatikai viselkedésében, ahol számottevő eltérés található. Sőt, ha kissé kitágítjuk vizsgálódásunk fókuszát, találunk egy bizonyos tekintetben analóg módon viselkedő jelenséget az igék alanyi-tárgyas ragozási paradigmájában.

Mint ismeretes, az igék minden esetben tárgyasak, amennyiben tárgyak harmadik személyű (*látom, látod, látja* stb.), míg a tárgy nem harmadik személyűsége esetén az ige paradigmaválasztása az alanyi lesz (*lát (engem, téged* stb.), *látsz (engem, minket)* stb.). Bartos (1999) magyarázata erre a jelenségre az, hogy „a SZEMÉLY mint grammatikai jegy csak 1./2. személyben értelmezhető, 3.-ban nem.”¹² Okként felhossa, hogy míg az első és második SZEMÉLY közvetlenül értelmezhető a szemantikában („beszélő” vs. „hallgató”), a deskripciók esetében az értelmezés során a (harmadik) SZEMÉLY irreleváns. Ráadásul a harmadik személyű névmásokat használhatjuk anaforikusan vagy deiktikusan (ekkor jelölétük antecedensük függvényében változik), míg az első és második személyűeket sohasem. A harmadik személy tehát **szintaktikailag** releváns fogalom, gyakran szintaktikai szabályoknak engedelmeskedik megjelenése is, így az értelmezésben nem saját jelentése, hanem például egy korábbi entitásra való visszautalás szintaktikai információit rejtí magában.¹³

¹¹ Melcsuk (1965) alapján Szabolcsi (1992) Rebrus (1999) óta a szintaktikai elemzések is nagyban támaszkodnak erre a felfogásra. Melcsuk vitapartnere (az infixációs megoldás híve) Antal volt (Antal 1959).

¹² Bartos (1999), 14. o.

¹³ Mint az alábbi példában is: *A kisfiú elengedte a léggömböt és az elszállt* (Pléh 1976). A mondat furcsán hatna, ha elhagynánk a mutató névmást, mert akkor az első tagmondat alanyára kellene vonatkoztatnunk a második tagmondat predikátumát. Ilyenkor tehát tulajdonképpen szintaktikai műveletet végzünk (alanyváltás), azaz a jegyek unifikációja szintaktikai alapokon nyugszik. Burányi (1999) éppen ezért lényegében – bár egészen más elméleti keretben elgondolt – **szintaktikai** algoritmust ad meg a jelenség magyarázatául.

Mindennek természetes következménye, hogy a harmadik személyűség – mivel LF számára nem értelmezhető – csak szintaktikai értelemben releváns: azt tehát a Spell Out-ig törölni kell. Ezzel szemben az első és második SZEMÉLY értelmezhető, sőt, nem is nagyon választható el a SZÁM jegytől (a *mi*, nem többes számú *én*), így az egyedül a szemantikai értelmezés számára hasznosítható. Ha tehát a predikátum SZEMÉLY-beli egyeztetést végez vonzatával, azt első és második személyben a SZÁM jeggyel együtt teszi (melynek során ez a jegykomplexum a vonzaton megmarad a szemantikai értelmezés számára), míg harmadik személyben a SZEMÉLY jegyet elválasztva is ellenőrizheti a SZÁM jegytől, ami ebben az esetben értelmezhető, tehát nem kell törölni.

Mindezzel tökéletes összhangban van a morfológiában leolvasható információ is: a harmadik személynek a legtöbb nyelvben valóban nincs morfológiai jelölője.¹⁴ Ugyanakkor a magyarban a személyes névmások is csak harmadik személyben kapnak „szabályos” többes számot ($\sigma+k=\sigma k$), a többiben ez a folyamat nem levezethető.

Érdekesképpen még feljegyezhetjük, hogy a magyar harmadik személyű névmás (a többi finnugor nyelvhez hasonlóan) eredetileg mutató névmás volt, azaz nem létezett harmadik személyű személyes névmás. A finnugor nyelvekben, amennyiben persze a morfológiai paradigma nem teljesen agglutináló, minden esetben tetten érhető az a jelenség is, hogy a harmadik személy egyeztetése pozitív vagy negatív „diszkrimináció” által megkülönböztetett.

4. A magyar birtokos szintaxisa

Mindezen megfontolások arra vezetnek, hogy a harmadik személy eltérő viselkedését abból a tényből vezessük le, hogy csak ebben az esetben van lehetőség a SZEMÉLY és SZÁM jegyek külön projekciós tartományban való egyeztetésére. Kérdés azonban, milyen szintaktikai szerkezetben tudjuk megvalósítani eme kétlépcsős egyeztetést, nem felejtve el azt sem, hogy a feladat végső soron alapvetően különböző jellegű összetevőket tartalmazó birtokos szerkezetek eltérő viselkedésének egységes magyarázata is lenne. Mindenesetre reményt keltő lehet az a tény, hogy az egyébként láthatóan azonos szintaktikai pozícióban álló birtokosok többé-kevésbé azonos módon viselkednek: a „hosszú”, datívusz-genitívuszragos birtokos egyeztetésében általában nem találunk hibát.

Ebben a pontban a lehetséges szintaktikai elemzések áttekintése után megkíséreljük a magyar főnévi csoport szerkezetének megreformálását olymódon, hogy az tükrözni tudja a fenti folyamatok szintaktikai hátterét.

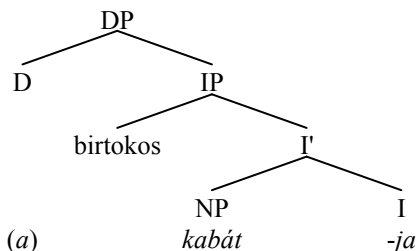
4.1. A Szabolcsi-féle egyeztető projekció és az É. Kiss-féle NUMP

A lehetséges egyeztető projekciók utáni kutakodásban kézenfekvő lehet a létező szakirodalomban már felvetett, DP-n (illetve NP-n túli) projekciók bevonása. Ezen a ponton válhat érdekessé Szabolcsi Anna – mára már sztenderdnek is nevezhető – modellje (Szabolcsi [1992]):

¹⁴ Vagy ha van, egyedül annak van, mint az angolban (‘-s’).

(12) A Szabolcsi-modell (1992)

Az NP és DP között húzódó IP-tartomány a korabeli¹⁵ angol mondat szerkezet pontos analógiáján alapul, ahol is NP az igei frázisnak (VP), DP a mondatbevezetőnek (CP) felel meg, IP pedig az igei inflexiók frázis, ahol a finit ige megkapja időjelét. A feltevés szerint ebben a pozícióban kapja meg az alanyi mondatrész Alanyesetét, miközben az ige V feje m-vezérlés mellett tematikus szereppel látja el. Az angol alany tehát tulajdonképpen az időjeltől kapja meg legitimitását, ami összhangban van azzal, hogy infinit (időparaméterrel nem rendelkező) ige mellett nem is állhat vonzatként alanyesetű mondatrész. Szabolcsi ezt a felfogást alkalmazza (Abney (1996, 1997)-n is alapulva) a magyar birtokos-egyeztetés magyarázatakor, amikor tehát a birtokost alanyesetű vonzatnak fogja fel¹⁶, ami a már emlegetett Melcsuk-féle „birtokolt-ságjeltől” kapja meg Alanyesetét (l. 4.3.; a szakirodalom a 11-es számú lábjegyzetben). Később azután – mivel gyakorlatilag nincs ok a két projekció egyidejű fenntartására – összevonja az IP-t NP-vel, így a birtokos a közös projekció specifikálójába kerül, melynek feje az N+I lesz. A hosszú birtokos ebből a pozícióból mozoghat el, először [Spec, DP]-be, majd onnan – amennyiben mondatoperátori pozíciót kíván betölteni – ki a DP-ből.

Noha a modell alapvető jelenségekkel sem tud elszámolni (például a mutató névmás pozíciója, vagy az egyszerre két esettel bíró birtokos problematikája a kimozgott birtokos esetében), jogosan tartotta magát több mint öt éven keresztül. Időközben azonban – részint a megszorozódó minimalista elemzések hatására is¹⁷ – felmerült az a jogos – szemantikai oldalról érkező – igény, hogy a főnévi csoportok referencialitási viszonyait is tükrözni tudó modell jöjjön létre. A Szabolcsi-modell ugyanis semmit sem mond az eltérő szemantikájú determinánsok kezelhetőségéről, valamennyit a határozott névelőtől elválasztva, NP-n belül kezeli. Ennek oka feltehetőleg a modell montegoviánus szemlélete; időközben azonban teret nyertek azok a szemantikai elemzések, amelyek már meg tudták mutatni a specifikusság ill. a határozottság-határozatlanság szemantikai kezelhetőségét a főnévi szerkezetekben.¹⁸ Mindezt természetesen követte a szintaktikai modell fejlődése.

¹⁵ Azaz a Kormányzás és Kötés elméletében megfogalmazott.

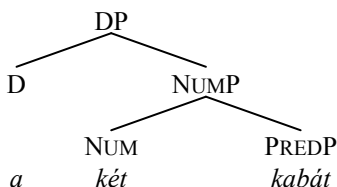
¹⁶ A szakirodalmat illetően l. a 10. lábjegyzetet.

¹⁷ L. É. Kiss (1998, 1999), Csátay (1999).

¹⁸ A teljesség igénye nélkül: Kamp (1981), Heim (1982, 1983) és Enç (1991), Kamp–Reyle (1993) és Kamp–van Eijck (1996)

É. Kiss Katalin 1998-as modellje az első kísérlet a referencialitási viszonyok szintaktikai megragadására.¹⁹ Modelljében már megtalálható az NP számosságért felelős NUMP, mely NP és DP között található:

(13) É. Kiss Katalin 1998-as modellje:

Itt tehát az általa PREDP-nek nevezett NP tulajdonképpen egy funkcionális fej, NUM vonzata, amely abban az értelemben lexikálisan kitöltött, hogy itt található vagy a többes szám jele, vagy a határozatlan számnevekként megjelenő határozatlan determinánsok (természetesen kizárólagos vagylagosságban). A határozott névelő és a határozott determinánsok (*mind-, ez a, ezen* stb.) helye DP-ben van, hasonlóan a rövid birtokoshoz, amelyet ezáltal Eset nélküli determinánssá válik. (Ezek sorrendjéről kényszerrendezés gondoskodik, melynek működése szempontunkból most irreleváns.)

Ebben a modellben tehát megjelennek a korszerű szemantikai elvárások, ám IP-projekció elvetésével elveszítjük azt az – ez idáig egyetlen – projekciót, ahol a birtokos egyeztetését sejtethetnénk. Ésszerű lenne tehát egy „hibrid” modell felállítása, amely a két – eltérő célokat kitűző szempontok alapján megalkotott – modell erőnyeit felhasználva ésszerű okát tudná adni a birtokos-egyeztetés anomáliáinak. A következő fejezetben ennek szintaktikai lehetőségeit vizsgáljuk meg.

4.2. A birtokos-egyeztetés szintaxisa

A főnévi birtokos szerkezet megalkotásához tehát az alábbi szempontok az irányadók:

- a) lehetőséget kell biztosítani a birtokosnak, hogy értelmezhető φ -jegyeit egyeztetésre felkínálhassa a birtok birtokjelének,
- b) el kell tudni választani a SZEMÉLY φ -jegyének egyeztetését a SZÁM-étól, hogy a harmadik személyben tapasztalt jelenségekre magyarázatot leljünk.

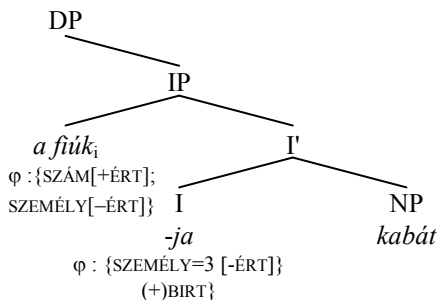
Ennek okán tehát két egyeztető projekció megalkotása a feladat.

4.2.1. A birtokos SZEMÉLY-jegyének egyeztetése

Kiindulópontként feltehetjük – egyelőre még nem vonva be a vizsgálódásba az É. Kiss-féle determináns-projekciókat – hogy a birtokos egyeztetése a Szabolcsi Anna által javasolt IP-ben kezdődik, a következő formában:

¹⁹ L. É. Kiss (1998).

(14) A SZEMÉLY-jegy egyeztetése I: az egyes számú birtok

A harmadik személy mind a birtokon, mind a birtokoson nem értelmezhető SZEMÉLY-jegye tehát IP-ben egyeztetődik, majd kioltják egymást. Harmadik személyben a SZÁM-jegy értelmezhető, így akár fenn is maradhat. Fontos azonban belátni, hogy ebben a pozícióban a birtokos SZÁM-jegye nem egyeztetődhet: így jön majd létre a rövid birtokos helyesen formált, de rosszul egyeztetett alakja.

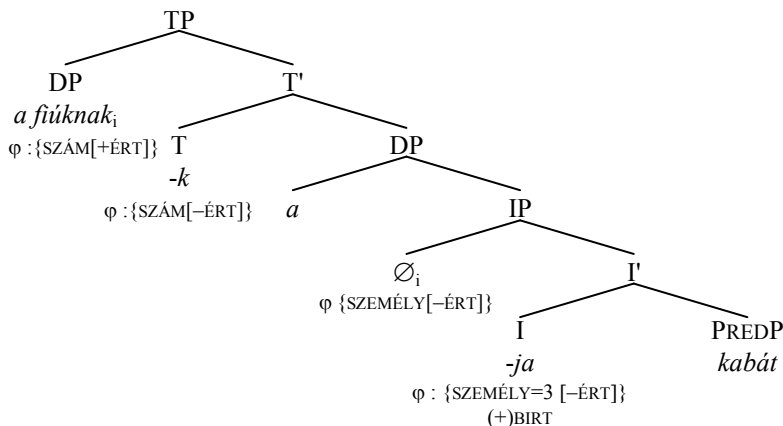
Amennyiben a birtokos első vagy második személyű, mint azt megállapítottuk, szemantikai és morfológiai értelemben véve is fuzionált jegyekkel rendelkezik, ezeket tehát nem lehet szétválasztani. Ilyenkor a teljes egyeztetésnek IP-ben kell lefolynia, mivel nem egyeztethetjük a SZEMÉLY-jegyet a SZÁM-jegy kihagyásával. Ezért lesz maradéktalanul hibátlan az egyeztetés ezen esetekben.

Az ágrajzból ugyan nem derül ki, de érdemes észrevenni, hogy lényegében mellékes, melyik felfogást tartjuk a birtokos vonzat-szerűségének lehetséges magyarázata kapcsán. Szabolcsi Anna modelljében itt helyeznénk be az ágrajzba a birtokost, majd innen mozgathatnánk tovább [Spec, DP]-be; erre továbbra is van lehetőség. Alberti Gábor és Medve Anna modellje a birtokost minden esetben vonzatként kezeli, amely tehát vagy datívuszraggal, vagy a nélkül kerül N (N' alatti) vonzatpozíciójába, de csak a nominatívuszrosnak kötelező elmozognia, hogy IP-ben szerkezeti Esetet nyerjen; ez esetben a birtokos nem a Select révén kerül IP-be, hanem N' alól mozog oda. De az É. Kiss-féle elemzés sem okoz problémát, hiszen bár nem számol IP-vel, annak beillesztése tartalmazatosan egészíti azt a modellt is, amennyiben IP-re ebben az esetben csak az egyeztetés feladatát rójuk, és nem akarunk minden áron Esetet is kiosztatni vele (amennyiben rövid marad).

4.2.2. A birtokos SZÁM-jegyének egyeztetése

Ennél fontosabb, hogy a továbbiakban bármelyik megoldást választjuk is a hosszú birtokos pozícióját illetően, azt kell kapnunk, hogy annak a pozíciónak, amelyen keresztül a birtokos elhagyja a főnévi frázist, szoros kapcsolatban kell lennie a SZÁM-jegy egyeztetésével, hiszen láttuk, hogy a hosszú névmási birtokos csak a teljes inflexiók toldalékkal képes egyeztetni. Ez lehetne (default esetben) maga a DP; egyéb okokból kifolyólag, amelyek részleteire majd később, a hosszú birtokos kapcsán térek ki, tisztább megoldásnak tűnik, ha a DP fölött generáljuk azt a pozíciót, ahol a szám-jegy egyeztetése zajlik. Így a következő ágrajzot kapjuk:

(15) A SZÁM-jegy egyeztetése

Mint látható, a SZEMÉLY-jegy egyeztetése után TP-ben az értelmezhetetlen "φ: {SZÁM}"-jegy egyeztetése történhet meg. A kétségtől fennálló opcióról a nem névmási hosszú birtokos esetében úgy is elszámolhatunk, hogy ilyen esetekben ez a jegy nem kerül be a numerációba. (Ez talán kissé szokatlan, de nem lehetetlen folyamat: sok nyelvben előfordul, hogy például az Esetrag kitétele opcionális.) Tekintsük azonban a következő példákat:

- (16) *A logika embere ezt nem fogadhatja el.*
 (17) *?A logikáknak az embere ezt nem fogadhatja el.*
 (18) **A logikáknak az emberük ezt nem fogadhatja el.*

Amennyiben elfogadjuk, hogy több „logika” is létezhet (ennek kétségességét jelzi a kérdőjel (17)-ben), a szerkezet csak abban az esetben lesz helyes, ha a birtokos-inflexió nem egyeztet számot. Tulajdonképpen ez a fajta szerkezet azonos azzal a Szabolcsi által is felhozott esettel, amikor a birtokos nem hagyhatja el a DP-t:

- (19) **A logikáknak ezt nem fogadhatja el az embere/emberük.*

Tekintsük továbbá az alábbi példákat:

- (20) *Csak a fiúknak a kalapja veszett el.*
 (21) **Csak a fiúknak a kalapjuk veszett el.*
 (22) *?A fiúknak elveszett a kalapja.*
 (23) *A fiúknak elveszett a kalapjuk.*
 (24) *Elveszett nekik a kalapjuk.*
 (25) **Csak nekik a kalapja/kalapjuk veszett el.*

Ha szabályszerűséget nem is tapasztalunk, tendenciózusan mégis kimondhatjuk, hogy a birtokos, legyen bármilyen, amennyiben elhagyja a DP-t (NP-t), azt csak egy olyan pozícióba teheti, ahol egyeztetési SZÁM-jegyet a birtokon megjelenő inflexióval. Azok a birtokosok, amelyek nem hagyhatják el a birtok-NP-t (bármilyen

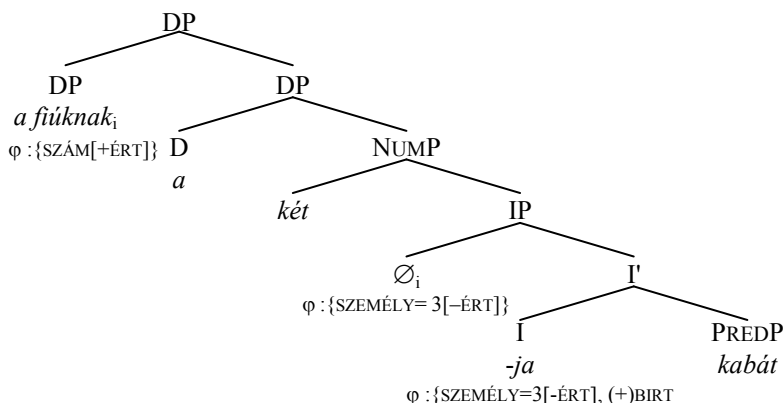
okból teszik is ezt), nem jutnak el TP-be. Számukra egyedüli lehetőség a DP specifikálója. Ilyenkor a várt minta szerint nem is lesz helyes a teljes inflexiók alak:

(26) *Én nem a fiúknak ezt a véleményét/*véleményüket támadom.*

Ahol persze a mutató névmás DP-re csatlakozik.

Hogy megmagyarázható maradjon a (26)-ban és (17)-ben látható helyes alak, illetve kizárhassuk a (18)-hoz hasonlóakat, csak az a magyarázat adódik, hogy a hosszú birtokos számára is lehetőséget biztosítunk arra, hogy a DP-n belül maradjon, például rácsatolva DP-re, vagy beépítve annak második specifikálójába:

(27) A DP-beli hosszú birtokos egyeztetése

Itt a birtokos szintén nem jut el TP-ig (aminek első sorban a birtokviszony szemantikai tartalma adhat okot), így az I-ben álló morfológiai tartalom nem is tartalmazhat (egyeztethetetlen) SZÁM-jegyet.

Ennek okán kijelenthetjük, hogy a TP tulajdonképpen funkciója nem más, mint bevezetni a birtokost a mondatba, hogy ott mondatoperátori pozíciókat töltsön be. Ebből a szempontból szerepe azonos a Szabolcsi-moddal (Szabolcsi 1992) DP-specifikáló pozíciójával. Ebben az esetben indokolható datívuszi esete is: ez – a magyarban egyébként is default szerepet is vállaló – Eset védi meg a birtokos DP-t a külső szerepadóktól (Bartos 1999). Bár lényegi változást csak (20)-ban látható példák magyarázatánál jelent a TP bevezetése, mégis hasznos lehet megtartani, mivel úgy tűnik, az esetek jelentős részében – éppen ott, ahol a valódi birtokviszony gyakorlatilag kizárható – a birtokos vagy nem állhat *-nak/-nek* ragos alakban, vagy, ha mégis, akkor sem hagyhatja el a DP-t (azaz nem jut el TP-be, tehát nem egyeztetési SZÁM-jelét sem). Ezt illusztrálta a (18)-as példa. Lássunk egy újabbat: (Kiefer 1992, 221. o.):

(28) **A veszélynek elhárítottuk a gondolatát.*

(29) *A veszélynek a gondolatát elhárítottuk.*

Ebben a példában is látszik, hogy amennyiben a birtokviszony nem valódi, a birtokos semmilyen mondatbeli operátorszerepbe nem emelkedhet; ennek okán TP-be sem juthat el. Mivel ilyen konstrukciókban a birtokos száma általában nem játszik szerepet (gyakran agrammatikus is a többes szám), csak az értelmezhetetlen SZEMÉLY-

jegy egyeztetése történhet meg. Ez a TP természetesen már nem tartozik szorosan a DP-hez, azaz tulajdonképpen már a mondat referenciaviszonyaihoz igazodik. Ez okozza, hogy ez a TP már nem állhat a mondat diskurzusoperátora által kormányzott projekcióban:

(30) **Csak nekik a kabátját/kabátjukat lopták el.*

(31) *Nekik csak a kabátjukat lopták el.*

Érdekes lehet még elgondolkodni azon, miért nem állhat a hosszú névmási birtokos DP specifikálójában (azaz miért helytelen a (30)-ban látható mindkét alak). Bár erre határozott válasz nem adható, talán el lehetne gondolkodni azon, hogy a DP specifikálói pozícióban azokat az elemeket szokás tenni, amelyeknek determináló jelleget szoktunk tulajdonítani (É. Kiss 1999). A névmás természetesen nem lehet ilyen elem, mivel nincs önálló referenciája, így talán nem köthető össze a birtok diskurzusbeli „elhelyezkedésével”. Ez azonban még sok kérdést hagy nyitva (például a részben egyeztetett alak szigorú agrammatikusságát is), azaz a probléma még további vizsgáldást igényel.

4.2.3. Egy rövid kitérő: a morfológiai megerősítés és NUMP

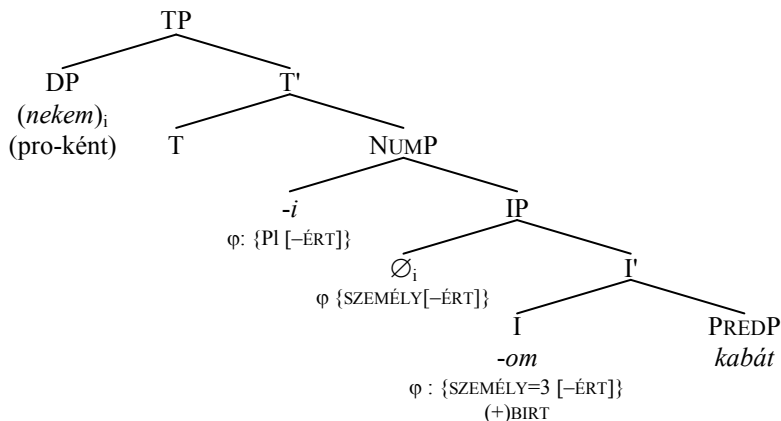
Ismeretes, és a magyar morfológia történetében nagy vitát kiváltott jelenség a többesített birtok ügye, amelyre a korábbiakban már többször utaltunk is (l. a 11. sz. lábjegyzetet):

(32) *kalap + ja + i + m*

Eddig még nem mondtuk ki, de kézenfekvő, hogy a birtokos nem csak ϕ -jegyeit egyezteteti e pozícióban, de eleget tesz annak a követelménynek is, hogy NP birtokosa is lesz, ellenőrizve I „+BIRT” jegyét. Ezt harmadik személyben teszi meg látható módon, ahol is IP-ben Spec-Head viszonyban eltűnik a SZEMÉLY ϕ -jegye, így megmarad +BIRT -*ja* morfémája. Első és második személyben a ϕ -jegyeket „egy csomagban” kell ellenőrizni, így a várt alak a *kabát+ja+m* stb. helyett a *kabát+om* lesz.

Nem így akkor, amikor a birtok többes számú. Ilyenkor ugyanis a két morféma szétválak a birtok közbeékelődő SZÁM-jegye hatására. Ennek okán joggal feltételezzük, hogy – amennyiben tartani akarjuk a Tükörelvet alapvetésképpen – hogy IP és TP között ott áll még az É. Kiss Katalin által javasolt NUMP is:

(33) A SZEMÉLY-jegy egyeztetése II.: a többes birtok

Tekintve, hogy ebben az esetben NUM feje k-vezérli IP-t, annak SZEMÉLY-jegyét nem ellenőrizhetjük le IP-ben. Ennek a projekciónak a feje ugyanis k-vezérli az alatta álló [Spec, IP]-ben egyeztetett SZEMÉLY-jegyet is: feltehető, hogy ezzel a birtokos SZEMÉLY-jegye is többessé lenne. Ilyenkor tehát – egyelőre még nem ismert módon – a jegykomplexumot ki kell mozgatni TP-be, a k-vezérlési anomáliákat kivédendő. Ekkor tehát valóban szükséges TP, hiszen a deriváció egész egyszerűen nem konvergálhatna nélküle. A különbség mindössze annyi, hogy az „egy csomagban” kezelendő jegyeket IP helyett TP tartományában ellenőriztük.

Mindez akár nem is kell, hogy érintse a 3. személy ϕ -jegyét, hiszen az, mint azt az elemzés kiindulópontján már kimondtuk, a szemantika számára értelmezhetetlen, így törölni kell. (Ezt támogatta a morfológia is.) Ilyenkor tehát a birtok a később kiépülő NUMP-ben megjelenő plurális jegye nem találja már az IP-ben, így nem is jelent „veszélyt” a számára.

Ilyenkor azonban jogosan merülhet fel a kétely: ha a harmadik személy jegye értelmezhetetlen, tehát törölni kell IP-ben, hogyan jelenhet meg a DP fejen, a határozott névelőre inflektálódva? Az egyetlen lehetséges válasz csak az lehet, ami egyébként is eltér az első és második személyben tapasztaltakhoz képest: míg ott a még nem értelmezett ϕ -jegy jutott el a D-be, itt semmi sem jut el, amit a szintaxis – hasonlóan a naiv morfológiai felfogáshoz – default harmadik személynek konstatál.²⁰

Mindenesetre itt a két eltérő alternatív morfológiai felfogás közül Igor Melcsuké látszik támogathatóbbnak.

²⁰ Természetesen a probléma még ennél is összetettebb: Chomsky (1995) szerint a személy-jegyek egyrészt mindig értelmezhetőek, másrészt viszont különbség van „törlés és törlés” között (*delete* vs. *erase*). Mindenesetre értelmezése szerint a törlődött jegy csak „LF-en nem látható” („invisible at LF but accessible to the computation”, Chomsky (1995: 280.)).

4.2.4. A rövid „névmási” birtokos

A következő – a korábbiakban már gyakran emlegetett – jelenség a következő példával illusztrálható:

(26) *A fiúk kissé elszomorodtak. Az ő esetükben ez érthető is.*

Bármennyire is tudjuk, hogy a birtokos többes számú, a visszautaláskor csak a birtokos személyjel lehet többes számú; az anaforikus névmás csak akkor jól-formált, ha „elveszíti” szám-jelét.

A jelenségre több lehetséges magyarázat is elgondolható. Az egyik megoldás kitart amellett, hogy a szerkezetben a határozott névelő után megjelenő elem névmás, amivel tehát (a szokásos módon) egyeztet – a birtok morfológiai tartalmában is megjelenő – személyegyeztető morféma. Látható azonban, hogy a birtokos névmás ilyenkor egyes számú: ennek lehetséges oka lehet egyfajta redundancia-szabály, a felesleges többlet-információ kiküszöbölését célzandó (hiszen a birtokos személyjel mindenképp jelzi a megfelelő számot). Elgondolható lehet még az *anti-agreement* esete is (Den Dikken 1999), amelyre más természetes nyelvi példák is rendelkezésre állnak. Mindkét megoldás alapvető problémákat vet fel a szintaktikai elemző számára:

a) Nem szorul magyarázatra, hogy a birtokos személyjel lexikai elem, SZÁM-jegye pedig, mint azt kimondtuk, szemantikailag értelmezhető. Ennek okán nem is veszítheti el azt, hiszen ez vagy összeomlást okozna LF-en, vagy csak elveszne a többes birtokos szemantikai tartalma, ami pedig láthatóan nem történik meg, hiszen a birtokos személyjel egyeztet vele. Ráadásul a Minimalista Program mechanizmusa nem is nagyon tudna mit kezdeni egy olyan jeggyel, ami éppen ott törlődik, ahol értelmezhető (a vonzaton), de megmarad ott, ahol viszont nem (a régensen).

b) Lehetséges, hogy a redundancia-elkerülő törlés nem a morfo-szintaktikai deriváció során megy végbe, hanem már a Fonológiai Komponensben. Ez tulajdonképpen ki-kezdhetetlen álláspont, ami nem csak erénye, de egyben hibája is: nincsen lehetőség a független tények általi ellenőrizhetőségre. Az Autonóm Szintaxis elve számára tulajdonképpen alapvető lenne, hogy ott, ahol lehetséges, kerüljük a fonológiai folyamatokra történő hivatkozásokat, főleg akkor, amikor azok nem fonológiai sajátságokon alapuló folyamatokra, hanem szemantikai-szintaktikai valenciákra hivatkoznak (redundancia).

c) Bár találni természetes nyelvi evidenciákat, a jelenségek ismertetésénél már láttuk (az (1–4) példákban), hogy a magyar nyelvre a SZÁM-jegy elveszése egyáltalán nem jellemző.²¹ Mivel csak a birtokos – és az abból származó névutós szerkezetek – esetében találni ellenpéldát, értelemszerű lenne a birtokos szintaxisában keresni a probléma megoldását.

d) A redundancia gondolatával kapcsolatban ráadásul még az is jogos ellenvetés lehet, hogy a hosszú névmási birtokos esetében ez a törlés már nem következik be. Itt is csak abba kapaszkodhatunk, hogy a kétfajta birtokos szerkezeti pozíciója eltérő; így újra csak a szintaktikai megoldáshoz jutunk.

²¹ Legfeljebb az esetrag „veszhet el”: *Folyton bántja az öcsém a húgom*. Egy másik példában internális egyeztetési „adatvesztés” történik, de a SZÁM-jegy ilyenkor is megmarad: *Ezek megvitatása mai feladatunk*. vs. **Ez megvitatása mai feladatunk*. (Helyesen: *Ennek a...*)

Egy ilyen jellegű megoldási javaslat érkezett az elmúlt évtized végén Kornai Andrásról (Kornai 1988). Ő alapvetően szakít a mutató névmás mögötti elem névmási felfogásával, és azt szuffixálódott (vagy inkább szuffixummá válni készülő) egyeztető jelnek gondolja. Elgondolását erősíti, hogy a magyarban a szám-/személyegyeztető szuffixumok valóban egy ehhez hasonló mechanizmus során jöttek létre a történeti nyelvtudomány feltevése szerint.

Komoly ellenvetések tehetőek azonban e javaslat ellenében is. Lehmann fent ismertetett cikkében már utaltunk rá, de Szabolcsi (1992) is kifogásolja, hogy a jelenség ilyen felfogása nem egyezik a természetes nyelvek egyeztető sajátágaival: az internális egyeztetés tipikusan nem szokott személyben egyeztetni a főnévi fejjel, sőt, tulajdonképpen ez az egyik pont, amelyben definiálni tudjuk az externális egyeztetéssel szemben. (A másik az lenne, hogy viszont esetegyeztetéssel csak az internális egyeztetés jellemezhető.) Az sem segít, ha függetlenítjük ezt az egyeztetést a lehmanni kategorizációtól, mondván, hogy itt a birtok-fej egyeztet a birtokossal, majd ezen egyeztetés eredményével egyeztet a névelő; ez ugyanis teljesen szokatlan, s ha lehet, még inkább pozitív evidencia nélkül álló.

Kornai András javaslata mellett szól azonban, hogy itt nem egyszerűen egy opcionálisan kitehető névmási elemről van szó: azok az esetek, amikor a névelőt elhagyjuk, nem csak hogy nem adják az ilyenkor várt határozatlan jelentést, de agrammatikusak is:

(35) **Ēn kabátom elveszett.*

Ez mindenesetre arra utal, hogy kissé szorosabb kapcsolatot keressünk a névmási elem és a névelő között, mint azt az egyszerű szomszédosság előírhatja.

Mindezen megfontolások alapján – még ha határozott ítéletet nem is szándékozunk tenni – kimondhatjuk, hogy a határozott névelő után megjelenő, névmási jellegű komplexum nem lehet ténylegesen névmás. Okosabb lenne megpróbálkozni azzal, hogy az itt megjelenő tartalmat egyetlen fejbe, a D-be összpontosítsuk, nagyban támaszkodva arra a megfigyelésre, hogy csak a határozott névelő a kötelezően elvárt elem az ilyen szerkezetekben. Az esetlegesen megjelenő névmási alak is ebben a fejben realizálódik, méghozzá oly módon, hogy az I-ben egyeztetett jegystruktúra fejmozgatással továbbhaladva „felszívárog” D-fejbe. Ez jelenik meg azután a névelőn, default névmási alakban realizálódva, mintegy „összeolvadva” azzal.

Az elgondolás mellett független érvként első sorban a finnugor nyelvek határozott főnévi csoportjai szolgálnak. Egyetlen kiragadott példa a komi nyelvből:

(36) *sije vojse (naja uz-isni kužke) (komi)*
 az₂ éj+Px-E/3-ACC (ők alszik+T/3 valahogyan)
 ‘az éjszakát átaludták valahogyan’

Mint látható, a tárgy teljes alakja a magyar *éjszakáját* alakkal fordítható. Ez azonban semmiképpen sem lehet egy harmadik személyű birtokosra utaló formula, hiszen a mondat alanya (akik aludtak) többes számú. Tekintve, hogy a komiban az egyeztetés mindig szabályos, ez esetben szó sem lehet valódi birtokos szerkezetről. A helyzet valóban az, hogy – nem számítva a finn, észt, lapp és mordvin nyelveket – az uráli

nyelvekben a birtokos személyjelek bizonyos alakjai²² – határozott névelő híján – a határozott névelő funkcióját töltik be. Erre – szórványosan – még a magyarban is találni példát: *Megjött a nénje, Teremtésit* stb.

További érv lehet, hogy a magyarban általában határozott (tárgyas) ragozása az ige, ha személyjeles:

(37) *Péter elvesztette/*elvesztett néhány kabátját.*

A korábbiakban megállapítottak egyébként a legmesszebben támogatják ezt az elgondolást. Mint kimondtuk, a D-ben az I fej egyeztetett jegy tartalma jelenhet meg default névmási alakban. Első és második személyben a komplex jegyeket egyetlen egyeztetési mechanizmus egyezteti, ezek tehát teljes egészükben felszívároghatnak D-be:

(38) *Az én kabátom/a te kabátod* stb. *elveszett.*

Harmadik személyben a SZEMÉLY-jegy egyeztetendő, a SZÁM-jegy viszont leválasztható, és AGRP-ig nem egyeztetett a birtokon (I-fejen). Itt tehát nem is jelenhet meg a birtokos SZÁM-jegye:

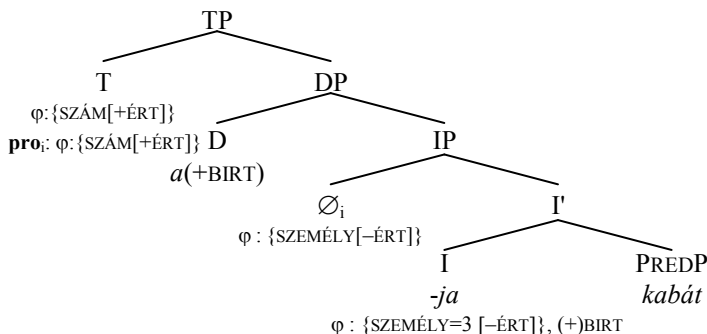
(39) *Az ő kabátjuk/*az ők kabátjuk* stb. *elveszett.*

Jogosan merülhet fel a kérdés: vajon mi az oka annak, hogy a fejen mégis hibátlan a szuffixum? A többes szám a harmadik személyben értelmezhető ugyan, de csak a vonzaton, a régens morfológiai tartamában ezt még egyeztetni kell. A megoldásban segítségünkre lehet az alábbi török példa (Szabolcsi 1992):

(40) *onlarin*   *wiskisi*   vs. $\emptyset$ *wiski-ler-i*
 ő+Pl+Gen   wiszki+Px3Sg. $\emptyset$ wiszki+Pl+ Px3Sg

Mint látható, a *pro*-ként realizálódó birtokos a törökben is egyeztet a fejjel SZÁM-jegyet, míg ha névmásként megjelenik, nem: bár a mechanizmus nem analóg a magyarban tapasztaltakkal, a *pro*-elem itt is egyeztet a birtokra rácsatlakozó birtokos személy-jelet. Úgy tűnik tehát, hogy ennek semmiféle technikai akadálya nincs. A (31)-ben látható mondat szerkezete tehát a következő:

²² Általában a E/3, de előfordul (emocionális többlettartalommal) a E/2 is, illetve esetenként a T/3 alak. A finnugor nyelvű adatok ellenőrizhetők a vonatkozó Chrestomathiákban (l. a Hivatkozásokban!).

(41) A harmadik személyű *pro* egyeztetése

Az ábrán nyitva hagytam a 4.2.3. alfejezet végén is tárgyalt kérdést, hogy vajon az értelmezhetetlen (tehát törlődött) ϕ -jegy mi módon realizálódik a D-fejen. Ennek egyetlen oka lehet a magyarban: mivel a magyar személyjelölő rendszer (mint azt be-láttuk) hibátlan, az angolban értelmezhetetlennek tekintett ϕ -jegyek kezelése nem lehet alkalmazható a magyarra minden további megfontolás nélkül: mint ott is említettem, ilyenkor feltehetően a ϕ -jegy (=SZEMÉLY) hiánya default módon „hívja elő” a harmadik személyt a D-fejen. Ennek pontos mechanizmusa azonban még ködbe vész.

4.3. Egy történeti érv

Legvégül álljon itt még – ismét csak nyelvtörténeti oldalról érkező – példa is. A magyar egy bizonyos korábbi változatában egyfajta „túljelölés” jellemezte a birtokos szerkezeteket: nem csak a birtokos szerepelhetett a szerkezetben, de lehetőség volt a „névmási” utalásra is egyidejűleg. Nos, eme szerkezetek két fontos sajátossággal rendelkeztek:

a) csak a hosszú birtokossal kifejezett szerkezetek voltak grammatikusak nyelv-
emlékeink tanúsága szerint:

(42) *Margitnak az ő legendája*

(43) **Margit az ő legendája*

Ebből talán következtethetünk a rövid birtokos szerkezeti pozíciójára.

b) harmadik személyben a többes birtokos itt is „rosszul egyeztetett”:

(44) *a szenteknek az ő cselekedeteik*

(45) **a szenteknek az ők cselekedeteik*

Sohasem volt a magyarban olyan nyelvéllapot, amikor a (45)-ban látható szerkezet grammatikus lett volna.

4. Összefoglalás

Dolgozatom célja a magyar birtok-egyeztetés technikai–szintaktikai hátterének felgöngyölítése volt. Abból indultunk ki, hogy ezen egyeztetés szabálytalanságai talán mély szintaktikai okokra vezethetők vissza. Ennek sokán megállapítottuk, hogy a Minimalista Programban elgondolható jegytartalom, annak egyes jegyattribútumai valamint az abból következő technikai lehetőségek eredménye egy „kettős” egyeztetési processzus, melyben a különböző ágrajz-tartományokban megjelenő egyeztetendő jegyek és az általuk várt, egyéb feladatokkal „megbízott” egyeztető összetevők konfrontációjának logikus eredménye az, ha az egyeztetés nem lesz teljes. Ennek során szemantikai, morfológiai és nyelvtörténeti érvekkel alátámasztott hipotézist állítottunk fel, majd ennek segítségével nem csak a helyesen egyeztetett szerkezeteket tudtuk generálni, de a „helyteleneket” is. Néhány kérdés nyitva maradt ugyan (mint a „default” névmásként megjelenő, egyeztetett jegytartalom technikai mibenléte is), végső soron mégis a magyar birtokos-egyeztetés modelljét tudtuk adni.

Irodalom

- Abney, Steven 1986: Functional Elements and Licensing, *GLOW Newsletter* **16**, 11–3.
- Abney, Steven 1987: *The English Noun Phrase and Its Sentential Aspect*, PhD disszertáció, MIT.
- Alberti, Gábor 1985: Role Assignment In Hungarian Possessive Constructions, in István Kenesei szerk.: *Approaches to Hungarian* **5**, Szeged, JATEPress.
- Alberti Gábor – Medve Anna 1999: *Magyar mondattani gyakorlókönyv*, kézirat, Pécs.
- Anderson, Mona 1983: Prenominal Genitive NPs, *The Linguistic Preview* **3**, 1–25.
- Antal László 1959: Gondolatok a magyar főnév birtokos ragozásáról, *Magyar Nyelv*.
- Bartos, Huba 1997: On "Subjective" and „Objective” Agreement in Hungarian, *Acta Linguistica Hungarica* **44**, 363–84, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bartos Huba 1999: *Az alanyi és tárgyas ragozásról*, jelen kötetben.
- Baker, Mark C. 1985: The Mirror Principle and Morphosyntactic Explanation, *Linguistic Inquiry* **16**.
- Bárczi Loránd 1982: A magyar birtokos jelzős szerkezet jelölésének történetéből, *Magyar Nyelv*.
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán 1995: *A magyar nyelv története*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bereczki Gábor 1990: *Chrestomathia Ceremissica*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Burányi, Péter 1999: Reference points in the semantic interpretation of pronominal anaphors, megjelenés alatt, in: *DOXIMP-Papers*, Budapest.
- Chomsky, Noam 1970: Remarks on Nominalization, in Peter S. Rosenbaum – Roderick A. Jacobs szerk.: *Readings in English Transformational Grammar*, Boston, MA, Ginn.
- Chomsky, Noam 1993: A Minimalist Program for Linguistic Theory, in Kenneth Hale – Samuel Jay Keyser szerk.: *A View from Building 20*, Cambridge, MA, The MIT Press.
- Chomsky, Noam 1995: *The Minimalist Program*, Cambridge, MA, The MIT Press.

- Csatay, Richárd 1999: The Syntactic Order of Determiners in Hungarian, megjelenés alatt, in: *DOXIMP-Papers*, Budapest.
- Csúcs László 1990: *Chrestomathia Votiatica*, Budapest.
- Dikken, Marcel den 1999: On the structural representation of possession and agreement: The case of (anti-)agreement in Hungarian possessed nominal phrases, in István Kenesei szerk.: *Crossing Boundaries*, Amsterdam, John Benjamins.
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter 1998: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris Kiadó.
- É. Kiss, Katalin 1999: *The Hungarian Noun Phrase is like the English Noun Phrase*, kézirat.
- Enç, Mürvet 1991: The Semantics of Specificity, *Linguistic Inquiry* **22**, 1–25.
- Hajdú Péter 1968: *Chrestomathia Samoiedica*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Hajdú Péter 1976: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba: A magyar nyelv finnugor alapjai*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Halle, Morris – Alec Marantz 1993: Distributed Morphology and the Pieces of Inflection, in Samuel Jay Keyser – Kenneth Hale szerk.: *The View from Building 20*, Cambridge, MA, The MIT Press, 111–76.
- Heim, Irene 1982: *The Semantics of Definite and Indefinite Noun Phrases*, PhD disszertáció, Amherst, University of Massachusetts.
- Heim, Irene 1983: File Change Semantics and the Familiarity Theory of Definiteness, in Bauerle, R. – Christopher Schwarze – Arnim von Stechow szerk.: *Meaning, Use and Interpretation of Language*, Berlin, De Gruyter, 164–90.
- Honti László 1984: *Chrestomathia Ostiatica*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Kálmán Béla 1976: *Chrestomathia Vogulica*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Kamp, Hans 1981: A Theory of Truth and Semantic Representation, in Jeroen Groenendijk – T. Jansen – Martin Stockhof szerk.: *Formal Methods in the Study of Language*, Amsterdam.
- Kamp, Hans – Uwe Reyle 1993: *From Discourse to Logic: Introduction to Modeltheoretic Semantics of Natural Language, Formal Logic and Discourse Representation Theory I–II*, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers.
- Kamp, Hans – Jan van Eijck 1996: Representing Discourse in Context, in van Benthem – Ter Meulen szerk.: *Handbook of Logic and Linguistics*, Elsevier.
- Kayne, Richard 1998: Overt vs. Covert Movement, *Syntax* **1**, 128–91.
- Keresztes László 1990: *Chrestomathia Morduanica*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Kiefer Ferenc szerk. 1992: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kornai, András 1985: The Internal Structure of Noun Phrases, in István Kenesei szerk.: *Approaches to Hungarian 1*, Szeged, JATEPress.
- Kornai András 1988: A főnévi csoport egyeztetése, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII*.
- Lehmann, Christian 1988: On the Function of Agreement, in Michael Barlow – Charles A. Ferguson szerk.: *Agreement in Natural Languages: Approaches, Theories, Descriptions*, Stanford, CSLI.

- Melcsuk, Igor 1965: A magyar birtokos személyragjainak morfológiai felépítéséről, *Magyar Nyelv*.
- Pléh Csaba – Radics Katalin 1976: „Hiányos mondat”, pronominalizáció és a szöveg, in Szépe György – Telegdi Zsigmond szerk.: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI*.
- Rebrus Péter 1999: Morfofonológiai jelenségek a magyarban, megjelenés előtt, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Rédei Károly 1978: *Chrestomathia Syrjaenica*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Roeper, Thomas 1984: *Implicit Arguments and the Projection Principle*, Amherst, University of Massachusetts.
- Szabolcsi Anna 1992: *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Vértés Edit 1957: A birtoklás kifejezése a finnugor nyelvekben, *Nyelvtudományi Közlemények* 57.

Formális jegyek egyeztetése a magyar nemsemleges mondatokban^{*}

Olsvay Csaba

ELTE Bölcsészettudományi Kar

MTA Nyelvtudományi Intézet

olsvay@budling.nytud.hu

1. Bevezetés

Dolgozatomban a magyar nemsemleges mondatok szintaktikai szerkezetének minimalista elméletben való jellemzésével foglalkozom. Ennek során megpróbálom közelebbről megvizsgálni azt a kérdést, hogy mely formális jegy(ek) egyeztetése váltja ki azt a mozgatót, amely abban nyilvánul meg, hogy az igemódosító a semleges mondatokban megelőzi, míg a nemsemleges mondatokban követi az igét. A javasolt elemzésben az igét a nemsemleges mondatok minden típusában ugyanabba a pozícióba mozgatójuk; mindemellett a fókuszos mondatokban további jelenségek is fellépnek, amelyekről az összetett fókuszprojekció feltételezése és egyes esetekben az igét tartalmazó frázis mozgatója által adhatunk számot. Az FP projekció bevezetését tekintve Brody (1990), az FP rekurzivitását illetően É. Kiss (1998a) megállapításaira támaszkodom.

A 2.1. pontban amellet érvelek, hogy a semleges és a nemsemleges mondatok szórendi különbsége a nemsemleges mondatok esetén bekövetkező igemozgató, és nem a semleges mondatok esetén bekövetkező VM-mozgató eredményeként adódik. Ezután áttekintem azt a – később elvetett – elemzési lehetőséget, amely szerint a fókuszos mondatokban az ige az FP fejében helyezkedik el (2.2.), majd a 2.3. pontban kimutatom, hogy ez a feltételezés több tekintetben is összefügg a tagadószó (*nem*) szerkezeti pozíciójának kérdésével. A 3. pontban a nemsemleges mondatok szintaktikai és szemantikai tulajdonságai alapján arra a következtetésre jutok, hogy az ige a nemsemleges mondatokban egy arra jellemző jegyet, [NONNEUT] jegyet kap, és ezen jegy egyeztetésének igénye váltja ki az ige mozgatóját. A továbbiakban a fókuszos mondatokat vizsgálom. A 4.1. pontban megmutatom, hogy az eddigi szerkezeti elemzések nem adnak kielégítő megoldást a többszörös fókuszot tartalmazó mondatok szórendjével, valamint a koordináció, ill. ellipsis bizonyos jelenségeivel kapcsolatban. A 4.2.1. pontban először megállapítom, hogy a [NONNEUT] jegy egyeztetése egy külön projekcióban, az NNP-ben történik, majd a fókuszos mondatok szintaktikai specialitásainak szerkezeti magyarázatára térek rá. Javaslatom szerint a fókusz-projekciót két frázisra célszerű bontanunk: FP-ben a fókuszált DP, PRED_{FP}-ben pedig az igét tartalmazó frázis (azaz az NNP) foglal helyet, amely itt lesz generálva vagy mozgató

---

^{*} Az előadás, ill. a dolgozat megszületésében sokan nyújtottak segítséget észrevételeikkel, javaslataikkal, a nyelvi adatok megítélésében való közreműködésükkel. Ezúton szeretném kifejezni hálás köszönetemet mindannyiuknak, elsősorban tanárainknak: É. Kiss Katalinnak és Bródy Mihálynak, valamint Surányi Balázsnak, Szendrői Krisztnának, Csirmaz Anikónak és Bartos Hubának.

által kerül ide. A kapott eredmények több szempontból párhuzamba állíthatók Kayne (1998) angol nyelvre adott elemzésével, ennek kapcsán olyan elméleti kérdések is fölvetődnek, amelyek megoldásához további kutatásokra lesz szükség. Ezek után arról esik szó, hogy a dolgozatban kifejtett elképzelés hogyan alkalmazható a tagadó mondatok (4.2.2.), ill. az operátorhatókörök (4.2.3.) területén. Végül a dolgozat lényegesebb megállapításait az 5. pontban foglalom össze.

2.1. V-mozgatás vagy VM-mozgatás?

A magyar nyelv jól ismert jellegzetessége, hogy az ige és az igemódosító szórendje alapján a mondatok két nagy csoportra oszthatók: az egyik csoportot azok a mondatok alkotják, amelyekben az igemódosító közvetlenül megelőzi az igét (VM–V szórend, pl. (1a)), ezeket a továbbiakban ‘semleges’ mondatoknak fogom nevezni; a másik csoportba pedig azok a mondatok tartoznak, amelyekben az ige az igemódosító előtt áll¹ (V–VM szórend, pl. (1b) – fókuszos mondat²), ezekre a ‘nemsemleges’ mondat megjelölést használom. (A semleges és a nemsemleges mondatok típusait a 3. pontban tárgyalom részletesen; nemsemleges mondatként a dolgozatban elsősorban fókuszos, ill. tagadó mondatok fordulnak elő.)

- (1) a. *Péter elolvasta / *olvasta el a könyvet.*
b. *PÉTER olvasta el / *elolvasta a könyvet.*

Először is, nézzük meg, hogy az ige és a VM egymáshoz viszonyított kétféle szórendi helyzete közül melyik állítható elő a másiktól kiindulva a megfelelő elem mozgatásával. A korábbi elemzések között mindkét lehetőségre találunk példát. Brody (1990, 1995) és É. Kiss (1998a) a nemsemleges mondatokban feltételez mozgatást, eszerint ez esetben az ige mozog, amely ezáltal a semleges mondatban betöltött helyénél magasabbra kerül. Ettől eltérően É. Kiss (1992), Szabolcsi-Koopman (1998) és Dalmi (1998) elképzelésének a közös kiindulópontja az, hogy a semleges mondatokban történik mozgatás, tehát a VM mozog, míg az ige pozíciója a semleges és a nemsemleges mondatokban megegyezik.³ Az alábbiakban áttekintünk néhány olyan szempontot, amely mellett szól, hogy az első elemzési irányt fogadjuk el, ami az igenek a nemsemleges mondatokban való mozgatásán alapul (megjegyezve, hogy a

¹ Mindez ilyesformán az időjeles mondatokra teljesül, az infinitívuszi mondatokkal kapcsolatban l. a (2) példamondatot, valamint a 2.2. pontot.

² A dolgozatban a nagybetűs írásmód a fókuszált kifejezések jelölésére szolgál, olyan esetben, amelyben az egyértelműség megkívánja (állító mondatban igemódosító jelenléte esetén a preverbális fókuszkiefejezés, valamint az inherens fókuszkiefejezések általában nem nagybetűvel szerepelnek).

³ Az É. Kiss (1992) által bevezetett mondatszerkezet FP projekciót még nem tartalmazott, a fókusz [Spec, VP]-ben, az igemódosító semleges mondatbeli pozíciójában helyezkedett el. Szabolcsi-Koopman (1998) feltételezi, hogy a semleges mondatokban – és csak azokban – jelen van a NEUTP projekció, és ennek specifikáló pozíciója lesz a VM-mozgatás célpontja. Dalmi (1998) elemzése szerint a semleges mondatokban fonológiai okból következik be a VM inkorporációja.

kétféle megközelítés összevetése minden bizonnyal további kérdések mérlegelését is szükségessé teszi).⁴

A neutrálistól eltérő szórend általában véve az igével hozható kapcsolatba, magyarázatként a VM mozgatása esetlegesnek tűnik. Az igemozgatást támasztja alá az a tény, hogy számos nyelvben a nemsemleges mondatok egyes típusaiban (pl. a kérdő mondatokban) az ige más szórendi helyet foglal el, miközben ezen nyelvek egy részében (pl. a franciában) nem is léteznek igemódosítók. Másfelől, az ige morfológiailag képes magán hordozni olyan tulajdonságokat, amelyek a mondat egészére vonatkoznak (pl. időjelek, módjelek, modalitást kifejező toldalékok), ami arra enged következtetni, hogy az ige olyan formális jegyeket is kaphat, amelyek morfológiailag nem realizálódnak, és a mondat további tulajdonságaira utalnak (pl. fókuszjegy, tagadó jegy). Figyelembe véve a minimalista elméletnek azt az alapfeltételezését, amely szerint a mozgatások kiváltó oka a formális jegyek egyeztetésének igénye (Chomsky 1995), mindez azt jelenti, hogy az ige szerkezeti pozíciója a nemsemleges és a semleges mondatokban különbözhet egymástól, ami bizonyos esetekben a felszíni szórendben is megnyilvánulhat.

Az előbbieken a magyar semleges és nemsemleges mondatok szórendi leírása az időjeles mondatokra vonatkozott. Az infinitívuszi mondatok ezektől abban különböznek, hogy a nemsemleges mondatok esetén mindkét lehetséges szórend grammatikus:

- (2) a. *Jobb lenne JÁNOST hívni meg.*
b. *Jobb lenne JÁNOST meghívni.*

Ha az ige mozgatását feltételezzük, Brody (1995) alapján egyszerű és természetes lehetőség nyílik arra, hogy az elemzést az infinitívusz esetére is kiterjesszük (l. a 2.2. pontot); a másik megoldást választva magyarázatra szorulna az, hogy a VM mozgatása hogyan és miért függ az ige finitségétől.

Az ígét semleges mondatokban nemcsak a VM, hanem az adverbium is megelőzi (3a). A nemsemleges mondatokban viszont az adverbium is követi az ígét (3b), amiből az látható, hogy az ige ez esetben felmozog; egyébként azt várnánk, hogy az ígét mind a fókusz, mind az adverbium megelőzi, tehát – ezek egymáshoz viszonyított hierarchiájától függően – vagy a (3c), vagy a (3d) lenne helyes.⁵

⁴ Szabolcsi–Koopman (1998) érve azoknak a mondatoknak a szórendjén alapul, amelyek több segédigét tartalmaznak. Eszerint a VM pozíciója a semleges és a nemsemleges mondatokban különbözik egymástól: a VM csak a semleges mondatban mozog föl a főmondatba (i a), mint-hogy nemsemleges mondatként (i c), nem pedig (i b) a helyes szórend.

- (i) a. *El fogok akarni menni.*
b. **ÉN / Nem fogok el akarni menni.*
c. *ÉN / Nem fogok akarni elmenni.*

Olsvay (1999)-ben azt próbálom megmutatni, hogy egyrészt, ebből a gondolatmenetből a fenti állítás a főigékre nem következik; másrészt pedig, a segédigék esetében mindez speciális okból kifolyólag áll elő: É. Kiss (1999) alapján a VM mozgatását az időjeles segédigét tartalmazó semleges mondatokban a fonológiai könnyűség-megszorítás idézi elő. Ezt azonban nemsemleges mondatokban az ígét megelőző hangsúlyos elem (a fókusz, ill. a tagadószó) jelenléte elégíti ki, a VM mozgatására ez esetben tehát nincs szükség.

⁵ A (3d), ill. a (4d) mondat közönséges intonációval, a (3b), ill. a (4b) mondatoknak megfelelő alapjelentésben agrammatikus. Ha az adverbium kontrasztív topikpozíciót foglal el, a (3d), (4d) elfogadható lesz, de ennek most a mi szempontunkból nincs jelentősége.

- (3) a. *János jól olvas.*
 b. *Csak János olvas jól.*
 c. **Csak János jól olvas.*
 d. **Jól csak János olvas.*

Amennyiben az ige mellett igemódosító is áll, az ige hasonlóan viselkedik; a VM és az adverbium egymáshoz viszonyított szórendjének kérdésére a 4.1. pontban visszatérünk.

- (4) a. *András gyorsan elindult.*
 b. *Csak András indult el gyorsan.*
 c. **Csak András gyorsan indult el / elindult.*
 d. **Gyorsan csak András indult el.*

Végül, a többszörös fókuszú tartalmazó mondatok szórendje is az igemozgatásra épülő felfogást támasztja alá. Ha a fókuszos mondatokban az ige nem mozogná, hanem a semleges mondatbeli pozícióját foglalná el, két fókuszált kifejezés jelenléte esetén az ige az alsó fókusz után következne (5b); ezzel szemben a grammatikus mondat az, amelyikben az igét a felső fókusz előzi meg közvetlenül (5a).⁶ (É. Kiss (1998a) elemzését átvéve azt feltételezem, hogy az FP rekurzív, és a posztverbális fókuszok is FP-ben helyezkednek el, ahová nyílt mozgatóval kerülnek. Minderről bővebben l. a 4.1. pontot.)

- (5) a. *Ki evett csak egy narancsot?*
 b. **Ki csak egy narancsot evett?*

2.2. Hova mozog az ige? – a legegyszerűbb elképzelés

Az előző pontban arra jutottunk, hogy a nemsemleges mondatok szórendje az ige mozgatása által jön létre. A most következőkben azt a kérdést kezdjük el vizsgálni, hogy a nemsemleges mondatok különböző típusaiban az ige milyen szerkezeti pozícióba mozog. Elsőként az egyszeres fókuszú tartalmazó mondatok legkézenfekvőbb adódó elemzését ismertetjük, amit – figyelembe véve a későbbiek során tárgyalt különféle jelenségeket és problémákat – nem fogunk fenntartani.

Az ige mozgatása mellett szóló szempontok egy része olyan nyelvi tényeken alapul, amelyekből az alábbi empirikus általánosítás fogalmazható meg: a magyar mondat lineáris szórendjében a fókusz és az ige közvetlenül szomszédosak egymással. Az eddigiekben is már láttunk, és később is fogunk látni példákat arra, hogy ez olyan

⁶ Az (5a) alatti szósor nemcsak posztverbális *csak*-os fókuszú mondatként (ii a), hanem – megfelelő hangsúlyozás esetén – egyszeres fókuszú mondatként is értelmezhető (ii b); mivel a magyarban a kizárást kifejező *csak* elem nem kötelezően áll a hozzá tartozó fókuszú DP-t közvetlenül megelőző helyen, hanem az ige mögé is kerülhet (kérdőszó esetén csak az utóbbi lehetséges (ii b–c)).

- (ii) a. *Ki evett [csak egy narancsot] ?*
       hatók: ki > csak (egy narancsot)
 b. *Ki evett csak [egy narancsot] ?*
       hatók: csak > ki
 c. **Csak ki evett egy narancsot?*

Mindez hasonlóképpen elmondható a (31) mondat esetében is.

esetekben is teljesül, amikor egyes elemzések azt jósolnák, hogy egy bizonyos össze-tevő valamilyen oknál fogva a fókusz és az ige között helyezkedik el. Csak két olyan nyelvi elem létezik, amely a fókusz és az ige közé ékelődhet: a tagadószó, amelyről a következő pontban lesz szó, ill. az emfatikus *is*, amely klitikumtulajdonságokat mutat. A fókusz és az ige szomszédosságát a legegyszerűbb arra visszavezetni, hogy az ige a fókuszált DP-t tartalmazó FP projekció fejébe, F^0 -ba mozog. Ezt a feltételezést építi Brody (1990) az FP bevezetésének alapgondolatába, és ezt az elemzést követi Brody (1995), ill. É. Kiss (1998a). Ennek alapján az (1b) mondat idevágó részének a (6) alatti szerkezete lesz:⁷

- (6) $[_{FP} Péter [_F olvasta_i [_{TP} el [_T t_i [\dots [_X' t_i [\dots$

A fókusz és az ige szomszédossága természetesen nem kizárólag olyan szerkezetben állítható elő, amelyben az ige F^0 -ban helyezkedik el, de mivel ez a legegyszerűbb lehetőség, egészen addig ehhez tarthatjuk magunkat, amíg elegendőnek bizonyul, tehát amíg nem találkozunk olyan jelenségekkel, amelyek mindenképpen bonyolultabb elemzést igényelnek. Minimalista megközelítésben az ige mozgatasának hátterében az áll, hogy a fókuszos mondatokban az ige $[+F]$ jegyet kap, és ennek egyeztetése végett mozog F^0 -ba. Mivelhogy ez a mozgatas kötelezően a nyílt szintaxisban játszódik le, fel kell tennünk, hogy az F funkcionális fej igei jegye erős. Megjegyezzük, hogy az ige $[+F]$ jegye sem szemantikailag, sem morfológiaiilag nem jelenik meg; az a feltevés, hogy az ige kaphat $[+F]$ jegyet, az előbbi pontban elmondottak értelmében motiválható, de kényszerítő okunk nincs ennek elfogadására.

Az időjeles, ill. az infinitívuszi nemsemleges mondatok közötti különbség (1), (2) Brody (1995) alapján oly módon ragadható meg, hogy az ige mozgatas az időjeles mondatokban kötelezően a nyílt szintaxisban megy végbe, az infinitívuszi mondatok esetén azonban mindez opcionális. Ez azt jelenti, hogy a finit T fej erős, az infinitívuszi T fej pedig opcionálisan erős/gyenge igei jeggyel rendelkezik, míg az F fej erős jegye minden esetben a T fej nyílt felmozgását kívánja meg. Ez az elemzés a nemsemleges mondatok többi típusára is alkalmazható, a (2a) és (2b) mondatok szerkezetére (7a) és (7b) adódik.

- (7) a. $\dots [_{FP} Jánost [_F hívni_i [_{TP} meg [_T t_i [\dots [_X' t_i [\dots$
 b. $\dots [_{FP} Jánost [_F T_k [_{TP} meg [_T t_k [\dots [_X' hívni [\dots$

A dolgozat további részében figyelmünk az időjeles mondatok esetére fog irányulni, a javasolt elemzés a most látott gondolatmenetnek megfelelően az infinitívusz esetére is kiterjeszthető lesz (vö. 4.2.1.).

⁷ Az igemódosító pozíciójának kérdését itt most nem vizsgálom, a dolgozat folyamán felteszem, hogy az igemódosító [Spec, TP]-ben tartózkodik. Állításaim fenntarthatók a TP feletti ASPP projekció bevezetése esetén is; ugyanakkor az elemzés bonyolultabbá válna, ha azt feltételeznénk, hogy az igemódosító fejpozícióban is állhat. Dolgozatomban azzal a kérdéssel sem foglalkozom, hogy az ige nek milyen T^0 alatti pozíciói lehetnek.

2.3. A tagadósó pozíciója

A fókuszos mondatok első megközelítéséhez kapcsolódva ebben a pontban a tagadó mondatokat fogjuk tanulmányozni; az itt kapott eredmények – az előzőekhez hasonlóan – nem véglegesek.

Induljunk ki abból a széles körben elfogadott feltételezésből, amely szerint a magyarban a mondattagadás szerkezeti elemzése a NEGP projekció felvétele által oldható meg. Fölvetődik a kérdés, hogy az ígét közvetlenül megelőző *nem* tagadósó a NEGP-n belül a fej vagy pedig a specifikáló pozíciójában helyezkedik el. Mindez, mint látni fogjuk, szoros összefüggésben van az ige fókuszos mondatokban betöltött szerkezeti helyével. Az elemzések többsége (Puskas 1994, 1996; Tóth 1995; Olsvay 1996, 1998, 2000; Szendrői 1998) a tagadósót a NEG⁰ pozícióban generálja. Nézzük meg, hogy ez esetben a tagadó mondatokban milyen pozíciót foglalhat el az ige. A 2.1. pontban amellet hoztunk föl érveket, hogy a nemsemleges mondatokban az ígét az eredeti helyéről felmozgatjuk. A fókuszos mondatokhoz hasonlóan a legegyszerűbb lehetőség – amint a tagadásról szóló korábbi elemzésemben feltételezem (Olsvay 1996, 1998, 2000) – az, hogy a tagadó mondatokban az ige [+NEG] jegyet kap, amelynek egyeztetése végett NEG⁰-ba mozog, és ez a mozgás kötelezően nyílt. Ezzel kapcsolatban azonban két probléma is fölmerül. Egyrészt, ez esetben a tagadó elemhez az ígét jobb oldalról kellene adjungálni, ám ennek lehetőségét a grammatikából szeretnénk kizárni; illetve, ha itt mégis megengednénk, akkor magyarázatot kellene találnunk arra, hogy ez miért pont ebben az esetben lehetséges. Másrészt, ha a tagadósó az igével együtt komplex fejet alkotna, akkor a tagadósó melletti ige törlése nem mehetne végbe, ellenben (8) helyes mondat.

(8) *János alszik, Péter viszont nem [ ].*

Szendrői (1998) az említett okok miatt javasolja, hogy nem kellene fenntartani azt az elképzelést, hogy az ige a NEGP fejébe mozog; az a kérdés azonban továbbra is fennáll, hogy hol van az ige helye a tagadó mondatok szerkezetében, azaz – a 2.1. pontban elmondottak alapján – hová mozog az ige. Ha a tagadósót fejpozícióban generáljuk, akkor ez a tagadás mindkét típusának tekintetbe vételével újabb hátrányt jelent. Ebben az esetben ugyanis az, hogy a mondattagadás, ill. az összetevőtagadás esetét két különböző negatív frázis bevezetése által elemezzük (Olsvay 1996, 2000), azt vonja maga után, hogy a mondattagadásnál és az összetevőtagadásnál két különböző *nem* lexikai elem fordul elő, amelyek ugyanakkor fonológiai, ill. szemantikailag nem különböznek. Intuíciónk szerint egy lexikai elemről van szó, amely kétféle mondat szerkezeti helyen is megjelenhet. (A tagadás két típusáról a 4.2.2. pontban lesz szó részletesebben.) Mindezeket figyelembe véve, egy olyan elemzést áll szándékomban kidolgozni, amelyben – ebből a szempontból Surányi (1999) elképzelésével megegyezően – a tagadó kifejezést Spec pozícióban generáljuk. Ennek a pontnak a hátralévő részében olyan problémákkal foglalkozom, amelyek ebből a feltételezésből és ennek következményeiből adódnak.

Ha elfogadjuk az előzőekben tárgyalt elemzést, amely szerint az ige F⁰-ba való nyílt mozgatása kötelező, ebből a fókuszos mondattagadás ismeretében (9) az fog következni, hogy a tagadósó a NEGP fejében foglal helyet. Ha ugyanis feltesszük, hogy a tagadósó [Spec, NEGP]-ben található, az a (10b) alatti szerkezetet állítaná elő, ami azt

a helytelen predikciót adná, hogy az ige megelőzi a tagadószt (9b);⁸ holott valójában a tagadószt a fókusz és az ige között áll (9a), amit azáltal kaphatunk meg, hogy a tagadott ige komplex fejként mozog az F⁰ pozícióba (10a).

- (9) a. *Csak Gábor nem focizik.*
b. **Csak Gábor focizik nem.*

- (10) a. [_{FP} *Csak Gábor* [_F [*nem focizik*]_i] [_{NEGP} [_{NEG'} *t_i*] [_{...}]
b. **[_{FP} *Csak Gábor* [_F [*focizik*]_i] [_{NEGP} *nem* [_{NEG'} *t_i*] [_{...}*

Fölmerülhet egy olyan megoldás, hogy megpróbáljuk úgy módosítani a nyílt és nem nyílt mozgatasok elméletét, hogy erre a jelenségre alkalmazva azt eredményezze, hogy mondattagadás esetén az ige nem mozog nyíltan F⁰-ba, ami a tagadószt pozíciójára nézve mind a két lehetőséget megengedné. Ezzel kapcsolatban a probléma az, hogy empirikus úton is alátámasztható, hogy a tagadott ige nyíltan felmozog az FP fejébe, ez tehát nemcsak abból az elméleti megfontolásból következik, amely az F fej erős igei jegyéből indul ki. A (legfelső) fókusz és a tagadott ige közvetlen szomszédsága ugyanis azokban az esetekben is fennáll, amikor a szerkezetben a (legfelső) FP és a NEGP között további, fonológiaiilag kiejtett elemet tartalmazó frázis is található. Erre abból következtethetünk, hogy ezekben a mondatokban egy olyan posztverbális operátorkifejezés van jelen, amely a (felső) fókuszoperátor és a tagadó operátor között veszi föl a hatókörét, és kimutatható róla, hogy a hatóköri pozíciójába nyílt mozgatasal jutott (11b), (12b). Amennyiben a fókuszt és a tagadott igt kvantorkifejezés követi (11), ehhez a felszíni szórendhez nemcsak az előbbi jelentés, ill. szerkezet tartozik: ekkor a kvantor hatóköre a tagadásnál kisebb (11a), ill. nagyobb is lehet (11b).

- (11) *Ki nem tudott több, mint két kérdést?*
hatók.: a. *ki > nem > több, mint két k.*
b. *ki > több, mint két k. > nem*

Ha a szóban forgó operátor posztverbális fókusz (12), akkor ez a tagadásnál nagyobb hatókört fog kapni (12b), a mondat tehát az előbbivel ellentétben nem kétértelmű.

- (12) *Ki nem tudta AZ UTOLSÓ KÉRDÉST?*
hatók.: a. **ki > nem > fókusz op.*
b. *ki > fókusz op. > nem*

É. Kiss (1992, 1998a, 1998b) megállapításait figyelembe véve arra az eredményre jutunk, hogy a (11b), (12b) példákban szereplő posztverbális operátorok valóban nyíltan mozognak a NEGP fölé, egyúttal a kvantor, ill. a fókusz esete között megmutatkozó kontraszt is megmagyarázható. A kvantorkifejezések az LF-szerkezetben a VP-n belül is tartózkodhatnak (11a); a QP-be történő opcionális mozgatas viszont csak a nyílt szintaxisban mehet végbe, amint azt a magyarban a szórend és a hatókör összefüggései mutatják (É. Kiss 1992, 1998b). Az, hogy (11b)-ben a kvantor a hatókörének megfelelő, azaz a tagadásnál magasabb pozícióját nem LF-mozgatasal foglalja el, közvetlenül

⁸ Surányi (1999) a (9a,b) szórendek grammatikalitását abból kiindulva vezeti le, hogy a *nem* tagadószt klitikumnak feltételezi, amely frázisként mozog, de fonológiaiilag egy fejen lesz kiejtve.

is látható abból, hogy a fókuszatlan tagadó mondatokban a posztverbális kvantor hatóköre a tagadásnál nem lehet nagyobb:⁹

- (13) *János nem tudott több, mint két kérdést.*

hatók.: a. *nem > több, mint két k.*
b. **több, mint két k. > nem*

Ami a fókusz esetét illeti, É. Kiss (1998a) amellett érvel, hogy a posztverbális fókusz-kifejezéseknek kötelező nyíltan FP-be mozogniuk (vö. 4.1.). Ezenfelül, a szerkezeti hierarchiában az FP magasabban van, mint a mondattagadásnál fellépő NEGP (Olsvay 1996, 2000), tekintve, hogy (14) nem grammatikus mondat. Mindebből az következik, hogy többszörös fókusz esetén a tagadás a legelső fókuszoperátornál kisebb hatókört vesz föl (12a,b).

- (14) **János nem tudta AZ UTOLSÓ KÉRDÉST.*

Miután a (11b), (12b) mondatokban a vizsgált posztverbális operátorok a (főlső) FP és a NEGP közötti helyükre nyíltan mozognak, az É. Kiss (1998a) szerinti szerkezetben ez úgy lehetséges, ha a tagadott ige nyíltan az F⁰ pozícióba mozog. Ha ez nem következne be, a (11b), ill. (12b) jelentésének a (15), ill. (16) szórend felelne meg, amelyek azonban nem grammatikus mondatok.¹⁰

⁹ É. Kiss (1992, 1998b) megállapítja, hogy a magyarban az erős hangsúlyt viselő posztverbális operátorok hatóköre a VP-nél nagyobb is lehet. Ennek alapján a (13), ill. a (11) példamondatokat kiegészíthetjük a szórendileg velük megegyező, de a hangsúlyozás, valamint a lehetséges hatóköri viszonyok tekintetében tőlük különböző (iv), ill. (vi) mondatokkal.

(' , ill. " rendre a hangsúlyt, ill. az erős hangsúlyt, a zárójel pedig az opcionálitást jelöli.)

(iii) *János 'nem tudott ⁽ⁱ⁾ több, mint két kérdést. (= (13))*

hatók.: a. *nem > több, mint két k.*
b. **több, mint két k. > nem*

(iv) *János 'nem tudott "több, mint két kérdést.*

hatók.: a. **nem > több, mint két k.*
b. *több, mint két k. > nem*

Lényeges, hogy a fókuszos mondatnál a fordított hatókör nemcsak a kvantor erős hangsúlya esetén kapható meg, azaz a (iii b) és az (v b) közötti kontrasztra szeretnénk újból felhívni a figyelmet. Elképzelhető, hogy egyes informánsok az (v a) és (v b) jelentések között is éreznek különbséget a hangsúlyfokozat szempontjából, de mi most csak az (v) és (vi) esetét kívántuk szembeállítani egymással. (Az erősen hangsúlyos posztverbális kvantor hatóköre a preverbális fókuszt is magában foglalhatja, amennyiben az nem kérdőszó.)

(v) *"Ki nem tudott ⁽ⁱ⁾ több, mint két kérdést? (= (11))*

hatók.: a. *ki > nem > több, mint két k.*
b. *ki > több, mint két k. > nem*

(vi) *"Ki nem tudott "több, mint két kérdést?*

hatók.: a. **ki > nem > több, mint két k.*
b. *ki > több, mint két k. > nem*

¹⁰ A hangsúlyozást figyelmen kívül hagyva is látható, hogy a fordított hatókörű olvasat nemcsak a (iv b)-vel párhuzamban álló szerkezet révén valósulhat meg, azaz a (11b) esete különbözik a (vi b) esetétől. Ez független attól, hogy a nagy hatókörű posztverbális operátorok jelenségét hogyan elemezzük; azt használjuk ki csupán, hogy a jelenség opcionális, vagyis az annak megfelelő szerkezet mellett mindig lehetséges az a szerkezet is, amelyben az operátorkifejezés a

(15) **Ki több, mint két kérdést nem tudott?*

(16) **Ki AZ UTOLSÓ KÉRDÉST nem tudta?*

A (11b), (12b) mondatok szerkezetét tehát rendre (17a), (17b) ábrázolja:

- (17) a. $[_{FP} Ki [_F [nem tudott]_i] [_{QP} több, mint két kérdést [_Q t_i [_{NEGP} OP [_{NEG'} t_i] [\dots$
 b. $[_{FP} Ki [_F [nem tudta]_i] [_{FP} az utolsó kérdést [_F t_i [_{NEGP} OP [_{NEG'} t_i] [\dots$

E pillanatban úgy tűnik, hogy nem kerülhető el az, hogy az általunk most vizsgált két szerkezeti alapfeltevést elfogadjuk: egyfelől azt, hogy az igenek minden esetben nyíltan F⁰-ba kell mozognia, másfelől azt, hogy a tagadószó a NEGP-n belül a fej pozíciójában generáljuk. Mindezek ellenére – mint jeleztem – ebben az elemzésben elvetem az utóbbi feltételezést, ami az elmondottak értelmében az első feladását is magával vonja. A fölmerülő problémák megoldásával részben a 3., részben a 4.2. pontban fogok foglalkozni.

3. Nemsemleges mondatok: hova mozog az ige?

Ebben a pontban az előbbieken kifejtett feltevéseinknek megfelelően és a nyelvi adatok bővebb körének felhasználásával újból megvizsgáljuk azt a kérdést, hogy milyen formális jegyeket kaphat, ennél fogva milyen szerkezeti pozíciókba mozoghat az ige a nemsemleges mondatokban. Legelőször is, nézzük végig, hogy a különböző mondattípusok hová sorolhatók az ige és a VM szórendi viszonyára nézve.¹¹

A semleges mondatok alapesetére az jellemző, hogy a VM az igét közvetlenül megelőzi:

(18) *János hazament.*

A fókuszos mondatokban az ige a VM előtt helyezkedik el:

(19) *JÁNOS / Csak János ment haza.*

Eldöntendő kérdésben a VM megelőzi (20a), kiegészítendő kérdésben pedig követi az igét (20b):

- (20) a. *Hazament(-e) János?*
 b. *Ki ment haza?*

A nyomatékosító (igefókuszos) mondatok szórendje semleges:

(21) *János HAZAMENT.*

felszíni szórendben is a hatóköri pozícióját foglalja el (ez található (vii) alatt, ami a (iv) mondatdal tartozik össze).

(vii) *János több, mint két kérdést nem tudott.*

(viii) **Ki több, mint két kérdést nem tudott?* (= (15))

A fókuszos esetben is léteznie kell tehát a QP-be való nyílt mozgatót tartalmazó szerkezetnek, de – mivel (15) rossz mondat –, a kvantor szórendileg ekkor is az ige után fog állni (11b).

¹¹ Az egyszerűség kedvéért a (18) és (24) közötti mondatoknak csak a grammatikus alakját tüntettük föl, a hiányzó szórendi lehetőség minden esetben helytelen

Mondattagadás (22a), ill. összetevőtagadás (22b) esetén az ige a VM előtt áll, míg az igetagadásnál (22c)¹² a VM előzi meg az igét:

- (22) a. *János nem ment haza.*
 b. *Nem János ment haza.*
 c. *János nem hazament (, hanem elbújt).*

A felszólító mondatokban nemsemleges szórend figyelhető meg:

- (23) *Menj haza!*

A kvantort tartalmazó mondatok két csoportra oszthatók: monoton növekvő kvantor esetén a VM (24a), monoton csökkenő kvantor esetén pedig az ige áll elől (24b).

- (24) a. *Legalább három fiú hazament.*
 b. *Legfeljebb két fiú ment haza.*

Összefoglalva, a magyar mondatok szóban forgó két nagy csoportja az alábbi mondat-típusokat foglalja magában:^{13,14}

VM–V szórend („semleges” mondatok)		V–VM szórend („nemsemleges” mondatok)	
teljesen semleges	(18)	fókuszos mondat	(19)
nyomatékosító mondat (igefókusz)	(21)	mondattagadás	(22a)
eldöntendő kérdés	(20a)	összetevőtagadás	(22b)
igetagadás	(22c)	kiegészítendő kérdés	(20b)
mon. növekvő kvantort tart. mondat	(24a)	felszólítás	(23)
		mon. csökkenő kvantort tart. mondat	(24b)

Azonnal látható, hogy a „semleges”, ill. „nemsemleges” kifejezést itt nem a megszokott értelemben használjuk. Nagyon röviden hasznos lesz érintenünk azt a kérdést, hogy meg tudjuk-e mondani, hogy a fenti két csoport tagjait milyen értelemben lehet „semleges”, ill. „nemsemleges” mondatoknak nevezni, van-e valamilyen közös tulajdonsága a VM–V szórendű, ill. a V–VM szórendű mondatoknak. Az első pillanatban ez nem nyilvánvaló, néhány jelenség megmagyarázhatósága bizonytalanak tűnik. Értelmezőbbnek találunk, ha a nyomatékosító mondatok, az eldöntendő kérdések, valamint az igetagadás a nemsemleges mondatok közé tartoznának; nem világos az sem, hogy a

¹² A dolgozatban adott elemzésünk az igefókusz (nyomatékosítás), ill. az igetagadás esetére nem terjed ki (vö. 33. lábjegyzet). Kenesei (1998) kimutatja, hogy valójában nem az ige, hanem az igei frázis (a VP vagy a TP) van érintve mindkét esetben; az „igefókusz”, ill. „igetagadás” kifejezéseket ennek megfelelően a jelenséget csupán leíró, szokásos elnevezésként használom.

¹³ A negatív kvantort tartalmazó mondatokat azért nem szerepeltettük külön típusként a V–VM szórendű mondatok csoportjában, mert ezek – elemzéstől függően – vagy a mondattagadás és az összetevőtagadás, vagy a monoton csökkenő kvantoros mondatok esete alá vehetők.

¹⁴ A semleges és nemsemleges mondatok megkülönböztetése valójában nem a szórenden, hanem az ige szerkezeti helyén alapul: a nemsemleges mondatok csoportjába azok a mondatok tartoznak, amelyekben az ige a semleges pozíciónál magasabban helyezkedik el. Habár a progresszív aspektust tartalmazó mondatokban az ige megelőzi az igemódosítót, ezeket mégsem soroljuk a nemsemleges mondatokhoz, itt ugyanis – Alberti (1999) értelmében – a V–VM szórend nem abból adódik, hogy az ige a neutrális pozíciójánál följebb mozog, hanem abból, hogy a VM nem mozog fel abba a pozícióba, amelyet minden más esetben elfoglal (vö. 5. lábjegyzet).

kérdő mondatokat, ill. a kvantoros mondatokat miért kell – és miért éppen ilyen módon kell – egy semleges és egy nemsemleges altípusba sorolni. Nagyobb körültekintéssel nézve azonban kiderül, hogy a szórendi osztályozás háttérében szemantikai tényezők húzódnak meg. Ezt most nagy vonalakban, a részletproblémák elhagyásával, messze-menően az intuíció szintjén próbáljuk vázolni (amennyiben az alapgondolat fenn tartható, annak elméleti igényű kidolgozása a jövő kutatásainak egyik feladata lehet). Eseményszemantikai megközelítésben az állító és a tagadó mondat jelentésszerkezete úgy különböztethető meg, hogy az állító mondat egy esemény létezését kifejező formulával írható le, míg a tagadó mondat ennek az egész formulának – nem csupán a benne szereplő predikátumnak – lesz a tagadása, azaz az egzisztenciális kvantor a tagadó operátor hatókörébe kerül. A fókuszos mondatok jelentése a kizárásos azonosításból adódóan egy állító mondat(ok) jelentése mellett (a fókuszált elem(ek)re) tagadó mondatok jelentését foglalja magában (a tárgyalási univerzum többi elemére). A kvantoros példamondatok (24) jelentése egy olyan három fiúból álló halmazt vezet be, amelynek elemeire az teljesül, hogy hazamentek. Ezen halmaz létezését állítja a (24a), és ennek tagadása a (24b) mondat.¹⁵ Megállapíthatjuk tehát, hogy a nemsemleges mondatok tágabb értelemben vett tagadó mondatoknak tekinthetők: a semleges mondatok csak olyan információt nyújtanak, amelyek valaminek (eseménynek, halmaznak, individuumnak) a létezését állítják, a nemsemleges mondatok viszont olyan információt is adnak, amely valaminek a létezését tagadja. Az elképzelést valószínűleg egy olyan dinamikus szemantikai modellben lenne célszerű kidolgozni, amely az eseményszemantika fogalmi apparátusát is használni képes. Mindezek alapján érthetővé válik, hogy a nyomatékosítás miért a semleges mondatokhoz tartozik, a kérdő mondatok besorolását pedig a hozzájuk tartozó válaszmondatok szabják meg.¹⁶

Ezek után térjünk rá az ige nemsemleges mondatokban elfoglalt szerkezeti helyének kérdésére. A 2.2. és 2.3. pontban tárgyalt első megközelítés szerint az ige fókuszos mondatokban [+F], tagadó mondatokban pedig [+NEG] jegyet kap, és ennek megfelelően fókusz esetén az FP, míg tagadás esetén a NEGP fejébe mozog. Ez a feltételezés úgy általánosítható, hogy az ige a nemsemleges mondatok minden típusában megkapja az arra jellemző jegye(ke)t,¹⁷ ezek egyeztetése céljából keresztülmozog az összes nemsemleges frázison, így tehát az ige a legfőbb megfelelő pozícióban lesz

¹⁵ Szabolcsi (1995) a különböző típusú kvantorkifejezések szintaktikai és szemantikai tulajdonságainak kapcsolatát vizsgálva megállapítja, hogy a kvantoros mondat jelentése csak a monoton növekvő kvantorok esetén felel meg egy olyan formulának, amely egy bizonyos halmaz létezését állítja, és ezzel hozható összefüggésbe az, hogy csak a monoton növekvő kvantorok kerülhetnek kvantor-, ill. topikpozícióba. A monoton csökkenő kvantorokra vonatkozóan amellet érvel, hogy nem FP-ben, hanem az attól különböző PREDOP pozícióban találhatók. A most elmondottak értelmében szemantikára alapuló következtetés útján nemcsak azt tudjuk megkapni, hogy a monoton növekvő és monoton csökkenő kvantorkifejezések más pozícióban vannak, hanem azt is, hogy az őket tartalmazó mondatokban milyen helyet foglal el az ige.

¹⁶ A felszólítás esete annyiban speciális, hogy itt az ige jegye morfológiailag is megvalósul, a leírt értelemben tekintett nemsemlegesség kérdése pedig föl sem vethető.

¹⁷ Ez tehát azt jelenti, hogy minden olyan esetben, amelyben indokolt egy-egy újabb, nemsemleges mondatban fellépő projekció bevezetése (vö. 18. lábjegyzet), ezzel együtt az ige egy-egy újabb lehetséges jegyének a felvételével is számolnunk kell. Ez a feltételezés azonban nem szükségszerű, és azt szeretnénk megmutatni, hogy nem is helyes.

kiejtve. Ez azonban már a fókusz és tagadás együttes jelenléte esetén sem teljesül, sőt, az alábbiakból ennek éppen az ellenkezője figyelhető meg. A (25) mondatok a fókusz mellett mondattagadást tartalmaznak, a (26) mondatpár az összetevőtagadás esetét példázza, a (27) mondataiban pedig a tagadás mindkét fajtája előfordul.

- (25) a. **Csak János alszik nem.*
 b. *Csak János nem alszik.*
- (26) a. **Nem alszik JÁNOS.*
 b. *Nem JÁNOS alszik.*
- (27) a. **Nem alszik JÁNOS nem.*
 b. **Nem JÁNOS alszik nem.*
 c. *Nem JÁNOS nem alszik.*

Hogyha a tagadó elemet nem fej, hanem Spec pozícióban generáljuk, megfogalmazhatóvá válik a fenti adatok általánosítása, a következőképpen: az ige a nemsemleges mondattartományon belül a legalsó, azaz közvetlenül a semleges pozíciója feletti lehetséges pozícióban foglal helyet. A mozgásokat a jegyek egyeztetésére visszavezetve ez azt jelenti, hogy az ige egyetlenegy formális jegyet kap a nemsemleges mondatokban, amely tehát a nemsemleges mondatok minden típusára jellemző, ezt a továbbiakban [NONNEUT] jegynek fogom nevezni. A többi jegy esetéhez hasonlóan, az interpretációhoz nem az ige [NONNEUT] jegye járul hozzá, ez egyeztetési célokat szolgál. A nemsemleges mondatokban megjelenő interpretálható [NONNEUT] jegy szemantikai tartalma a tágabb értelemben vett tagadás, amint épp az előbb láttuk, hogy ez a nemsemleges (V–VM szórendű) mondatok meghatározó közös vonása.

A következő kérdés, amelyre a 4.2.1. pontban fogunk csak választ adni, az, hogy hol tudja egyeztetni az ige a [NONNEUT] jegyét, ami egyúttal az ige pozícióját is meghatározza a nemsemleges mondatok egyes típusaiban. Az egyik lehetőség az, hogy a [NONNEUT] jegy egyeztetése bármelyik nemsemleges frázisban lehetséges, ez esetben tehát az ige – saját egyeztetési igényéből adódóan – a legalsó nemsemleges frázis fejébe fog mozogni (azaz (25b) és (27c) esetén a NEG⁰, (26b) esetén az F⁰ pozícióba). Ehelyett azt fogjuk majd feltételezni, hogy a [NONNEUT] jegy egyeztetése egy önálló, a nemsemleges mondatokra jellemző, a többi nemsemleges frázisnál alacsonyabban található funkcionális projekcióban megy végbe, amelyre az NNP jelölést fogjuk használni. E felfogás szerint tehát az ige minden nemsemleges mondatban az NNP fejébe mozog.¹⁸

¹⁸ Az elemzések legkorábbi változatában az FP voltaképpen a nemsemleges mondatokat meghatározó projekció szerepét töltötte be: az ige a nemsemleges mondatok minden típusánál az F⁰-ban tartózkodott, és az ígét közvetlenül megelőző kifejezések összes típusa [Spec, FP]-ben foglalt helyet. Az idők folyamán egyre több esetben merült fel olyan igény, hogy valamely nyelvi elem a szerkezetben az FP-től különválasztva jelenjen meg, így a [Spec, FP] pozíciót egyre inkább a kizárásos azonosítás által értelmezett kifejezés számára tartjuk fenn. Mára elfogadottá vált, hogy a mondattagadást az FP-től különböző NEG⁰ projekcióban reprezentáljuk (vö. 2.2.), és az is valószínűnek mondható, hogy a monoton csökkenő kvantorok (vö. 15. lábjegyzet), ill. a negatív kvantorok (vö. 29. lábjegyzet) nem [Spec, FP]-ben helyezkednek el. Állításunk lényege abban áll, hogy az ige mozgása a legalsó feletti nemsemleges frázisokba nem

Néhány dolgot fontos megemlítenünk az ige [NONNEUT] jegyének motiváltságával kapcsolatban. A standard minimalista elméletben a fejmozgatást is a formális jegyek egyeztetése idézi elő,¹⁹ ugyanakkor a magyar nemsemleges mondatok szőrendje szükségessé teszi az ige mozgatását. Mindez azt eredményezi, hogy az igének mindenképpen kapnia kell olyan jegyet, amelynek nincs érzékelhető szemantikai, ill. morfológiai hatása. A legkedvezőbb az, ha összességében csak egy ilyen típusú jegy megjelenésével kell számolnunk. A további kutatások feladata annak felderítése, hogy a [NONNEUT] jegy bevezetése konkrétan milyen következményekkel jár az univerzális grammatikára nézve. Azt mindenesetre érdemes meggondolnunk, hogy ha egy nyelv nyelvtana minden elképzelhető jegy esetén egymástól függetlenül, tetszőlegesen döntené el, hogy az igének adható-e, és hasonlóan járna el a funkcionális fejek igei jegyének erősségét illetően, a nyelvekre nézve a lehetséges esetek száma könnyen igen nagygyá válhatna, miközben az emberi nyelvek körében sejtésünk szerint ennél korlátozottabb helyzet érvényes. A semleges és a nemsemleges mondatokat összevetve azt mondhatjuk, hogy szerencsésebb, ha a nemsemleges mondatokban vezetünk be egy arra jellemző jegyet, ill. projekciót, mint hogyha a semleges mondatokban tennénk ugyanezt (Szabolcsi–Koopman 1998). Intuitíve világos, hogy a neutrális interpretáció nem valamely jegy, ill. projekció meglétéből, hanem a neutrálistól eltérő tartalmú jegyek, ill. projekciók hiányából származik. Emlékeztetünk továbbá, hogy a 2.1. pontban nemcsak azt láttuk be, hogy az ige, és nem a VM mozog, hanem egyszersmind azt is, hogy a nemsemleges mondatban következik be mozgatás, tehát itt kell számolnunk valamilyen formális jegy megjelenésével; mindezen túl, egyébként sem érthető, hogy a semleges jegyet miért a VM kapná.

4. Fókuszos mondatok: mi és hova mozog?

Az előző pontban megfogalmaztuk a feltételezésünket arra vonatkozólag, hogy a nemsemleges mondatokban az ige [NONNEUT] jegyet kap, és ennek egyeztetése idézi elő az ige mozgatását. Mindeztidáig azonban nem vettük számításba a nyelvi adatoknak azt a részét, amelyek szerint a (főlső) fókusz közvetlenül szomszédos az igével, ill. a tagadott igével, miként a többszörös fókuszt (5a,b), a fókusz és a tagadás között más operátort (11), (12), (15), (16), ill. az adverbiumot tartalmazó mondatok (3b), (4b) példájából láttuk. Ezek mellett további tényezők is arra utalnak, hogy a fókuszos mondatok szerkezetének leírását valamivel ki kell egészítenünk. A 4.1. pontban olyan jelenségeket mutatunk be, amelyek magyarázatához az eddig ismert szerkezeti feltételezések nem bizonyulnak elegendőnek. Mindezeket összevetve, elemzésünkben az ígét tartalmazó frázis szerkezeti helyével kapcsolatban fogunk továbblépni, ennek részleteit

---

következik be. Ez a kezdeti felfogáshoz annyiban hasonló, hogy ott is minden nemsemleges mondatban megegyezett az ige pozíciója, most azonban úgy gondoljuk, hogy ez nem azonos az F⁰ pozícióval.

¹⁹ A tükörelméletben (Brody 1997) a fejmozgatásból adódó relációnak a morfológiai szó képzése felel meg, amely – a frázismozgatásnak megfelelő lánc fogalmával ellentétben – jegyek egyeztetéséhez nem kapcsolódik; a kérdés itt úgy vetődik föl, hogy mely fonológiai nem hallható elemek képeznek egy morfológiai szót az igével.

fejtjük ki a 4.2.1. pontban. Ezt követően két olyan területet tárgyalunk, ahol az elemzés alkalmazása előnyökkel jár.

4.1. Problémák az igemozgatással

Ebben a pontban először az ige és a posztverbális fókusz között elhelyezkedő összetevőkhöz, majd pedig a koordinációt, ill. ellipszist tartalmazó mondatokhoz kapcsolódó problémákkal foglalkozunk.

É. Kiss (1998a) a többszörös fókusz tartalmazó mondatok szerkezetének vizsgálata során kimutatja, hogy a felszíni szórendben az ige előtt, ill. az ige mögött álló fókusz-kifejezések szintaktikailag azonosan viselkednek a magyarban: a mondatban szereplő összes fókuszhangsúlyban, ill. fókuszinterpretációban részesülő kifejezés, tehát a posztverbálisak is rendelkeznek fókuszjeggyel, ebből következően ezek is fókuszpozícióban, azaz [Spec, FP]-ben foglalnak helyet. Ez azt jelenti, hogy az FP projekció rekurzív. Az FP-be történő mozgatást kötelezően a nyílt szintaxisban hajtjuk végre, vagyis a posztverbális fókuszok is nyíltan mozognak, tekintve, hogy hatókörük a preverbális fókuszoperátorénál mindenképpen kisebb, emellett képesek parazita üröket engedélyezni. Ha elfogadjuk a 2.2. pontban ismertetett feltevést arra vonatkozóan, hogy az ige nyíltan az F^0 fej pozíciójába mozog, ez a legegyszerűbb esetben a többszörös fókusz tartalmazó mondat szórendjét helyesen határozza meg: az ige a legfőbb fókusz után következik (5). Mint már említettük, az elemzést ezen a ponton módosítani fogjuk, egyébként a többszörös fókusz szerkezetére vonatkozóan É. Kiss (1998a) eredményeit vesszük alapul.

A mondat szerkezetéről így módon kialakított kép bonyolultabbá válik, ha számításba vesszük az ige utáni mondat szakaszra vonatkozó nyelvi adatokat is. A posztverbális összetevők szórendje nem kötött: (28a)-ban az ige és a posztverbális fókusz között további kifejezés található, míg (28b)-ben az ígét a posztverbális fókusz követi közvetlenül.

- (28) a. *Melyik félévben vizsgáztak a hallgatók csak két tárgyból?*
 b. *Melyik félévben vizsgáztak csak két tárgyból a hallgatók?*

É. Kiss (1998a) a (28b) esetére a (29b) alatti elemzést nyújtja; a (28a) előállítása céljából pedig azt feltételezi, hogy a magyar mondat szerkezeti hierarchiájában a TOPP, QP, FP projekciók nincsenek egymáshoz képest rendezve: TOPP, ill. QP az FP alatt is előfordulhat. A (28a) szerkezetében FP alatti TOPP projekciót találunk, amint azt (29a) szemlélteti.

- (29) a. $[_{FP} \text{ Melyik félévben } [_F \text{ vizsgáztak } _{TOPP} \text{ a hallgatók } [_{TOP'} \text{ t}_i \text{ } [_{FP} \text{ csak két tárgyból } [_F' \text{ t}_i \text{ } \dots$
 b. $[_{FP} \text{ Melyik félévben } [_F \text{ vizsgáztak } [_{FP} \text{ csak két tárgyból } [_F' \text{ t}_i \text{ } [_{VP} \text{ } [_V' \text{ t}_i \text{ a hallgatók } \dots$

Független érvek is szólnak amellett, hogy az FP alatt is megengedjük a TOPP és a QP projekciók megjelenését: a QP esetében ez a lehetséges hatókörü viszonyokból következik (52a), (11b); a TOPP-re nézve pedig Szendrői (1999) az idiómák szintaktikai sajátságain keresztül mutatja meg mindezt. Tudjuk, hogy az idióm arészlet nem kerülhet topikpozícióba (30a). A posztverbális helyzetű idióm arészlet csak a VM után

jelenhet meg (30b), az ige és a VM között nem állhat (30c). Ha azt feltételezzük, hogy ez topikpozíció, akkor a szóban forgó jelenség megmagyarázhatóvá válik, ami viszont azt jelenti, hogy a szerkezetben a TOPP projekció jelenléte az FP alatt is lehetséges.²⁰ (A (30) alatti mondatok grammatikalitása idiomatikus jelentésben értendő.)

- (30) a. **A gyufát kihúzta János.*
 b. *JÁNOS húzta ki a gyufát.*
 c. **JÁNOS húzta a gyufát ki.*

Az É. Kiss (1998a) által javasolt szerkezet számára a problémát az jelenti, hogy az ige és a posztverbális fókusz között olyan elemek előfordulása is lehetséges, amelyek nem lehetnek topikpozícióban: a (31) mondatban az igemódosító, a (32) mondatban pedig az idiómárészlet szolgálat erre példát. (Az előbbivel kapcsolatban l. a 6 lábjegyzetet.)

- (31) *Ki bízik meg csak a szüleiben?*
 (32) *TEGNAP húzta ki a gyufát JÁNOS.*

Ha a VM számára (31)-ben egy újabb szerkezeti pozíciót feltételeznénk – nyitva hagyva egyelőre azt a kérdést, hogy a VM mozgatójának mi lenne a motivációja –, a problémát összefüggéseiben azzal sem oldanánk meg. Először is, csak abban az esetben kapunk tökéletes mondatot, ha a VM közvetlenül az ige után áll (31), míg ha a posztverbális fókusz az ige és a VM közé ékelődik, a mondat sokkal rosszabb lesz (33). Mint-hogy a VM hipotetikus pozíciója a felső, ill. az alsó FP alatt egyformán megjelenhetne, a (31) és (33) mondatok közötti kontrasztot nem tudnánk megmagyarázni.

- (33) *??Ki bízik csak a szüleiben meg?*

Hasonló figyelhető meg az adverbiumot tartalmazó mondatoknál: grammatikus esetben az igét a VM követi (34a), ha a (nem fókuszált) adverbium e kettő közé kerül, a mondat kevésbé elfogadható (34b), ha pedig mind a posztverbális fókusz, mind az adverbium az ige és a VM között helyezkedik el, a mondat teljesen agrammatikus lesz (35b).

- (34) a. *Csak János írta meg könnyedén a levelet.*
 b. *??Csak János írta könnyedén meg a levelet.*
 (35) a. *Melyik feladatot értette meg csak János gyorsan?*
 b. **Melyik feladatot értette csak János gyorsan meg?*

Mindemellett, ha (34a)-ban a VM önmagában mozog az adverbium feletti pozícióba, akkor ez a mozgató semleges mondatban is bekövetkezhetne, (36b) viszont helytelen mondat.

- (36) a. *János könnyedén megírta a levelet.*
 b. **János meg könnyedén írta a levelet.*

²⁰ A nemsemleges mondatokban az ige és a VM között korlátozottan előforduló elemekkel kapcsolatban több kérdés is fölmerül, ezekkel azonban most nem foglalkozunk; a példával mindössze arra szeretnénk rávilágítani, hogy a szerkezetben a TOPP projekció az FP-nél alacsonyabban is elhelyezkedhet.

Összegezve a látottakat, azt a tényt, hogy többszörös fókusz esetén a VM közvetlenül az ige mögött áll, a legkevésbé problematikus annak tulajdonítani, hogy az ige és a VM egy összetevőt képezve mozog (ugyanazt gondolhatjuk az idiómáról is). Ezt az elképzelést támasztják alá a fókuszos mondatok koordinációval, ill. az ellipszissel kapcsolatos jelenségei is, ahol az is látható, hogy az ige nemcsak az igemódosítóval, hanem az őt követő DP-vel is alkothat egy konstituenst; a VM esetén ez kötelező, a DP esetén pedig opcionális.²¹ Az ige+VM koordinációját figyelhetjük meg a (37) mondatban, míg (38) az ige+VM ellipszisére mutat példát.

(37) *Csak János másolta le és hozta vissza a cikket.*

(38) *GÁBOR hívta fel LACIT, és PÉTER [ ] FERIT.*

Az ige a tárgyával együtt a (39) mondatban koordinációnak, a (40) mondatban pedig ellipszisnek van alávetve.²²

(39) *Ki írta a verset és küldte a virágot Marinak?*

(40) *GÁBOR látta a filmet LACIVAL, és PÉTER [ ] FERIVEL.*

Bánréti (1992) a (40) típusú mondatoknak olyan szerkezetet feleltet meg, amelyben a posztverbális fókusz („tükörfókusz”) jobbra ágazó Spec pozícióban foglal helyet. Túl azon, hogy elméleti okokból csak a balra ágazó szerkezeteket szeretnénk megengedni, ezen elemzés két más szempontból is vitatható. Egyrészt, É. Kiss (1998a) az FP rekurzivitásának kérdését vizsgálva arra jut, hogy a posztverbális fókusz a preverbálisnál kisebb hatókörű.²³ Másrészt, a (28a,b) példákban láttuk, hogy a posztverbális mondatszakaszban szereplő elemek szórendje tetszőleges; csak hogy az ige az őt követő DP-vel abban az esetben is képezhet egy összetevőt, ha a posztverbális fókusz nem a mondat végén helyezkedik el, ami az alábbi koordinációt tartalmazó konstrukcióból látható:

(41) *Melyik nap főzte a levest és sütötte a tortát MARI Jánosnak?*

²¹ Az ellipszis létesítésének szükséges feltételeként Bánréti (1992) alapján elfogadjuk, hogy csak szintaktikai konstituensek elliptálhatók.

²² A koordinációt tartalmazó (37) és (39) példamondatokban elvileg nem zárható ki egy olyan elemzés sem, amelyben az egész VP koordinációja megy végbe, miközben a baloldali VP-ben DP-ellipszis figyelhető meg. A (39) mondat esetében ezt a lehetőséget (ix b), az eredeti, valószínűbbnek tartott elképzelést (ix a) alatt ábrázoljuk:

(ix) a. *Ki [[írta a verset] és [küldte a virágot]] Marinak?*

b. *Ki [[írta a verset [ ]] és [küldte a virágot Marinak]] ?*

²³ Alberti–Medve (megjelenés alatt) egyaránt feltételezi mind a többszörös fókuszos, mind a tükörfókuszos mondat szerkezet létezését: az előbbi esetben a posztverbális fókusz kisebb hatókörű, szerkezeti helyét É. Kiss (1998a) értelmében egy alacsonyabb FP-ben foglalja el; az utóbbi esetben a fókuszoperátor individuumpárok felett operál, a posztverbális fókusz jobbra ágazó [Spec, FP] pozícióban van, alkalmazva Bánréti (1992) elemzését az FP projekciót tartalmazó alapszerkezetre. A (40) mondatához hasonló esetekben a fókuszok hatóköri különbözőségét valóban nem érezzük megalapozottnak, a további vizsgálatoknak kell eldöntenie azt, hogy ennek grammatikai vagy grammatikán kívüli oka van. Mint említettük, a (41) mondat elemzése mindenképpen, mindkét szerkezetet megengedve is problémával jár.

A (41) mondat nem elemezhető az igemozgatásra épülő balra ágazó szerkezetben (É. Kiss 1998a), mivel az ige a tárgyával egy összetevőt alkot; a jobbra ágazó, tükörfókuszos szerkezeti elemzéssel (Bánréti 1992) viszont a posztverbális fókusz szórendi helye kerül összeütközésbe. Ha azonban olyan balra ágazó mondat szerkezetet tételezünk föl, amelyben nem az ige, hanem az egész hozzátartozó frázis mozog, ekkor a (41) mondat a többivel teljesen megegyező módon állítható elő.

4.2.1. A javasolt elemzés: frázismozgatás az FP alá

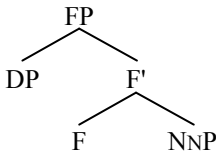
A fókuszos mondatokban különböző olyan jelenségeket láttunk (az igemódosító, ill. a tagadott ige szórendi helye, ellipszis, koordináció), amelyek közös alapra vezethetők vissza, ha feltételezzük, hogy a nemsemleges mondatokban fellépő igemozgatás mellett a fókuszos mondatokban frázismozgatás is bekövetkezhet, mégpedig azon frázisé, amelybe az ige nyíltan felmozog. A 3. pontban arra jutottunk, hogy az ígét a [NONNEUT] jegyének egyeztetése végett mozgatjuk a nemsemleges mondatokban, most pedig az derült ki, hogy az ige nem az FP fejébe mozog, mindebből következően a magyar nemsemleges mondatok szerkezetében szükségünk lesz az NNP projekció jelenlétére, amely FP alatt, TP fölött helyezkedik el, fejének igei jegye erős, a fókuszos mondatokban betöltött szerepéről mindjárt szó lesz, a tagadással való kapcsolatára pedig a 4.2.2. pontban térünk vissza. Megjegyezzük, hogy ha az időjeles mondatok körén túl az infinitívuszi nemsemleges mondatokat is figyelembe vesszük, a 2.2. pontban adott elemzés lényegét tekintve megőrizhető, csupán annyit kell módosítanunk, hogy a T fej nem az F^0 , hanem az NN^0 pozícióba mozog.

Az NNP-nek Spec pozícióból Spec pozícióba történő mozgatását a többszörös fókusz tartalmazó mondatok esetén kell feltételeznünk; általában véve annyit állítunk, hogy a fókuszos mondatokban a VP kiterjesztése, azaz az NNP Spec pozícióban helyezkedik el,²⁴ ami egyúttal azt jelenti, hogy a fókuszprojekciót összetett projekcióként kell elképzelnünk. Szemantikailag a fókuszált DP azonosítja azt a halmazt, amelyre a VP-ben megjelölt állítás igaz, azaz a fókuszoperátor a fókuszált DP és a VP között létesít kapcsolatot. A szintaktikai szerkezetben ezt eddig úgy juttattuk kifejezésre, hogy az FP projekció specifikálójában helyeztük el a fókuszált DP-t, és a komplementuma volt az ígét tartalmazó frázis (42a).²⁵ Ehelyett most egy olyan szerkezeti megoldást javasolunk, amelyben a fókuszáláshoz tartozó szerkezeti egységet az FP a komplementumával együtt alkotja, ezutóbbi a továbbiakban $PRED_{FP}$ fogja jelölni; az FP specifikálójában a fókuszált DP, a $PRED_{FP}$ specifikálójában pedig az ígét tartalmazó frázis foglal helyet (42b). A $PRED_{FP}$ komplementuma további FP– $PRED_{FP}$ projekció vagy TOPP, ill. QP lehet.

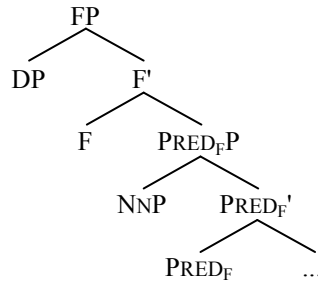
²⁴ A 3. pontban arra a következtetésre jutottunk, hogy a fókuszos mondatban az ige nem mozog fel az FP fejébe. A tükörelméletben (Brody 1997) az ennek megfelelő feltételezés egyenértékű azzal a megállapítással, hogy az NNP nem komplementum, hanem specifikáló pozícióban található: mindkettő azt fejezi ki, hogy az F funkcionális elem (amelynek specifikálója a fókuszált összetevő) nem képez egy morfológiai szót az igével.

²⁵ A (42a) és (42b) összehasonlítása érdekében (42a)-ban is az NNP projekciót szerepeltettük; a szerkezet eredeti formájában természetesen VP-t tartalmaz.

(42) a.

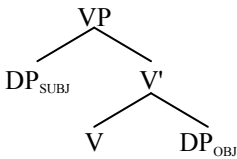

b.

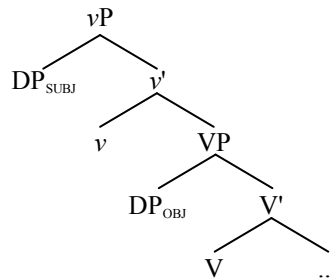

A fókuszprojekció két frázisra való bontásának gondolata Larson (1988) VP-elemzéséhez hasonló utat követ. Itt a tárgy – amely pozicionálisan az ige tartalmazó frázisnak felel meg – a korábbi felfogás szerint komplementumban (43a), az új szerkezetben pedig az alsó frázis Spec pozíciójában helyezkedik el (43b).

(43) a.

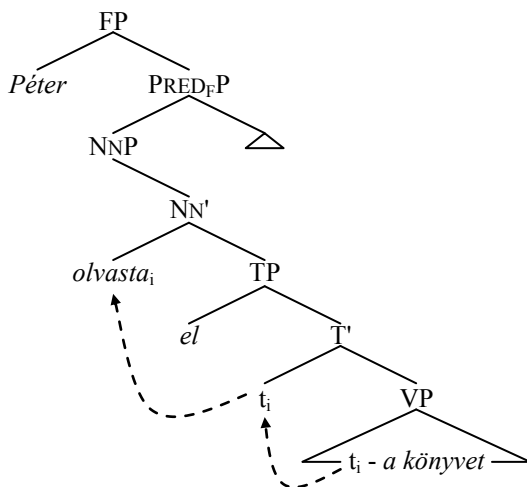
b.

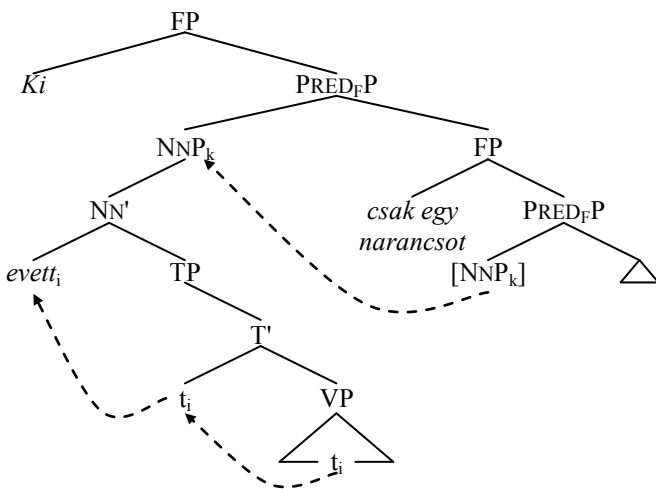
Az egyszeres fókusz tartalmazó mondatokban az NNP projekciót Spec pozícióban is generálhatjuk, az NNP komplementumpozícióból való mozgását csak akkor szükséges feltennünk, ha ezt valamely grammatikai elv megkívánja. A (44) ábra az (1b) mondat szerkezetét mutatja. Többszörös fókusz esetén a felső PRED_F P Spec pozíciója az NNP mozgása révén válik kitöltötté, az (5a) mondat szerkezete (45) alatt látható.

(44)

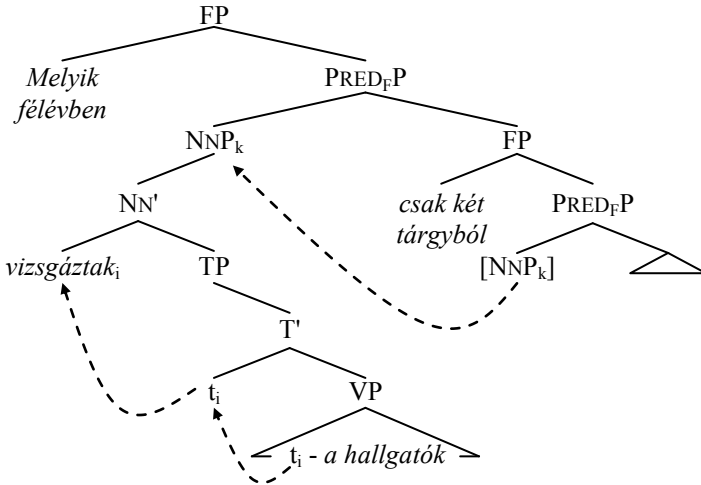
(45)

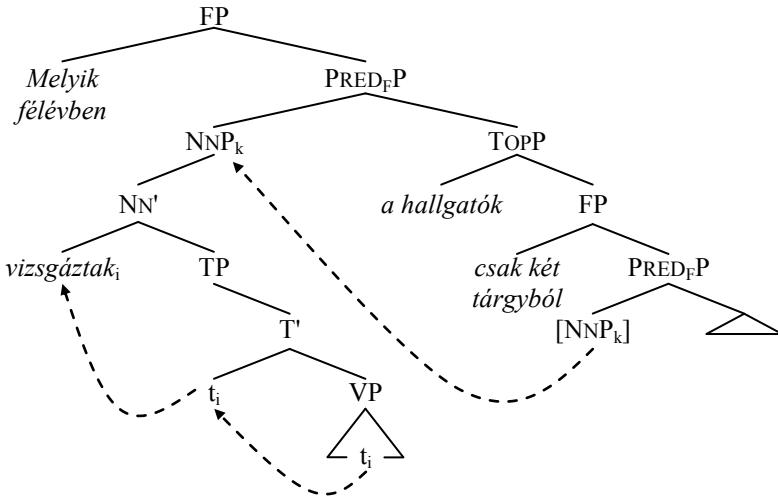
A többszörös fókusz tartalmazó mondatoknál azt is megfigyeltük, hogy a posztverbális kifejezések egymáshoz képest többféle szórendben állhatnak (28a,b), ami É. Kiss (1998a) elemzésében abból adódott, hogy a topikpozícióba való mozgatás opcionális (29a,b). Mindezt most is elmondhatjuk; ezenfelül a mozgatás esetét választva két további lehetőséget kapunk azáltal, hogy a TOPP a szerkezetben az alsó FP–PRED_F_P-nél följebb, ill. lejjebb is megjelenhet. Az eddigiektől eltérően azonban az NNP mozgatását feltételező elemzésben a fókuszátlan posztverbális DP nem a mondatvégi (28b), hanem a posztverbális fókusz megelőző (28a) helyzetben van a VP-n belül (46a), ami egyúttal a (32) mondatban szereplő idiómarszlet szerkezeti elhelyezését is lehetővé teszi. A (28a) mondatához rendelhető másik szerkezetben (46b), illetőleg a (28b) mondat (46c) alatt ábrázolt szerkezetében a posztverbális *a hallgatók*

kifejezést FP alatti topikpozícióba mozgatjuk, mielőtt az NNP maradékmozgatással a végső helyére, a felső $PRED_{FP}$ -be kerülne.²⁶

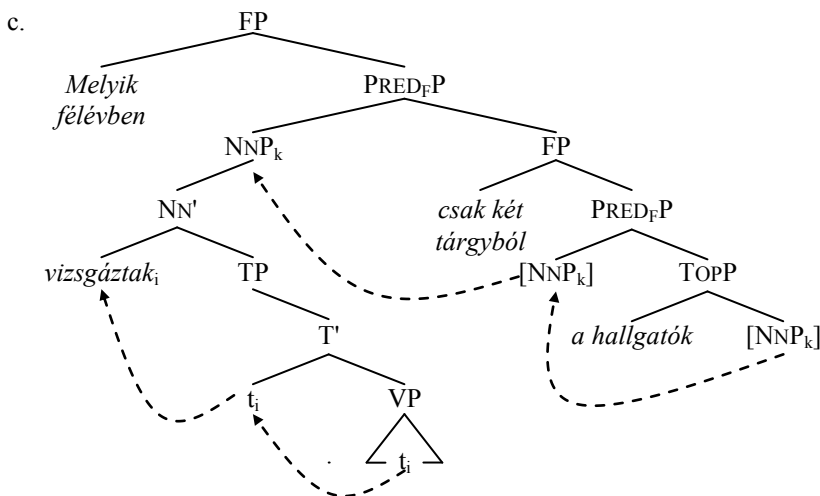
(46) a.

b.

²⁶ A korábbiakban fonológiai okokra tudtuk csak visszavezetni azt, hogy a két szórendi változat közül a (28a) a preferált. Szendrői (1999) olyan felfogást képvisel, amelyben a preverbális fókusz pozícióját is fonológiai tényezők határozzák meg, az általunk javasolt elemzésben azonban a posztverbális fókusz elhelyezkedésére nézve is szintaktikai magyarázatot szeretnénk találni. Elképzelhető, hogy a preferencia azon múlik, hogy a (28a) mondatához két szerkezet is tartozik (46a,b). Egy másik lehetőséget nyerünk Papp (1998) kísérleti megállapításaiból, amely szerint az egyformán grammatikus alakok közül az a preferált, amelyikben kevesebb mozgatás történik, ami itt a (46a) szerkezetre teljesül.

Fontos látnunk, hogy egy egységes elmélet kidolgozása érdekében az előbbieket folyamán olyan segédhipotéziseket is elfogadtunk, amelyekhez e pillanatban nem tudunk közvetlen empirikus érveket vagy ellenérveket csatolni. Azt feltételeztük, hogy az FP projekció alatt a PRED_F_P jelenléte kötelező; ugyanakkor egy olyan elemzési irányt alapul véve, amely lehetővé teszi a PRED_F_P projekció bevezetését, magukból a nyelvi tényekből csak annyit állapíthatunk meg biztosan, hogy többszörös fókusz esetén a legfelső FP alatt mindenképpen PRED_F_P áll (mivel (5b) agrammatikus mondat), egyszeres fókusz esetén pedig a (39) példamondat alapján meg kell engednünk a PRED_F_P lehetőségét. A szerkezeti elemzés egyes részletei az elméleti alapfeltevésektől függően is módosulhatnak (l. a tükörelmélethez kapcsolódó észrevételeket a 19., 24. és 27. lábjegyzetek alatt). Elképzelésünk ma még kérdéses pontjait a további kutatások remélhetőleg egyértelműen el fogják dönteni, addig mindenesetre azt a szempontot tarthatjuk szem előtt, hogy elemzésünk segítségével olyan jelenségeket is meg tudunk magyarázni, amelyekkel kapcsolatosan ezidáig különféle nehézségek jelentkeztek.

Felmerülnek olyan alapvető kérdések, amelyek behatóbb tanulmányozását a jövőben mindenképpen szükségesnek tartjuk, de erre most ennek a dolgozatnak a keretei között nincs lehetőségünk. E pillanatban nem világos, hogy mit mondhatunk az NNP mozgatásának független motivációjáról. Nyitva kell hagynunk azt a kérdést is, hogy mi szabja meg, hogy hol helyezkedhetnek el a szerkezetben olyan projekciók, amelybe a VP, ill. annak kiterjesztései (pl. TP, NNP) mozoghatnak. Jó lenne tudni, hogy az elemzésben mi univerzális, ill. mi nyelvspecifikus. Ezzel kapcsolatban érdekes analógiák figyelhetők meg Kayne (1998) angol nyelvre vonatkozó elemzésével. Ennek elméleti hátterében az a feltételezés áll, hogy minden mozgatás a nyílt szintaxisban történik, az angol fókuszált DP ennél fogva nyílt mozgatással kerül a fókuszpozícióként tekinthető [Spec, ONLYP] pozícióba. A mondat hallható szórendje azért fog kialakulni, hogy a VP a fókuszált DP fölé mozog, a WP-vel jelölt frázisba (47). (Az *only* szerkezeti helyével kapcsolatos kérdésektől most eltekinthetünk.)

(47) a. *John criticized only Bill.*

b. ... [WP [VP criticized t_i]_k [W' only_j [ONLYP Bill_i [ONLY' t_j [VP]_k]]]]

A fókuszprojekció tehát mindkét nyelvben két frázisból tevődik össze, amelyek közül az egyik a fókuszált DP, a másik pedig az ígét tartalmazó frázis számára nyújt helyet: az előbbi a magyarban az FP, az angolban az ONLYP, míg az utóbbi a magyarban a PRED_{FP}, az angolban a WP. Az, hogy a magyar és az angol felszíni szórend eltér egymástól, abból származtatható, hogy a fókuszprojekciót képező két frázis egymáshoz viszonyított helye a két nyelvben más: a fókuszált DP-t tartalmazó frázis a magyarban a felső, míg az angolban az alsó pozíciót foglalja el a szerkezeti hierarchiában. Habár a magyar és az angol nyelv között mind az empirikus tényekben, mind a szerkezethez vezető gondolatmenetben erőteljes különbségek mutatkoznak, a végeredményként adódó két mondat szerkezet azonos alapokon nyugszik. Felvethető a gondolat, hogy a magyarban az NNP [Spec, PRED_{FP}]-be való mozgatása, valamint az angolban a VP [Spec, WP]-be való mozgatása ugyanabból a – jelen pillanatban még ismeretlen – okból következik be. Elképzelhető az is, hogy egy olyan elmélet irányában haladhatunk tovább, amely szerint csak a DP-mozgatások számára szükséges motiváció, míg a VP-mozgatásokra megszorításoknak kell teljesülniük.²⁷ Ezek a megszorítások részben nyelvfüggőek is lehetnek, minthogy az LF-mozgatás lehetőségének, s ezáltal az erős, ill. gyenge jegyek megkülönböztetésének megszűnésével feltehetőleg a VP-mozgatásoknak lesz abban szerepe, hogy a nyelvek közötti különbségekről számot tudjunk adni. A későbbi kutatások egyik célja lehetne azt megmutatni, hogy egy ilyen módon felépülő elméletben is meg tudjuk magyarázni mindazt, amit az LF-mozgatás segítségével lehetséges volt; ezenfelül meg kellene vizsgálni, hogy az újabb elmélet mennyiben jobb, mely területeken képes az előzőnél elfogadhatóbb megoldást adni. E pillanatban úgy tűnik, hogy a Kayne-féle elmélet leendő továbbfejlesztése mellett szól az, hogy a VP-mozgatás feltételezése nemcsak azokban az esetekben szükséges, ahol a standard elmélet LF-mozgatást igényelt: az angol posztverbális adverbiumok esetén a jobbra ágazó szerkezet válik ezáltal elkerülhetővé,²⁸ a magyarban pedig így ragadhatók meg azok a jelenségek, amelyekhez a V-mozgatás feltételezése önmagában nem elegendő.

²⁷ A tükörelmélet (Brody 1997) alapfeltételezései lehetővé teszik, hogy az angolban a VP bázisgenerált pozíciója a felső, azaz a [Spec, WP]-nek megfelelő pozíció legyen, itt tehát nem szükséges a szerkezetbe a VP mozgatásának megfelelő láncot felvennünk, ennél fogva a VP-mozgatás motivációjának kérdése nem merül föl. (A tükörelméletben a k-vezérlés fogalmának alkalmas definíciójával megoldható, hogy a fókuszált kifejezés az elmozgatott pozícióból vezérelje a VP-n belüli másolatát.) Ez a megközelítés a magyarra nézve a leírtaktól eltérő eredményekre vezetne, azonban ebben a dolgozatban részletesen csak a standard minimalista elemzéssel foglalkozunk.

²⁸ Az angolban a mondat végén elhelyezkedő adverbiumok kötelezően fordított hatókört vesznek föl egymáshoz képest:

(x) *John knocked on the door twice intentionally.*

hatók.: a. * *twice* > *intentionally*

b. *intentionally* > *twice*

A Kayne-féle elemzésben a hatóköröknek megfelelő szerkezetből indulunk ki. A felszíni szórendet úgy kapjuk meg, hogy először a VP az alsó AdvP feletti WP specifikálójába mozog

A maradékmozgatást igénybe vevő elemzésekkel kapcsolatban általában fel szoktak vetődni olyan jellegzetes problémák, amelyekkel itt ebben az elemzésben nem kerülünk szembe. Az ilyen típusú megközelítések egyik kritikus pontja a túlgenerálás veszélye, ill. az, hogy ennek elkerülése szükségképpen stipulatív megoldásokhoz vezet. A mi esetünkben a posztverbális kifejezések tetszőleges szőrendje éppen hogy kedvez ennek a felfogásnak: nem áll elő az a problematikus helyzet, hogy egy bizonyos elem mozgatása attól függően kötelező vagy sem, hogy azután mozgatjuk-e (maradékmozgatással) az őt tartalmazó nagyobb frázist (egyes agrammatikus esetek kizárását részletesebben l. e pont folytatásában, ill. a következő pontban). Mivel a fejmozgatás kiküszöbölését nem tűztük ki célul (Szabolcsi–Koopman (1998) elemzésétől eltérően), felcsavarodó struktúrák kialakítására nem lesz szükség. Az előzetes kimozgatásokat és maradékmozgatásokat magában foglaló mechanizmus kellően korlátozott marad; nem kell lépésről lépésre újabb meg újabb nehezen motiválható projekciókat bevezetnünk, amelyek csupán a szórendi kényszerből adódó előzetes kimozgatások célpozíciójául szolgálnak, a TOPP és QP projekciók FP alatti előfordulásának lehetőségét független okokból már korábban is megengedtük (l. a 4.1. pontot).

Amint már említettük, az egyik feltételezésünk az, hogy a magyarban az FP alatt közvetlenül elhelyezkedő frázis kizárólag $PRED_{FP}$ lehet. Sejtésünk szerint ez összefügg azzal, hogy a magyarban a kétszeres fókuszot tartalmazó mondatoknak nem létezik olyan olvasata, amelyben a fókuszoperátor individuumpár felett operál; ez a kérdés további, más nyelvekre kiterjedő vizsgálatot igényelne. A $PRED_{FP}$ FP alatti kötelező jelenléte által lehet kizárni minden olyan agrammatikus mondatot, amelyben a legfőbb fókuszot nem az ige követi. Ezeknek a mondatoknak az előállítását a korábbi elemzésben az ige kötelezően nyílt F^0 -ba való mozgatása miatt nem volt lehetséges. A (48) alatt olyan példák láthatók, ahol két preverbális fókusz kifejezés helyezkedik el egymás mellett,²⁹ a tagadott fókusz lehetőségét is beleértve.

- (48) a. **CSILLA ANNÁVAL találkozott.*
 b. **Nem CSILLA ANNÁVAL találkozott.*
 c. **CSILLA nem ANNÁVAL találkozott.*
 d. **Nem CSILLA nem ANNÁVAL találkozott.*

Összegezve tehát, azt kaptuk, hogy a fókuszos mondatokban két független jelenség együttes előfordulásával kell számolnunk: egyrészt, a fókuszos mondatok a nemsemleges mondatok közé tartoznak abban az értelemben, ahogyan azt kifejtettük, így szerkezetükben az ige az NNP fejébe mozog; másrészt, az FP alatt kötelezően a

(xi a); ezt követően az egész WP-t mozgatjuk a felső ADVP feletti WP Spec pozíciójába (xi b). (A hatóköri lehetőségek előállítását illetően l. a 4.2.3. pontot.)

(xi) a. $[_{ADVP} \textit{intentionally} [_{WP} [_{VP} \textit{John knocked on the door}]_k] [_{ADVP} \textit{twice} [_{VP}]_k]]$
 b. $[_{WP} [_{WP} [_{VP} \textit{John knocked on the door}]_k] [_{ADVP} \textit{twice} [_{VP}]_k]_i] [_{ADVP} \textit{intentionally} [_{WP}]_i]]$

²⁹ Egyes elemzések a preverbális (*sem* nélküli) negatív univerzális kvantorokat fókuszpozícióban helyezik el, annak ellenére, hogy ezekből tetszőleges számú előfordulhat egymás mellett. Ehelyett É. Kiss (1998b), ill. Olsvay (1998, 2000) elemzésének elfogadását szeretnénk javasolni, amely szerint a negatív kvantorok a [Spec, QP] pozíciót foglalják el. Az ige előtt több, egymással szomszédos kérdőszó is szerepelhet, ezek közül azonban csak a legelső áll fókuszpozícióban, a fölötte lévők – amint azt É. Kiss (1992) kifejti – kvantorpozícióban vannak.

PRED_FP projekció áll, amelynek Spec pozícióját az ígét tartalmazó frázis, azaz az NNP foglalja el, adott esetben mozgatus által. Két példán keresztül szeretnénk érzékeltetni, hogy az említett két jelenség valóban független egymástól. Mondattagadásnál a szerkezetben megtalálható az NNP, ahova az ige felmozog, de arra nincs okunk, hogy a fókusz esetéhez hasonló frázismozgatus lehetőségét is feltételezzük. Másfelől, az *is*-es kifejezést tartalmazó mondatok esetén mind a szórend, mind a jelentés semleges mondatra utal, az NNP tehát nincs jelen a szerkezetben. Ugyanakkor az a tény, hogy egy mondatban két szomszédos preverbális *is*-es kifejezés nem fordulhat elő, azt mutatja, hogy esetleg itt is jelen van egy olyan – a PRED_FP-hez hasonló szerepű – frázis, amely az ígét tartalmazó frázist (ez esetben a TP-t) képes befogadni.³⁰ A fókuszos mondatokra most javasolt szerkezet kétségkívül bonyolultabb a 2.1. pontban ismertetettnél, de láttuk, hogy mindez szükséges ahhoz, hogy bizonyos jelenségek magyarázata lehetővé váljon, ezenfelül az univerzális grammatika felől nézve is előnyösnek látszik (ezzel összefüggésben l. még a 4.2.3. pontot).

A továbbiakban figyelmünk a javasolt elemzés keretein belül két jelenségre fog irányulni. A 4.2.2. pontban a mondattagadás és az összetevőtagadás alapkérdéseit tekintjük át; a 4.2.3. pont pedig arról fog szólni, hogy hogyan tudjuk szerkezetileg előállítani a posztverbális operátorok különböző hatóköri viszonyain alapuló mondatjelentéseket.

4.2.2. A tagadás két fő típusa

A 2.3. pontban amellet döntöttünk, hogy a *nem* tagadó elemet nem fej, hanem Spec pozícióban generáljuk. Ugyanott megmutattuk, hogy ezen felfogás számára problémát jelent azoknak a mondatoknak a szórendje, amelyekben egy posztverbális operátorkifejezés a preverbális fókusz és a tagadás között veszi föl a hatókörét (11b), (12b), (15), (16). A fókuszos mondatokra az előző pontban olyan szerkezetet javasoltunk, amelyben az ige F⁰-ba való mozgatusát az FP alatti PRED_FP-be irányuló frázismozgatus váltja föl. Ennek ismeretében a kérdést egyszerűen megoldhatjuk: elég annyit feltennünk, hogy az a frázis, amelyiket felmozgatusjuk PRED_FP-be, a tagadó kifejezést is tartalmazza. (A hatóköri viszonyok levezetéséről a következő pontban lesz szó.)

Vizsgáljuk meg azt a kérdést, hogy milyen következményei vannak a bemutatott elemzésnek a tagadás két típusának szerkezetére nézve. A korábbi elemzés (Olsvay 1996, 2000) megkülönböztette egymástól a mondattagadásnál fellépő, FP alatti NEG_P, ill. az összetevőtagadásnál fellépő, FP feletti NEG_FP projekciókat.³¹ A kétféle negatív fej igei jegyének erősségére vonatkozó kikötések által értük el azt, hogy az ige nyílt mozgatusa a NEG_P fejébe kötelező (22a), míg a NEG_FP fejébe nincs megengedve (14),

³⁰ Az *is*-es kifejezéseket most nem vizsgáljuk részletesen, az itt fölvetett elképzelés természetesen nyitva hagy bizonyos kérdéseket (pl. maradhatnak-e az *is*-es kifejezések a VP-n belül). Megjegyezzük, hogy az *is*-es kifejezések, ill. a a fókusz esete nemcsak az ige és a VM szórendjében különbözik egymástól, hanem abban is, hogy a preverbális fókuszált összetevőt csak az ige (vagy a tagadott ige) követheti, ezzel szemben a preverbális *is*-es kifejezés közvetlenül megelőzheti az univerzális kvantort, továbbá a fókuszt.

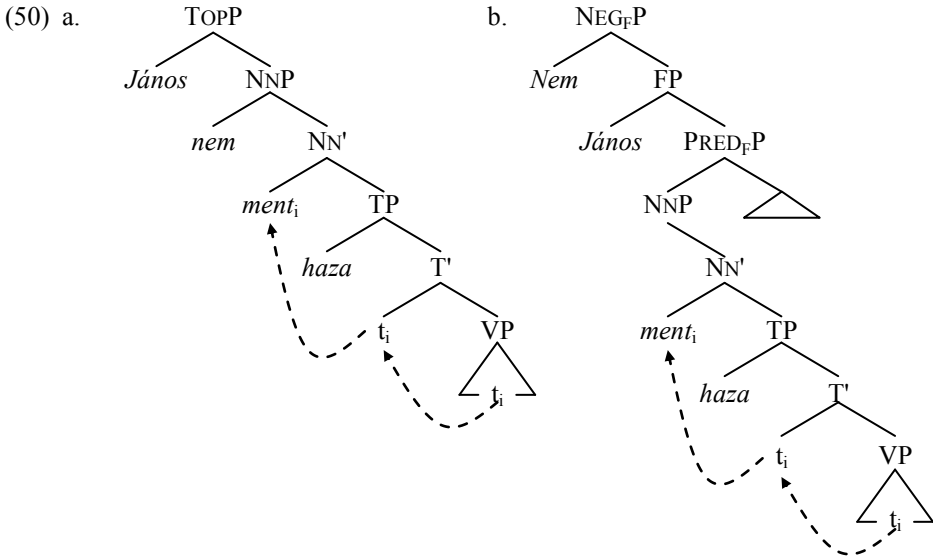
³¹ Azt, hogy az összetevőtagadásnál be kell vezetnünk egy negatív frázist – tehát a tagadósó és a fókuszált DP nem képez egy konstituentet –, az említett elemzésen kívül É. Kiss (1998b), Szabolcsi–Koopman (1998), Szendrői (1998), ill. Surányi (1999) is feltételezi.

(26). Mivel jelen elemzésünkben az ige a nyílt szintaxisban az NNP fejébe mozog, fölvetődik a gondolat, hogy a NEGP és $\text{NEG}_{\text{F}}\text{P}$ megkülönböztetése szükségtelenné válik. Két érvet mutatunk arra, hogy mégsem fogadjuk el azt az elemzést, amelyben a tagadás mindkét típusánál a szerkezetben ugyanaz a negatív frázis fordul elő, amely tehát az FP-nél feljebb, ill. lejjebb is elhelyezkedhet, és az ige nyílt mozgatása ezen frázis fejébe nem következik be. Egyrészt, így a fókuszos mondattagadás érdekében meg kellene engednünk, hogy az NNP mellett a NEGP is rendelkezzen azzal a tulajdonsággal, hogy felmozoghat a $[\text{Spec}, \text{PRED}_{\text{F}}\text{P}]$ pozícióba; ekkor viszont elő lehetne állítani azokat az agrammatikus mondatokat, amelyekben a felső fókusz kifejezést egy tagadott fókusz követi (48c,d). Másrészt, már a tagadás előző elemzésében is szerepet játszott, hogy ha a tagadott fókusz posztverbális helyzetű, az meglehetősen rossz mondatot eredményez:³²

(49) *⁑Ki hívta meg nem Pétert?*

A mondattagadást illetően a megismert elemzésben másfajta lehetőséget találunk. A 3. pontban azt kaptuk, hogy a nemsemleges (V–VM szórendű) mondatok tágabb értelemben vett tagadó mondatoknak tekinthetők. Ebből kiindulva természetesnek látszik azt gondolni, hogy a tagadó elem egyeztetni tudja a $[\text{+NEG}]$ jegyét a $[\text{NONNEUT}]$ jegy megfelelő aljegyével, következésképp nincs akadálya annak, hogy a mondattagadás nem vezet be külön projekciót, hanem a tagadószó ez esetben az NNP specifikáló pozíciójában foglalja el a helyét. Azt fogjuk feltételezni tehát, hogy nem a $\text{NEG}_{\text{F}}\text{P}$, hanem az NNP képes hordozni mindazokat a funkciókat, amelyek az előző elképzelésben a NEGP projekció bevezetését tették szükségessé. (50a) a mondattagadás (22a) szerkezetét ábrázolja, az összetevőtagadás (22b) szerkezete pedig (50b) alatt látható.

³² Egyes mondatoknál a posztverbális tagadott fókusz megítélésében az informánsok nem teljesen egységesek, de a grammatikalitásbeli különbség a preverbális és a posztverbális eset között mindenképpen határozottan észlelhető.

Azt a tényt, hogy a mondattagadáshoz tartozó projekció a szerkezetben nem lehet magasabban, mint az FP (amit a (14), (26a) mondatok agrammatikalitásából, valamint a (12b) hatóköri olvasat hiányából tudunk, vö. 2.3.), nem az FP és a NEG_FP, hanem az FP és az NNP egymáshoz való elhelyezkedéséből vezetjük le, azt pedig már ettől függetlenül is fel kellett tételeznünk, hogy az NNP a szerkezeti hierarchiában az FP alatt van. A korábbi elemzésben az ige a tagadó mondatokban [+NEG] jegyet kapott, így az összetevőtagadás helyes szórendjét (22b), (26a) csak azáltal biztosíthattuk, hogy feltettük, hogy a NEG_FP funkcionális fej igei jegye gyenge. Így azonban elvileg éppúgy lehetséges volna az az eset, amelyben az összetevőtagadásnál van, és a mondattagadásnál nincs nyílt igemozgatás; jelen elemzésünkben viszont az ige [NONNEUT] jegyének felvétele teljesen egyértelművé teszi az ige szerkezeti helyét anélkül, hogy bármilyen további stipulációra kellene hivatkozni. Mivel a tagadószt nem fejpozícióban generáljuk, függetlenül attól, hogy a mondattagadás és az összetevőtagadás által bevezetett projekciók most is különböznek egymástól, nem kényszerülünk arra, hogy a lexikonban két – fonológiailag és szemantikailag nem különböző – *nem* elem szerepeljen. A javasolt megoldást alapul véve módosítani szükséges a negatív kvantorokkal összefüggő megállapításokat is (Olsvay 1998, 2000), ezzel azonban most ebben a dolgozatban nem tudunk foglalkozni.^{33,34}

³³ A jelen elemzés számára e pillanatban problémát képez az, hogy újabb projekciók bevezetése nélkül milyen szerkezet feleltethető meg a tagadás további típusainak (ígetagadás: (22c), tagmondatokat szembeállító tagadás: (x b)). Elképzelhető, hogy módosítanunk kell azt a feltételezést, hogy a [Spec, FP]-ben DP, a [Spec, PRED_FP]-ben pedig NNP kategóriájú összetevő foglalhat csak helyet. Az ígetagadásnál valószínűleg TP-mozgatás lép fel. A tagmondatokat szembeállító tagadás mind fonológiailag, mind szemantikailag különbözik a közönséges összetevőtagadástól (xii a) (Kenesei 1989, 1998). Ebből következően e két mondattípusnak más szintaktikai szerkezetet kellene tulajdonítanunk; egyelőre azonban kérdés, hogy ebben a szerkezeti

4.2.3. A posztverbális operátorok lehetséges hatóköri viszonyai

A magyarban az operátorok hatókörére vonatkozó nyelvi adatokat röviden a következőképp összegezhetjük:

- A preverbális operátorkifejezések egymáshoz viszonyított hatóköre csak egyenes lehet.³⁵
- A preverbális operátorok a posztverbálisaknál nagyobb hatókörűek.³⁶
- A posztverbális operátorok egymáshoz képest mind egyenes, mind fordított hatókört képesek fölvenni.³⁷

É. Kiss (1992) abból indul ki, hogy a magyarban az operátorok már a felszíni szerkezet szintjén vezérlik hatókörüket. Az itt javasolt mondat szerkezetet hierarchikus VP feletti rész (operátorzóna), ill. lapos (nem bináris) VP alkotja, ami a hatóköri jelenségek magyarázatának alapjául is szolgál. Az eddigiekkel ellentétben a rekurzív FP bevezetése (É. Kiss 1998a) azt a predikciót adja, hogy a posztverbális operátorok hatóköri viselkedése aszimmetriát mutat: eszerint két posztverbális kvantorkifejezés esetén azt kapjuk, hogy közöttük mindkét hatóköri reláció lehetséges, amit az (51) alatti adat meg is erősít; ellenben a posztverbális fókusz és a posztverbális kvantor esetére ez az elemzés azt jósolja, hogy csak az egyenes hatókörű olvasat fogadható el, ami viszont helytelennek bizonyul (52).³⁸

elemzésben mit és hova mozgatunk a (xii b) mondatban, továbbá milyen pozícióban van a *Péter* kifejezés.

(xii) a. *Nem Péter kapcsolta ki a fűtést.*

b. *Nem Péter kapcsolta ki a fűtést, hanem János nyitotta ki az ablakot.*

³⁴ Az adverbiumot tartalmazó mondatok esetén fölmerül néhány probléma, amelyek közül most csak egyet említünk. Az eddigiek alapján a (4b) mondathoz olyan szerkezetet tudunk rendelni, amelyben az ADVP magasabban van az NNP projekciónál, így az NNP PRED_{FP}-be történő mozgatása után a kívánt szórend fog előállni. Szemantikai szempontból az lenne megfelelő, ha az NNP helyezkedne el magasabban a szerkezetben; ráadásul az első feltételezés a (fókuszatlan) tagadás esetére is helytelen predikciót ad: a (xiii) alatti mondatok közül így az agrammatikus (xiii b) kapható meg.

(xiii) a. *András nem indult el gyorsan.*

b. **András gyorsan nem indult el.*

Megjegyezzük, hogy ezzel együtt is az adverbiumos mondatokat illetően ez az elemzés a nyelvi adatok bővebb körét tudja lefedni a korábbiaknál, amint azt a 2.1., ill. a 4.1. pontban láttuk.

³⁵ A dolgozatban a kontrasztív topik esetétől eltekintünk.

³⁶ Az erős hangsúlyt viselő posztverbális operátorok külön esetet képeznek: ezek hatóköre a preverbális operátorokénál nagyobb lesz (vö. 9. lábjegyzet), ezzel azonban ebben a dolgozatban nem foglalkozunk. A jelenségre vonatkozóan Brody–Szabolcsi (1999) alapvető irányát tekintve hasonló az általunk javasolt elemzéshez, az eltérő részletek behatóbb vizsgálatát a későbbi kutatások egyik feladatának tekintjük.

³⁷ Itt meg kell említenünk egy kivételt: Szabolcsi (1995) kimutatja, hogy bizonyos monoton csökkenő kvantorkifejezések (pl. a *kevés* elemet tartalmazó kifejezések) nem tudnak nagyobb hatókört fölvenni az őket megelőző posztverbális operátoroknál. A jelenséggel kapcsolatban több kérdés is tisztázásra vár, a fenti kvantorkifejezések különböző szintaktikai tulajdonságai alapján annyi mindenestre valószínű – mint Szabolcsi (1995) is mondja –, hogy ezek nem fókuszpozícióban helyezkednek el (vö. 15. lábjegyzet).

³⁸ Ha a posztverbális fókusz megelőzi a posztverbális kvantort, a mondat (52)-höz hasonlóan mindkét hatókörrel értelmezhető:

- (51) *Csak János hívott meg mindenkit többször is.*
hatók.: a. fókusz op. > *mindenki* > *többször is*
 b. fókusz op. > *többször is* > *mindenki*
- (52) *Ki mutatott meg legalább tíz képet csak Jánosnak?*
hatók.: a. *ki* > *legalább tíz k.* > fókusz op.
 b. *ki* > fókusz op. > *legalább tíz k.*

A célunk tehát egy olyan mondat szerkezet felállítása, amelyben fenntartjuk az FP rekurzivitását, de el tudjuk érni, hogy az (52) típusú mondatok fordított hatókörű jelentése is levezethető legyen.³⁹ Az előbbieken bemutatott szerkezeti elemzésre mindez pontosan teljesülni fog: a fordított hatókör lehetősége általában úgy kapható meg, ha a kis hatókörű operátor a VP-n belül marad, és így a magasabb pozícióba, azaz a nagyobb frázis részeként a legfölső PRED_FP-be kerülve nem k-vezérli a lineáris szórend szerint később következő operátorkifejezést. Az (52) mondatot tekintve, az egyenes hatókörhöz (52a) tartozó szerkezet a megszokott módon áll elő (53a): a posztverbális kvantor a felső FP alatti QP-be mozogva vezérli az alsó fókuszot. A fordított hatókör esetét (52b) azáltal nyerjük, hogy a kvantor ekkor a VP-n belül helyezkedik el, így a felső PRED_FP-beli másolata és a posztverbális fókusz nem vezérlik egymást, utóbbi viszont vezérli a kvantor alsó PRED_FP-ben található másolatát (53b).⁴⁰ A két szerkezet összhangban áll a hatóköri viszonyok és a hangsúlyozás között kimutatható összefüggésekkel is.⁴¹

- (xiv) *Ki mutatott meg csak Jánosnak legalább tíz képet?*

hatók.: a. *ki* > fókusz op. > *legalább tíz k.*
 b. *ki* > *legalább tíz k.* > fókusz op.

A fordított hatókörhöz tartozó szerkezet előállítása itt nehézségekbe ütközik. Ha elfogadjuk É. Kiss (1998a) felfogását, amely a (xiv b) esetet a hangsúlyos nagy hatókörű posztverbális operátorok jelenségéhez sorolja, akkor a kérdés az utóbbi magyarázatának a kérdésére vezethető vissza (ezzel kapcsolatban l. még a 42 lábjegyzetet).

³⁹ Mint említettük, elképzelhető, hogy az itt javasolt elemzés Kayne (1998) elméletébe illeszthető, amely kiküszöböli az LF-mozgítás fogalmát. Ettől függetlenül, a magyarra nézve mindenképpen – É. Kiss (1992, 1998b) álláspontját átvéve – azt feltételezzük, hogy valamennyi mozgatás a nyílt szintaxisban megy végbe. Mindemellett megjegyezzük, hogy kidolgozható olyan elemzés, amely megengedi az LF-mozgatások alkalmazását is a magyarban (pl. Surányi (1999) jelölésméleti keretben való elemzése).

⁴⁰ A javasolt mondat szerkezet helyességét elvileg az operátorkifejezést tartalmazó elliptikus mondatok lehetséges hatóköri viszonyain keresztül is lehetne ellenőrizni, ezt azonban megnehezíti a nyelvi adatok nagyfokú bizonytalansága.

⁴¹ Azok az anyanyelvi beszélők, akik számára a hangsúlyozás és a hatóköri lehetőségek közötti kapcsolat jól érzékelhető, az (52) mondatot a következőképpen ítélik meg erre vonatkozólag: ha a posztverbális kvantor hangsúlyos, akkor nagyobb (xv), ha hangsúlytalan, akkor kisebb hatókörű a posztverbális fókusznál (xvi).

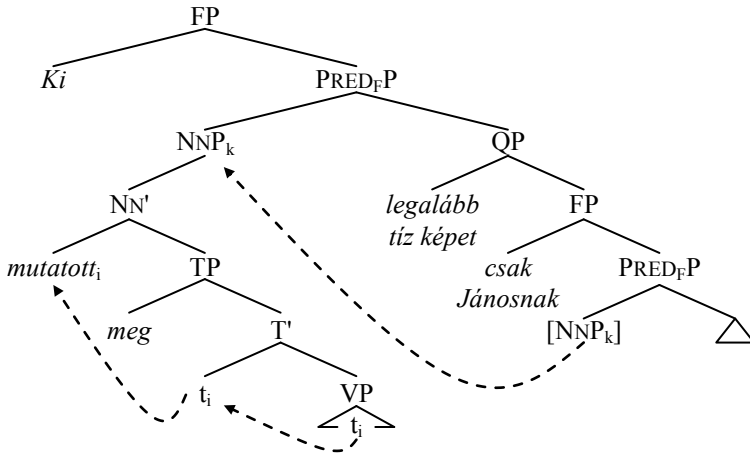
- (xv) *"Ki mutatott meg 'legalább tíz képet' csak Jánosnak? (= (52a))*

hatók.: a. *ki* > *legalább tíz k.* > fókusz op.
 b. * *ki* > fókusz op. > *legalább tíz k.*

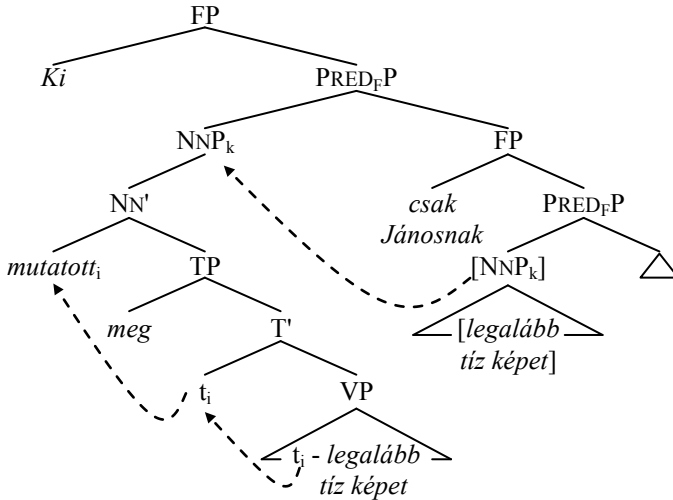
- (xvi) *"Ki mutatott meg legalább tíz képet 'csak Jánosnak'? (= (52b))*

hatók.: a. * *ki* > *legalább tíz k.* > fókusz op.
 b. *ki* > fókusz op. > *legalább tíz k.*

(53) a.

b.

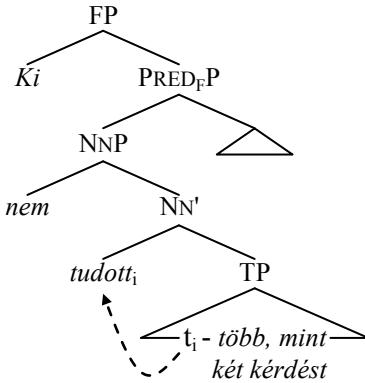

Az (51) mondat lényegére nézve hasonló lesz, itt a szerkezetre összesen három lehetőség adódik, mivel két kvantorkifejezés van, amelyek QP-be opcionálisan mozognak. A (11) mondatban a tagadó operátor mindenképpen a PRED_FP-be kerülő nagyobb frázison belül található. Az egyenes hatókörü olvasat (11a) abból a szerkezetből származik,

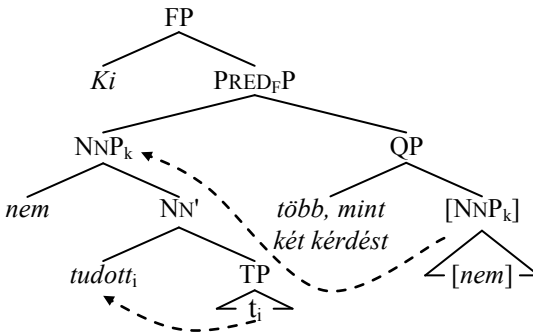
Az általunk választott elméleti keretben mind a hangsúlyozási, mind a hatóköri viszonyokat a szintaktikai szerkezetből kell megkapnunk. Mivel a preverbális fókusz követő mondatrész teljes egészében is lehet hangsúlytalan, de legalábbis az ige mindenképpen az; azt fogjuk feltételezni, hogy a PRED_FP-ben lévő összetevő elveszti hangsúlyát, ami helyesen jósolja meg az (53a) szerkezet számára a (xv), (53b) számára pedig a (xvi) alatti hangsúlymintát, ill. hatóköri értelmezést. Mindemellett a hangsúlyozás és a hatóköri relációk összefüggéseinek vizsgálata más megközelítést is lehetővé tesz, erre példa Hunyadi (1999) e kérdéskört részletesen tárgyaló elemzése.

amelyben a kvantorkifejezés a VP-n belül maradt (54a); ha viszont a kvantor QP-be mozog (54b), az imént elmondottak alapján a hatókör fordított lesz (11b).

(54) a.

b.

Minthogy a fókusz kifejezések kötelezően mozognak FP-be, a (12) mondat esetén csak egy szerkezet lehetséges, ami az (54b) fókuszos megfelelője, vagy másként szólva, a (45) tagadó változata lesz. Mindez a (12a,b) alattiakat eredményezi: a tagadás hatóköre szükségképpen mindkét fókuszoperátorénál kisebb (habár a (11), (12) mondatok kapcsán a 2.3. pontban olyan következtetéseket vontunk le, amelyek az általunk javasolt szerkezeti elemzésben már nem érvényesek, a gondolatmenetnek a posztverbális kvantor (11), ill. fókusz (12) szembeállítására vonatkozó részét továbbra is fenn tudjuk tartani). Elemzésünkben a fordított hatókör létezésére tehát az NNP PRED_F_P-be történő mozgatása nyújt lehetőséget, ami helyesen jósolja meg a fókuszatlan mondatokban a fordított hatókör hiányát (13); valamint az is egyszerűen következik belőle, hogy a preverbális operátorkifejezéseknek egymáshoz viszonyítva csak egyenes hatóköre lehet. Az a tény, hogy a preverbális operátorok hatóköre nagyobb a posztverbálisokénál, abból adódik, hogy NNP-nél nagyobb frázisok mozgatását PRED_F_P-be nem feltételezzük.⁴²

⁴² Elképzelhető, hogy lehetségesek a magyarban további olyan szerkezeti pozíciók, amelyek a (kiterjesztett) VP mozgatásának célpontjául szolgálnak; erre a feltételezésre épül Brody–Szabolcsi (1999) elemzése a hangsúlyos, nagy hatókörű posztverbális operátorokra vonatkozóan. Talán nem teljesen megalapozatlan azt gondolni, hogy ebben az irányban lehetne továbblépni az adverbiumot tartalmazó mondatokkal, ill. a negatív kvantorokkal összefüggő, mindeddig

Kayne (1998) a hatókörökkel összefüggő jelenségekre az angolban hasonló alapokra épülő megoldást javasol. Az angol példamondatok közül most csak egyet említünk (vö. (47)): ha a negatív elem (*no one*) kis hatókörű (55a), a beágyazott VP mozog a WP-be (56a); ha pedig a negatív kifejezésnek főmondati hatóköre van (55b), akkor a nagyobb VP-t mozgatjuk föl, amely a *force* igét is magában foglalja (56b).

(55) *I will force you to marry no one.*

hatók.: a. *force* > *no one*

b. *no one* > *force*

(56) a. ... [_{VP} *force you to* [_{WP} [_{VP} *marry t_i*]_k [_{NEGP} *no one_i* [_{VP}]_k]]]

b. ... [_{WP} [_{VP} *force you to* [_{VP} *marry t_i*]]_k [_{NEGP} *no one_i* [_{VP}]_k]]

Az eddigiekben a fordított hatókör előfordulására döntően más magyarázatok születtek a magyar, ill. az angol esetén: az angolban – a magyartól eltérően – nem volt feltételezve, hogy minden mozgatást a nyílt szintaxisban végzünk el; ugyanakkor a fordított hatókörnek a magyarban fennálló – posztverbális mondatszakaszon belüli – lehetőségére adott megoldás az angolra nem alkalmazható. Eredményeink azt mutatják, hogy lehetséges az operátorhatókörök egységes kezelése a magyarban, ill. az angolban, annak ellenére, hogy a felszínen a két nyelv e téren is számos szempontból jól érzékelhetően különbözik. Az univerzális grammatikán belül az operátorhatókörök elméletének ebben az irányban történő kidolgozása a további kutatások egyik feladata lehet.

5. Összefoglalás

Dolgozatomban a magyar nemsemleges mondatok osztályát szintaktikailag az igeinek adott [NONNEUT] jegy és a kötelezően jelenlévő NNP projekció, szemantikailag a tagadást kifejező információtartalom segítségével jellemeztem. Feltételezésem szerint az ige a [NONNEUT] jegyének egyeztetése végett NNP-be mozog, és ez a mozgás eredményezi azt, hogy a nemsemleges mondatokban az ige megelőzi az igemódosítót. Ehhez részletesen foglalkoztam azokkal a szempontokkal, amelyek alapján arra az álláspontra jutottam, hogy nem javaslom az elfogadását annak az alternatív megoldásnak, amelyben a VM mozogna a semleges mondatokban, továbbá annak, amelyben az ige a nemsemleges mondatok típusától függő jegyeket kapna, és így följebb is mozoghatna.

A fókuszos mondatok nyelvi adatokban is megmutatkozó többlétsajátságát a szintaktikai szerkezet síkján abban ragadtam meg, hogy itt az NNP projekció specifikáló pozícióban helyezkedik el, ami az összetett fókuszprojekció bevezetését teszi szükségessé: az FP-ben a fókuszált DP, az alatta lévő PRED_{FP}-ben pedig a kiterjesztett VP, azaz az NnP foglal helyet, amely bizonyos esetekben mozgatással jut ebbe a pozícióba. Ez a megközelítés számot tud adni arról a jelenségről, hogy a preverbális és a posztverbális fókuszok között elhelyezkedő elemek egy összetevőt képezhetnek az

feltáratlan jelenségek területén is. Mindezzel kapcsolatban jelenleg igen sok olyan nyitott kérdéssel, megoldatlan problémával állunk szemben, amelyeket a későbbi kutatásoknak kellene tisztázni.

igével (amire a V+VM esetében egyszerű úton, a V+DP esetében a koordináció, ill. az ellipsis nyelvi tényein keresztül következtethetünk). A maradékmozgatók lehetséges mechanizmusai révén érhető el a posztverbális kifejezések tetszőleges szórendje a többszörös fókuszos mondatoknál. A dolgozatban kifejtett szerkezeti elképzelés által válik lehetővé a tagadószó Spec pozícióban való generálása, ami mellett több érvelés is említettünk. A mondattagadással kimutattam, hogy szerkezeti megvalósítása az NNP igénybevételevel oldható meg. Az operátorhatókörök előállításában szintén az NNP projekció $PRED_F$ -be történő mozgatása játszott szerepet. A magyar és az angol nyelv között megfigyelhető hasonlóságok a fókusz szerkezetének felépítésében, ill. a hatóköri viszonyok terén az univerzális grammatika számára is lényeges eredmények felé vezethetnek majd.

Terveim szerint a bemutatott elemzést a negatív kvantorok, valamint a tagadott pozitív univerzális kvantorok körére is szeretném alkalmazni. Elképzelhető, hogy a javasolt megoldás az igei komplexumok, a mondatátzöngvödés és a kiegészítendő kérdések területén is hasznosnak bizonyul majd. Mindemellett a további kutatások tárgyát képezi egy olyan elmélet alapjainak a lefektetése, amely a VP-mozgatók általános feltételeit, ill. nyelvspecifikus lehetőségeit pontosan meghatározza.

Irodalom

- Alberti, Gábor 1999: *Climbing for Aspect – with no Rucksack*, előadás, Workshop on Verb Clusters, Öttevény.
- Alberti Gábor – Medve Anna megjelenés alatt: *Magyar transzformációs generatív nyelvészeti gyakorlókönyv*, Pécs, JPTE.
- Bánréti Zoltán 1992: A mellérendelés, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Brody, Michael 1990: Remarks on the Order of Elements in the Hungarian Focus Field, in István Kenesei szerk.: *Approaches to Hungarian 3*, Szeged, JATEPress.
- Brody, Michael 1995: Focus and Checking Theory, in István Kenesei szerk.: *Approaches to Hungarian 5: Levels and Structures*, Szeged, JATEPress, 29–43.
- Brody, Michael 1997: *Mirror Theory*, kézirat, UCL.
- Brody, Michael – Anna Szabolcsi 1999: *Overt scope: a case study in Hungarian*, kézirat, NYU.
- Chomsky, Noam 1995: *The Minimalist Program*, Cambridge, MA, The MIT Press.
- Dalmi, Gréte 1998: PF-movement by Last Resort in Hungarian, in: *DOCSYMP 3, Working Papers in the Theory of Grammar 6/3*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Hunyadi, László 1999: The outlines of a metrical syntax of Hungarian, *Acta Linguistica Hungarica* 46, 69–93.
- Kayne, Richard 1998: Overt vs. covert movement, *Syntax* 1, 2, 128–91.
- É. Kiss Katalin 1992: Az egyszerű mondat szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

- É. Kiss, Katalin 1998a: Multiple Topic, One Focus? *Acta Linguistica Hungarica* **45**, 3–29.
- É. Kiss Katalin 1998b: Mondattan, in É. Kiss K. – Kiefer F. – Siptár P. szerk.: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris.
- É. Kiss, Katalin 1999 Strategies of Complex Predicate Formation and the Hungarian Verbal Complex, in István Kenesei szerk.: *Crossing Boundaries*, Amsterdam, John Benjamins, 91–114.
- Kenesei István 1989: Logikus-e a magyar szórend? *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII*, 105–52.
- Kenesei, István 1998: Adjuncts and Arguments in VP-Focus, *Acta Linguistica Hungarica* **45**, 61–88.
- Larson, Richard K. 1988: On the double object construction, *Linguistic Inquiry* **19**, 335–91.
- Olsvay Csaba 1996: *Negatív kvantorok a magyarban*, előadás, DOCSYMP 1, Budapest.
- Olsvay, Csaba 1998: *On the syntax of negation and quantification in Hungarian*, előadás, ICSH 4, Pécs.
- Olsvay, Csaba 1999: *The Hungarian verbal complex: an alternative approach*, előadás, Workshop on Verb Clusters, Öttevény.
- Olsvay, Csaba 2000: *A syntactic analysis of negative universal quantifiers in Hungarian*, kézirat, szakdolgozat, ELTE, Budapest.
- Papp, Szilvia 1998: *Evidence of optionality in native Hungarian and English–Hungarian interlanguage*, előadás, ICSH 4, Pécs.
- Puskas, Genoveva 1994: Sentential negation in Hungarian, *Rivista di Linguistica* **6**, **1**, 57–90.
- Puskas, Genoveva 1996: *Word Order in Hungarian. The Syntax of A' Positions*, kézirat, PhD disszertáció, Université de Geneve.
- Surányi Balázs 1999: *Jelöléselmélet és többszörös operátormozgatás a magyarban*, előadás, Nyelvészeti Doktoranduszok 3. Országos Konferenciája, Szeged.
- Szabolcsi, Anna 1995: Strategies for Scope Taking, *Working Papers in the Theory of Grammar* **2/1**, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Szabolcsi, Anna – Hilda Koopman 1998: *Verbal Complexes*, kézirat, UCLA.
- Szendrői, Krisztina 1998: *Mood in Hungarian*, kézirat, szakdolgozat, ELTE, Budapest.
- Szendrői, Krisztina 1999: A stress driven approach to the syntax of focus, *UCL Working Papers* Vol. **11**.
- Tóth, Ildikó 1995: *Negative Polarity Item Licensing in Hungarian*, kézirat, szakdolgozat, JATE, Szeged.

Az alanyi és a tárgyas ragozásról*

Bartos Huba

MTA Nyelvtudományi Intézet

MTA–ELTE Elméleti Nyelvészet Szakcsoport

bartos@nytud.hu

1. Bevezetés

A magyar igék ragozásában két külön paradigmát találunk, melyek közül alapvetően az ige tárgyának léte/nemléte ill. léte esetén annak valamely tulajdonsága alapján választunk. E két paradigmát hagyományosan mint **alanyi** ill. **tárgyas ragozást** említik, bár jó ideje forgalomban van a **határozott–határozatlan** megkülönböztetés is. Az előbbi nyilvánvalóan arra a megkülönböztetésre teszi a hangsúlyt, hogy a fő választóvonal a tárgyas és a tárgyatlan igék közt van, ugyanakkor (talán tévesen) azt is sugallja, hogy *a.*) csak ez a releváns megkülönböztetés, vagy hogy *b.*) alanyi ragozás esetén a ragok az alany jegyeire utalnak, tárgyas ragozás esetén pedig a tárgyára (is). A határozott–határozatlan megnevezés éppen ellenkezőleg arra utal, hogy a lényeges distinkció a tárgy határozott vagy határozatlan volta; ebben a kontextusban a tárgyatlan igék viselkedése másodlagosan származtatható.

Cikkemben arra keresem a választ, hogyan lehet a legpontosabban, legátfogóbban jellemezni a két paradigma közti választást meghatározó tényező(ke)t, vagyis hogy a szintaxis felől közelítve hogyan lehet magyarázni a megkülönböztetést. A vizsgálódás elméleti kerete a generatív mondattan Chomsky nevével fémjelzett ága, azon belül is annak pillanatnyilag legkorszerűbb elmélete: a Minimalista Program (Chomsky 1995). Az alapkérdésre adandó válaszom egy lényegi részét megelőlegező módon a cikkben végig az **alanyi–tárgyas ragozás** megnevezést fogom előnyben részesíteni.

2. A kiinduló adatok

2.1. A hagyományos elemzések

Tekintsünk legelőször egy példát a két morfológiai paradigmára. Az alábbi táblázat a *vár* ige kijelentő módú, jelen idejű ragozásait mutatja – más módban/időben, illetve magas hangrendű (előlképzett magánhanzójuk szerint harmonizáló) tövek esetén a konkrét toldalékalakok kissé módosulnak, de a lényegi jegyek és kontrasztok mindeütt ugyanezek.

---

* A szerző köszönettel tartozik É. Kiss Katalinnak és Szabolcsi Annának a cikk korábbi változatainak véleményezéséért és javító célú megjegyzéseiért; Bródy Mihálynak, Bende-Farkas Ágnesnek, Kálmán Lászlónak, Dalmi Grétének és Tóth Gabriellának javaslataikért, valamint Kenesei Istvánnak, Komlósy Andrásnak, Tony Krochnak, Edit Doronnak, Steven Franksnek és Trón Viktornak fontos kommentárjaikért. Ha a dolgozat mindezek ellenére sem javult, az kizárólag a szerző hibája.

1. táblázat

	alanyi		tárgyas	
<i>vár</i>	EGYES	TÖBBES	EGYES	TÖBBES
1. szem.	<i>vár-ok</i>	<i>vár-unk</i>	<i>vár-om</i>	<i>vár-juk</i>
2. szem.	<i>vár-sz</i>	<i>vár-tok</i>	<i>vár-od</i>	<i>vár-játok</i>
3. szem.	<i>vár</i>	<i>vár-nak</i>	<i>vár-ja</i>	<i>vár-ják</i>

Az alakokból (és a táblázat felépítéséből) világosan látszik, hogy a tárgy számát/személyét nem kódolják egyik esetben sem. Az egyetlen olyan alak, amely egyértelműen megadja a tárgy személyét, nem került a táblázatba; ez a *vár-lak* alak, mely E/1. alany és 2. személyű tárgy esetén jelenik meg. Erről az alakról a dolgozat nagyrésztében nem esik több szó: az tűnik a legegyszerűbbnek, ha kivételként fogjuk fel,¹ mint ahogy történetileg az is.

Tekintsük ezek után a legalapvetőbb típusú adatokat:

- (1) a. *Várok / *várom egy buszt.*
 b. *Várom / *várok a buszt.*
 c. *Várok.*
 d. *Várom.*

(1a) és (1b) összevetése mindjárt a határozott–határozatlan szembeállítást idézi fel: ha a tárgyi főnévi szerkezet határozatlan, akkor alanyi ragozást látunk az igén, ha pedig határozott, akkor tárgyaszt. Ha az ige tárgyatlan, mint (1c)-ben, akkor alanyi ragozással áll. (1d) nem ellenpélda, hiszen ott az ige csak látszólag tárgyatlan, valójában egyértelmű, egyes szám 3. személyű tárgya van, ami azonban kiejtetlen marad: fonológiai üres névmás, azaz *pro*. Ezen a ponton valóban kézenfekvőnek tűnik azt állítani, hogy a tárgy határozottsága dönti el, melyik ragozási paradigmát kell választanunk, míg tárgy teljes hiánya esetén automatikusan az alanyi ragozás lép be. Lényegében ezt vallják a hagyományosabb nyelvtankönyvek (pl. Rácz–Takács 1974), csakúgy mint generatív elemzésében Szamosi (1976), Farkas (1987, 1990), és Szabolcsi és Laczkó (1992). A (2)-beli adatok tovább erősítik ezt a nézetet.

- (2) a. *Várok valakit / öt fiút / néhány embert.*
 b. *Várom őket / Maci Lacit / azt a lányt, akit tegnap ismertem meg.*

Ezzel a feltevéssel azonban különféle bajok mutatkoznak. Először is, önmagában véve egyáltalán nem triviális, hogy az intranszitiv igék az alanyi ragozást válasszák – ha a tárgy határozottsági jegye a döntő tényező, akkor tárgy hiányában eldönthetetlen, melyik paradigmának kell belépnie. Valós magyarázatot az jelenthetne, ha be tudnánk látni, hogy az alanyi paradigma kevésbé jelölt, mint a tárgyas, ekkor ugyanis valamilyen

¹ Meg kell említeni, hogy sok vitát váltott ki ennek az alaknak a besorolása, azaz hogy az alanyi vagy a tárgyas paradigma részének tekintendő-e. Amennyiben a tárgy bizonyos jegyével egyezik (ill. azt megadja), a tárgyas ragozás elemének kéne gondolnunk. Ugyanakkor az alanyi egyeztetőrag alakja az alanyi ragozáshoz látszik sorolni. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy (mint arról a cikk további részében bőven esik még szó) az 1. és 2. személyű tárgyak alanyi ragozást váltanak ki az igén.

jelöltségi elméletre hivatkozva joggal tehetnénk fel, hogy döntő tényező hiányában a jelölteletlenebb alternatívát választjuk. Ezzel a feltevással él pl. Moravcsik (1988). Nehezen fogadható azonban el az az állítás, hogy a tárgyas paradigma jelöltebb lenne. Sem fonológiai, sem morfológiai okunk nincs ezt feltételezni; valójában az egyetlen erős érv a jelöltségbeli különbségtételre éppen az a jelenség, amelyet magyarázni kívánunk, ti. az intranszitiv igék vonzódása az alanyi ragozáshoz. A magyarázat azonban így körkörösé válna.

Az eredeti határozottsági distinkció sem áll vitán felül. Megfigyelhető, hogy ha a tárgy birtokos szerkezet, akkor az igén alanyi helyett tárgyas ragozás jelenik meg, még akkor is, ha a tárgyi szerkezet feje (a birtok jelölője) ugyanolyan határozatlan marad, mint a fenti (1a) és (2a) példákban volt.

- (3) a. *Várom / *várok egy/öt/néhány emberedet.*
- b. *Várom / *várok valakidet.*

A (3)-beli tárgyról nemigen állítható, hogy határozottak lennének, mégis tárgyas (azaz „határozott”) ragozást váltanak ki. Kétségtelen, hogy jelentős különbség mutatkozik az (1a), (2a)-beli, valamint a (3)-ban látott tárgyi főnévi szerkezetek értelmezésében, de nem határozottság, hanem „csak” specifikusság terén.

Ugyancsak kellemetlen a határozottságra alapuló megkülönböztetés számára a tárgyi személyes névmások viselkedése. Mint (4)-ben is látható, furcsa törésvonal húzódik meg az 1./2. személyű, valamint a 3. személyű névmások viselkedésében: az előbbieket alanyi ragozású igével állnak, míg az utóbbiak tárgyas ragozásúval:

- (4) a. *Maci Laci vár engem / téged / minket / titeket.*
- b. *Maci Laci várja őt / őket.*

Megintcsak azt kell mondanunk, hogy határozottságbeli különbséget tenni e névmások között nem kevés energiát és képzelőerőt igényel. Farkas (1987, 1990) megpróbál magyarázatot találni e problémára: szerinte az 1./2. sz. névmások „inherensen határozottak”, s ez a fajta határozottság a szintaxis–morfológia csatlakozásnál nem látható – ezen elemek határozottként való értelmezése számára a (morfo)szintaxisban nem szükséges határozottsági jegyük megléte, ott tehát a határozatlanokkal viselkednek azonosan. A mi szempontunkból azonban ez a lényegyet nem magyarázza meg.

2.2. Egy lehetséges módosítás

Felmerül a kérdés, hogy be lehet-e, be kell-e vonni a magyarázatba a specifikusságot mint tényezőt. A (3)-ban látott adatokkal kapcsolatban említettük, hogy a paradigmaváltás együttjárhat értelmezésbeli különbséggel, melyben a döntő mozzanat a specifikusság. Míg a (2)-beli esetekben a határozatlan tárgyi főnévi szerkezetet egyaránt lehet specifikusként vagy nem-specifikusként értelmezni, a birtokos szerkezetbe ágyazott párjaiknak, melyek tárgyas ragozású igével állnak, preferált olvasata a specifikus olvasat. Vagyis pl. a *Várom öt emberedet* mondatban az *öt ember* főnévi csoport *öt* konkrét, a beszélő és a hallgató számára egyformán azonosítható embert jelöl elsősorban, és csak másodlagos, erősebben kontextusfüggő az az értelmezés, ahol ‘bármely öt embered’-ről lehet szó. Két további tény támogatja a specifikusság szerepének előtérbe helyezését.

A magyar nyelv bizonyos nyelvjárásaiban éppen az alanyi és tárgyas ragozás közti választás jelzi, hogy a határozatlan tárgy specifikusan vagy nem-specifikusan értelmezendő (Szabolcsi–Laczkó 1992). Erre példa a következő két mondatpár:²

- (5) a. *Várom öt emberedet.* – specifikusan értelmezett tárgy
 b. *%Várok öt emberedet.* – nem-specifikusan értelmezett tárgy
- (6) a. *Olvastuk néhány versedet.* – specifikusan értelmezett tárgy
 b. *%Olvastunk néhány versedet.* – nem-specifikusan értelmezett tárgy

Itt tehát úgy tűnik, mintha pontosan a tárgyi főnévi csoport specifikussági jegye lenne a meghatározója a paradigmaválasztásnak.

A másik fontos megerősítés a török nyelvből származik. Mint Enç (1991) részletesen leírja, a törökben nagy jelentőséggel bír a tárgy specifikussága: a specifikus tárgyakkal látható akkuzatívuszi jelölése van, a nem-specifikusak viszont nem kapnak esetvégződést. Ráadásul Enç éppen specifikusságelmélete illusztrálására táalja a török adatokat, márpedig az ő felfogása szerint egy főnévi szerkezet akkor (és csak akkor) számít specifikusnak, ha diskurzusreferense egy a diskurzusban már korábban szerepelt diskurzusreferenshez köthető, bennfoglalási relációval. A birtokviszony pedig éppen megfelelő reláció, vagyis ha a birtokos már ismert volt, a birtok specifikusként kerül be a diskurzusba, mielőtt a birtokos szerkezetben megjelenik. Ez nyilvánvalóan nagyon emlékeztet az (1a), (2a) vs. (3) esetekre. A magyar csak abban látszik különbözni a töröktől, hogy itt nem a tárgy esetjelölése, hanem az igei morfológia korrelál a tárgy specifikusságával. Mégis el kell vetnünk ezt a csábító magyarázatot is. Egyfelől ugyanis a magyarban nincs egy-egyértelmű megfelelés a tárgy specifikussága és a tárgyas ragozás megjelenése között. Igaz ugyan, hogy a tárgyas ragozás preferálttá teszi a tárgy specifikus értelmezését, de nem szükségszerűvé. Továbbá az alanyi ragozású ige határozatlan tárgyat is lehet specifikusan érteni (kivéve talán a fentebb említett nyelvjárást). A szóban forgó korreláció tehát túl laza. Másfelől gondot jelent egy Enç-típusú magyarázat számára is a *minden* determináns viselkedése. A *minden* török (és angol) megfelelőjét Enç úgy tekinti, mint a *specifikus determinánsok* legegységesebb reprezentánsát, azaz a *minden* N(P) típusú kifejezések szükségszerűen specifikusak (vö. még É. Kiss 1993: 111).³ A magyarban azonban ezek a kifejezések (egyéb módosító tényező híján) a nem-specifikusoknál várt módon viselkednek: birtokos szerkezet nélkül alanyi ragozással állnak, birtokos szerkezetbe ágyazva tárgyassal.

- (7) a. *Ide várunk / *várjuk minden diákot.*
 b. *Ide várjuk minden diákunkat.*

Léteznek emellett olyan mondatpárok, ahol a *minden* NP-típusú tárgy értelmezése nem (feltétlenül) különbözik definitség vagy specifikusság tekintetében, csak a kifejezés

² Megjegyzendő, hogy a standard köznyelvben csak az (a) mondatok elfogadottak, mindkét értelmezésben.

³ Megjegyzendő, hogy Szabolcsi (1983) kétféle *minden* különböztet meg a magyarban, melyek közül csak az egyik elégti ki az Enç-féle specifikusság kritériumait, de az itt vázolt problémák a vitán felül specifikusnak számító *mindenre* is állnak.

formájában, mégis egyértelmű különbség mutatkozik az ige paradigmaválasztásában; ilyen pl. az alábbi:

- (8) a. *Elégetek / *elégetem minden tőled kapott levelet.*
b. *Elégetem / *elégetek a tőled kapott minden levelet.*⁴

Ráadásul itt is találunk érdekes nyelvjárási adatot:⁵

- (9) %*Ismerek minden titkodat.*

(9) azért súlyosbítja a problémát, mert itt az alanyi ragozás nem jár együtt a *minden* NP szükségszerű nem-specifikus értelmezésével, azaz e nyelvjárási esetét bizonyosan nem lehet a specifikusságon alapuló paradigmaválasztási rendszerrel kezelni. Végül visszatérő gond a specifikusság alapú megkülönböztetés esetén is a személyes névmások eltérő viselkedése – ahogy meglehetősen mondvacsinálnak tűnik határozottságbeli megkülönböztetésük, ugyanúgy nehéz specifikusság terén elválasztani az 1./2. személyűeket a 3. személyűektől.⁶

Felvetődhet még, hogy a határozottság és a specifikusság közösen határozza meg a paradigmaválasztást, valamilyen munkamegosztás szerint. Egy ilyen kombinált rendszer azonban még mindig nem adna választ sok kérdésre, pl. a *minden* eseteire, a nem birtokos szerkezetben megjelenő indefiniték kétféle ([±SPECIFIKUS]) értelmezésének lehetőségére, valamint a személyes névmási tárgyak ügyére. Éppen ezért itt meg sem kíséreljük valami ilyen jellegű rendszer felállítását. Ehelyett a következő részben egy merőben más, kategoriális megkülönböztetés lehetőségét vázoljuk fel.

⁴ Lerch Ágnes lektori véleményében megkérdőjelezi e mondat grammatikalitását. E példa megalkotásában Szabolcsit (1994: 107-es példa) követtem, de az általam megkérdezettek döntő többsége is megerősítette, hogy a mondat elfogadható.

⁵ Igaz azonban, hogy a korábban illusztrált, hasonló váltakozást mutató nyelvjárási nem esik egybe az itt megadott adattal rendelkező nyelvjárással.

⁶ É. Kiss (személyes közlés) szerint diskurzuselméleti értelemben esetleg lehetséges úgy tekinteni az 1. és 2. szem. névmásokra mint nem-specifikusakra, amennyiben ezeknek soha nem lehet szintaktikai antecedensük (vö. Enç 1991). Egy másik nézet szerint (Jeff Goldberg, személyes közlés) specifikusság tekintetében nem kétosztatú, hanem háromosztatú az univerzum: a nem-specifikus és a specifikus nominálisok mellett külön osztályt képeznek az 1. és 2. sz. személyes névmások, erre utal az a tény, hogy bizonyos opcionálisan tranzitív igék nem alanyi, és nem is tárgyas ragozással állnak ilyen névmási tárgyak mellett, hanem egy harmadik paradigmához tartoznak, l. pl.

(i) *Esz / *eszik / *eszi engem a méreg.*

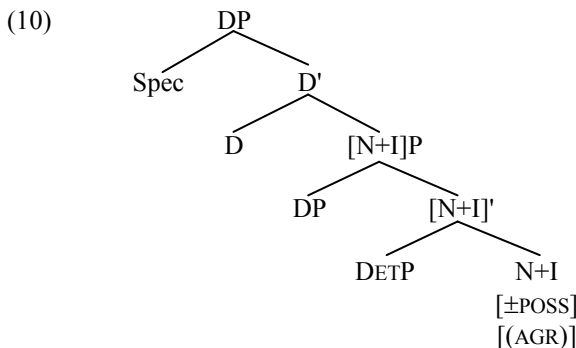
Ha e feltevés valóban megállja a helyét, akkor nyilván a kivételes *-lak/lekes* alakok is ide tartoznak. A feltevés helyességét megkérdőjelezi azonban (ii), s eszerint az *esz* alak egyszerűen az *esz-tővű* ige tranzitív változatának E/3. alanyi ragozású alakja:

(ii) *Mindent megesz a rozsda.*

3. Kategorális különbségek: DP-k és kisebb főnévi csoportok

3.1. A magyar főnévi csoportok szerkezete

A magyar főnévi csoportok szerkezete tekintetében e cikkben a Szabolcsi (1992), és Szabolcsi és Laczkó (1992) által megadott alábbi változatot használom, nem utolsósorban azért, mert ez számít talán a legszélesebb körben elfogadottnak.

Ennek a szerkezetnek a mi szempontunkból a leglényegesebb tulajdonsága, hogy két-szintű: a belső NP/[N+I]P magot körülveszi egy DP burok.⁷ A másik fontos tény, hogy a kétszintűségnek megfelelően, disztribúciós alapon a determinánsok két osztályát különíti el. A D-vel jelölt kategória alapvetően a határozott névelőt (*a(z)*), valamint a mutatónévmásból és határozott névelőből képzett komplex formát (*ez a, az a*) fedi. Ez a determináns a birtokos szerkezetekben a datívusszal jelölt birtokos után, vagy a nominatívusban álló birtokos előtt jelenik meg. A DET címkéjű osztályba tartozik a határozatlan névelő (*egy*), a többi számnév (pl. *öt, nyolc*), valamint a kvantorkifejezések (pl. *sok, minden*) – ezek az elemek a birtokos szerkezetben a nominatívusos birtokos után állnak.

Ha mármost ehhez a feltételezett szerkezethez párosítjuk a **projekciós gazdaságosság** elvét (Grimshaw 1991, 1997), mely azt mondja ki, hogy bármely projekció csak akkor legitim (vagyis csak akkor jöhet létre), ha szükséges (pl. ha lexikai tartalma van, vagy ha a szintaktikai deriváció nem konvergálhatna a megléte nélkül), akkor kimondhatjuk, hogy kétféle főnévi csoport lehetséges a magyarban: olyan amelyik a (10)-ben látott teljes szerkezettel rendelkezik, azaz DP, és olyan, amelyiknek csak a magja van meg, azaz [N+I]P. Ha egy főnév a szintaxisban önálló jogosultsággal rendelkezik (azaz nincs morfológiaileg bezárva pl. egy összetételbe), akkor mindenképp projektál egy frázist – NP ill. [N+I]P-t, vagyis a mag megléte szükségszerű. DP-vé azonban csak akkor fejlődik, ha a DP-burok projekcióját is kikényszeríti valami, ilyen lehet pl. lexikális D jelenléte (Szabolcsinál (1992) ez lehet egy fonológiai üres D is), vagy az a kényszer, hogy specifikálójával helyet adjon egy datívusos birtokosnak (feltéve, hogy a datívuszi eset kiosztása vagy ellenőrzése a DP-specifikáléhoz kötődik). Összefoglalva

⁷ Természetesen akkor van szó tényleges [N+I]-ről, azaz főnév + inflexió komplexumról, ha birtokos szerkezet a DP; máskor a fej csak N, a belső mag csak NP. Mindazonáltal a továbbiakban mindkét esetre az [N+I] címkét használom, ahol az I üresnek tekintendő birtokos inflexió nélküli fejek esetében.

tehát: a (magyar) főnévi csoportok kategoriálisan vagy [N+I]P-k vagy DP-k lehetnek; a nem-birtokos szerkezetek csak akkor DP-k, ha lexikális D-t tartalmaznak, a birtokos szerkezetek ezen felül még akkor is, ha datívuszi birtokost tartalmaznak.

3.2. Az általánosítás

Induljunk most ki a (8)-ban látott kontrasztból – a példákat itt (11)-ként elevenítjük fel.⁸

- (11) a. *Elégetek / *elégetem minden tőled kapott levelet.*
 b. *Elégetem / *elégetek a tőled kapott minden levelet.*

A legszembevetőbb különbség a két tárgy közt: a D megléte (11b)-ben, és hiánya (11a)-ban. Tegyük fel, hogy a paradigmaválasztás az ige morfológiájában ezzel korrelál, vagyis a tárgyas ragozás választása a D jelenlétére érzékeny folyamat. Mivel birtokos szerkezet (11)-ben nincs, az előző pontban írottak szerint a D otléte ill. hiánya DP–NP különbséget takar, a tárgy szintaktikai kategóriáját illetően. Magyarán: a tárgyi frázis (11a)-ban csupán NP, míg (11b)-ben DP. Hipotetizált általánosításunk tehát a következőképp fogalmazható meg:

- (12) Az ige tárgyas ragozási paradigmát választ, ha tárgya DP kategóriájú.

Vizsgáljuk most meg, hogy ez az általánosítás mennyiben tartható fenn a többi példa fényében. A birtokos szerkezetet nem tartalmazó főnévi csoportok esetében (a személyes névmások ügyét leszámítva) könnyen belátható, hogy (12) helyes predikciókat tesz, azzal a (szokásos, általánosan elfogadott) segédhipotézissel, hogy a tulajdonnevek alapvetően DP kategóriájúak. Felvetődhet még kérdés a kérdő, határozatlan, tagadó és univerzális névmások kapcsán – ezek tárgyként nem DP-ként viselkednek. Bár e névmások kategoriális hovatartozása nem *a priori* világos, belső szerkezetük elemzése pedig többféleképp lehetséges, ha elfogadjuk Cheng (1991: 84ff) álláspontját, akkor a *ki/mi* kérdő névmás N kategóriájú fej, a *vala-*, *sen-*, *akár-*, *bár-*, *minden-* módosítók pedig determinánsok, mégpedig nem minden ok nélkül való feltenni, hogy DET-típusúak,⁹ hiszen egy osztályt alkotnak, és ezen osztály bizonyos tagjai kvantorjellegűek. (A *minden-* pedig önálló szókénti előfordulásában már fentebb a DET osztályba került.)

⁸ Szabolcsi (1994) e példákat annak illusztrálására használja, hogy a határozott névelő törlődik ha lineárisan közvetlenül egy DET követi (itt: *minden*), míg ha van közöttük fonológiai tartalom (11b), akkor e törlés nem megy végbe. Erre a fonológiai (poszt-szintaktikai) szabályra később még visszatérünk. Szabolcsi tehát azt állítja, hogy (11a) szintaktikai szerkezetében is ott a határozott névelő:

(11) a'. *Elégetek a minden tőled kapott levelet.*

Itt ezzel szemben azt fogjuk feltételezni, hogy (11a)-ban szintaktikailag sincs D. Szabolcsi nézete azonban nem teljesen összeegyeztethetetlen álláspontommal – ha az ő véleményét fenn kívánánk tartani, úgy kéne módosítani a jelen cikkben felállított hipotézist, hogy az igei paradigma-választás a szintaxis és a fonológia közt elhelyezkedő morfológiai komponensben zajlik, és Szabolcsi törlőszabálya nem fonológiai (poszt-morfológiai), hanem csak poszt-szintaktikus, de a morfológiát megelőzi.

⁹ Problémát jelenthet viszont a vonatkozó névmás: *aki/ami* – ebben az *a-* elem erősen D-ízű.

A birtokos szerkezetekről már sokkal bonyolultabban tudunk csak számot adni. A következő főbb eseteket érdemes külön-külön megvizsgálni:

- a nominatívuszi birtokosok
- a datívuszi birtokosok
- a nyelvjárási adatok

3.3. A birtokos szerkezetek viselkedése

3.3.1. A datívuszi birtokos

Amikor a birtokost kifejező frázis datívuszi esettel áll, az esetek döntő többségében határozott névelő követi. Ezek az szerkezetek tehát vitán felül DP-k, és ennek megfelelően tárgyi helyzetben tárgyas ragozást is váltanak ki. Kétféle kivétel van ezalól. Az egyik esetben egyszerűen hiányzik a névelő – az ilyen példák részben archaikusak, vö. (13a), részben nem (pl. (13b,c)).

- (13) a. %*[Péternek lovát] láttuk a tónál.*
 b. *[Minden nyelvésznek minden cikkét] olvastuk.*
 c. *Csak [három nyelvésznek hét cikkét] olvastuk.*

(13a)-ban nyilván arról van szó, hogy a D fej ugyan üres, de DP-t projektálni kellett, a birtokosnak helyt adandó. Ami (13b)-t illeti, felmerül az az alternatíva is, hogy megvolt a határozott névelő, csak a (Szabolcsi-féle) törlőszabály tüntette el (hiszen az **a minden* nem elfogadható szekvencia), de (13c)-re ez nem alkalmazható, hiszen semmi probléma nem lenne az **a hét cikk* szekvenciával. Vegyük észre továbbá, hogy a (12)-ben megfogalmazott egyirányú feltételnek (ha DP tárgy, akkor tárgyas ragozás) ezek nem ellenpéldái; csak akkor szükséges magyarázatukat adni, ha (12)-t bikondicionálissá erősítenénk (tárgyas ragozás akkor és csak akkor ha DP tárgy) – e lépést persze érdemes megtenni, ha lehetségesnek bizonyul. A példák magyarázatára 3.3.2.-ben visszatérünk.

A másik esetben sincs D a datívuszi birtokos és a birtok közt, ám archaizmusról szó sincs:

- (14) *Láttuk már Péternek lovát.*

Erre a típusra az jellemző, hogy a datívuszi birtokos könnyen elválik az [N+I]P-magtól:

- (15) *Péternek láttuk már lovát.*

Mi több: éppenséggel úgy tűnik, hogy még amikor szomszédos a birtokos és a birtok, akkor sem alkotnak egy összetevőt (Szabolcsi 1994), pontosabban nincs olyan konstituenca-teszt, amely összetevőnek mutatná. Vagyis nem egyértelműen szükségszerű a DP-projekció megléte: sem lexikális D-t nem tartalmaz, sem a datívuszi birtokos nincs a DP specifikálójában. A (6b)-típusú nyelvjárási adatok éppen így magyarázhatók:

- (16) %*Péternek olvastunk (néhány) versét.*

A birtokos nincs a tárgyi frázisban, és a deriváció során valamikor is legfeljebb az [N+I]P specifikálója lehetett, vagyis nem járt DP-specifikálóban, így semmi sem tette szükségessé DP-burok projektálását, így pedig, a gazdaságossági elvnek megfelelően nem is projektálódhatott a DP. Így ezek az adatok is összeegyeztethetők (12) kétírányúsításával.

A köznyelvi adatok, ahol e szétszakított birtokos szerkezetek tárgyasan ragozott igével állnak, azt sugallják, hogy ilyen esetekben is projektálódik a DP – ezek a Szabolcsi (1992, 1994), és Szabolcsi és Laczkó (1992) által adott elemzésnek megfelelően úgy deriválhatók, hogy a [Spec, [N+I]P]-ből származó birtokos előbb [Spec, DP]-be mozog (innen a datívuszi esete), majd azon mint „vészkijáraton” át távozik a DP-ből (pl. a mondat topik vagy fókusz pozíciójába). Ezzel szemben a szóban forgó nyelvjárásban a birtokos [Spec, [N+I]P]-ből közvetlenül mozog ki,¹⁰ minthogy DP, s így [Spec, DP] nincs jelen e szerkezetben.

3.3.2. A nominatívuszi birtokos

A nominatívuszi esettel álló birtokos kifejezések ügye ismét csak (12) bikondicionálissá erősítésének áll útjában, magával (12)-vel nincs ellentétben, hiszen itt is arról van szó, hogy egy látszólag nem DP-értékű tárgyi frázis tárgyas ragozással áll, mint pl. (17)-ben:

(17) *Láttuk Péter (minden/néhány/három) fiát.*

Azt kellene tehát megpróbálnunk belátni, hogy a tárgy ilyen esetekben is projektál egy DP-burkot. Mint fent megállapítottuk, ez csak akkor lehetséges, ha vagy lexikális D-t tartalmaz, vagy valamely más elem lexikai beillesztése (bázisgenerálása) vagy jogosítása-jegyellenőrzése számára szükséges a DP-projekció megléte, vagyis ha enélkül a deriváció nem konvergálhat.

- (18) a. [*a fiú*] *három lovát*
 b. [*egy fiú*] *három lovát*
 c. [*öt fiú*] *három lovát*
 d. [*minden fiú*] *három lovát*
 e. [(*a Péter*)] *három lovát*
 f. (*a) [*Szeged*] *három templomát*
 g. *(*az*) [*ő*] *három lovát*

(18g) szerint ha a birtokost személyes névmás fejezi ki, a határozott névelő kötelező; ez akkor is így van, ha a névmás kiejtetlen (*pro*). A (18f)-típusú esetekben vélhető, hogy a földrajzi név maga foglalhatja el a D⁰ pozíciót.¹¹ (18e)-ben a tulajdonnév előtti (opcionálisan törölhető) D⁰ okozza a teljes birtokos szerkezet D-jének törlését. (18a) esetében is a két határozott névelő kölcsönhatását látjuk. Ezekre az esetekre jellemző az a tény is, hogy ha a birtokos kifejezője datívuszi esetet hord, kötelező utána a határozott névelő – kivéve ha birtokos és birtok nem alkotnak konstituentet:

(19) *a fiúnak / (a) Péternek / Szegednek / neki *(a) három lovát*

(18b–d) ettől némileg eltérően viselkedik. Például: lehetséges a datívuszi birtokos és a birtok konstituenciája anélkül, hogy köztük meg kellene jelennie névelőnek:

¹⁰ Esete pedig valamiféle default datívusz.

¹¹ É. Kiss (személyes közlés) más tulajdonnevekre is kiterjesztené ezt a feltevést. Szabolcsi és Laczkó (1992) ezzel szemben úgy véli: minden tulajdonnév inherensen hordoz egy D-t, és ennek hatására tűnik el az őket (is) megelőző határozott névelő.

(20) *Csak [egy/három fiúnak öt lovát] láttuk. (≠csak egy/három fiúnak az öt lovát)*

(20)-ban egyértelmű a helyzet: a fókuszált konstituens DP, hiszen ki van töltve [Spec, DP], a birtokos kifejezéssel. Feltehetjük ugyanakkor, hogy itt a D⁰ sem üres szintaktikailag: egy kiejtetlen (fonológiailag testetlen) határozatlan névelő tölti ki.¹² Ez az indefinit D⁰ azonban vélhetően jelen van a (18b,c) szerkezetében is:

(21) [DP [D [-DEF]]] [[N+I]P *öt fiú* [[N+I]' *három lova*]]]

Vagyis (21)-ből a (20)-beli birtokos szerkezet ugyanúgy áll elő, mintha D határozott névelővel lenne kitöltve. Ezt látszik alátámasztani, hogy jelentésük közt nincs érdemi különbség, pontosabban az *öt fiú három lova* kifejezés egyik értelmezése, nevezetesen a nem-specifikus,¹³ azonos (20)-beli változatával. A specifikus értelmezésben az *öt fiú* funkcionálisan a *három ló* determinánsaként viselkedik.

További motivációt szolgáltat ehhez az elemzéshez a következő megfontolás: az eddigiek alapján úgy tűnik, hogy a nominatívuszos birtokos nem lehet a legkülső rétegben – ha elfogadjuk, hogy mindig [Spec, [N+I]P]-ben áll, akkor mindig kell fölé egy DP-burok, mely mintegy megóvja külső Esetadók hatásától. Ha nincs ilyen DP-burok, mint a (22a) típusban, akkor nincs is lehetőség nominatívuszos birtokosra: (22b).

- (22) a. *%Olvastunk Péternek_i [[N+I]P t_i versét].*
 b. **Olvastunk Péter versét.*

Mármint ez a viselkedés párhuzamba állítható a mondatalkonstrukciók viselkedésével: ezeknek is csak akkor lehet nominatívuszi Esetük, ha CP-héj védi őket – D-re pedig gyakran úgy tekintünk, mint C megfelelőjére a főnévi szerkezetekben (Szabolcsi 1981 és később). És valóban: pl. az infinitívuszok alanya a magyarban rendszerint datívuszi(!) Esettel áll; az ilyen IP-ket nem fedezi CP-réteg.

Röviden összefoglalva tehát e pont lényegét: ha a birtokos szerkezet nominatívuszi Esetű birtokost tartalmaz, jó okunk van feltételezni, hogy DP kategóriájú szerkezettel van dolgunk. Így ezek az esetek is megfelelnek a (12)-ben látott általánosításnak és megfordításának.

3.4. A tárgyi mellékmondatok

Megfigyelhetjük, hogy a tárgyi mellékmondatok leggyakoribb fajtája, a *hogy*-kötőszós mellékmondat (HKM) tárgyas ragozást vált ki a főmondati igén:

- (23) a. *Tudom (azt) [CP hogy Péter okos].*
 b. *Azt akarom [CP hogy minden sikerüljön].*

Ez jól összeegyeztethető az eddig kialakult képpel: Kenesei (1992) a magyar alárendelt mondatokról szóló igen részletes tanulmányában a HKM-eket úgy elemzi, mint nem egyszerű CP-ket, hanem {DP, CP} láncokat, amelyben a CP maga a szűkebb

¹² Ez nem azonos a hagyományosan határozatlan névelőnek címkézett, DET kategóriájú *egy* determinánssal, hanem az *a(z)* indefinit párja.

¹³ Megjegyzendő, hogy Szabolcsi és Laczkó (1992) óta elfogadott, hogy ha a birtokos a birtokos kifejezésen belül van (márpedig a nominatívuszos birtokos mindig ilyen), akkor a szerkezetnek nem lehetséges nem-specifikus értelmezése. Ez (21) típusára, úgy fest, nem áll.

értelemben vett HKM, a DP pedig egy expletívum, melynek legáltalánosabb lexikalizációja a példáinkban is látható *azt* névmási elem – ez pedig formailag azonos egy 3. személyű névmással, melyről tudjuk, hogy tárgyként tárgyas ragozást vált ki.

Más esetekben e lánc fejpozícióját a HKM-ből kimoogatott (pl. fókuszált) elem is kitöltheti:

- (24) a. **Kit_x** szeretnél [_{CP} *hogymegverjek* t_x]?
 b. **Pétert_x** szeretném [_{CP} *hogymegvered* t_x].

A mátrix ige paradigmaválasztását vizsgálva megállapíthatjuk, hogy ilyenkor is a lánc fejét kitöltő elem határozza azt meg. A *kit* névmás egyszerű mondatbeli tárgyként is alanyi ragozású igével áll (nem lévén DP), a tulajdonnevek stb. pedig tárgyas ragozásúval.¹⁴

3.5. Az adatok összefoglalása

A megvizsgált adatok azt mutatják, hogy a fentebb (12)-ben megfogalmazott általánosítás, miszerint a DP kategóriájú tárgyak az ige tárgyas ragozást váltanak ki, helytálló, de nem a legerősebb általánosítás, amely megtehető. Valójában ennek megfordítása is igaz, vagyis ha a tárgy nem DP, akkor az ige nem tárgyas ragozás jelenik meg. (12) tehát (25)-té erősödött:

- (25) Az ige tárgyas ragozási paradigmát választ akkor és csak akkor ha tárgyának szintaktikai kategóriája DP.

Ebből természetesen következik az intranszitiv ige viselkedése is: tárgy nem lévén annak kategóriája sem lehet DP, vagyis az ilyen ige mindig alanyi ragozásúak.

4. Minimalista elemzés: DP-k és nem-DP-k

4.1. DP-k és Esetek

Ebben a részben a Chomsky (1995) által megalapozott Minimalista Program technikai keretei közt adunk egy elemzést arról, hogyan jut érvényre az előző pontban megfogalmazott általánosítás. Az ebben az új keletű generatív szintaxiselméletben általánosan elfogadott módon felteszem, hogy a magyar mondatokban (is) létezik egy projekciós tartomány, amely a tárgyi funkciójú elem valamint az ige bizonyos

¹⁴ Megfigyelhető, hogy ugyanezek az elemek már a HKM-en belül is meghatározzák az ottani ige ragozását. A (b) mondatban egyáltalán nincs is más opció; az (a) példában van bizonyos ingadozás:

- (i) *Kit szeretnél [hogymegverjem].*
 (ii) *Kit szeretnéd [hogymegverjek].*
 (iii) **Kit szeretnéd [hogymegverjem].*

Előfordulhat tehát, hogy a *kit* névmás csak a mátrix vagy csak az alárendelt mondat igéjét befolyásolja – előbbi esetben a HKM-beli tárgy nem a *kit* (nyoma), hanem *pro*; utóbbi esetben alighanem arról van szó, hogy a HKM-lánc feje mégsem a *kit*, hanem egy elnyomott *azt*, a *kit* pedig egyszerű hosszú fókuszálást szenved. Lényeges, hogy (iii) agrammatikus, hiszen ott a *kit* potenciális bázisgenerálási helye mind a mátrix, mind az alárendelt mondatban mással van kitöltve.

jegyeinek ellenőrzésére-egyeztetésére szolgál – ezt a bevett AGR_0 („tárgyi egyeztetés”) címkével jelölöm. Joggal élhetünk azzal a feltevessel, hogy az ige jegyei közül ebben a tartományban a tárgyhöz való viszonyához leginkább releváns tulajdonsága, azaz az alanyi vs. tárgyas ragozási paradigmaválasztása kerül ellenőrzésre. A tárgy ugyanakkor az elterjedt nézet szerint strukturális esetét, az akkuzatívuszt ellenőrzi ugyanitt; ez az Esetjegy az, amelynek ellenőrzéséért a tárgynak mindenképpen el kell jutnia az AGR_0 specifikálójába, máskülönben ellenőrizetlen Esetjegye a deriváció sikerességét lehetlenné tenné.

Dolgozatom egy korábbi változatában (Bartos 1997) úgy elemeztem a tárgyi főnévi szerkezetek közti kategoriális különbségtételt, hogy csak a DP kategóriájúak juthatnak el az AGR_0 specifikálójába, abból kifolyólag, hogy a strukturális akkuzatívuszi Eset a D-kategória jegye, vagyis a DP-nél kisebb (pl. $[N+I]P$ értékű) nominálisok akkuzatívusza nem strukturális, hanem inherens vagy D-szerkezeti Eset – ebben Lakanak (1993) a baszk egyargumentumú predikátumok Esetviszonyaira adott elemzését általánosítottam, és összekapcsoltam azzal a Chomsky (1995)-féle feltevessel, hogy a kategoriák mozgása nem saját igényük, hanem a céltartományokban levő elemeké (pl. a funkcionális fejeké, amilyen AGR_0 is), és a mozgást ezen elemek ellenőrzendő jegyeinek **vonzása** váltja ki. Márpedig AGR_0 $[+AKKUZATÍVUSZ]$ jegye D-jegy, tehát csak DP-ket vonz, kisebb nominális kategóriákat nem. Ha tehát a tárgyas ragozás választása nem más, mint az AGR_0 tartományban végbemenő egyeztetés-jegyellenőrzés morfológiai tükröződése, akkor következik, hogy pontosan DP tárgyak esetén észlelhető.

Ezzel az elemzéssel szemben azonban számos kifogás merül fel:

- (a) Hogyan támasztható empirikusan alá, hogy az $[N+I]P$ és a DP tárgyak nem ugyanazon pozíciót foglalják el?
- (b) Hogyan lehet az $[N+I]P$ tárgyaknak inherens Esetük, ha tematikus szerepük különféle lehet?
- (c) Ha az $[N+I]P$ tárgyak Esete nem strukturális, miért viselkednek a DP-tárgyakkal azonosan pl. passzivizáció szempontjából?
- (d) Hogyan magyarázza ez a személyes névmások osztott viselkedését?

Bartos (1997) ezek közül (a)-val és (d)-vel foglalkozik; az előbbire indirekt bizonyítékot próbál találni a posztverbális argumentumok hatóköri viselkedésében, az utóbbival kapcsolatban pedig a magyar nyelv bizonyos ergatív vonásaira utal. Mivel ezek a válaszok kevésbé tűnnek meggyőzőnek, mint a problémák, itt egy, a fentínél kevésbé elegáns, egy ponton stipulatívabb, de az (a–d) problémákat jobban elkerülő elemzést ismertetek.

4.2. DP-k és ϕ -jegyek

Tekintsük át először is, hogy a kérdésben érintett kategoriák szintaktikai jegyfelépítése milyen. A nominálisoknak legalább három releváns jegyüket kell számba venni: Esetüket ($[+AKKUZATÍVUSZ]$ a konkrét esetekben), ún. névmási vagy ϕ -jegyeiket (vagyis számukat-személyüket), valamint kategoriális jegyeiket (azaz hogy DP-k, NP-k, vagy $[N+I]P$ -k). Az őket megkívánó predikátumoknak is van Eset(adási)- és ϕ -jegyük, valamint az a morfológiaileg releváns jegyük, hogy alanyi vagy tárgyas ragozásúak-e (jelöljük ezt $[\pm T]$ -ként, vagy talán valamivel megfelelőbb módon, egyértékű T

jegyként a tárgyas ragozás esetére, az alanyi ragozást mint e jegy hiányát értelmezve). Az Eset-jegyek mind a predikátumokon, mind az argumentumokon **értelmezhetetlenek** az interfészek (LF, PF) számára; a φ -jegyek ugyanakkor értelmezhetők az argumentumokon, de nem azok a predikátumokon.¹⁵ Ennek az értelmezhetőségbeli megkülönböztetésnek fontos szerepe van a Chomsky (1995) 4. fejezetében vázolt minimalista elméletben: az értelmezhető jegyek szükségszerűen fennmaradnak ellenőrzés után is, hisz valamely interfész (a mi példáink esetén: LF) számára lényeges információt hordoznak; az értelmezhetetlen jegyeknek azonban ellenőrzés után (annak eredményeképp) el kell tűnniük, nehogy interpretációs zavart okozzanak az interfészen. Ennek megfelelően a nem értelmezhető jegyek pontosan egyszeri ellenőrzésben vesznek részt: ha ennél kevesebbszer ellenőrződnek, akkor megmaradnak, második ellenőrzésre viszont már nem maradnak fenn. Az értelmezhető jegyek ugyanakkor maradhatnak ellenőrizetlenül is, de részt vehetnek akárhányszori ellenőrzésben is.

Vizsgáljuk meg ennek ismeretében a nominális kifejezések névmási jegytartalmát. A magyarban a φ -jegyek alatt kizárólag szám- és személybeli oppozíciókat találunk. Az első fontos kérdés ezek elhelyezkedése a szerkezetben, vagyis hogy e jegyek N vagy D jegyei. N-nek nyilvánvalóan rendelkeznie kell legalább szám-jeggyel, hiszen a predikatív (NP-értékű) nominálisok is lehetnek többes számúak. Kérdés, hogy személyjegyet is tulajdoníthatunk-e nekik. Pozitív evidencia hiányában vélhetően nem. Ha azzal a – manapság egyre általánosabbá váló – feltevessel élünk, hogy a (személyes) névmások kategóriája (s így szintaktikai beillesztési helye) D^{16} , más névszói elemek esetében pedig nincs személybeli oppozíció, akkor nem alaptalan az a vélekedés, hogy N-nek nem tulajdoníthatunk személyjegyeket, azaz egy főnév φ -jegyállománya csak [SZÁM = {E, T}]. D-nek ugyanakkor mind szám- mind személybeli specifikációval kell rendelkeznie (hiszen a személyes névmások mindkét tengely mentén mutatnak oppozíciót).

A következő lépés: tisztázni, mi a helyzet e φ -jegyek értelmezhetőségével. Az egyes/többszám triviálisan értelmezhetőnek tűnik: a való világbeli referensek számára utal, mind az N, mind a D elemeken. A személyjegyek ügye már bonyolultabb. Ami az 1. és 2. személyeket illeti, kevés okunk van kétségbe vonni az értelmezhetőséget: világosan a „beszélő”-re és a „hallgató”-ra fordíthatók a szemantikában. A 3. személyűség mint tulajdonság/jegy azonban nem így működik: annak a jelentéstani interpretációját nem származtathatjuk a (morfo-)szintaktikai jegyből – ez még a 3. személyű személyes névmásokra is igaz, hiszen jelölétük csak annak ismeretében határozható meg egyáltalán, hogy anaforikusan vagy deiktikusan használjuk őket egy adott környezetben. Mi több, még az sem tűnik igaznak (bár a jegyek értelmezhetőségének ez már elégséges feltétele lenne), hogy e jegyek valamilyen szerepet játszanának az értelmezésben. Egyfelől, a deskripciók esetében pl. nem világos, milyen értelmet lehetne tulajdonítani mondjuk az *a teherautó* kifejezés 1. vs. 2. vs 3. személyűségének

¹⁵ Az értelmezhetőség azt jelenti, hogy az adott interfész az általa kapcsolt komponens (szemantika ill. fonológia) számára hasznos információként tudja továbbítani. Ha tehát egy jegy értelmezhető az LF szintjén, akkor az általa hordozott jelentésinformáció szükségszerűen átkerül a szemantikai értelmezésbe. Preteoretikusan tehát az LF-értelmezhetőség alatt azt értjük, hogy az adott elemnek van értelmes jelentéstartalma.

¹⁶ Vagy esetleg NUM, I. Ritter (1995), de mindenképp az [N(+I)]P tartományon kívüli pozíció.

(magyarán: nem tudjuk, milyen lenne egy 1. személyű teherautó), vagyis az értelmezés számára irreleváns a szóban forgó, grammatikai eredetű információ. Másfelől azon esetekben, ahol mégis ködlene valamiféle értelmezési kapocs, gyakoriak a diszcrepanciák. Ismert pl. az epitetonok ügye: vegyük az *az ember* kifejezést. Ezt közismerten gyakran használjuk beszélőként önmagunkra vonatkoztatva. Vagy tekinthetjük a visszaható névmásokat: *magam, magad*, ... – ezek morfológiailag (és szintaktikailag is) 3. személyű alakok, ϕ -jegyeik tehát ekként jelölik meg őket, szemantikai felfejtésükkor azonban szétterülnek személybeli vonatkozások tekintetében, antecedensük függvényében. Mindezen megfontolások alapján e ponton megállapítható: a SZEMÉLY mint grammatikai jegy csak 1./2. személyben értelmezhető, 3.-ban nem.

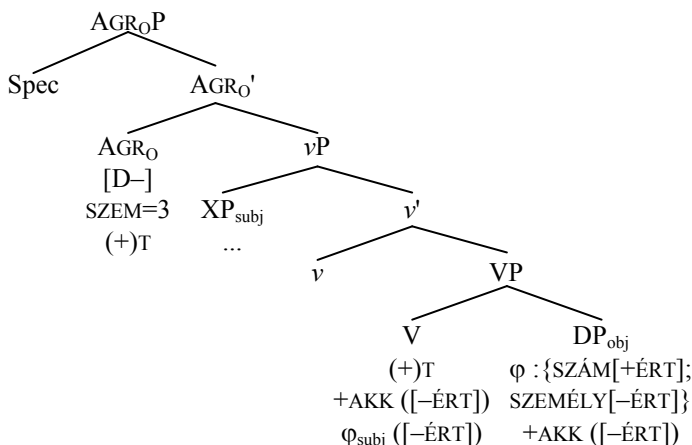
Az AGR-kategóriák jegytartalma sem egyértelmű. A magyar AGR_O-nak nyilván rendelkeznie kell a $[(\pm)T]$ párjával, hiszen ezzel egyeztet az ige. Chomsky (1995) művének legutolsó részében, ahol az AGR-kategóriák létjogosultsága elleni érveket veszi számba, úgy véli: az AGR-fejek nem hordoznak ϕ -jegyeket (ezeket a velük összekapcsolódó ige kapja, opcionálisan, amikor a lexikonból a szintaxis kiindulópontjára, az ún. numerációba kerül), sem Esetjegyeket (melyek szintén az ige sajátjai). Tudjuk azonban, hogy a magyarban az ige ϕ -jegyekben csaknem kizárólag az alannal egyezik (vagyis az ige a ϕ -jegyeit nem AGR_O-nak, hanem AGR_S-nek, az alanyi egyeztetés tartománya fejének „tartogatja”), van viszont valamiféle tárgyi egyezés is, elképzelhető tehát, hogy AGR_O mégis hordozhat ϕ -jegytartalmat. Ezt látszik támogatni az is, hogy egy elszigetelt esete mégis van az ige és a tárgy ϕ -jegybéli egyezésének: a *-lak/-lek*-es alakok. Tegyük fel, hogy ez a ϕ -jegy kétféle értékkel rendelkezhet: SZEMÉLY=3, alapesetben, és SZEMÉLY=2 a jelölt esetben. Emellett AGR_O rendelkezik egy [D–] jeggyel, azaz egy D-típusú kategóriával kell egyezési viszonyba kerülnie.¹⁷

4.3. Deriváció és jegyellenőrzés

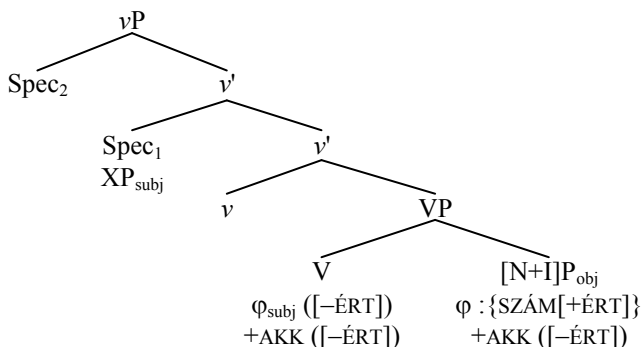
Chomsky (1995) záró fejezetének végkicsengése az AGR-projekciókkal kapcsolatban az, hogy nem léteznek – a minimalista elemzésnek nincs szüksége rájuk, mert feladatukat más, lexikailag tartalmas elemek is el tudják látni: AGR_S-ét T, AGR_O-ét pedig a többhjú VP-szerkezet legkülső rétege, a *v* mint „könnyű ige” által projektált *vP*. Ezek két specifikálóval is rendelkezhetnek (T az alany és a bizonyos nyelvekben található tranzitív expletív szerkezetek expletívuma számára, *v* pedig az alany bázisgenerálási, valamint a tárgy ellenőrzési helyeként). Az előző bekezdésben azonban éppen azt taglaltuk, hogy a magyarban mégis érdemes (sőt: talán kell) lexikai tartalmat tulajdonítani AGR_O-nak – legalábbis olyankor, amikor az ige tárgyas ragozással áll. Válasszuk tehát külön a paradigmaválasztás két esetét. (26a) a tárgyas ragozás, (26b) pedig az alanyi ragozás esetében mutatja a mondat szerkezetének TP alatti részét:

¹⁷ Ez többek közt Chomsky (1995) feltételezése is AGR_S-ről a tranzitív expletív szerkezettel bíró nyelvekben, mint pl. az izlandiban – ez az ún. erős EPP-jegy. Felmerülhet, hogy ez a jegy nem hozható-e szerves összefüggésbe a névszói ϕ -jeggyel, azon az alapon, hogy (legalábbis a személyspecifikáció) a D (és nem az N) tulajdonsága (vö. Vangsnes 1995). Ezzel megspórolható-nak tűnik az a kikötés, hogy D-vel kell asszociálni AGR_O-t.

(26) a.

b.

(26a)-ban V először v -be emelkedik (hogyan onnan lássa el θ -szereppel az alanyt), majd miután a tárgyi DP v külső specifikálójába kerül (vö. (26b)-vel), ott V és a DP között lezajlik az akkuzatívuszi Eset ellenőrzése (és törlése, hiszen ezek értelmezhetetlen jegyek). Ezt követően a $[v+V]$ komplex fej felemelkedik és hozzácsatolódik AGR_O -hoz, ahonnan leellenőrzi $[+T]$ jegyét (AGR_O -val). Ezután a tárgynak is fel kell mozognia, AGR_O specifikálójába, hiszen vonzza AGR_O ellenőrizetlen és értelmezhetetlen ϕ -jegye, melynek leellenőrzője a DP (részben vagy egészében) értelmezhető, így (részben vagy egészében) megmaradó ϕ -jegye. Nem-DP kategóriájú tárgy esetén a $[D-]$ jegy kielégítetlen marad, és a deriváció tönkremegy.¹⁸ Emellett (vagy ennek alternatívájaként) AGR_O értelmezhetetlen ϕ -jegye is végzetesen ellenőrizetlen marad.

(26b)-ben nincs AGR_O -projekció, hiszen annak lényegi tartalma a tárgyi egyeztetés, vagyis a tárgyas ragozási paradigma választása lenne. Itt az ige és a tárgy Esetjegyei $[v+V] \sim spec_2$ viszonylatban ellenőrzik és törlik egymást. Mivel nincs AGR_O , így nincs a $[D-]$ jegy sem, illetve AGR_O értelmezhetetlen ϕ -jegye sem. Problémát ilyenkor csak

¹⁸ Ha ez a jegy erős (Chomsky 1995), akkor leáll a deriváció, ha nem szükségszerűen az, akkor pedig, mint interpretálhatatlan, törletlen jegy, az LF-en okoz balesetet.

az okozhat, ha a tárgynak is van értelmezhetetlen φ -jegye, mivel ilyenkor attól sem lehet megszabadulni. Tárgyatlan igék esetén is lényegében ez a forgatókönyv: nincs AGR_O , nincs tárgy sem; V-nek sincs Esetjegye, csak az alanyi egyeztetés keretében csekkolja le alanyi φ -jegeit.

Mindezek fényében röviden soroljuk fel, mi történik az alapesetekben – a személyes névmási tárgyak eseteit külön tárgyaljuk, így (27)-ben csak az egyéb tárgyak értendők:

- (27) a. *lát* $\emptyset$ – nincs AGR_O , V sem visz [+AKK] jegyet v-be, és nincs tárgy sem
 b. **látja* $\emptyset$ – AGR_O értelmezhetetlen φ -jegye és/vagy [D–] jegye ellenőrzetlen marad
 c. *lát* NP – nincs AGR_O , V és NP lecsekkolja [+AKK] jegyét vP-ben, az NP φ -jegye pedig értelmezhető
 d. **látja* NP – AGR_O [D–] jegye ellenőrzetlen marad, csakúgy mint értelmezhetetlen φ -jegye, hiszen annak SZEMÉLY vonatkozását a SZEMÉLY jeggyel nem bíró NP nem tudja ellenőrizni
 e. **lát* DP – a DP [SZEMÉLY = 3] φ -jegye értelmezhetetlen, de nincs AGR_O , és V-nek sincs tárgyi φ -jegye, mellyel ez a jegy csekkolhatna
 f. *látja* DP – mind AGR_O -nak, mind a DP-nek értelmezhetetlen a SZEMÉLY jegye, de egymással ellenőrződnek

4.4. A személyes névmási tárgyak

E legutolsó alrészben azt mutatom meg, miként kezeli az elemzés a tárgyi személyes névmások különböző viselkedését. Mint azt az adatok ismertetésekor is láttuk, a 3. személyű tárgyi névmások tárgyas ragozással állnak, a 2. személyűek, ha az alany E/1., akkor a paradigmából is kilógó *-lak/-lek*-es alakokkal fordulnak elő, más esetben pedig, az 1. személyűekkel azonos módon alanyi ragozást váltanak ki. Bár meg lehetne kísérelni kategoriális különbséget tenni a személyes névmások között (vö. Ritter 1995), úgy tűnik, hogy az előbbi pontokban adott elemzés ezt nem teszi szükségessé. Ha a személyes névmások D kategóriájúak (és önmagukban DP-t projektálnak), akkor a 3. személyűek mutatják a várt mintát: ezek állnak tárgyas ragozású igével. Ennek a szabályos viselkedésnek az oka, hogy pontosan megfelelnek az AGR_O φ -jegyének ellenőrzésére: annak tartalma [SZEMÉLY = 3]. Ráadásul kölcsönösen szükségük van egymásra, hiszen mindkettjük ezen jegye értelmezhetetlen.

Az 1. és 2. személyűek ezzel szemben nem tudnák ellenőrizni az AGR_O 3. személyű φ -jegyét, csak a [D–] jegyét, vagyis nem tudnák a derivációt megmenteni. Nekik tehát, DP státuszuk ellenére, csak az NP-tárgyak útja marad: ellenőrzés vP-ben. Saját D-beli SZEMÉLY jegyük ugyanakkor értelmezhető, tehát ellenőrzése nem szükséges. Feltehetjük esetleg, hogy AGR_O rendelkezhet [SZEMÉLY = 1 v. 2] specifikációval is, mely – ott értelmezhető nem lévén – ellenőrzésre szorulna, ámde gazdaságossági megfontolások, például a projekciós gazdaságosság (l. fentebb, a 4.1. pontban) elve kizárja azt a derivációt, ahol AGR_O is van, hiszen sem a deriváció konvergálásához, sem a mondat jelentéséhez nem szükségeltetik e projekció megléte.

Valamiféle kivételt képez a *-lak/-lek* ragos eset, mégpedig a következőképp: ez az affixum nyilvánvalóan létezik a lexikonban, mint AGR kategóriájú elem, φ -jegy tartalma

pedig (jelölt módon) [SZEMÉLY_{obj} = 2, SZEMÉLY_{subj} = 1, SZÁM_{subj} = E]. E jegyek szokásosan nem értelmezhetők, tehát le kell őket csekkolni. Ha tehát az ige a numerációba kerültekor ezt az affixumot hordja, a derivációban mindenképp ellenőrzési viszonyba kell kerülnie (a megfelelő alanyon kívül) egy 2. személyű tárggyal is. Mivel ez az affixum nem kifejezetten AGR_O, ezért az ellenőrzés helye máshol is lehet (vP-ben, vagy AGR_S-ben), és az egyeztetendő elemnek sem feltétlenül kell DP-nek lennie – bár úgy tűnik, nincs olyan lexikai elem, mely 2. személyű, de nem D kategóriájú.

5. Konklúzió

A fentiekben az alanyi vs. tárgyas ragozás közti választás egy minimalista alapú elemzését adtam. Az adatokat áttekintve arra a következtetésre jutottunk, hogy a hagyományosabb, határozottsági vagy specifikussági különbségtételen alapuló elemzés nem kielégítő. Helyette az az általánosítás tűnik megalapozottnak, hogy az igével való egyezésben résztvevő tárgy szintaktikai kategóriáján múlik a paradigmaválasztás: tárgyas ragozású igték akkor (és csak akkor) kapunk, ha a tárgy DP kategóriájú; ellenkező esetben (vagyis DP-nél kisebb tárgyi projekció: NP/[N+I]P, vagy tárgy hiánya esetén) alanyi ragozást kap az ige. Az általánosítás magyarázatául az szolgál, hogy a DP kategóriájú tárgyak D feje (kivéve ha 1. v. 2. személyű) egy értelmezhetetlen személyjeggyel rendelkezik, melyet az AGR_O tartományban tud megfelelően leellenőriztetni. Ha a mondatból hiányzik az AGR_O projekció (aminek tükröződéseképp a morfológiában nem kerül tárgyas ragozás az igré), akkor D-nek ez az ellenőrizetlen jegye az LF-en a deriváció összeomlásához vezet. Ha a tárgynak nincs DP-rétege, akkor nincs a szerkezetben értelmezhetetlen személyjegy, ekkor viszont AGR_O meglétét (és ennek morfológiai tükröződését, a tárgyas ragozást) gazdaságossági elvek tiltják. Ez az elemzés minden korábbinál teljesebben fedi le az adatokat, és nem tartalmaz olyan elemet, amely miatt elméletileg problémás lenne, tehát egyértelmű előnyt élvez a korábbiakkal szemben.

Irodalom

- Bartos, Huba 1997: On ‘Subjective’ and ‘Objective’ Agreement in Hungarian, *Acta Linguistica Hungarica* **44**, 363–84.
- Cheng, Lisa Lai-Shen 1991: *On the Typology of Wh-questions*, disszertáció, Cambridge, MA, The MIT Press.
- Chomsky, Noam 1995: *The Minimalist Program*, Cambridge, MA, The MIT Press.
- Enç, Mürvet 1991: The Semantics of Specificity, *Linguistic Inquiry* **22**, 1–25.
- É. Kiss, Katalin 1993: Wh-movement and Specificity, *Natural Language and Linguistic Theory* **11**, 85–120.
- Farkas, Donka F. 1987: DO pro in Hungarian, in István Kenesei szerk.: *Approaches to Hungarian* **2**, Szeged, JATEPress, 191–211.
- Farkas, Donka F. 1990: Two Cases of Underspecification in Morphology, *Linguistic Inquiry* **21**, 539–50.
- Grimshaw, Jane 1991: *Extended Projection*, kézirat, Brandeis University.

- Grimshaw, Jane 1997: Projection, Heads, and Optimality, *Linguistic Inquiry* **28**, 373–442.
- Kenesei István 1992: Az alárendelt mondatok szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 529–714.
- Laka, Itziar 1993: Unergatives that Assign Ergative, Unaccusatives that Assign Accusative, *MIT Working Papers in Linguistics* **18**, 149–72.
- Moravcsik, Edith 1988: Agreement and Markedness, in Michael Barlow – Charles Ferguson szerk.: *Agreement in Natural Language*, Stanford, CSLI.
- Rácz Endre – Takács Etel 1974: *Kis magyar nyelvtan*, Budapest, Gondolat.
- Ritter, Elizabeth 1995: On the Syntactic Category of Pronouns and Agreement, *Natural Language and Linguistic Theory* **13**, 405–43.
- Szabolcsi, Anna 1981: The possessive construction in Hungarian: a configurational category in a non-configurational language, *Acta Linguistica Hungarica* **31**, 261–89.
- Szabolcsi Anna 1983: A specifikus/nem specifikus megkülönböztetésről, *Nyelvtudományi Közlemények* **85**, 83–92.
- Szabolcsi, Anna 1992: Subordination: Articles and Complementizers, in István Kenesei szerk.: *Approaches to Hungarian* **4**, Szeged, JATEPress, 123–37.
- Szabolcsi, Anna 1994, The Noun Phrase, in Ferenc Kiefer – Katalin É. Kiss szerk.: *Syntax and Semantics 27: The Structure of Hungarian*, New York, Academic Press.
- Szabolcsi Anna – Laczkó Tibor 1992: A főnévi csoport szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 179–298.
- Szamosi, Michael 1976: On a Surface Structure Constraint in Hungarian, in James D. McCawley szerk.: *Syntax and Semantics 7: Notes from the Linguistic Underground*, New York, Academic Press.
- Vangsnes, Øystein A. 1995: Referentiality and Argument Positions in Icelandic, *Working Papers in Scandinavian Syntax* **55**, 89–109.

A tárgyi személyes névmások szerkezete és az egyeztetés

Marcel den Dikken

Graduate Center of The City University of New York
mden-dikken@gc.cuny.edu

1. Miért érdekesek a tárgyi névmások egyeztetés szempontjából?

A magyar tárgyi személyes névmások két csoportra oszthatók viselkedés szempontjából: az első és második személyű névmásokra, illetve a harmadik személyű névmásokra. A két csoport különböző viselkedése a következőkben nyilvánul meg.

Az első és második személyű névmások formájukban birtokos szám/személy egyeztető morfémát viselnek (vö. (2)), míg a harmadik személyű névmások nem (vö. (3)).

(1) Alanyi személyes névmások

a. <i>én</i>	d. <i>mi</i>
b. <i>te</i>	e. <i>ti</i>
c. <i>ő</i>	f. <i>ők</i>

(2) Tárgyi személyes névmások – I. osztály: első és második személy

a. <i>engem</i> ^(%) (<i>et</i>)	c. <i>mink</i> ^(%) (<i>et</i>)
	c. <i>bennünk</i> ^(%) (<i>et</i>)
b. <i>téged</i> ^(%) (<i>et</i>)	d. <i>titek</i> ^(%) (<i>et</i>)
	d. <i>bennetek</i> ^(%) (<i>et</i>)

(3) Tárgyi személyes névmások – II. osztály: harmadik személy

a. <i>őt</i>	b. <i>őket</i>

Az első és második személyű névmások határozatlan tárgyegyeztetést (alanyi ragozást) váltanak ki az igén (vö. (4)), míg a harmadik személyűek határozottat (tárgyas ragozást) (vö. (5)).

(4) Határozottsági egyeztetés első és második személyű névmásokkal

a. <i>János szeret-Ø</i> { <i>engem/minket/bennünket</i> // <i>téged/titek/benneteket</i> }
b. <i>*János szeret-i</i> { <i>engem/minket/bennünket</i> // <i>téged/titek/benneteket</i> }

(5) Határozottsági egyeztetés harmadik személyű névmásokkal

a. <i>János szeret-Ø</i> { <i>valakit</i> /* <i>őt</i> /* <i>őket</i> /* <i>Pétert</i> }
b. <i>János szeret-i</i> { <i>őt/őket/Pétert</i> /* <i>valakit</i> }

Az első és második személyű névmások nem szerepelhetnek olyan megengedő konstrukciókban, melyekben a datívuszi argumentum is megjelenik, míg a harmadik személyű névmások jók ilyen helyzetben (vö. (6), (7)).

(6) Hagy-os megengedő szerkezetek első és második személyű névmásokkal

a. <i>hagysz</i> (* <i>Jánosnak</i>) me glátogatni { <i>engem/minket/bennünket</i> }
b. <i>hagylak</i> (* <i>Jánosnak</i>) me glátogatni { <i>téged/titek/benneteket</i> }

- (7) *Hagy-os megengedő szerkezetek harmadik személyű névmásokkal*
hagyod/*hagysz (Jánosnak) meglátogatni {ő/őket/Pétert}

Ebben a cikkemben amellet fogok érvelni, hogy az itt bemutatott három tulajdonság összefügg egymással: az első tulajdonságból (hogy ugyanis az első/második személyű alakok birtokos formájúak) levezethető mind az egyeztetés, mind a megengedő szerkezetekben mutatott viselkedés. A névmások birtokos formája arra enged következtetni, hogy az első és második személyű névmások olyan szerkezettel rendelkeznek, melyben a névmás a birtok, a birtokos pedig egy klitikum. A klitikum általában nem látható, fonológiailag üres, kivéve egy esetet: amikor *-lak/-lek* alak jelenik meg az igén, azaz, amikor az alany egyes szám első személyű, és a tárgy egyes vagy többes szám második személyű.

- (8) *-lak/-lek* alakok
- én szeret-**lek** {téged/titeket/benneteket}*
  - *én szeret-**ek** {téged/titeket/benneteket}*
  - *én szeret-**em** {téged/titeket/benneteket}*

A *-lak/-lek* alak véleményem szerint összetett (hasonló nézetért l. Simonyi 1907: 352): a *-k* egyes szám első személyű határozatlan egyeztetőmorfémából, és az *-l* második személyű tárgyi klitikumból áll. (Köztük az *-e* epentetikus magánhangzó.) Ebből kiindulva, a klitikumkettőzés szerkezetét feltételezve, a tárgyi eset- és határozottsági jegyek eloszlásának figyelembevételével meg tudjuk magyarázni, hogy az alanyi egyeztető *-lak/-lek* forma miért a határozatlan paradigma része. Ez jelentős eredmény, mert eddig erre a magyar nyelvészetben még nem született magyarázat.

2. A *hagy-os* megengedő szerkezetek és az egyeztetés

2.1. Határozott egyeztetés

Kezdjük az elemzést a határozottsági egyeztetés bemutatásával. A magyar határozottsági egyeztetés alanyi ragokban nyilvánul meg, és két paradigma közül választhat. Mivel a tárgy határozza meg a határozott vagy határozatlan paradigma választását, a határozottsági ragozás a tárggyal kapcsolatba lépő *v/AGR_O* projekcióhoz köthető. (A továbbiakban *v/AGR_O*-ként fogok csak utalni erre, mert a *v* és az *AGR_O* (Chomsky 1995: 3. és 4. fejezet) között lévő különbség a mi szempontunkból elhanyagolható.)

Az egyszerű tranzitív szerkezetekben, mint az (5)-ben, a *v/AGR_O* funkcionális projekció közvetlenül a VP felett található. Ezt ábrázoltuk a (9)-es példában.

- (9) ... [_{VP/AGR_OP} *v/AGR_O*[+ACC,+DEF] [_{VP} *szeret* OB]]

Amikor azonban a (6), (7)-ben bemutatott *hagy-os* megengedő szerkezeteket vizsgáljuk, érdekesebb a helyzet: ilyenkor a beágyazott tárgy határozza meg a mátrix, véges alakú ige ragozását. Ezt könnyen megmagyarázhatjuk a *v/AGR_O* segítségével: azt kell csak mondanunk, hogy ilyenkor a határozottságot ellenőrző *v/AGR_O* projekció a mátrix mondat funkcionális projekciói közé épül be, a mátrix VP fölé. *vP/AGR_OP* mátrix helyzete a „clause union” jelenség egyik jellegzetessége, mely a *hagy-os* megengedő mondatok sajátja (a magyar „clause union” részletesebb tárgyalását l. Den Dikken (1999)-ben, illetve Tóth (2000)-ben).

- (10) ... [_{VP/AGR_{OP}} v/AGR_O[+ACC,+DEF] [_{VP} *hagy* [_{AspP} *meg* [_{VP} *látogatni* OB]]]]

Hogy a tárgyegyeztető projekció tényleg a mátrix mondat része, az tehát abból látszik, hogy a mátrix ige kötelezően egyezik a beágyazott tárggyal. Hogyan történik meg az egyeztetés az egyébként egymástól távol álló beágyazott tárgy és v/AGR_O között? Úgy, hogy a tárgy a deriváció egy pontján a mátrix vP/AGR_{OP}-be emelkedik. A kérdés már csak az, hogy ez a látható szintaxisban történik meg vagy pedig LF-en? Bár erre a kérdésre a válasz triviálisnak látszik, mégsem az.

Állításom szerint ugyanis a beágyazott tárgy csak akkor emelkedik a felszínen, ha első/második személyű névmás, míg ha harmadik személyű, akkor nem. Erre abból az érdekes tényből lehet következtetni, hogy az első és második személyű névmásoknál a határozottsági jegyek és a személyjegyek ellenőrzése szétválik. Ezt a következő pont mutatja be.

2.2. A személyjegyek egyeztetése¹

A határozottsági jegyek ellenőrzésekor fellépő különbséget a (11)-es és (12)-es példákon figyelhetjük meg.²

- (11) a. *hagysz (Jánosnak) meglátogatni valakit*
 b. *hagyod (Jánosnak) meglátogatni Pétert*
- (12) a. *hagysz (*Jánosnak) meglátogatni (engem)*
 b. *hagylak (*Jánosnak) meglátogatni (téged)*

A (11)-es példákban azt látjuk, hogy a beágyazó mátrix ige kötelező a tárgyegyeztetés, függetlenül attól, hogy az ige datívuszi argumentuma (*Jánosnak*) jelen van-e vagy nincs. A (12)-esben ezzel szemben azt látjuk, hogy a mátrixban tárgyegyeztetés (a második személy esetén a *-lak/-lek* alakokkal) nem jöhet létre, **ha a datívuszi argumentum is jelen van**. Azaz, az első és második személyű névmás nem bír feljutni a mátrix vP/AGR_{OP} projekcióba, ha a datívuszi argumentum is jelen van.

A datívuszi argumentum hatása a Relativizált Minimalitás elméletével jól leírható, ha két feltétel teljesül:

- (i) ha az első/második személyű névmás A-mozgatásban vesz részt, átívelve a datívuszi argumentum felett

¹ A dolgozat ezen bevezető szakaszában a *-lak/-lek* jelenséget „személyjegyek” címszó alatt tárgyalom, bemutató célzattal. Elemzésemből azonban majd kiderül, hogy a személyjegyekre való utalás itt nem lényeges momentum. A dolgozatnak nem célja a személyjegyek ellenőrzési mechanizmusának feltárása.

² A *hagy*-os megengedő szerkezetben a beágyazott mondat tartalmazhat kötőmódú igét vagy infinitívuszt:

- (i) *Hagyod, hogy János meglátogassa Pétert.*
 (ii) *Hagyod Jánosnak meglátogatni Pétert.*

Míg minden beszélő elfogadja az előbbi, nem mindenki fogadja el az utóbbit. Azok, akik viszont elfogadják az infinitívuszi alakot, a szövegben jelölt módon érznek különbséget az első/második és a harmadik személyű névmások közt. Den Dikken (1999) mindezeknek részletesebb tárgyalását nyújtja.

Az Inflexióhoz tartó útja azonban két lépésben történik meg a magyarban, amint azt (16) összefoglalja:⁴

(16) A magyar klitikummozgatás lépései

A klitikum

(i) először NP–mozgatással az Inflexióhoz közeli [Spec, ν P/AGR_{OP}] jut

(ii) majd onnan fejmozgatással balról adjungál az Inflexióhoz

Az első lépés a lényeges lépés. Ez két dolgot biztosít nekünk. Egyrészt, a klitikummozgatás nem sérti meg a fejmozgatás törvényét (Head Movement Constraint), hiszen egészen a ν P/AGR_{OP}-be jutásig nem fejmozgatásról van szó. A fejmozgatás csak a ν P/AGR_{OP} és az Inflexió közt történik meg. Másrészt, az NP-mozgatás feltételezésével megtarthatjuk az eredeti meglátásunkat, hogy ugyanis az első és második személyű névmások felszíni A-mozgatásban vesznek részt, és így az olyan *hagy*-os szerkezetekben, ahol a datívuszi argumentum is jelen van, a mozgatás nem jöhet létre a relativizált minimalitásnak köszönhetően, a (14)-ben ábrázoltak szerint. A (14)-es szerkezetben most már azt is tudjuk, mit jelöl YP: ez a ν P/AGR_{OP} projekció.

3. A tárgyi klitikumokról

3.1. Személyjegyek szétválása az első és második személyű névmások esetében

Ha helyes úton jártunk idáig, akkor a (17)-es példa (a (12)-höz képest) azt mutatja, hogy a harmadik személyű tárgyi névmások a magyarban nem klitikumok. Erre korábbi példáinkból következtettünk.

(12) a. *hagysz* (*Jánosnak) **meglátogatni** (engem) (= (12))

b. *hagylak* (*Jánosnak) **meglátogatni** (téged)

(17) *hagyod* (Jánosnak) **meglátogatni** (őt)

Ezek azt mutatták, hogy a névmások között személyjegyek alapján két külön csoportot különíthetünk el: az első/második személyű névmások osztályát, és a harmadik személyűekét. A két csoport szétválása morfológiailag is nyilvánvaló: amint azt az (1)-es, (2)-es, (3)-as példákban is láttuk, a harmadik személyű tárgyi névmások formailag alanyi névmások akkuzatívuszi esettel, azaz *-t* tárgyraggal. Az első/második személyű névmások viszont nem ilyenek: ezeket nem az alanyesetű névmásokból hozzuk létre tárgyrag hozzáadásával, hanem külön formákhoz adjuk a tárgyragot. A tárgyrag egyébként el is hagyható (bár különböző mértékben), hasonlóképpen az első és második

⁴ A (16)-ban leírt első lépés (frázismozgatás [Spec, ν P/AGR_{OP}]-be) nem nyilvánvaló jegy-motivált lépés (azaz (**suicidally greedy**)), és így átfogó **minimalista** szempontból kérdéseket vet fel a mozgatás hajtóerejéről. A (16ii) lépés az a lépés, mely a klitikum jegyellenőrzését lehetővé teszi (az ellenőrzött jegy mivolta további pontosítást kíván, nemcsak a magyarban, hanem általánosságban is; de gondolhatunk például erre a jegyre [+AFFIXUM] jegyként), és (16i) a sikeres (16ii) lépés előfeltétele. Így tehát, bár (16i) nem jegyellenőrző lépés közvetlenül, mégis nélkülözhetetlen lépése a derivációnak: nélküle a (16ii) lépés és így a jegyellenőrzés nem történhet meg. Az ilyen „felvilágosult önérdék”-ből (Lasnik elnevezése szerint) történő lépések szélesebb elméleti jelentősége e rövid cikk kontextusában nem kerül tárgyalásra.

fej lévén így aztán nem tud egyetlen határozottsági jegyet sem vonzani, és így egy értelmezhetetlen [HATÁROZOTT] jeggyel végzi majd. Ennek következtében megsérti a Teljes Értelmezés elvét (Full Interpretation). Figyeljük meg, hogy mivel a klitikum nyílt mozgatása INFL-nek köszönhető, ami v/AGR_0 felett helyezkedik el, v/AGR_0 határozottságjegye nem bír ellenőriződni – azért, mert csak Spell Out után kezd ellenőrzésre alkalmas frázis után nézni, akkor, amikor az egyetlen erre alkalmas frázisjelölt már elhagyta őt. Az, hogy [Spec, vP/AGR_0P] tartalmazza a klitikum nyomát, nem meghatározó; sem ebből, sem a klitikum bázispozíciójában lévő nyomból nem emelkedhet ki határozottságjegye, mert a nyomok inerteek.

Röviden azt vázoltam tehát, hogy gyenge jegyek soha nem ellenőriződhetnek „véletlenszerűen”. Ez meghozza a kívánt eredményt – meggátolja a klitikum határozottságjegyének ellenőrzését v/AGR_0 -n: bár a klitikum [HATÁROZOTT] jeggyel rendelkezik, ez a jegy soha nem kerül el v/AGR_0 -ra, sem a felszínen (hiszen a klitikum a felszínen mozog [Spec, vP/AGR_0P]-be), sem LF-en (hiszen a hátrahagyott nyomai inerteek, s így ezekből nem tud a [HATÁROZOTT] jegy v/AGR_0 -ba emelkedni). A teljes névmás (az aláhúzott elem (19)-ben) valószínűleg egyáltalán nem mozog: feltehetően foglya marad a klitikumból és kettőzött névmásból álló komplexumnak. Ha ez így van, a tárgyeset jegye, ami szintén v/AGR_0 -n ellenőriződik, ennek a komplexumnak a jegye. De még ha ki is derülne, hogy az akkuzatívusz jegy a teljes névmás jegye, és ki tud emelkedni a komplexumból, ez még nem fog a határozottságjegye ellenőrzésével is jární, mert a teljes névmásnak valószínűleg egyáltalán nincsen határozottságjegye.

Ennek belátására vegyük figyelembe Schmitt (1998) érdekes javaslatát, mely szerint klitikumkettőzéses szerkezetben a klitikum és a kettőző névmás közti viszony hasonlatos az expletívum és asszociátuma közti viszonyhoz. Ismert, hogy az expletívumot és asszociátumát tartalmazó mondatokban az asszociátumnak határozatlanul kell lennie (lásd az angol *there is a/*the man in the garden* mondatot). Ezt alapul véve mondhatjuk, hogy az asszociátum nem lehet [HATÁROZOTT] jegyű. Mivel a [HATÁROZOTT] jegy D jegye, ebből természetszerűleg következik, hogy az asszociátum szerkezetileg kisebb, mint egy DP. Átlagos expletívumos szerkezetekben ennek ismert következményei vannak. Klitikumkettőzéses szerkezetekre ugyanez az érvelés arra a következtetésre vezet bennünket, hogy (19)-ben a klitikum rendelkezik a [HATÁROZOTT] jeggyel, míg a teljes névmásnak nincsen ilyen jegye. A (19)-ben ábrázolt klitikumkettőzéses szerkezetekben a klitikum határozott D-feje (mely Schmitt (1998) szerint egy expletívum) LÁNC-ban áll a változójával (Chomsky (1986) értelmében). Ennek eredménye, hogy D [HATÁROZOTT] jegye kitöltődik (saturation). Átlagos DP-k esetében D a teljes NP feje; (19)-ben viszont a klitikum feje: a [HATÁROZOTT] jegy csak a klitikumon jelenik meg, nem a teljes NP-n.

Ez kimeríti a határozottságjegyek ellenőrzésének összes lehetőségét. Bárhogyan is próbáljuk, v/AGR_0 nem ellenőriződhet [HATÁROZOTT] jeggyel az első és második személyű névmások esetében – nincs ami ezt a jegyet ellenőrizhetné. Ehelyett, v/AGR_0 -nak default határozatlan értéke lesz, és a véges alakú ige ezt a ragozást fogja hordozni. S ez az, amit megpróbáltunk elérni.

A harmadik személyű névmások ezzel szemben azonban szabályos felépítésűek: ezeket közvetlenül a harmadik személyű alanyi névmásokból hozzuk létre akkuzatívuszi esetraggal. Az akkuzatívuszi alakokon nincs birtokos morfológia, amint az a (6)-ban

látszik. Ennek következtében a harmadik személyű névmásoknak sokkal egyszerűbb a szerkezetük: ezek a névmás projekciói; nincs bennük klitikum birtokos, és így klitikummozgatás sem indul ki belőlük. Ennek eredményeképp úgy viselkednek, mint a határozott főnévi csoportok (DP-k). És mivel [HATÁROZOTT] jegyűek, határozott ragozást váltanak ki a v/AGR_O fején, LF-jegymozgatás során.

Ezek alapján tehát azt vesszük észre, hogy az első és második személyű névmások birtokos szerkezetéből kiindulva is ugyanarra az eredményre jutunk, mint a *hagy*-os megengedő szerkezetek vizsgálatából: az első és második személyű névmások (szemben a harmadik személyűekkel) klitikumokat tartalmaznak. Megtaláltuk a klitikum és a teljes névmás elhelyezésének érdekes módját is: a klitikum a kiejtett névmási alak birtokosa, mely birtokos morfológiájú, ahogy (19) mutatja.

Ezen a ponton érdemes összehasonlítani a magyar klitikumokat az újlatin nyelvek tárgyi klitikumkettőzések példáival. A (20) mondatokban spanyol példákat látunk.

- (20) a. *lo vimos a él*
 őt(CL) mi láttuk P_{DAT} ő(t)
- b. *yo tengo asma, pero el asma no me tiene*
 én birtoklom az asztmát de az asztma nem engem(CL) birtokol
a mí
 P_{dat} engem
 („nem hat rám”)

Ami érdekes a spanyol klitikumkettőzések példákban, az az, hogy a teljes főnévi csoport, amit a klitikum kettőz, datívuszi prepozícióval áll. A datívuszi prepozíció a spanyolban, franciában a birtokos szerkezeteken belül foglal helyet (például a francia *János autója* = *voiture à Jean*). Így tehát fennáll a lehetősége, hogy ezekben a nyelvekben is, a magyarhoz hasonlóan, a klitikum és a kettőzött formája szintén birtokos szerkezetet alkot, a (21)-ben ábrázoltak szerint.

- (21) [_{NP*} {*me/te/lo/la*} a {*mí/tí/él/ella*}]

A (21) szerkezet majdnem olyan, mint a magyar számára javasolt (19), kivéve, hogy itt a szerepek megcserélődnek: a tárgyi klitikum a birtok, és a teljes névmás a birtokos. Hasonló elgondolást találunk az újlatin klitikumokról Schmitt (1998) munkájában, bár ő nem nevesíti az általa javasolt szerkezetet birtokos szerkezetként. A magyar névmások általam bemutatott elemzése tehát arra hoz bizonyítékot, hogy a klitikumkettőzés és a birtokos szerkezetek közt igen szoros kapcsolat áll fenn. Ez feltétlen érdekes további kutatási alap lehet.

4. Bennünket, benneteket

Hátramaradt még egy igen fontos területe a tárgyi névmásoknak. Szólnunk kell a többes szám első és második személyű névmások *bennünket* és *benneteket* alakjairól is, melyeket (2) alatt, a többi névmás között már megemlítettünk.

- (2) Tárgyi személyes névmások – I. osztály: első és második személyű névmások
a. <i>engem</i> ^(%et)	c. <i>mink</i> ^(%et)
	c. <i>bennünk</i> ^(et)
b. <i>téged</i> ^(%et)	d. <i>titek</i> ^(et)
	d. <i>bennetek</i> ^(et)

Ezekben az alakokban megtaláljuk a *-ban/-ben* toldalékot, melyet (mint a toldalékolt névmások esetében általában) birtokos személyrag és akkuzatívuszi esetrag követ. Ezen névmások ilyen összetételére nyelvtörténeti adatok vetnek fényt. A magyar nyelv ősi állapotában a *-ban/-ben* rag partitívuszi konstrukciókat jelölt (Simonyi 1907: 245: „Partitivakkusative”) – így például a *látsz bennünk* azt jelentette: *látsz néhányat közülünk* (Benkő 1991: 370). A *bennünk* névmás ekkor tehát még nem viselt akkuzatívuszi esetragot, hiszen a szerkezet valódi tárgya egy üres határozatlan névmás volt. Később azonban ez megváltozott annyiban, hogy a *bennünk/bennetek* névmás vette fel az akkuzatívuszi esetragot, amikor tárgyas ige argumentumaként jelent meg, és maguk ezek az alakok kezdtek tárgyként viselkedni. Úgy látszik, a *bennünket/benneteket* alakok összetett szerkezetüket, melynek feje egy határozatlan névmás, máig megőrizték, és így továbbra is határozatlan ragozást váltanak ki az igén.

Bartos (1997: 382) munkájában a szerzőnek feltehetően igaza van abban, hogy a határozatlan ragozás ez esetben azt tükrözi, hogy a *bennünket* és *benneteket* névmások nem DP-k, hanem kisebbek annál, csak NUMP-k. Ezen példák esetében ez valószínűsíthető, hiszen az alakok egy határozatlan névmással képzett partitívuszi formára vezethetők vissza. De a többi első és második személyű névmás esetében (*engem, téged, minket, titeket*) a „kisebb mint DP” elemzést nem támogatja független bizonyíték, itt más okokat kell keresnünk. Ezeket az okokat a fent bemutatottakban vélem meglelni.

5. Összefoglalás

Ebben a cikkben azokat az okokat próbáltam meg felkutatni, melyek megmagyarázhatják a magyar első és második személyű tárgyi névmások sajátos viselkedését. Egyrészt értelmeztem a morfológiai összetételüket, és bemutattam, hogy miért egyeznek alanyi ragozással, annak ellenére, hogy bennük feltételezhetően határozott tárgyi klitikum található. Mindezt a (19) példában felvázolt szerkezet segítségével tettem, melynek több előnye is van. Egyrészt a *-lak/-lek* alakot kisebb összetevőkre tudja bontani: egy tárgyi klitikumra és egy alanyi személyragra. Másrészt érdekes párhuzamot teremt az újlatin nyelvek és a magyar nyelv között a klitikumkettőzés, és ennek birtokosszerkezeti háttere alapján.

Irodalom

- Bartos, Huba 1997: On ‘subjective’ and ‘objective’ agreement in Hungarian, *Acta Linguistica Hungarica* **44**, 363–84.
- Benkő Loránd szerk. 1991: *A magyar nyelv történeti nyelvtana*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Chomsky, Noam 1986: *Knowledge of language: Its nature, origin and use*, New York, Praeger.
- Chomsky, Noam 1995: *The Minimalist Program*, Cambridge, MA, The MIT Press.
- Dikken, Marcel den 1999: *Agreement and ‘Clause Union’*, Kézirat, CUNY Graduate Center.
- Kenesei, István – Robert M. Vago – Anna Fenyvesi 1998: *Hungarian*, London, Routledge.
- Schmitt, Cristina 1998: Lack of iteration: Accusative clitic doubling, participial absolutes and *have* + agreeing participles, *Probus* **10**, 243–300.
- Simonyi, Zsigmond 1907: *Die ungarische Sprache: Geschichte und Charakteristik*, Strassburg, Verlag von Karl J. Trübner.
- Tóth, Ildikó 2000: *Inflected infinitivals in Hungarian*, disszertáció, Tilburg University.

Fordította Lipták Anikó

Az -é jeles (birtokosságbeli) egyeztetésről

Kugler Nóra

ELTE, Mai Magyar Nyelvi Tanszék

kugler@isis.elte.hu

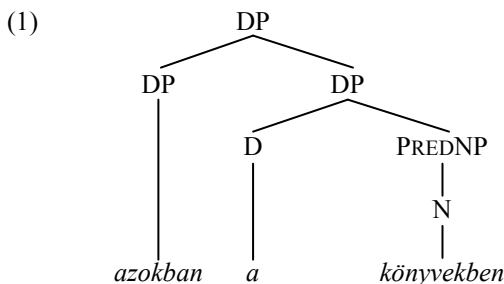
1. Az egyeztetési kategóriák

„Az egyeztetés a mondatnak (olykor a szövegnek) két tagja közt fennálló (s rendszerint a két tag koreferenciáján alapuló) szerkezeti vagy legalábbis szemantikai összefüggést mindkét tagon megjelöli, mégpedig azonos vagy rokon jelentésű morféimakkal; ezek nem egyszer alakilag is egybevágnak, illetőleg hasonlítanak egymáshoz” (Rácz 1991: 11). Az egyeztetés kategóriái a magyarban: a személybeli, a számbeli, az esetbeli és a határozottságbeli egyeztetés. A személybeli és az esetbeli egyeztetés rendszerint együtt jár a számbeli egyeztetéssel (vö. Rácz 1991: 11–20). Mivel Rácz Endre monográfiájában felhasználta Moravcsik Editnek a „stanfordi kötetekben” (1971, 1974, 1978) megjelentet tanulmányait, nem meglepő, hogy egyeztetésdefiniójuk **össze-egyeztethető**: „A definíció [ti. Moravcsiké] magában foglalja először is azokat a jelenségeket, amelyeket hagyományosan egyeztetésnek neveznek, mint a kvantorok, a módosítók, determinánsok, igék és anaforikus névmások egyeztetését a főnévvel nemben, számban, személyben, esetben és határozottságban; másrészt tartalmaz olyan jelenségeket is, amelyeket hagyományosan nem sorolnak ide” (Moravcsik 1978: 334).

Az -é jeles egyeztetés véleményem szerint 2 szerkezetben fordul elő: az értelmezős szerkezetben és a mutató névmási determinánssal bővülő főnévi szerkezetben (pl. *a fiúkét, a magasakét; azokét a fiúkét*). Ezekben eddig hagyományosan csak számbeli és esetbeli egyeztetést tartottak számon. Az -é jeles egyeztetés – amint alább részletezem – nem fér be egyik fent megnevezett egyeztetési kategóriába sem, sajátos, a magyar nyelvre jellemző egyeztetésnek tartom. Ezzel az egyeztetéssel behatóan egyik szerző sem foglalkozik.

2. Az egyeztetést elvető elemzés lehetőségei

A generativista szemléletű leírások szerint ezekben a szerkezetekben nincs egyeztetés. Így É. Kiss Katalin sem tartja a fenti szerkezeteket egyeztetettnek, de a hagyományos felfogáshoz hasonlóan összekapcsolja, és egységes elvek szerint magyarázza őket („a mutató névmást tartalmazó kifejezés nem lehet más, mint két mellérendelt DP-ből álló értelmező szerkezet”) (É. Kiss 1998: 81–2). Az *azokban a könyvekben* szerkezetet úgy elemzi, hogy az két mellérendelő DP-ből áll, az esetrag, amely az összetevőkön megjelenik – a kormányzásnak megfelelően – a teljes szerkezetet összefogó csomópontnak van kiosztva, és „rámásolódik” mindkét DP-re:

Ugyanígy elemzi a *Jánost, a barátomat megint becsapták.* és az *Ezt a barátomat megint becsapták.* mondatokat. „Ez a jelenség nem lehet valamiféle módosító–fej közötti egyeztetés, hiszen az a magyarra – például az oroszra, németre, latinra ellenében – nem jellemző, a magyarban a főneves kifejezésnek csak az utolsó hangzó elemén jelenik meg jel és rag” (É. Kiss 1998: 82). Az esetadás, és az esetvégződésen való osztozás azonban nem magyarázza meg a jelek azonosságát. A Rácz-féle megközelítésben a magyar – nem birtokos – jelzős szintagmákra szintén inkongruens alakok a jellemzők, s a fenti két szerkezet éppen kongruenciájában sajátos.

É. Kiss Katalin a birtokos szerkezetben is visszatér a mutató névmási determinánsra (1998: 85):

- (2) a. **ez a fiú könyve*
 b. *ennek a fiúnak a könyve*
 c. *a fiúnak ez a könyve*

A szabály úgy szól, hogy ha a birtokszóhoz vagy a birtokost jelölő szóhoz kapcsolódik mutató névmás, akkor a birtokosnak *-nak/-nek* ragos bővítményként kell viselkednie (i. h.). A szabály feltételeit nem teljesítik a következő szerkezetek:

- (3) a. *e/eme/ezen szabály korlátai*
 b. *a nyelvtan e/eme/ezen tétele*

amelyek grammatikalitását nem vitatnám. Az *ez/az* mutató névmási determináns egyeztetése azonban kötelező (**ez a fiúnak a könyve érdekes*).

Előfordulhat jelöletlen birtokviszony az értelmezésben is, például *a fiú, a magassabb könyve*, amelyhez hasonló két kérdőjellel szerepel az ÚMNyt.-ban, mert az ilyen „szerkezetek sem hangzanak jól” (i. h.). Mindenképpen oka lehet a jelöletlenség kerülésének, ha úgy a szerkezet kétértelmű lenne. Például

- (4) a. *Zoltán, a bátyám fia* ('Zoltán' = 'a bátyám' vagy 'Zoltán' = 'a bátyám fia')
 b. *Zoltán, a bátyámnak a fia* ('Zoltán' = 'a bátyám fia')
 c. *Zoltánnak, a bátyámnak a fia* ('Zoltán' = 'a bátyám')

Vizsgálatom szempontjából lényeges momentum, hogy itt is összekapcsolódik, és hasonlóképpen jelenik meg a két szerkezet bemutatása. Sajnos az eredetibb, értelmezős szerkezetet – amely minden hasonlósága ellenére is eltérően viselkedik névmási és nem névmási értelmező esetén, hiszen más referenciális viszonyokat alakíthat ki a névmás, mint például a főnév – sem itt, sem a *Strukturális Magyar Nyelvtan* mondattani

kötetében sem mutatja be részletesen a szerző (É. Kiss 1992) (Szabolcsi Anna és Laczkó Tibor főnévi csoportot bemutató fejezetében és Bánréti Zoltán mellérendelésről szóló tanulmányában sem találjuk (1992)), és hiába keressük az egyeztetés kategóriáit és rendszerét is. Nagyon részletes azonban a kötéselmélettel jól leírható referencia-viszonyok bemutatása.

Az ún. hagyományos egyeztetésfelfogás és az itt bemutatott elemzés különbségének hátterében a koreferencia eltérő értelmezése áll.

3. A koreferencia és az interpretáció

A mondaton belüli referenciaviszonyokat a kötéselmélettel magyarázzák és mutatják be a generativista nyelvtanok (Reinhard 1991: 537; É. Kiss–Szabolcsi 1992: 70). A koreferenciát tehát a mondatok grammatikai viszonyaiból vezetik le. Az alapvető elv szerint A és B elem akkor koreferens, ha A köti B-t, ami akkor teljesül, ha A vezérli B-t, vagyis „rálát” a szintaktikai szerveződésben. Ha két elem koreferens, akkor azonos indexet kapnak. Ehhez további megszorítások tartoznak, mint például a C-elv (Reinhard 1991: 537; É. Kiss–Szabolcsi 1992: 70).

Léteznek olyan szerkezetek, amelyek a referenciaviszonyok többféle interpretációját is lehetővé teszik, azokat nem valamiféle statikus értéként, inkább változóként, variábilis jelenséggént láttatják.¹ A pragmatikai interpretáció a szintaxis területén kívülre mutat.

Anélkül, hogy a szövegbeli referenciaviszonyok bonyolult kutatási területére lép-nék, szólni kell a pragmatikai vagy ún. referenciális koreferenciáról is. Nem grammatikai szabályok írják ugyanis elő azt, hogy a szöveg egymástól távol eső két főneve koreferens-e vagy sem, ez a kapcsolat a szituációból, a szűkebb értelemben vett kontextusból, világról való tudásunk stb. alapján tudható (Reinhard 1991: 535). Lyons következetesen szétválasztja a denotációt és a referenciát. Azt tartja, hogy a denotáció rendszerjellegével szemben az utalás mindig megnyilatkozásjellegű („an utterance-dependent notion”) (Lyons 1977: 176).

Givón szerint a referencia „a nyelvi kifejezésektől a nyelvileg megalapozott egyedekre irányuló, bármilyen célból történő leképezés a szövegvilágban” (1989: 174).² Givón kidolgozza a referenciális hozzáférhetőség (vagy megjósolhatóság) fokozatait a referenciális távolság, a potenciális interferencia és a topikállandóság³ szempontjai alapján. Eszerint a leginkább hozzáférhető referensek közé a zéró anafora, a hangsúlytalan névmás és az egyeztetés tartozik.

Ezzel egybevág Pause megállapítása a névmási anaforáról: „A névmási anafora megértésének modellje az antecedens és a névmás különböző specifikus tulajdonságainak

¹ Reinhard példája:

Charlie Brown_i talks to his_i dog and my neighbor Max does too.

a. Pragmatikai interpretáció: ‘Max Charlie kutyájához beszél.’

b. Kötéselméleti interpretáció: ‘Max saját kutyájához beszél.’ (i. m. 540).

² A fordítás Tolcsvai Nagy Gábortól származik. Köszönöm, hogy még kéziratként megkaphattam tőle hamarosan megjelenő *A magyar nyelv szövegtana* című munkájának néhány, témámra vonatkozó részletét is.

³ Ün. diskurzustopik értelemben.

Mindkettő értelmezős szerkezet, az értelmező mindkettőben grammatikai főnév (másként ők hordozzák a zéró főnévnek járó inflexiók morfofokát). Az a.-ban van -é jeles egyeztetés, a b.-ben nincs. Ez a különbség a referenciaviszonyok következménye. A *kisebb* értelmező referenciája a.-ban a *fiú*, b.-ben a *fiúé* referenciájával azonos, tehát a.-ban a *kisebbére* jelentése: 'a kisebbik fiú valamijére', b.-ben a *kisebbre* jelentése: 'a fiú kisebbik valamijére'. Az értelmezett tehát a két szerkezetben más-más elemmel koreferens.

Vizsgáljuk tovább a.-t és b.-t:

- (8) a. *a fiúéra, a kisebbére*
           a fiúkéra, a kisebbekére
           a fiúéira, a kisebbéire
- b. *a fiúéra, a kisebbre*
      a fiúkéra, a kisebbØre
      a fiúéira, a kisebbekre

Az -é jelben egyeztetett alakok (a) az -é előtt és az -é után jelölt számban is egyeztetődnek, míg b)-ben az értelmező érzéketlen az -é előtti szám kategóriájára, s csak az -é után jelölt számban egyeztetődik az értelmezetthez.

Tehát az (a) alatti példákban a birtokosra koreferáló elemek egyeztetődnek -é jellel is, a b.-ben lévő, birtokra koreferáló mondatrészek csak számban és esetben egyeznek, az -é jeles birtokosságviszonyban nem. Az eltérő koreferenciának megfelelően a számbeli egyeztetés is másként alakul a két példában: A birtokosra koreferáló tagok az értelmezős szerkezetben dologszámban és birtokszámban is egyeztetődnek, a birtokra utaló tagok egyeztetése azonban érzéketlen a birtokos számát kifejező morfra, csak a birtokszám irányít számbeli egyeztetést (általános többesjel jelöli az egyeztetett tagon). Tehát:

- (9)
‘birtokos’ ┌──────────┐ a) <i>a [fiú]éra, a [kisebb]ére</i>	‘birtok’ ┌──────────┐ b) <i>a [fiúé]ra, a [kisebb]re</i>

Az -é jeles, a birtokosra való közös utaláson alapuló egyeztetésben az -é morféma kötelezően jelenik meg az egyeztetett tagon. Ez alól csak a személyes névmás rendhagyóan felépülő birtokjeles alakjai a kivételek, pl. *tiéd, miénk, övék* (Rác 1988⁷: 357, Lengyel 1997: 489).

Ha az -é affixumot jelnek tartjuk, akkor nem mondhatjuk, hogy szerepe az esetbeli egyeztetés. A toldalék megítélése körüli vitával, inflexiók és derivációk tulajdonságainak vizsgálatával egy másik tanulmányban foglalkozom (Kugler 1999). Vizsgálatom alapján az -é morfot jelnek tartom.

Ha a szerkezetek viselkedését úgy akarnánk jellemezni, hogy nincs egyeztetés, a mellérendelő tagok osztoznak a nekik kiszabott esztéztözödesen, akkor nem kapunk magyarázatot a fenti különbségekre. Igaz ugyan, hogy a mellérendelés megengedi, hogy az összetevők azonos számot fejezzenek ki, s egyformán hordozzák az -é birtokjelet. Csakhogy az efféle azonosság (egybeesés) a mellérendelésben nem kötelező, nem grammatikai alapú, nem kötődik szerkezethez, hanem pragmatikai: azért viselnek az összetevők azonos morfofokot, mert a beszélő azonos grammatikai kategóriákkal akarja felruházni az elemeket; például többes számot használ, mert több valamiről akar szólni.

Az értelmezős szerkezet megítélésében nemcsak az *Új magyar nyelvтанban* merül fel a mellérendelő felfogás, ez a hagyományos nyelvtanokban is felvetődik (természet-szerűleg nem teljesen azonos módon). A szerkezet leírásával kapcsolatos problémákkal foglalkozik Balogh Judit tanulmánya (1999), most nem térek ki ennek részletezésére.

Ha a szűkebb, kötéselméleti koreferenciaértelmezést alkalmazzuk, és az esetvégződés azonosságát azonos elem kormányzása alá eső közös szerkezeti csomóponttal magyarázzuk, akkor a C-elv szerint nem tarthatjuk koreferensnek az összetevőket. Ha pedig nem koreferensek, akkor nincs magyarázat a jelekben való egyezésre vagy nem egyezésre.

Ezért a koreferencia ún. referenciális/funkcionális vagy (az ezzel összeegyeztethető) kognitív értelmezését célszerű választanunk ahhoz, hogy a grammatikai különbségek magyarázatára rátaláljunk. Ha az elemek koreferensek, akkor a közelségnek is megfelelő, jól megjósolható egyeztetés kategóriáiról sem mondhatunk le (vö. Givón i. h.). Eszerint fenntartom azt a hagyományos elemzést, hogy az értelmezett esetvégződését bővítmény szerepe, alaptagjához való viszonya magyarázza (feltéve, ha nem maga a mondat főtagja), míg az értelmezőét az esetbeli egyeztetés. Az értelmezetten jellel jelölt kategóriák a beszélő szándékát tükrözik, míg az értelmezőn ezek megjelenése az egyeztetés következménye.

Az *-é* birtokjel viszonyjelölő (pl. *a könyv a fiúé*) és egyeztető szerepű toldalék (pl. *a fiúét, a magasét*), hasonlóan az általános többesjelhez (amely részben a dologszám viszony síkján helyezi el a főnevet, részben egyik eszköze a számbeli egyeztetésnek). A mutató névmási kijelölő jelzős és a minősítő-azonosító értelmezős szintagmában az *-é* birtokjeles alaptag alaki egyeztetést irányít, amelyet a szerkezet másik tagján kötelezően jelölnünk kell (a fenti megszorításokkal)⁶.

A tanulmányban bemutatott kongruencia nem illeszthető be az egyeztetés eddig leírt kategóriái (számbeli, személybeli, esetbeli, határozottságbeli egyeztetés) közé. Ez összefügg azzal, hogy az *-é* speciális, a magyar nyelvre jellemző, a birtokosság kategóriáját a ragoktól különböző módon jelölő morféma (Rot 1994). Javaslom, hogy a kongruencia jelölésének ezt a típusát nevezzük *-é* birtokjeles, másként birtokosságbeli egyeztetésnek.

⁶ Csak kiegészítésképpen jegyzem meg, hogy az *-é* disztribúciója már első adataiban, a kései ómagyar korban is jeletulajdonságra vall (Korompay 1992: 349); valamint hogy az értelmezős szerkezetek már az ómagyarban is egyeztetettek lehettek, s ez megőrződött, az ómagyar korban kimutatható volt (S. Hámori 1991: 710); az értelmezős szerkezet összefügg a kijelölő jelzőssel, ha abban mutató névmás szerepel, olykor nehéz is eldönteni, hogy a szerkezetben kijelölés vagy értelmezés van-e (S. Hámori 1995: 347).

Irodalom

- Balogh Judit 1999: A jelző és az értelmező, *Nyr* **123**, 191–207.
- Bánréti Zoltán 1992: A mellérendelés, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 715–96.
- É. Kiss Katalin 1992: Az egyszerű mondat szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 79–177.
- É. Kiss Katalin 1998: Mondattan, in É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris Kiadó, 15–184.
- É. Kiss Katalin – Szabolcsi Anna 1992: Grammatikai bevezető, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 21–77.
- Givón, Talmy 1989: *Mind, Code and Context: Essays in Pragmatics*, Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum Associates.
- S. Hámori Antónia 1991: A főnévi szerkezetek, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 676–715.
- S. Hámori Antónia 1995: A főnévi szerkezetek, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana III/2: A kései ómagyar kor*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 329–425.
- Imre Samu 1962: A minőség- és mennyiségjelző, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere II*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 265–85.
- Károly Sándor 1962: Az értelmező jelző egyeztetése, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere II*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 308–9.
- Korompay Klára 1992: A névszójelezés, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana III/1*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 321–54.
- Kugler Nóra 1999: Az -é jeles (birtokosságbeli) egyeztetés, in Kugler Nóra – Lengyel Klára szerk.: *Ember és nyelv*, Budapest, ELTE, 205–9.
- Langacker, R. 1996: Conceptual Grouping and Pronominal Anaphora, in Barbara Fox szerk.: *Studies in Anaphora*, Amsterdam, John Benjamins, 333–78.
- Lengyel Klára 1996: Van a magyarban összetett jelző! *Nyr*. **120**, 195–209.
- Lengyel Klára 1997: Töprengés a birtokos névmásról, *Nyr*. **121**, 487–9.
- Lyons, John 1977: *Semantics*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Moravcsik, Edith A. 1978: Agreement, in Joseph H. Greenberg szerk.: *Universals of Human Language* Vol. **4**, Stanford University Press, Stanford, 331–74.
- Pause, Peter E. 1991: Anaphern im Text, in Arnim von Stechow – Dieter Wunderlich szerk.: *Semantik/Semantics: Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung*.
- Rácz Endre 1988⁷: Az értelmező jelző, in Rácz Endre szerk.: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó, 351–9.
- Rácz Endre 1991: *Az egyeztetés a magyar nyelvben*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Reinhard, Tanya 1991: Pronouns, in Arnim von Stechow – Dieter Wunderlich szerk.: *Semantik/Semantics: Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft* **6**, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 535–48.
- Rot, Sándor 1994: *Hungarian: Its Origins and Originality*, Budapest, Korona Kiadó.

- Szabolcsi Anna – Laczkó Tibor 1992: A főnévi csoport szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 179–298.
- Tolcsvai Nagy Gábor megjelenés alatt: Kérdések a koreferenciáról, Petőfi S. János szerk.: *Officina textologica 4*, Debrecen.
- Tompa József 1961: Az -é (többes számban -é + -i) birtokjel, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere I*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 519–22.
- Velcsov Mártonné 1988⁷: A birtokjel, in Rácz Endre szerk.: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó, 187—8.

Esetegyeztetés a predikatív főnévi csoportban *

Szécsényi Tibor
SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék
szecsényi@hung.u-szeged.hu

Néhány névszói predikátumot tartalmazó mondatban a névszói predikátum esetét az eddigi elméletekkel nem lehet magyarázni. A nehézségeket az okozza, hogy az állítmányi funkciójú predikatív főnév egyszer nominatívusban, másszor pedig datívusban áll ugyanolyan lokális környezetben. Dolgozatomban arra teszek kísérletet, hogy a predikatív főnevekre vonatkozó esetadási mechanizmusokat leírjam. Javaslatom szerint a predikatív főnév az esetét a nem-predikatív alanyának az esetével való egyeztetése útján kapja. Ez az egyeztetés valójában nem a predikatív főnevet és annak alanyát magában foglaló ún. predikatív főnévi csoporton belül történik, hanem egy külső elem, a létige segítségével történik.

Az esetegyeztetés formális leírását a Carl Pollard és Ivan A. Sag által kidolgozott Head-driven Phrase Structure Grammar (HPSG) (Pollard–Sag 1987, 1994) elmélet keretei között adom meg.

1. A predikatív – nem-predikatív megkülönböztetés

A főnevek (és a melléknevek is¹) a kifejezésekben legalább két különböző funkciót tölthetnek be: lehetnek predikatív használatúak, és nem-predikatív használatúak. Ugyanazt a főnevet lehet predikatívként is (pl. (1)) és nem-predikatívként is (pl. (2)) használni. Predikatív használatú főnevet (a továbbiakban: predikatív főnevet) találhatunk elsősorban a létigét tartalmazó mondatban (1a), az *akar*, *kell* vagy más főnévi ige-nevet vonzó igét és infinitívuszi létigét tartalmazó mondatban (1b–c) és néhány egyéb igés mondatban (1d–f):

- (1) a. *Péter orvos (lesz).*
b. *Péter orvos akar lenni.*
c. *Péternek orvosnak kell lenni.*
d. *Pétert orvosnak látom.*
e. *Pétert orvosnak hiszem.*
f. *Péter orvossá válik.*

A predikatív főneveknek az a funkciója, hogy azt állítsák, hogy egy individuum rendelkezik egy adott tulajdonsággal. Az (1) mondatokban ez az állítás az, hogy *Péter* rendelkezik az *orvos* tulajdonsággal a ragozott ige által alkotott intenzionális

---

* Ez a dolgozat a T 029590 számú és *A természetes nyelvekre jellemző szabályok, elvek, modellek tulajdonságai: komplex megközelítés* elnevezésű OTKA-pályázat támogatásával készült.

¹ A dolgozatban mindvégig predikatív használatú **főnevekről** beszélek, de a leírtak ugyanúgy igazak a melléknevekre is.

kontextusokban. A nem-predikatív főnév ezzel szemben egy individuum vagy individuum-halmaz megnevezésében játszik szerepet:

- (2) *Péter látott néhány orvost.*

Ebben a mondatban az *orvos* főnév maximális projekciója (*néhány orvost*) a főnév által meghatározott halmaz (ti. az orvosok halmaza) egy nem üres részhalmazát jelöli.

Mint látható, az alapvető különbség a predikatív és a nem-predikatív főnevek között szemantikai, logikai jellegű. A predikatív főnév úgy viselkedik, mint egy egyargumentumú ige (vö. (1)-gyel):

- (3) a. *Péter fut.*
 b. *Péter futni akar.*
 c. *Péternek futnia kell.*
 d. *Pétert futni látom.*
 e. **Pétert futni hiszem.*²

A predikatív főnév és az intranszítív ige is az argumentumának (alanyának) egy tulajdonságát adja meg, azaz azt állítja, hogy az alanya által denotált individuum eleme a predikatív főnév vagy az intranszítív ige által denotált individuum-halmaznak. A predikatív főnevet tehát úgy lehet értelmezni, mint egy függvényt, amely az individuumok halmazát az igazságértékek halmazára képezi le.

A predikatív és a nem-predikatív főnevek nem csak jelentésükben különböznek, hanem a mondat szerkezetben elfoglalt pozíciójuk alapján is. Egy adott pozícióban egy főnév vagy csak predikatívként vagy csak nem-predikatívként szerepelhet. Az (1) mondatokban például akármilyen más főnevet is teszünk a predikatív *orvos* helyére, az új főnév szintén predikatív lesz, a (2) mondatban azonban sohasem értelmezhető predikatívnak. Ez nem csak a főnév maximális projekciójában előforduló más összetevők meglétének vagy meg nem létének múlik, nem csak a főnév lokális környezetének függvénye. Ha ez így lenne, akkor azt mondhatnánk például, hogy attól értelmeződik egy főnév nem-predikatívnak, hogy egy determinánssal vagy egy kvantorral alkot egy összetevőt, míg ha önmagában állna, pusztán köznévként, akkor predikatív lenne. Ez azonban nem így van: gondoljunk csak a *Péter iskolába jár* mondatra, ahol az *iskolába* főnév önmagában áll, mégsem értelmezhető predikatívnak. A predikativitás sokkal inkább a főnév környezetében álló, a főnevet vonzó igének a függvénye. Az ige lexikai leírásában szerepel, hogy ha az egyik vonzatuk főnévi fejjel rendelkezik, akkor az a főnévi fej predikatív legyen-e vagy sem.

Ugyanakkor a predikativitás nem a szintaktikai elemzés során megjelenő jegy: egy főnév nem valamilyen jelölő +PRD jegyét, hanem már a lexikonból predikatívként kerül ki. Vannak ugyanis olyan melléknévek, amelyek nem viselhetnek szabadon ilyen jegyet, hanem vagy csak predikatívként, vagy pedig csak nem-predikatívként használhatóak (Pollard–Sag 1987):

- (4) a. **an ajar door The door was ajar.*
 egy félig-nyitott ajtó az ajtó volt félig-nyitott
 ‘Az ajtó félig volt nyitva.’

² A (3e) mondat nem-elfogadhatóságáról lásd a 6. fejezetet.

b. <i>*an ablaze house</i> egy lángoló ház	<i>The house was ablaze.</i> a ház volt lángoló 'A ház lángolt.'
c. <i>a former senator</i> egy korábbi szenátor 'egy korábbi szenátor'	<i>*The senator was former.</i> a szenátor volt korábbi
d. <i>a mere child</i> egy csupán gyerek '(ő még) csak gyerek'	<i>*Chris is mere.</i> Chris van csupán

A (4a–b) példákban szereplő *ajar* és *ablaze* melléknevek csak predikatívként használhatóak, a (4c–d) példákban szereplő *former* és *mere* pedig csak nem-predikatívként. A magyarban csak ilyen utóbbi típusú melléknevek találhatók:

- (5) *a néhai orvos*
*Az orvos néhai volt.

Az a tény, hogy vannak olyan kifejezések, amelyek inherensen viselik a +PRD jegyet, arra utal, hogy a PRD nem szintaktikai eredetű jegy, hanem a lexikon által meghatározott. Így bár a lexikonból kétszer annyi főnév és melléknév kerül ki, mint amennyi a szintaktikai bevezetés esetén, ez mégsem jelenti a lexikon méretének ilyen arányú növekedését. Ennek az oka az, hogy egyszerű lexikai szabályokkal el lehet érni, hogy a predikatívitas szempontjából alulspecifikált főnevekből vagy melléknevekből +PRD vagy –PRD jeggyel rendelkező lexikai egységet gyártsunk. A mondatelemzés során ezt a meglevő jegyet azután már csak ellenőriznie kell a főnévi fejű kifejezést vonzó ígének. Az inherensen predikatív illetve nem-predikatív jegyet viselő kifejezések pedig lexikai szabály nélkül is magukon viselik ezeket a jegyeket.

Ilyen lexikai szabályt írt le a HPSG számára Borsley is (Borsley m. e.; Pollard–Sag 1994). Borsley lexikai szabálya annyiban tér el az általam feltételezettől, hogy ő a –PRD jegyű lexikai egységekből vezeti le a predikatív főneveket. Így azonban nem képes leírni az olyan kifejezéseket, amelyek csak nem-predikatívként használhatóak. Ez a főnevek esetében azonban nem is fontos, mivel a magyarban nincsenek ilyen főnevek.

- (6) Predikatív főnevet létrehozó lexikai szabály

$$N[-PRD, SUBJ < >]:[RESTRICTION (2)]_{(1)} \Rightarrow N[+PRD, SUBJ <XP_{(1)}>]:(2)$$

A (6) lexikai szabály nem csak a PRD jegyet állítja be, hanem közben más, a predikatívitasal összefüggő módosítást is elvégez a lexikai egységen. Az egyik ilyen változtatás, hogy míg a nem-predikatív főnévnek nincs alanya (SUBJ < >), addig a predikatív főnév alanyt kíván magának: SUBJ <XP>. A másik változtatás szemantikai jellegű. A nem-predikatív főnév megnevez egy (1)-gyel jelölt individuumot vagy individuumhalmazt, amire a (2)-vel jelölt megszorítást teszi, azaz az (1) rendelkezik a (2) tulajdonsággal. Mikor a lexikai szabály által predikatívvá válik a főnév, elveszti azt a képességét, hogy individuumot jelöljön, ezzel szemben, mivel rendelkezik alannyal, erről a tőle független individuumról állítja, hogy az rendelkezik a kérdéses tulajdonsággal. Látható, hogy a predikatív főnév alanya utal az (1)-gyel jelölt individuumra, amiről a predikatív főnév azt állítja, hogy rendelkezik a (2) tulajdonsággal.

2. A létige és a predikatív főnevek

A predikatív főnevek szemantikai szempontból úgy viselkednek, mint az egyargumentumú igék: van alanyuk, amelyről valamilyen tulajdonság meglétét állítják. Szintaktikai és morfológiai szempontból azonban számos lényeges különbséget találhatunk: nem rendelkeznek inflexióval, nem személyragozhatóak, viszont esetraggal elláthatóak. Így, bár szemantikailag a predikatív főnév és az ő alanya állításként nem hiányos, mondatot mégsem alkothatnak. Ehhez még néhány szintaktikai feltételnek is eleget kell tenni: inflexióval ellátott igei fejjel kell rendelkezni.

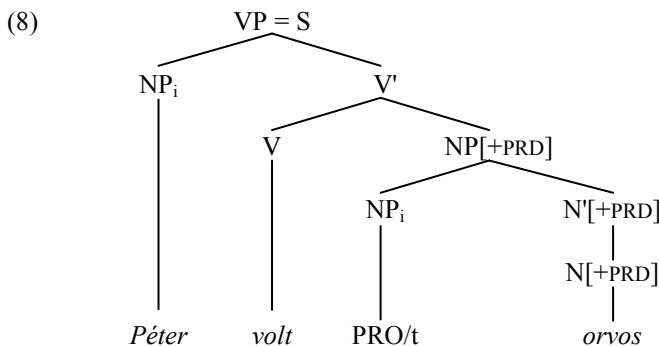
A predikatív főneves állítások mondatá tételezéséhez tehát szükség van még egy igére is: ragozott létigével már jólformált mondatot kapunk³:

- (7) a. *Péter orvos volt/lesz.*
b. *Én orvos vagyok.*

A létigének ezekben a mondatokban semmilyen szemantikai funkciója nincs: nem állít semmit, azaz nem predikatív. Szintaktikai szerepe azonban jelentős, hiszen ő biztosítja azt, hogy a mondat idő és módjelekkel ellátott lehessen, ő legitimálja a mondatot.

A névszói predikátumot tartalmazó ragozott létigés mondatok szintaktikai szerkezete nagyon érdekes. A predikatív főnévnek, mint azt az előző fejezetben láttuk, argumentuma – alanya – a nem-predikatív főnév(i csoport). Mondattani szempontból azonban a nem-predikatív főnév a ragozott létigének az alanya, mivel annak a szám- és személyjegyei vannak vele egyeztetve. A predikatív főnév mint igevivő vagy igemódosító van jelen a mondatban: semleges intonáció esetén közvetlenül megelőzi a ragozott létigét, fókuszos mondatban pedig az ige mögé kerül. Belső szerkezetében is az igemódosítókra hasonlít, hiszen csak a puszta névszói fej alkotja a kifejezést, más testes összetevő nincs a szerkezetben.

A (7a) mondat szerkezete ezek alapján a következő:

A (8) szerkezet nem a pontos mondat szerkezetet tükrözi, hanem annak csak egy sematizált változatát: nem tartalmazza a különböző funkcionális csomópontokat, azaz

³ A *Péter orvos* mondatban fonológiailag testetlen létig jelenléte feltételezhető. Fonológiailag testetlen elemet a legtöbb nyelvten, így a HPSG is megenged, l. pl. Polard–Sag (1994: 161)-ben a TRACE lexikai egységet.

nincs benne topik- és fókusz-frázis, valamint az igemódosító pozíciója is hiányzik. Leolvashatóak viszont a fej-argumentum viszonyok: az [YP, XP] pozíció az alanyi argumentum pozíciója, az [YP, X'] pedig a nem-alanyi argumentumé.

Az ábrán látható, hogy a *Péter* a ragozott ige alanya, s egyúttal a predikatív főnév alanyával is koreferens. A predikatív főnév alanya lehet PRO vagy más testes fonológiai formával nem rendelkező összetevő, elméleti megfontolásoktól függően.

A szerkezetben a nem-predikatív főnév nyilvánvalóan a ragozott létigétől kap alanyesetet, hiszen annak az alanya. A predikatív főnévtől nem kaphat alanyesetet, mivel az nem idő-ragozott. Azt, hogy a predikatív főnév szintén alanyesetet kap, jelenlegi ismereteinkkel nem lehet megmagyarázni. A nominativusz ugyanis szerkezeti eset, csak meghatározott pozícióban lehet ilyet szerezni, a predikatív főnév pedig nem alanyeset-kapó pozícióban van. Ugyanakkor, mivel az alanyesetet nem lehet inherens esetnek tekinteni, valamintől kapnia kell a predikatív főnévnek ezt az esetet.

A *marad* is hasonlóan viselkedik a létigéhez, a felmerülő problémák is hasonlóak.

3. A predikatív főnév esetei

Tekintsük újra az (1) példa mondatait:

- (1) a. *Péter orvos (lesz).*
- b. *Péter orvos akar lenni.*
- c. *Péternek orvosnak kell lenni.*
- d. *Pétert orvosnak látom.*
- e. *Pétert orvosnak hiszem.*
- f. *Péter orvossá válik.*

Az (1a–b) példákban a mind a predikatív, mind pedig a nem-predikatív főnév alanyesetben van, az (1c) mondatban pedig mindkettő datívuszi esetben. Az (1d–f) mondatokban azonban már különbözik a predikatív és a nem-predikatív főnév esete: az előbbi datívuszbán, az utóbbi pedig akkuzatívuszbán áll. Ezek a mondatok abban is különböznek az első háromtól, hogy nincs bennük létige.

Az (1a) példamondatban a ragozott létige alanyesetet ad az alanyának, a *Péternek*. A predikatív főnév esetének eredete kérdéses. A két főnév nem állhat semmilyen más esetben:

- (9) a. **Pétert orvos lesz.*
- b. **Péternek orvos lesz.*
- c. **Péter orvosnak lesz.*
- d. **Pétert orvosnak lesz.*
- e. **Péternek orvosnak lesz.*

Az (1b) mondatban a létige nem tud alanyesetet adni a *Péternek* mivel infinitívuszként szerepel a mondatban. A ragozott *akar* ige azonban, mint az *tőle* megszokott, nominatívuszi esetet ad neki. Az *akar*, és a legtöbb más infinitívuszt vonzó ige (Kálmán és tsai (1989) terminológiája alapján: a segédigék), saját alanyának tekinti az infinitívus alanyát, pontosabban a segédigéknek ez a fajtája nominatívuszi esetet ad az alanyának, ami koreferens az infinitívus PRO alanyával:

(10) Péter_i szeret [PRO_i úszni]

A predikatív főnév esetére az (1b)-ben nincs magyarázat az (1a)-hoz hasonlóan.

Az (1b) mondatban a predikatív főnév és a nem-predikatív főnév is csak alanyesetben állhat:

- (11) a. *Pétert orvos akar lenni.
 b. *Péternek orvos akar lenni.
 c. *Péter orvosnak akar lenni.
 d. *Pétert orvosnak akar lenni.
 e. *Péternek orvosnak akar lenni.

Az (1c) mondat különbözik az eddigiektől: a predikatív és a nem-predikatív főnév is datívuszi esetet kapott. A nem-predikatív főnév esetében ez nem is csoda, hiszen a *kell* és még néhány más segédige (*muszáj*, *szabad*, *hiábavaló*, stb.) az infinitívuszi vonzatuknak az alanyával koreferens főnévi vonzatuknak datívuszi esetet adnak:

(12) Péternek_i [PRO_i úszni] kell.

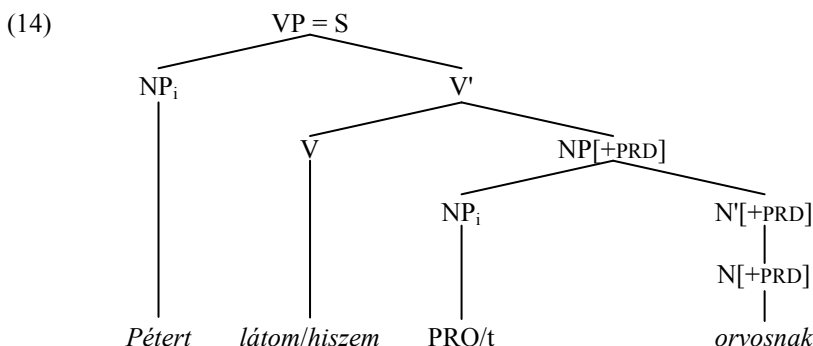
Az (1c) mondat predikatív főnévének az esete azonban kérdéseket ébreszt. Ha az infinitívuszi létigétől kapna datívuszi esetet, akkor az (1b) mondatban miért adna az ugyanolyan létige más esetet? Ha viszont esetét a segédigétől kapná, mint a nem-predikatív főnév, akkor a (12) példában mi lesz a *kell* kiosztandó fölösleges esetével? A segédige csak egy infinitívuszi és egy datívuszi argumentumhellyel rendelkezik.

Az (1d–e) mondatokban a két főnév esete különböző, a nem-predikatív főnév esete tárgyeset, a predikatív pedig datívusz. Másik ragozott ige mellett lehet más is az esetük:

- (13) Péter orvossá válik.
 Pétert orvossá avatják.
 Péter orvosnak készül.

Azonban, csakúgy mint az eddigi esetekben, a predikatív és a nem-predikatív főnév esetét az adott mondatban nem lehet megváltoztatni.

Az (1d–f) példákban és a (13) példákban is mindkét főnév a ragozott igtől kapja az esetét, a különböző főnevek különböző esetet, aszerint, hogy milyen argumentumpozícióba kerülnek. A mondatok szerkezete hasonló az (1a) mondat szerkezetéhez:

A különbség az (1d) és az (1e) mondatok között az, hogy míg az (1d) mondat igéjét lehet infinitívussal is használni, addig az (1e) mondat igéjét nem:

- (15) a. *Pétert látom úszni.*
b. **Pétert hiszem úszni.*

Azonban a *lát* ige nem használható infinitívuszi létigés predikatív főnévvel (mint az *akar* vagy a *kell*):

- (16) a. **Pétert orvosnak látom lenni.*
b. **Pétert orvos látom lenni.*
c. **Pétert orvost látom lenni.*

4. A predikatív és a nem-predikatív főnév egyeztetése

Az (1a–c) mondatok közös jellemzője, hogy bennük a predikatív és a nem-predikatív főnév esete megegyezik. A nem-predikatív főnév esetét meg lehet magyarázni a szokásos esetadási mechanizmusokkal, a predikatív főnév esete azonban mindhárom esetben problémás, mivel az őt kormányzó ragozott vagy ragozatlan létige nem képes őt megfelelő esettel ellátni: az (1a) mondatban a létige az alanyától különböző összetevőnek adna alanyesetet, az (1b–c) mondatokban pedig – ugyanolyan körülmények között – egyszer alanyesetet, másszor pedig datívuszt adna neki.

Javaslatom szerint ezekben a mondatokban egy olyan megoldást kellene elfogadni, amely szerint a predikatív főnév nem a szokásos esetadással kap esetet, hanem az esete csak egyeztetődik a saját alanyával, a nem-predikatív főnévvel. Ez az esetegyeztetés azonban nem a mindkét összetevőt tartalmazó NP[+PRD]-n belül történik (lásd a (8) ábrát), mivel akkor ez az egyeztetés mindig automatikusan megtörténne a predikatív főnévi csoporton belül. Így azonban az (1d–f) mondatokban is megtörténne az esetegyeztetés, ami hibás mondatokat eredményezne:

- (17) a. **Pétert orvost látom.*
b. **Péternek orvosnak látom.*
c. **Pétert orvost hiszem.*
d. **Péternek orvosnak hiszem.*

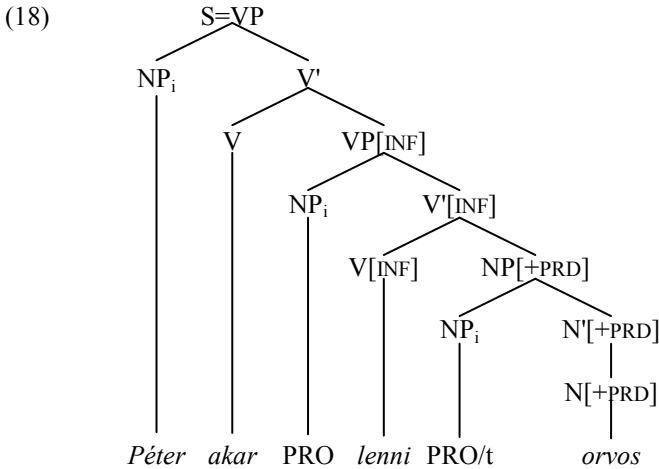
Ezekben a mondatokban a predikatív és a nem-predikatív főnév egymástól függetlenül kap esetet a ragozott igétől.

Az esetegyeztetés tehát a predikatív és a nem-predikatív főnév között történik, de nem a predikatív főnévi csoporton belül.

Az (1a–c) mondatok közös jellemzője, hogy bennük a predikatív főnévi csoport a ragozott vagy ragozatlan formájú létigének a vonzatai, szemben az (1d–f) mondatokkal, ahol a NP[+PRD] egy szemantikai tartalommal bíró ige vonzata. Célszerű az esetegyeztetést a létige meglétével magyarázni: a létige, miközben betölti a már említett mondatalkotó szintaktikai szerepét, biztosítja, hogy a predikatív főnévi csoport – és így annak a feje, a predikatív főnév is – megkapja azt az esetet, amely esetben a létige saját alanya, azaz a predikatív NP PRO vagy nyom alanyával koreferens nem-predikatív főnévi csoport áll. Az (1a) mondat esetében így a létige alanyesetet ad a saját alanyának, majd ezt az alanyesetet átmásolja a predikatív főnévi csoportra. Az (1b–c)

mondatokban a nem-predikatív főnévi csoportnak a ragozott segédige ad esetet, az (1b) mondatnál alanyesetet, az (1c) mondatnál datívuszit. Az infinit létige ezeket az eseteket közvetíti a predikatív főnévi csoportnak.

Ha elfogadjuk, hogy a predikatív főnév esetéért a létige a felelős, akkor következményként jelentkezik az is, hogy az infinitívuszi szerkezetek alanya nem lehet PRO. Ekkor ugyanis, mivel nem kaphat semmilyen esetet, a PRO leblokkolná a nem-predikatív és a predikatív főnév esetének egyeztetését.

A (18) ábrán látható mondatban az [NP, S] a ragozott igétől kap esetet. A VP[INF] alatti PRO NP ezzel össze van indexelve, de az esetük más: a PRO-nak nincs esete. Az infinit létige azonban csak ennek a PRO NP-nek és a NP[+PRD] vonzatának az esetét tudja egyeztetni, mivel a külső, S alatti NP-re nincs rálátása. Így viszont a predikatív főnévnek ugyanolyan esettel kell rendelkeznie, mint a PRO, azaz eset nélküli. Az S alatti NP és a predikatív főnév esete csak abban az esetben lehet azonos, ha feltételezzük, hogy a főnévi igeneves létigének nem PRO alanya van, hanem valami más, esettel felruházható alanya.

5. Az esetegyeztetés formalizálása HPSG-ben

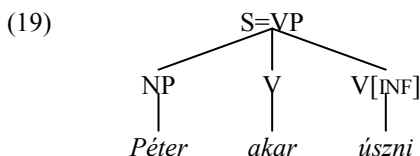
A megfigyelt jelenségek és a megfigyelések alapján felállított intuitív magyarázat lehetővé teszi, hogy megkíséreljük az eredmények formalizálását egy tetszőleges, részletesen kidolgozott nyelvtani elmélet kereteiben is. Elméleti keretül a *Head-driven Phrase Structure Grammar*-t (HPSG) választottam, mivel több szempontból is alkalmasnak tűnik a jelenség leírására.

A HPSG-ben jól formalizálhatóak a nyelvi jelenségek. Az általa alkalmazott jegyérték párokból álló mátrixok (AVM-ek, vagy jegystruktúrák) kitűnően alkalmazhatók a nyelvi kifejezésekben található információk kódolására. Továbbá, a lehetséges jegystruktúrák szerkezetének pontos definiálása folytán, eleve csak olyan információkat lehet megjeleníteni, amelyek a nyelvek leírása szempontjából relevánsak lehetnek.

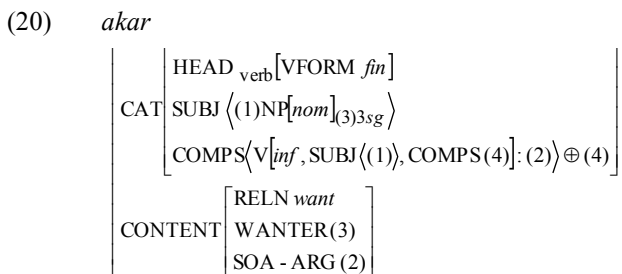
A párhuzamosan és egymás számára elérhetően kezelt szintaktikai és szemantikai leírásnak köszönhetően a HPSG-ben a predikatív főnévi csoportban jelentős szerepet játszó szemantikai jellemzőket egyszerre lehet leírni az esetegyeztetés szintaktikai jelenségével.

A főnévi igeneves kifejezések, a HPSG irodalomban általánosan elfogadott módon PRO nélküliek, amire az előző fejezet alapján az esetegyeztetésnél szükség is van.

Az infinitívuszt vonzó igéknek legalább két vonzatuk van: a saját alanyuk, és egy olyan infinitívuszos fejű frázis, amelyből hiányzik az infinitívusz alanya. Ugyanakkor az infinitívuszt vonzó ige megszorításokat tehet az infinitívusz vonzataira is. Így meghatározhatja, hogy a saját alanya és az infinitívusz olyan legyen, hogy az infinitívuszi szerkezetből ugyan hiányzó, de az infinitívusz vonzatlistáján éppen ezért szereplő alany (ti. az infinitívusz alanya) egyezzen meg az infinitívuszt vonzó ige saját alanyával. Az infinitívuszt tartalmazó *Péter úszni akar* szerkezete ezek alapján a következő⁴:

Az *akar* ige lexikai leírása pedig a következő:

Az ábra olvasata a következő: az *akar* olyan finit ige, melynek az alanya egy (1)-gyel jelölt nominatívuszi esetű egyes szám 3. személyű NP. Ezen kívül van még egy vonzata, amely egy infinit ige (2) jelentéssel és (1) alannyal. Az ábrán mindkét alany (1)-gyel van jelölve, tehát azonosak. Az *akar* egy olyan szituációt ír le, amelyben a (3)-mal jelöl individuum akarja a (2)-vel jelölt esemény bekövetkeztét. Ez a (2) esemény az infinitívusz által kifejezett állítás.

A magyarban az infinitívuszt vonzó igék, így az *akar* is, úgy kezelik az infinitívusz alanyon kívüli vonzatait, mintha saját vonzatuk lenne. Ez a (20) ábrán a következőképpen van jelölve: az *akarnak* olyan infinitívusz vonzata van, amelynek bármi is legyen a vonzatlistáján (COMPS (4)), az megjelenik az *akar* vonzatlistáján is (COMPS <...> $\oplus$ (4)).

⁴ Itt és a következőkben a magyar mondatoknak lapos szerkezetet tulajdonítok, a topik, fókusz, igemódosító stb. összetevők ige elé kerülésről más, itt nem ismertett szabályok gondoskodnak. Erről lásd még: Szécsényi (1997a, 1997b).

A *kell* ige lexikai reprezentációja több szempontból is eltér a (20) ábrán látható *akar* leírásától:

(21) *kell*

CAT	HEAD _{verb} [VFORM <i>fin</i>]
	SUBJ $\langle (1) \text{NP}[\textit{dat}] \rangle$
	COMPS $\langle \text{V}[\textit{inf}], \text{SUBJ} \langle (1) \rangle, \text{COMPS}(4) \rangle : (2) \oplus (4) \rangle$
CONTENT $\begin{bmatrix} \text{RELN } \textit{have to} \\ \text{SOA - ARG}(2) \end{bmatrix}$	

A *kell* az infinitívuszi vonzatának alanyával koreferens vonzatának (SUBJ) datívuszi esetet ad. Nem határozza meg alanyának szám/személy jegyeit, mivel azzal nem egyeztetődik, továbbá tematikus szerepet sem ad neki.

A predikatív főnevet vonzó létige lexikai leírása nagyon hasonlít a főnévi igenevet vonzó igééhez, hiszen a létige alanya is koreferens a másik NP[PRED] vonzatának hiányzó alanyával. Az egyetlen lényeges különbség, ami az esetegyeztetés szempontjából fontos, hogy a létige biztosítja, hogy a saját alanyának az esete és a predikatív főnév vonzatának az esete megegyezzen. Ez az egyeztetés mind a ragozott létige, mind pedig a főnévi igeneves létige esetében megtörténik:

(22) a. ragozatlan létige: *lenni*

CAT	HEAD _{verb} [VFORM <i>inf</i>]
	SUBJ $\langle (1) [\text{CASE}(3)] \rangle$
	COMPS $\langle \text{N}[+\text{PRD}, \text{CASE}(3), \text{SUBJ} \langle (1) \text{NP} \rangle] : (2) \rangle$
CONTENT (2)	

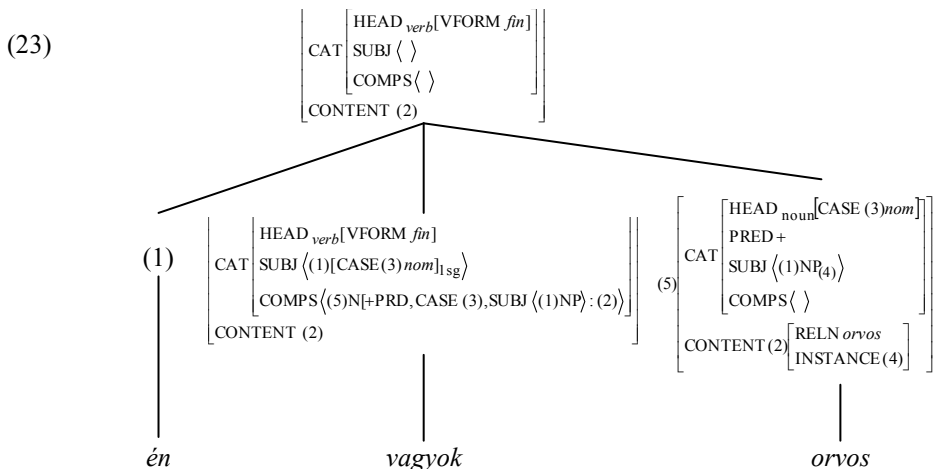
b. ragozott létige: *vagyok*

CAT	HEAD _{verb} [VFORM <i>fin</i>]
	SUBJ $\langle (1) [\text{CASE}(3) \textit{nom}]_{1\text{sg}} \rangle$
	COMPS $\langle \text{N}[+\text{PRD}, \text{CASE}(3), \text{SUBJ} \langle (1) \text{NP} \rangle] : (2) \rangle$
CONTENT (2)	

A (22b) ragozott alakot a (22a) infinitívuszi alakból hozza létre egy lexikai szabály, amely az ige személy/szám/idő/mód jegyeinek hozzáadásán túl az alanyt nominatívuszi esetraggal is ellátja. A ragozatlan létige, mint minden más ragozatlan igealak, nem ad esetet alanyának.

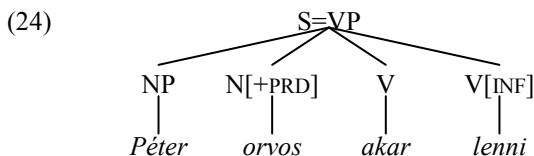
A (22a–b) ábrákon látható, hogy a létige gondoskodik arról, hogy az alanyának az esete megegyezzen a +PRD jegyű főnévi vonzatának az esetével: CASE (3). Így akármilyen esetet is kap a létige alanya, a predikatív főnév ugyanolyan esetben kerül. Leolvasható az is, hogy a létige nem rendelkezik önálló jelentéssel, a CONTENT jegyének az értéke megegyezik a predikatív főnév hasonló jegyének az értékével. Az egész kifejezés jelentését így a predikatív főnév határozza meg.

Az *Én orvos vagyok* mondat részletesebb szerkezete a következő:

Az *orvos* alanyesetű predikatív főnév. Alanya egy (4) jelű individuumra referáló (1)-gyel jelölt főnévi csoport, amelyről azt állítja, hogy orvos. A predikatív főnévnek az alanyon kívül nincs más vonzata: COMPS < >. Az *én* (1)-gyel van rövidítve, alanyesetű E/1 főnévi csoport, egy individuumot nevez meg. A *vagyok* létige ellenőrzi, hogy saját alanya E/1 alanyesetű főnév-e, illetve azt biztosítja, hogy az megegyezzen a predikatív vonzatának az alanyával (mindkettő (1)-es). Ellenőrzi továbbá, hogy a másik vonzata predikatív-e, és esete megegyezik-e az alanyának az esetével: (3). Az egész mondat leírása ugyanaz, mint a ragozott létigéé, ami a mondat feje, azzal a különbséggel, hogy a mondatnak nincs szüksége alanyra (SUBJ < >) és más vonzatra (COMPS < >). A mondat jelentése az, amit a predikatív főnév kifejez: a (4) jelű individuumról azt állítja, hogy orvos.

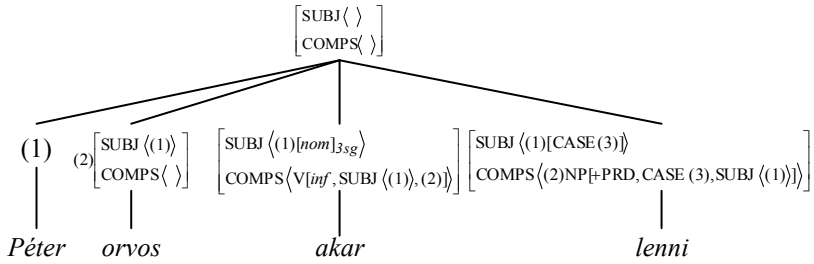
A *Péter orvos akar lenni* mondat szerkezete teljesen lapos. Ennek oka az, hogy a főnévi igenevet vonzó igék a kötelező alanyukon és az infinitívuszi vonzatukon kívül a főnévi igenév minden nem-alanyi vonzatát is vonzatként kezelik, bár tematikus szerepet nem adnak nekik és semmiféle megszorítást nem tesznek rájuk. Így az *akar* igének az alanyán (*Péter*) és a főnévi igeneves vonzatán (*lenni*) kívül még a predikatív főnév (*orvos*) is szerepel a vonzatlistáján.

A mondat feje az *akar* ige. Ennek van egy infinitívuszi vonzata, továbbá ennek az infinitívusznak az alanya, mint ahogyan a (20) példában is látható.

A mondatban az esetadási folyamatokat a (25) ábra szemlélteti (csak a SUBJ és a COMPS jegyeket feltüntetve):

(25)

Az *akar* ragozott ige alanyesetet ad az alanyának ((1)=*Péter*). Ez az alany megegyezik a ragozott ige COMPS listáján levő infinitívusznak az alanyával, tehát az esetük is azonos. Ez az infinitívusz a mondatban a *lenni*, aminek az alanya (3) esetben áll. Ez a (3) eset (azaz az alanyeset) megegyezik a *lenni* COMPS listáján szereplő predikatív főnév esetével, azaz a mondatban szereplő *orvos* esetével. Így a predikatív és a nem-predikatív főnév esete megegyezik.

A nem-predikatív főnév a következő módon válik az *akar* ige alanyává: a predikatív főnév úgy kerül ki a lexikonból, hogy neki szüksége van egy alanyra: (1). Az infinitívuszi létige predikatív vonzatának alanya megegyezik a létige alanyával. Végül a ragozott ige alanya azonos a főnévi igeneves vonzatának az alanyával.

A *Péternek orvosnak kell lenni* mondat szerkezete és esetegyeztetési folyamata teljesen analóg az imént elemzett mondatéval, így azt nem ismertetem. Az egyetlen különbség, hogy a két főnévi csoport esete nem nominatívusz, hanem datívusz.

A fejezetben leírt módon a predikatív főnévi csoporton belüli esetegyeztetés teljesen automatikus módon történik a létige lexikális tulajdonságai következtében. Így a létigét is tartalmazó kifejezésekben a predikatív főnév esete könnyen magyarázható.

6. Vonzatokra vonatkozó predikativitási megszorítások

A predikatív–nem-predikatív megkülönböztetést nem csak a névszók esetében célszerű használni, hanem érdemes kiterjeszteni az igékre is.

Korábban említettem, hogy a predikatív főnevet vonzó létigének nincs semmilyen önálló szemantikai funkciója, így szemantikai szempontból nem viselkedik predikátumként, mint a többi ige. Ezt úgy lehet formalizálni, hogy a létige negatívan van specifikálva a PRD predikatív jegyre, a többi ige pedig pozitívan: +PRD.

Ez a megkülönböztetés, bár magyarázatot nem, de formai okot tud szolgáltatni néhány jelenségre, amit a következő példák kapcsán megfigyelhetünk.

- (26) a. *Péter orvos (lesz).*
 b. **Péter elmenni lesz.*
- (27) a. *Péter orvos akar lenni.*
 b. **Péter orvos akar.*
 c. *Péter úszni akar.*
- (28) a. *Péternek orvosnak kell lenni.*
 b. **Péternek orvosnak kell.*
 c. *Péternek úszni kell.*

(29) a. **Pétert orvosnak látom lenni.*

b. *Pétert orvosnak látom.*

c. *Pétert úszni látom.*

(30) a. **Pétert orvosnak hiszem lenni.*

b. *Pétert orvosnak hiszem.*

c. **Pétert úszni hiszem.*

A (26)–(30) példákban szereplő igék különböző megszorításokat tesznek a vonzataikra. A (26)-ban a létigének az egyik vonzatának predikatívnak és főnévi (névszói) kategóriájúnak kell lenni. A (27) és (28) példák alapján az *akar* és a *kell* (a főnévi igenevet vonzó igék legtöbbjéhez hasonlóan) egyik vonzatának igének kell lennie, függetlenül attól, hogy az predikatív-e. Ezekről különbözik a (29) példákban szereplő *lát* ige amely nem határozza meg a vonzatának a szintaktikai kategóriáját, viszont feltételül szabja, hogy az predikatív legyen. A *hisz* ige a (30) példákban a (26) létigéhez hasonlít: predikatív névszói vonzattal kell rendelkeznie.

A magyar igék a fentiek alapján három csoportra oszthatók:

1. olyan igék, amelyek semmilyen predikativitási megszorítást nem tesznek a vonzataikra. Ide tartoznak a „közönséges” igék (*fut, alszik, ajándékozik...*), valamint az *akar* és *kell* igékhez hasonló infinitívuszt vonzó igék.
2. olyan igék, amelyek csak azt követelik meg az egyik vonzatuktól, hogy az predikatív legyen (*lát, hall ...*).
3. Olyan igék, amelyek azt követelik meg az egyik vonzatuktól, hogy az predikatív legyen és névszói (vagy nem igei) kategóriájú (*lesz, marad, hisz*).

7. Összegzés

A predikatív főnév esete az ilyen vonzatú, önmagában nem predikatív létigét tartalmazó mondatokban a dolgozatban javasolt módon, a létige általi esetegyeztetéssel könnyűszerrel megoldható. A nem predikatív létige ragozott formában alanyesetet ad az alanyának, majd ezzel egyezteteti a predikatív főnévi vonzata esetét. Segédigés mondat esetén, vagyis amikor a létige infinit alakban áll, a ragozott segédige ad valamilyen (nominatívuszi vagy datívuszi) esetet az alanyának, amely alany megegyezik a főnévi igeneves létige fonológiaiilag nem testes alanyával, ami egyeztetődik a predikatív főnévvel.

Azokban az esetekben, amikor a predikatív főnév nem a létige vonzataként szerepel a mondatban, az őt vonzó ige direkt esetadásával kap esetet.

Ez a megoldási javaslat azzal a fontos elméleti állítással is összhangban áll, mely szerint az infinitívuszi szerkezeteknek nem PRO alanya van.

A predikativitás fogalmának általánosításával lehetővé válik különbséget tenni azon igék között, amelyek különböző predikatív jellegű összetevőket vonzanak.

Irodalom

- Borsley, Robert D. megjelenés előtt: Subjects, Complements and Specifiers in HPSG, in: Robert D. Levine – Georgia Green szerk: *Readings in Head-driven Phrase Structure Grammar*.
- Kálmán C. György – Kálmán László – Nádasdy Ádám – Prószéky Gábor 1989: A magyar segédigék rendszere, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII*, 49–103.
- Pollard, Carl – Ivan A. Sag 1987: *Information Based Syntax and Semantics 1: Fundamentals*, Stanford, The University of Chicago Press.
- Pollard, Carl – Ivan A. Sag 1994: *Head-driven Phrase Structure Grammar*, Chicago–London, The University of Chicago Press.
- Szécsényi Tibor 1997a: On Complements of Complements in Hungarian, in: *DOCSYMP 1, Working Papers in the Theory of Grammar 4/3*, Budapest, 83–93.
- Szécsényi P. Tibor 1997b: A magyar mondat szerkezet leírása HPSG keretben, *Néprajz és Nyelvtudomány XXXVIII*, 89–116.

A magyar igekötő egyeztetése*

Kálmán László és Trón Viktor
ELTE Elméleti Nyelvészet Szakcsoport
{kalman, tron}@nytud.hu*

Bevezetés

A magyarban némelyik igekötő jelenlétéből megjósolhatjuk az ige egyik vonzatának esetragját (ez gyakran etimológiailag is rokona az illető igekötőnek):

- (1) Igekötős ige és ragos főnévi csoport együttjárása
- Belelépett a sárba.*
  - Ránézett a lányra.*
  - Benne maradt a dobozban.*
  - Rajta felejtette a szemét a fiún.*

Ezt a jelenséget hagyományosan nem tekintik egyeztetésnek, pontosabban nem is foglalkoznak vele, egyszerűen egy igekötős ige és egy vonzat kapcsolatának tekintik (ilyen elemzés például É. Kiss (1998) is). Ezzel az a probléma, hogy nem magyarázza meg, hogy miért nincs olyan ige, amely *bele*, *rá*, *hozzá*, *neki*, *benn(e)* ill. *rajta* igekötős, mégsem a megfelelő *-ba/-be*, *-ra/-re*, *-hoz/-hez/-höz*, *-nak/-nek*, *-ban/-ben* ill. *-on/-en/-ön/-n* ragos vonzattal jár.¹

Az egyeztetéses elemzésnek is vannak nehézségei, hiszen általában azt szoktuk egyeztetésnek nevezni, amikor egy szónak különböző, jelentésükben azonos paradigmatis alakjai vannak, márpedig ezek a ragos főnevek a maguk jogán is megjelenhetnek az ige mellett, amikor az nem igekötős. Ezekben a fentiekhez igen közel álló szerkezetekben nyilván nem tekinthető az esetrag egyeztetési morfémának:²

---

* Köszönetet mondunk a névtelen bírálónak, akinek értékes észrevételeit és néhány példáját beépítettük a cikkbe.

** A második szerzőt az Nyílt Társadalom Alapítvány (Open Society Foundation) támogatta az RSS projektum keretében (Group Research support Scheme Grant No. 320/1998).

¹ Az is kérdés, hogyan lehetne egy ilyen elemzés esetén egyazon szótári tételből eredeztetni a fenti mondatokat és névmási vonzatos változataikat is: *Belelépett*, *Ránézett*, *Benne maradt*, *Rajta felejtette a szemét*.

² Cikkünkben nem foglalkozunk azokkal az esetekkel, amikor az igének névutós főnévi csoport a vonzata, és a névutó az igevivő helyét is elfoglalhatja (*ment a híd*on át és átment a híd)on). Ez olyan névutókkal fordul elő, amelyek előtt ragos főnévnek kell állnia (*vmin* át, *vmin keresztül*, *vmivel szemben*). Alapvető különbség azonban az általunk vizsgált szerkezetek és ezek között, hogy ezekben mind a névutó, mind pedig a ragos főnévi csoport minden szőrendi változatban kötelezően jelen van. É. Kiss (1998) cikkével szemben nem tartjuk elfogadhatónak az ilyen szerkezeteket ragtalan főnévvel álló névutók esetében (**alatta futott a fáknak*, **mellette úszott a korlátnak*, **utánukfutott a lányoknak*).

(2) Főnévi csoport igevivői helyzetben

- a. *A sárba lépett.*
- b. *A lányra nézett.*
- c. *A dobozban maradt.*
- d. *A fiún felejtette a szemét.*

Ez a fajta eloszlás sokkal inkább az **expletívumos** szerkezetekre emlékeztet. Az expletívumos elemzés szerint az ige előtti kitüntetett pozíciót, az ún. **igevivő** pozícióját valaminek el kell foglalnia (hogy miért, az most közömbös, de világos, hogy ha nem lenne kitöltve, akkor valamilyen jelölt, például progresszív olvasatú mondatot kapnánk). Ha ezt a pozíciót a ragos főnévi csoport nem tölti ki (l. a (1) mondatokat), akkor valami másnak kell kitöltenie. Expletívumnak az ilyen helykitöltő elemet szokás nevezni (ebben az esetben tehát az igeikötő lenne az), amelynek más funkciója nincs is, mint hogy elfoglaljon egy pozíciót, a jelentéshez legfeljebb ennyiben járul hozzá. Gyakori, hogy alakilag rokona olyan tartalmas elemeknek, amelyek abban a pozícióban előfordulhatnak.

Ennek ellenére amellet fogunk érvelni, hogy az expletívumos elemzés nem tartható ebben az esetben. Az adatok némileg zavarba ejtőek, de arra is szükség van az elemzéshez, hogy egyeztetési viszonyt tételezzünk fel az igeikötő és a vonzat között. Úgy gondoljuk, hogy érvelésünk a konstrukciós elemzés felsőbbrendűségét mutatja a fejközpontú megközelítéssel szemben.

1. Alapfogalmak

Először is vizsgáljuk meg, hogy mit is jelentenek azok az alapfogalmak, amelyeknek a fenti jelenségek leírásában esetleg hasznát vehetjük. Mindenekelőtt magának az egyeztetésnek a fogalmát próbáljuk meghatározni, hogy lássuk, vajon alkalmazható-e itt ez a kategória:

(3) Az egyeztetés fogalma

Egyeztetésnek azt nevezzük, amikor egy bizonyos szintaktikai viszonyban álló elemeknek egy bizonyos szempontból azonos (morfológiai) osztályba kell tartozniuk.

Szándékosan nem köteleztük el magunkat abból a szempontból, hogy az egyik elemnek kitüntetettnek kell-e lennie (ti. annak, amelyikkel a másik „egyeztetve van”); ez a megszorítás például rákényszerítene, hogy az alany–állítmány viszonyban (amely alapvetően exocentrikus) az egyik elemet kitüntessük – ennek a következőkben nem lesz jelentősége.

Az egyeztetéssel szemben azokat a morfológiai viszonyokat, amelyek valóban aszimmetrikusak, szubkategorizációnak szokás nevezni:

(4) A szubkategorizáció fogalma

Szubkategorizációnak azt nevezzük, amikor egy bizonyos szintaktikai viszony a benne szereplő elemek mibenlététől függően más- és másképpen lehet jelölve az elemeken.

Ez a meghatározás olyan általános, hogy az egyeztetés akár az alesetének is tekinthető, de azt gondoljuk, hogy valóban nagyon sokféle esetben használják, s ezek lefedéséhez nem fogalmazhatunk ennél korlátozóbb módon.

2. Expletívum-e az igekötő?

Az expletívumos elemzés legnagyobb és legnyilvánvalóbb problémája, hogy az igekötő megjelenésének – tapasztalatunk szerint – majdnem mindig van jelentésbeli következménye, ha csak árnyalatnyi is. Az eddigi példáinkat úgy választottuk meg, hogy ez ne legyen nagyon feltűnő, de tekintsük a következőket:

(5) A kétféle változatnak különböző a jelentése

- a. *A doktornő belenézett a szemébe.*
- b. *A doktornő a szemébe nézett.*
- c. *Egy esőcsepp ráesett az asztalra. [Így elmosódott a friss festés.]*
- d. *Egy esőcsepp az asztalra esett. [# Így elmosódott a friss festés.]*
- e. *Rajta felejtettem a tűzhelyen a kesztyűmet.*
- f. *A tűzhelyen felejtettem a kesztyűmet.*
- g. *Koca vezető: minden vasárnap nekimegy egy fának.*
- h. *# Koca vezető: minden vasárnap egy fának megy.*
- i. *A macska a dobozban van.*
- j. *A macska benne van a dobozban.*

Mint látható, a jelentéskülönbség nem rendszeres. Azt ugyan mondhatjuk, hogy *a szemébe néz* valójában idióma, de a többi mondatpár egyik tagja sem tartalmaz idiómát, mégis jelentéskülönbség figyelhető meg. Ha az expletívumos elemzés helyes lenne, akkor semmilyen jelentéskülönbséget sem várnánk a mondatpárokon belül, de legalábbis rendszeresnek kellene lennie a jelentéskülönbségnek. Mivel egyik sem teljesül, az expletívumos elemzést el kell vetnünk.

Egy másik érvünk is van az expletívumos elemzés ellen: az igekötő jelenléte ugyanis nemcsak akkor hordozza azt a bizonyos (számunkra egyelőre megjósolhatatlan) jelentéskülönbséget, amelyről fent szoltunk, amikor az ige előtti („kötelezően kitöltendő”) pozícióban áll:

(6) A jelentéskülönbséghez az igekötőnek nem kell igevivőnek lennie

- a. *Miattad maradt a dobozban.*
- b. *Miattad maradt benne a dobozban.*
- c. *Tegnap nézett a doktornő a szemébe.*
- d. *Tegnap nézett bele a doktornő a szemébe.*

Nem lehet igazolni, hogy ezeknek a pároknak a második mondatai expletív igekötőt tartalmaznak, hiszen nincsen semmiféle egyéb jele annak, hogy a ragozott ige után is lenne kitöltendő hely a magyarban.

Az expletívumos elemzés természetesen fenntartható lenne, ha az expletívum fogalmát olyan tágan értelmeznénk, hogy az nem egy felszíni pozíció elfoglalására, hanem egy grammatikai funkció betöltésére szolgál. Például itt az igekötő funkciója lenne ilyen, bár hogy az pontosan miben áll, azt nem tudjuk. Az is valószínű, hogy az igekötői funkció erősen függ a konkrét lexikai elemektől, ezért az expletívumos elemzéstől elvárt általánosság feltehetően amúgy sem érhető el.

3. Milyen mondattani viszonyokról van szó?

Az igekötőnek és a vele „társult” főnévi csoportnak mindenképpen valamilyen mondattani viszonyban kell állniuk egymással ahhoz, hogy akár egyeztetési, akár valamilyen általánosabb szubkategorizációs kapcsolatot feltételezzünk közöttük. De vajon miben áll ez a viszony? Sajnos minden jel arra utal, hogy a szokásos értelemben nem tudjuk őket egy összetevőnek tekinteni, hiszen sosem fordulnak elő együtt olyan helyzetben, amelyben egyébként összetevők szoktak:

- (7) Az igekötőt és a főnévi csoportot nem lehet együtt fókuszba tenni
- *NEKI A FALNAK/*A FALNAK NEKI ment az autóval.*
  - *HOZZÁ A FALHOZ/*A FALHOZ HOZZÁ vágta a könyvet.*

A fókusz mint konstituencia-próba ellen szólhat, hogy úgy tűnik, az olyan szerkezeteket, amelyeknek bal oldalon van a fejük (pl. *temetni Cézárt*) sohasem lehet fókuszba helyezni. Bár nem tudjuk, hogy a fenti példákban melyik elem a vizsgált szerkezet feje, lehetséges, hogy az egyik szórendet ez az általános elv zárja ki, a másikat pedig az ezen összetevőre vonatkozó megszorítások teszik lehetetlenné. Ez utóbbi lehetőséget azonban elvethetjük, hiszen akkor, amikor mégis előfordulhat ez a szerkezet, akkor alig érzékeny a belső szórendre:

- (8) Az igekötő és a főnévi csoport bármelyik sorrendje jó
- Benne a kosárban/A kosárban benne az anyamacska maradt.*

További ellenérv, hogy a fent fókuszba helyezett kifejezések topikban sem fordulhatnak elő együtt, ahol pedig a fej helyzetére vonatkozó megszorítás nem érvényesül:

- (9) Az igekötőt és a főnévi csoportot nem lehet együtt topikalizálni
- *NEKI A FALNAK/*A FALNAK NEKI nem ment a kocsival.*
  - *HOZZÁ A FALHOZ/*A FALHOZ HOZZÁ sose vágta a könyvet.*

Végül feltűnő, hogy ezek a kifejezések nem alkothatnak határozókkal mellérendelő szerkezeteket:

- (10) Igekötő + főnévi csoport és határozó mellérendelése
- [_F A macskák] maradtak a konyhában/benne a dobozban.*
  - *[_F A macskák] maradtak a konyhában és benne a dobozban.*

A másik ellenjavallat az, hogy nem találunk olyan idiomatikus kapcsolatokat, amelyek igekötőből és ragos főnévi csoportból állnának, találunk viszont olyanokat, amelyek az igekötőt és az ígét tartalmazzák, márpedig általánosan elfogadott nézet, hogy

idiómákká csak összetevők válhatnak.³ Például a *rájön*, *ráér* igék nyilvánvalóan ilyenek, és bár *-ra/-re* ragos vonzatuk van, az igekötő – mivel az idióma része – sohasem maradhat el, nincs **A megoldásra jöttem*, csak *Rájöttem a megoldásra*.

Az egyetlen elfogadható elemzés tehát az, hogy az igekötő az igével alkot összetevőt, de mindig olyat, amelynek a megfelelő ragos főnévi csoport a vonzata, pontosabban: amelynek vonzata egyezik az igekötővel. Például a *rak* igének amúgy is van ‘valahová’ értelmű vonzata, és úgy is felfoghatjuk – sőt, ez az egyszerűbb –, hogy ezt a vonzatát a *rarak* alakban is megtartja, csak éppen az igekötő kikényszeríti a vonzat egyezését (a *-ra/-re* ragot). Akármilyen keretet válasszunk is tehát a jelenség leírására, a vizsgált szerkezetek elemzésénél mindenképpen hivatkoznunk kell az igekötő és a ragos főnévi csoport közötti egyeztetés-szerű viszonyra.

Különös, számunkra egyelőre megmagyarázhatatlan jelenséget találtunk, amely ezt alátámasztja. Az igekötős igék általában nem tiltják, hogy bármelyik bővítményük is személyes névmás legyen, az általunk vizsgált osztály azonban igen:⁴

(11) Az igekötős ige bővítménye általában lehet személyes névmás

- a. *Keresztülment rajta.*
- b. *Meghívta őt.*

(12) A ragos főnévi csoport nem lehet személyes névmás

- a. **Ráunt rám.*
- b. **Beleszeretett belém.*
- c. **Ráismert rám.*
- d. **Ránéztem rájuk.*

Az *oda* + *-nak/-nek* ill. *ott* + *vhol* vonzatkeretű igéket többek között azért nem tekintjük cikkünk tárgyának, mert nem így viselkednek: *Odaadtam neki*, *Ottjártam nála*. Másrészt azért nem foglalkozunk velük, mert az *ott*, *oda* igekötővel álló igéknek sokféle vonzatuk lehet, vagyis nem rendelkeznek az egyeztetés tulajdonságával. Ennek a jelenségnek a fényében meg kell különböztetnünk az általunk vizsgált szerkezeteket a közönséges igekötős ige–vonzat kapcsolattól. A magyar nyelvtanban egyetlen ehhez hasonló jelenséget találtunk: a *-nak/-nek* ragos birtokost tartalmazó birtokos szerkezetben (legalábbis akkor, amikor ezek elszakíthatatlanul állnak) nem lehet a birtokost személyes névmással kifejezni (**NEKEM A KALAPOM veszett el*, **NEKTEK A HÁZATOK égett le*). Mind a vizsgált igekötős igék, mind a birtokos szerkezetek esetében némelyest javítja a grammatikalitást, ha a személyes névmás hosszabb alakját (*énrám*, *terád*, *őbelé* stb.) használjuk, ebben is hasonlít a két szerkezet. Akárhogy is áll a dolog, ez a jelenség amellet szól, hogy a vizsgált szerkezetet ne egyszerűen igekötős

³ A magyarban van ugyan néhány látszólagos ellenpélda (pl. *kitör vkit a frász*, *megjön vkinek az esze* stb.), de nem vagyunk benne biztosak, hogy a magyarban az alany mindig egy állítmányi összetevővel kapcsolódik össze, tehát ezekben a példákban igenis feltételezhető, hogy az alany (*a frász* ill. *az esze*) az igével összetevőt alkot.

⁴ A többi mellett ez is nehézséget okozna akkor, ha a kérdéses szerkezeteket egyszerűen egy szótári igekötős ige és egy ragos vonzat kapcsolatának tekintenénk, hiszen ezeken kívül nincsenek olyan szótári igék, amelyeknek nem lehet a vonzatuk személyes névmás.

ige és bővítmény kapcsolataként elemezzük, hanem a leírásnál mind az igekötőt, mind az igét, mind pedig a bővítményt közvetlenül a szerkezet részeként fogjuk fel.

4. A személy- és számegyeztetés hiánya

A legtöbb adatközlő szerint vannak a (12) példákhoz hasonló mondatok, amelyek közel vagy teljesen elfogadhatóak:

- (13) Személyes névmás ismétlése
^{??}*NEKEM jött nekem.*

Előrebocsátjuk, hogy nem tudunk magyarázatot arra, miért tilos általában megismételni a névmási elemet (a fenti marginálisan elfogadható esettől eltekintve), kivéve, ha az kontrasztív topikban vagy közvetlenül a topik után, *is* szócska előtt áll:

- (14) Amikor a névmási elem kétszer szerepelhet
 a. [_{KT} *Nekem*] *az autó jött nekem.*
 b. *Nekem is az autó jött nekem.*

Ami viszont lényeges, az az, hogy ezekben a mondatokban nem lehet igekötős ige és személyes névmás kapcsolatáról beszélni, hiszen az igekötő személyben és számban nem egyezik a hozzá tartozó bővítménnyel:

- (15) Nincs személy- és számbeli egyezés
 a. **Rájuknéztem a fiúkra.*
 b. **Beléjük szeretett a lányokba.*

Ez a tény azonban rejtélyessé teszi a következő adatokat:

- (16) Ragozott igekötő? Személyes névmás mint igevivő?
 a. *Rámunt.* (Vö. **A fiúra unt.*)
 b. *Belémszeretett.* (Vö. **A fiúkba szeretett.*)
 c. *Belédvágta a kést.* (Vö. ^{OK}*A fiúkba vágta a kést.*)

Az (a–b) esetekben mondhatnánk azt, hogy az igekötő mégiscsak ragozva van (éppen akkor, amikor a neki megfelelő bővítmény nincsen jelen). Ebben az esetben azt kellene mondanunk, hogy az igekötő személyragja névmásként működik, s ez kedvező lenne, mert megmagyarázná, hogy miért nincs ilyenkor, lehetőség arra, hogy még egy személyes névmás is megjelenjen. Hátránya viszont ennek a leírásnak, hogy nem jósolja meg, miért nem jelenhet meg a személyes névmás az egyéb nem ragozható igekötők mellett (pl. nincs **rájukfázom*, de **ráfázom rájuk* sem).

A másik lehetőség, hogy azt állítjuk, ezekben az igekötőtlen ige szerepel, a személyes névmás pedig bővítmény, amely az igevivő szerepét játssza. Ennek a lehetőségnek azonban több nehézsége is van. Egyrészt azt kell megmagyarázni, hogy miért csak személyes névmás játszhatja ezt az igevivői szerepet (amint ezt a zárójelbe tett ellenpéldák mutatják), és miért nem ez a helyzet a (c) mondat esetében, valamint így is „kilógnak” azok az igék, amelyek nem engedik meg ezt a lehetőséget (**rájukfázom*). A nagyobbik baj az, hogy sokszor az ige magában nem is engedné meg az illető bővítményt: az az igekötő megjelenéséhez van kötve (pl. nincs **szeret vkibe*).

Ezzel kapcsolatban még egy jelenségre kell felhívunk a figyelmet:

(17) A névmás nem mindig lehet fókuszban

- a. *Pista BELÉD vágta a kést.*
- b. **Pista BELÉD szeretett.*

Mi az oka ennek a kontrasztnak? Nyilvánvaló, hogy az igekötő amúgy lehet fókuszos a magyarban (*FEL*vitte, *nem pedig LE*), tehát meg kell magyaráznunk, hogy a (b) példa miért rossz. Ezt semmiképpen sem tudnánk megmagyarázni, ha a második elemzési lehetőséget választanánk, miszerint a ragozott névmási elem valójában bővítmény, és ilyenkor nincs igekötő, mert akkor semmi különbség nem lehetne az (a) és a (b) eset között. Csak az lehet a magyarázat alapja, hogy az első mondat esetében lehet a névmás bővítmény (mert az igének a maga jogán, igekötő nélkül is lehet *-ba/-be* ragos bővítménye), míg a (b) mondatban kell lennie igekötőnek. Miért nem lehet az igekötő itt fókuszban? A választ abban kell keresnünk, hogy a fókusz csak egyetlen szemantikai mozzanat előtérbe állítását engedi meg, márpedig a ragozott igekötő – ha elfogadjuk ezt az elemzést – jelentéstanilag tartalmazza az igekötőt és a személyes névmást is, ezért összeférhetetlen a fókusszal. Az (a) mondatban viszont, mint ezt már korábban említettük, csak egyedül a személyes névmás ragozott alakja van fókuszban.

5. Leírási kísérlet

Bár az adatok egy része továbbra is rejtélyesnek mutatkozik, a jelenség leírásának bizonyos lehetőségeit sikerült kizárnunk, így tehát megkísérélhetjük a fennmaradó lehetőségek szellemében legalább részlegesen leírni a tényeket.

Az elemzés legfontosabb eleme, hogy sajátos lexikai osztályt alkotnak azok az igék, amelyek igekötőszerű névmási elemmel és azzal egyező ragos főnévi csoporttal állhatnak. Azok a szerkezetek pedig, amelyekbe ezek beilleszthetők, sajátos konstrukciókkal írhatók le. Ezek közül a két legfontosabb az igevivőt és főnévi csoportot egyaránt tartalmazó, valamint a csak főnévi csoportot tartalmazó. Ezt mind jelentéstani, mind mondattani sajátosságaik indokolják. Az ezekben a konstrukciókban szereplő igeosztályok nem feltétlenül diszjunktak, innen ered, hogy néhány ige azonos jelentésben is többféle típusú mondattani szerkezetben is előfordul (pl.: *ránézett a lányra, a lányra nézett*). A kétféle konstrukcióban előforduló igék jelentése között rendszeres kapcsolatot legfeljebb néhány altípusuk esetében tételezhetünk fel (pl. az igevivős változat a bővítmény érintettségét fejezi ki a *ráül, ráfekszik* stb. esetében).

A szóban forgó konstrukciók mondattani viselkedésének legegyszerűbb magyarázata az, hogy bennük az igekötőszerű névmási elem és az ige ugyanolyan viszonyban van, mint általában az igekötő és az ige (tehát ebből a szempontból ilyenkor is igekötős ígéről beszélhetünk), a kettő együtt pedig olyan viszonyban van a bővítménnyel, mint általában az igekötős igék a bővítményekkel.

Példának álljon itt az a konstrukció, amelyben mind az igekötőszerű névmási elem, mind a ragozott főnévi csoport szerepel:⁵

⁵ A konstrukciók leírásánál használt formalizmus részleteiről l. Kálmán és Trón (1999).

(18) Az igevivő egyeztetését mutató konstrukció

igevivő-egyeztetés (x) $\Leftrightarrow_{\text{def}}$ **vonzatos-ige** (x)VONZAT (x) = fncs**főnévi-csoport** (fncs)IGE (x) = ige**igekötős-ige** (ige)

IGEKÖTŐ (ige) = ik

névmási-igevivő (ik)

IGETŐ (ige) = tő

igevivő-egyeztetési-ige (tő)**rag-egyeztetés** (ik, fncs)

Itt a félkövérrel szedett szimbólumok csomópontok nevei a nyelvtant leíró általános öröklési hálóban. Az egész leírás a *beleszeret-vkibe* típusú konstrukció leírása, definíciója. Az x változó a nyelvészeti objektumok felett fut, a definíció ezek közül jelöli ki azokat, amelyek a szerkezet követelményeinek megfelelnek. Az „ik”, a „tő” és az „fncs”, a szerkezet építőköveinek, a névmási igevivőnek, az igének és a főnévi bővítménynek felelnek meg. Ezekről kimondja a definíció, hogy rendre tartozzanak bele a megfelelő szóosztályokba (pl. a *bele* névmási igevivő, a *szeret* pedig igevivő- egyeztetési ige). Az „ige” nevű változó az igekötőből és az igéből álló „virtuális” igekötős igének felel meg (azért virtuális, mert ezek nem alkotnak a szokásos értelemben vett összetevőt). Feltételezzük, hogy az **igekötős-ige** csomópont felelős az igekötős igék mondattani viselkedéséért általában. Az igéből és vonzataból álló „virtuális” összetevő viselkedését jellemzi a **vonzatos-ige** nevű csomópont, végül pedig a **rag-egyeztetés** csomópont leírja, hogy mely igekötőszerű névmás milyen ragozott főnévi csoporttal áll egyeztetési viszonyban. Feltételezzük, hogy a névmási igevivő és a közönséges igekötők osztálya diszjunkt, ezért pl. a *bele* csak akkor lehet igevivő, ha egyezik az egyik vonzattal.

Külön gondoskodnunk kell annak a lehetőségnek a leírásáról, hogy az igekötő és a bővítmény összeolvadhat, ha a bővítmény személyes névmás. Fel kell tételeznünk, hogy ha morfológiailag lehetséges az összeolvadás, akkor meg is kell történnie. (Az egyelőre nem világos számunkra, hogy ez következik-e valamilyen univerzális nyelvtani elvből, vagy külön stipulálnunk kell, és ha az utóbbi áll fenn, akkor hogyan kellene ezt megtenni.) Kivételt képez az az eset, amikor fókuszba kellene helyezni a névmást vagy az igekötőt, mert – mint említettük – az összeolvadt egység fókuszba helyezése összeférhetetlen lenne a fókusz jelentésével.

Külön figyelmet érdemelnek azok az igekötős igék, amelyekben az igekötő mindig ragtalan. Ezek mind idiomatikus jelentésűek, mint például a *rájön vmire*:

(19) A *rájön vmire* szótári tétele

rájön-vmire (x) $\Leftrightarrow_{\text{def}}$
vonzatos-ige (x)
VONZAT (x) = fncs
főnévi-csoport (fncs)
IGE (x) = ige
igekötős-ige (ige)
IGEKÖTŐ (ige) = ik
rá (ik)
IGETŐ (ige) = tő
jön (tő)
rag-egyeztetés (ik, fncs)
ALAK (ik) = „rá”

Ennek a leírásnak – a benne szereplő lexikai elemektől eltekintve – csak az utolsó sora újdonság a fenti konstrukcióhoz képest, tehát a *rájön vmire* lexikai tétele annak aletesete. Az utolsó sor pedig azt fejezi ki, hogy a névmási igevivő csak *rá* alakú lehet. Ilyen módon az igevivő és a névmási vonzat összeolvadása csak akkor következhet be, ha az illető névmás egyes szám harmadik személyű: *Rájött*, de nem jó: **Rájukjött*.

Irodalom

- É. Kiss, Katalin 1998: Verbal prefixes or postpositions? Postpositional aspectualizers in Hungarian, in Casper de Groot – István Kenesei szerk.: *Approaches to Hungarian 6: Papers from the Amsterdam Conference*, JATE Press, Szeged.
- Kálmán, László – Viktor Trón 1999: *Representation of linguistic knowledge in GIN*, kézirat, elérhető: <http://budling.nytud.hu/~tron/gin99.ps>.

Egyeztetés agrammatikus afáziában: a szintaktikai fa metszése^{*}

Bánréti Zoltán

MTA Nyelvtudományi Intézet

MTA–ELTE Elméleti Nyelvészet Szakcsoport

banreti@nytud.hu

1. A neurolingvisztikai vizsgálatok a nyelvtant olyan környezetben írják le, melyben a nyelvtan beágyazott az agy architektúrájába, interfész pontokon kapcsolódva az agy és az elme mentális programjaihoz. A nyelvtanelméletek számára pedig ma már lehetséges kutatási cél olyan nyelvtan modellek felépítése, amelyek konstrukciója a mentális nyelvtant, vagyis a beszélők agyában reprezentált nyelvtan felépítését, tulajdonságait fejezi ki.

2. Az újabb neurolingvisztikai elméletek többsége (Kolk 1995; Linebarger 1995; Swinney–Zurif 1995; Friedmann–Grodzinsky 1997) úgy tekinti a mentális grammatikát, mint egymással összeköttetésben álló agyi területek által tárolt nyelvtani reprezentációk rendszerét, ahol az egyes agyi területek strukturálisan is determináltak valamely specifikus nyelvtani reprezentációtípus tárolására illetve közvetítésére.

3. Az empirikus adatok egy fontos osztálya abból adódik, hogy az agy különböző területein jelentkező lokalizált sérülések – a gondolkodási és más kognitív képességek épen maradása mellett – specifikus nyelvi károsodásokhoz vezethetnek, a nyelvi képesség valamely részrendszere, részfunkciója sérüléséhez, korlátozódásához, a többi épen maradása mellett. Jobbkezes embereknél a homloklebeeny baloldalán, a homloklebeeny harmadik agytekervényének hátsó területeit és a precentrális agytekervény ezzel szomszédos alsó területét ért lokális károsodás a beszédproduktív képességek korlátozódását eredményezi. Az említett régiót Broca-területnek nevezik, a nyelvi zavart pedig Broca-afáziának. Mai ismereteink szerint a baloldali elülső kérgi területek és a velük szomszédos kérgi területek felelősek azokért a műveletekért, amelyek a beérkező nyelvi input egységeinek a szintaktikai szerkezetbe történő gyors és automatikus szerkesztését végzik el.

3.1. A Broca-afáziás betegek nyelvi tüneteinek számunkra legfontosabb sajátossága a szintaktikai és a morfológiai deficit korrelációja. A Broca-afáziásokat a viszonylag ép beszédértés mellett elsősorban a beszédproduktív zavara jellemzi. Ez megmutatkozik a mondat-fragmentumokat produkáló, töredezett, lassú beszédben, gyakran elhagyott funkciószavakban, és az egyeztető toldalékok, ragok, használatának hibáiban. A beszéd intonációja monoton, artikulációs hibák jellemzik. Az alábbi, lejegyzett spontán beszédben aláhúzással jelöltük az explicit egyeztetési hibákat. (A szótalálási, szókeresési nehézségek hatásaitól most el kell tekintsünk.)

---

^{*} A dolgozat alapjául szolgáló kutatásokat támogatta a Research Support Scheme of the Open Society Support Foundation grant No.:320/1998 és az OTKA (T 022382 sz. téma).

3.2. Broca-afáziás vizsgálati személy (37 éves férfi, a lézió helye: bal frontális) lejegyzett spontán beszédéből mutatunk be alább egy részletet:

(V: vizsgáló; *az afáziás válasza*)

V: *Mi történt magával?*

...egyszer csak ujjamban néz, így mi fordult meg.. nem tudo, hogy mi van? És akko így néz.. néz jó..jó.. nem bír mozdítani, nem bírtam egysz ..akkor megmozdulok a kézzel.. azt vár, vár a nem mozdulni a kezem meg a testem. És nem tud, hogy mi van! Egy olyan fél perc.. vegy nem.. egy órára,..hogy hát mondom, várni nem kellni, kellni. egy orvos. És meg...beszéltük, hogy .....hát ugye ő is, meg a másik is...mer

*...mintha mások szóval mindig a fár.. ház lejjebb, ott van a kórház... Úgy van, ismerek pár orvos ..., hogy mindig, mindig, oda járt...., megismert, elismertem de mondom várj. De nem lehet így, . vagy nem! Nem jól mondom, hanem ....szóval átmentünk az izébe,...tehát így a.. olyan kényelemtől már megmondani.. na. Egy bizonyos rész, egy olyan.... fél-háromnegyed tíz, tíz óra fele amikor már éreztem.. na. És aztán el is vertek, el is vertek (a szándékolt szó: *el is vittek*)*

(Mészáros Éva lejegyzése)

3.3. A fent bemutatott adatokban látható az afáziás nyelvi korlátozottság egy fontos mozzanata, a nyílt lexikai osztályú és a zárt lexikai osztályú egységek aktivációjának a szétválásai. A világ objektumait jelölő tartalmas szavak bővíthető osztálya: a **nyílt szóosztály**. Az morfoszintaktikai egyeztetési szabályok által közvetlen érintett objektumok a **zárt szóosztályok** tagjai közül kerülnek ki, például az inflexiók, esetragok, névelő, általában a nyelvtani viszonyokat, és nem a világ objektumait jelölő formatívumok. A zárt szóosztályú morfémák a mentális struktúraelemző és struktúraépítő rendszer elemeit alkotják. A mondatfeldolgozás során például jelzik a főnévi szerkezet kezdetét/végét, a fő- és alárendelt mondatok megkülönböztetését és határait, stb. A **gyors** előhívásuk lehetővé teszi a lokális szintaktikai szerkezetről alkotott azonnali döntéseket.

A nyílt és a zárt lexikai osztályok aktivációjának valamilyen szétválása sokféle nyelvi deficitnek összetevője lehet. Feltételezhető, hogy a nyílt és zárt szóosztálybeli egységek két különböző „szublexikonban” tárolódnak melyek külön pályákon érhetők el. Azonban egymáshoz rendezve, **szinkronizáltan** kell őket aktiválni a mondatprodukción és feldolgozás során. Az agrammatikus afáziások spontán beszédének töredezettsége és agrammatikussága összefüggésbe hozható a zárt lexikai osztályok aktiválásának korlátozottságával.

3.4. Az afáziás korlátozottság nyelvtani viszonylatok mentén is jellemezhető. Ha például csakis a munkamemória korlátozottsága okozna afáziát, akkor nehéz lenne megmagyarázni, hogy miért éppen a lexikai egységek egyik osztályát érinti a memóriazavar, és a másikat nem, hiszen vannak nyílt osztályú lexikai egységek, melyek rövidebbek, fonotaktikailag „könnyebbek”, mint egyes formatívumok.

4. Az afáziás korlátozottság kifejezhetősége a nyelvtanmodellekben

4.1. Feltételezéseink a következők. A mentális nyelvtani reprezentációkat olyan instrukcióhalmaznak tekintjük, melyek instruálják a beszédprodukción, illetve a

beszédfeldolgozást szervező mentális programokat. Egészséges esetben a különféle agyi területeken tárolt nyelvtani reprezentációk, aktiválhatók és (időben) szinkronizálhatók. Az aktivált nyelvtani reprezentációkat a beszédprodukciót vagy a beszédfeldolgozást szervező valós idejű mentális programok mint instrukciókat „olvassák el” azokon az interfész szinteken, melyek a nyelvtan és a mentális programok között vannak. Ugyanakkor a lokalizált agysérülések a nyelvi képesség valamely részrendszerre, részfunkciója korlátozódásához vezethetnek, a többi épen maradása mellett, tehát a mentális nyelvtan szétválhat funkcionális komponenseire. Ennek az alapvető oka vagy az, hogy nincsen ép, „elolvasható” nyelvtani reprezentáció, vagy pedig az, hogy a beszédproduktions, illetve beszédfeldolgozó mentális programok korlátozódnak, egyes nyelvtani reprezentációkat el tudnak olvasni, míg más nyelvtani reprezentációkat nem képesek elolvasni.

Feltételezem, legalábbis a nyelvtanelméletek egy osztálya számára, hogy a tárgyat a mentális realitással bíró nyelvtani reprezentációknak a tulajdonságai, rendező elvei képezik.

Nem ismerek olyan közvetlen és cáfolhatatlan bizonyítékot, amely a nyelvészetben kifejlesztett nyelvtanmodellek valamelyikének – abban a formában, ahogy azok leírtak – a mentális vagy neurológiai realitását igazolná. Valamely nyelvtanmodell egészére nézvést nem tudhatjuk pontosan, mennyire fedi le a neurológiai vagy mentális realitásokat.

Ettől azonban meg lehet különböztetni azt a kérdést, hogy van-e mentális vagy neurológiai realitása annak, amit **kifejez** valamely nyelvtanmodell a nyelvtani reprezentációkról, azok tulajdonságairól, melyeket például a levezetésükben felhasznál?

4.2. Ami az agrammatikus afáziás korlátozottság jellemzését illeti, ennek kifejezésére olyan nyelvtanmodellek lehetnek alkalmasak, melyekben a szintaktikai szerkezet levezetése és a morfológiai deriváció szigorúan feltételezi, sőt tükrözi egymást. Ebben az esetben a beszédproduktióban megnyilvánuló morfoszintaktikai korlátozottságok összefüggésbe hozhatók a szintaktikai szerkezet építésnek korlátozottságával, töredezettségével. Chomsky a Minimalista Program (MP) keretében például ilyennek tekinti a nyelvtani reprezentációknak olyan tulajdonságait, melyek lehetővé teszik, hogy – az interfész szinteken – a nyelvtani reprezentációk, mint instrukciók, tökéletesen elolvashatóak legyenek a külső szenzomotoros mentális programok számára (beszédproduktió, beszédfeldolgozás), illetve a külső konceptuális mentális programok (jelentés/interpretáció) számára (Chomsky 1999).

4.3. Az agrammatikus afáziának, egyebek mellett, van három olyan empirikus sajátossága, melyek egymással összefüggésben jelennek meg. (Kolk 1995; Linebarger 1995; Pléh 1998) Ezek a következők:

4.3.1. A morfológiai zavarok. Az agrammatikus betegek hajlamosak a zárt szóosztályok tagjainak, az inflexiók, ragok, névelők stb. elhagyására, néha helyettesítésére. Ugyanakkor a „nyitott-osztályú” szótár (tartalmas szavak) viszonylag megőrzöttek. Megnevezési feladatokban azonban a Broca-afáziásoknak több nehézségük van az igékkel, mint a főnevekkel.

4.3.2. A morfológiai deficit szintaktikai korlátozottsággal jár. Az afáziás betegek a nyelvtani formák, szerkezetek nagyon szűk körét alkalmazzák, nagyon rövid, egyszerű

kijelentő mondatokat használnak a szokványos szórenddel. Ritkán produkálnak mondatbeágyazásokat, nagyon kevés bővítményt használnak.

4.3.3. A zavarok harmadik osztálya a beszéd lelassulása és töredezettsége. A **lelassulás monoton intonációval** jár együtt, a szintaktikai pozíciókhoz társult nyomatékokat (fókusz, kvantor nyomaték) sem produkálják. A töredezettség pedig a „mondatdarabok”, fragmentumok produkálásában nyilvánulhat meg (non-fluens beszéd.)

4.4. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az agrammatikus afázia alapvető nyelvi tünete a szintaktikai és a morfológiai korlátozottság **együttjárása** és összefüggése non-fluens, fragmentizált beszédprodukcióval. Ez a megfigyelés olyan neurolingvisztikai elméleteket inspirált, melyek a Minimalista Program keretein belül gondolkodnak (Chomsky 1995). Ezek az elgondolások az Minimalista Program által követett komputációs lépések neurológiai realitására keresnek adatokat és érveket. A Minimalista Program egyik elve ugyanis éppen az, hogy a szintaktikai szerkezet levezetése és a morfológiai deriváció feltételezik és tükrözik egymást. A szerkezetépítő műveletek a lexikonból szelektált egységekhez nem adnak hozzá új információt vagy jegyet, hanem a lexikai egységek adott grammatikai-kategoriális jegyeinek az ellenőrzését, egyeztetését végzik. Ehhez szükséges a kritikus jegyek lokális szerkezeti relációkban való ellenőrzése, egyeztetése, a lexikai egységek szintaktikailag helyes sorrendbe állítása.

5.1. Hagiwara (1995) a nyelvtani reprezentáció és a mentális feldolgozó kapacitás között a következő összefüggést tételezi fel. Azok a szerkezetek, amelyeket a szintaktikai fastruktúrában alacsonyabb szintű csomópontok dominálnak, olyan felépítő műveletet kívánnak meg, amely rövidebb idő alatt elvégezhető. A lexikális egységeket összekombináló, szerkezetépítő műveletnek (Merge, l. Chomsky 1995) tehát kevesebb lépést kell elvégeznie, mert alacsonyabb szinten levő csomópontot kell megépítenie. Ez az agrammatikus betegek számára gazdaságosabb és könnyebb.

A mondat szerkezet lexikai és funkcionális fejeket tartalmaz. A funkcionális fejek, mint például a TENSE, az AGR_S, AGR_O absztrakt morfológiai jegyeket dominálnak. A szerkezetépítő műveleteket, a mozgásokat az vezérli, hogy a jegyek (köztük a morfológiai jegyek) megkívánják az ellenőrzést. Minden jegyellenőrzés valamely szerkezeti projekció Spec-Head viszonylatában történik. A mondatok a funkcionális projekciók sokszoros rétegzéseivel építődnek fel. A funkcionális fejek hozzáadása vagy kombinációval (Merge) vagy a kombinációnak a csatolásával történik, amely kombinál **két fejet**, mint például a TENSE és az AGR_S fej, és egy TENSE-AGR_S komplexumot formál. A Spec pozíció helyettesítéssel megépített, például a szerkezetépítő művelet összekombinálja a (Spec-beli) tárgyat és az AGR_O'-t, ami projektál egy új kategóriát: az AGR_OP-t.

Ezekhez és a hasonló műveletekhez, Hagiwara érvelése szerint produkálási vagy feldolgozási költséget rendelhetünk. A költség terminussal az „economy” elvre utal Hagiwara, abban az értelemben, hogy egy adott nyelvben a szerkezetépítő műveletek lehetséges tárházából azt a változatot választjuk, amely az adott nyelv típusa, inflexiók rendszere stb. alapján a minimális ráfordítást igényli, megtoldva azzal, hogy agrammatikus afáziában ehhez a mentális memóriatárolók (procedurális, deklaratív és munkamemória funkciók) korlátozottságát is figyelembe kell venni. Ez azt jelenti, hogy a sérült szerkezetépítő műveletek memória tároló igénye radikálisan megnőhet a normál esethez képest. Az agrammatikus afázias személyek olyan komplexitású mondatreprezentációk megépítésére törekednek, melyek még összehangolhatók a memóriatároló

kapacitással, ezek lesznek a számukra gazdaságos szerkezetek. Ezeket a feltételezéseket számos nyelven végzett empirikus kutatással motiválták.

5.2. Hagiwara (1995) japán afáziásokkal végzett teszteléseinek eredménye az volt, hogy az agrammatikus afáziások hibás mondat szerkezetei mögött olyan sérült szintaxis áll, melyben a szintaktikai fastruktúrán belül a funkcionális kategóriák károsodtak. A funkcionális kategóriák a szintaktikai szerkezet azon csomópontjai, amelyek a grammatikai morfológiát dominálják. Hagiwara tesztjeiben az agrammatikus afáziások TENSEP-én vagy AGRP-én belül (e csomópontok alatt) tudtak konvergens reprezentációt létrehozni, és nem a CP-én belül. Innen a megértési nehézségek (aszintaktikus értés) és a produkciós korlátozottságok. Az AGR csomópont az igei egyeztetés morfológiáját dominálja, a C csomópont pedig a mondatot bevezető kötőszókat. Minden ilyen csomópont a szintaktikai fastruktúra egy bizonyos szintjén helyezkedik el. A betegek nyelvi korlátozottsága ezért úgy jellemezhető, mint a szintaktikai fastruktúra **egy bizonyos szintjén** fellépő zavar. Azok a grammatikai morféma, amelyek a kritikus szint **alatti** csomópontoktól függenek, a betegnél megtartottak, míg azokat a morféma, melyek a kritikus szintnél **magasabb** csomóponttól függenek, már korlátozottak. Hagiwara kimutatta, hogy a japán agrammatikus betegek kevés hibát vétene a tagadó kifejezésekkel, az idői egyeztetéssel, és a nem alanyesetű főnevekkel. Ezek a NEGP-től, illetve a TENSEP-től, illetve az AGR_{OP} csomópontoktól függenek, melyek a szintaktika fastruktúra viszonylag alacsonyabb szintjein vannak a japánban. Ugyanakkor sok hibát vétettek a mondatbevezető kötőszavakkal, a kérdő kifejezésekkel, a kérdő partikulával és az alanyi DP-hez kapcsolt nominatívuszt jelölő, topikot jelölő, illetve genitívuszt jelölő partikulákkal kapcsolatban. Ezek a CP, az AGR_{SP}, illetve a TOPP csomópontoktól függenek, melyek magasabban vannak a szerkezeti hierarchiában, mint a TENSE csomópont.

5.3. Friedmann és Grodzinsky (1997) olyan héberül beszélő afáziás betegről számol be, aki a mondatismétlési és mondat-befejezési feladatok során az alany-ige egyeztetés morfológiájában szinte egyáltalán nem követ el hibákat, viszont az ige idői egyeztetése, inflexiója során sok hibát követ el (például nem kompatibilis a mondatban használt időhatározó jelentése és az ige idői inflexiója). Friedmann és Grodzinsky magyarázata az, hogy a héber nyelv mondatana esetében a szintaktikai fában az AGR csomópontok alacsonyabb szinten helyezkednek el (ezek a betegük számára elérhetőeknek bizonyultak), viszont az ige idői morfológiáját domináló TENSE csomópont a szintaktikai fastruktúrában magasabb szinten van (és az adott beteg számára nem elérhető). Ennek a betegnek a deficitje tehát a TENSE szinten van. Friedmann–Grodzinsky feltételezi: ha valamely betegnek egy adott csomópont tekintetében károsodása van, akkor a szintaktikai fastruktúrában az ennél magasabb szintek csomópontjai elérhetetlenek lesznek. A fastruktúra megépítésekor ugyanis az egyeztetésekhez szükséges az ige felfelé mozgása bizonyos csomópontokon keresztül, de az ige nem mehet át a „károsodott” csomópontokon.

Ennek a heurisztikusan nagyon értékes elképzelésnek hiányossága az, hogy nem ad számot arról, hogy a baloldali frontális lebeny sérülése következtében fellépő afáziák nyelvi tünetei nagyon sokfélék, változatosak lehetnek, a súlyosabb korlátozottságtól az enyhébb korlátozottságokig terjedő skálát alkotva.

6. Mondatisméltelési tesztek magyar anyanyelvű afáziásokkal

6.1. A tesztek során előben vagy hangszalagról lejátszott mondatok változatlan formában történő megismétlésére kérjük a vizsgálati személyeket. Az adatokból jól látható, hogy a teszt teljesítése megkívánja a célmondat tényleges feldolgozását, a jelentés-reprezentáció tárolását, majd annak olyan szintaktikai szerkezetben és fonológiai formában történő produkálását, mely hasonlít a célmondatéhoz vagy egyezik vele. A vizsgálati személyek mindegyike válaszaiban olyan stratégiát követett, melyben megkísérelte egymásra leképezni a hallott mondatot általa rendelt szemantikai interpretációt, a hallott mondat eredeti szintaktikai szerkezetét, és az eredetivel lehetőleg azonos fonológiai formát.

A következőkben három, különböző vizsgálati személlyel végzett tesztekben mutatunk be példákat.

6.1.2. I. afáziás vizsgálati személy: S., 37 éves férfi, traumás eredetű, baloldali frontális és temporális területű bevérzés.

A vizsgálati személy válaszai korlátozottságot mutatnak mind az esetragok, mind az idői inflexió mind pedig a személy-szám egyeztető inflexiók produkálásában. A beteg 73 válaszából csak 2 esetben produkált olyan mondatot, melyben hibás az esetrag de ugyanakkor hibátlan az idői valamint a személy/szám egyeztetés. A fennmaradó 71-ből 6 hibátlan volt, 65 mondatban pedig mind az esetrag, mind az idői, mind pedig a személy/szám egyeztetés hibás volt.

V: *Megjavítottam az autómát, de újra elromlott.*

Autó... autó ...szokott csinálni, meg szokott csinálni... hogy menni...

V: *Vendégeket vártam, de nem jöttek.*

Nem bírok várni őket, hanem a nőt mond, hogy maradok. Hát mondok, akkor maradok, maradok, mert annyira mondta szépen én. (tillik: *nekem*)

Spontán beszéd (részlet)

V: *Mikor engedik haza?*

Nem szokott tudni... Azér otthon azér csak jobb lesz azér, mer nem nem egymaga leszek, És akkor legalább ottan míg beszél még jobban leszek mint én igaz?... (tillik: *jobban leszek mint ahogy most vagyok én*)

6.1.3. II. afáziás vizsgálati személy: I. N. 57 éves nő, bal frontális-parietális hypodensitas.

A beteg válaszaiban grammatikus esetragokat használ, grammatikus az idői inflexió, viszont hibás a személy/szám egyeztető inflexió az igén.

76 mondata közül 3 tartalmazott hibás esetragot, 73-ban korrekt volt az esetrag, 2 mondata tartalmazott hibás idői inflexiót, 74-ben korrekt volt az időjel. Viszont 39 mondatban volt hibás a személy/szám egyeztetés. Továbbá a beteg, kompenzációs stratégiájának részeként, az alanyt olykor elhagyta, vagy a szintaktikai fában „lejjebb” helyezte, az ige utánra. 18 mondatban hagyta el az alanyt, 7 mondatban pedig a mondat végére helyezte át a célmondat topik-alanyát. (A 76 mondatból tehát 64 mutatott valamiképp személy/szám egyeztetési nehézséget).

hibás egyeztetés

V: *A lámpák késő estig világítottak.*

Késő estig világított... az.. a lámpák.

V: *Én holnap színházba megyek.*

Én... holnap .. színházba megy.

az alany elhagyása

V: *Az autó "elsuhant a ház előtt.*

Elsuhant a ház előtt.

V: *Az igazgató "elküldte vidékre a sofört.*

Sofört, sofört akkor "vidékre küldte.

az alanyt az ige alá

V: *A biciklista semmiről sem tehet.*

Sem semmiről sem evett a biciklista.

6.1.4. A prozódiai korlátozottság és szintaktikai korlátozottság összekapcsolódva, együttesen jelenik meg a II. afáziás vizsgálati személy válaszaiban. Az agrammatikus afáziásoknál gyakran mind a beszédprodukció, mind pedig a beszédértés **egyidejűleg** valamilyen módon károsodik. Egyrészt korlátozott és jellegzetesen monoton intonációt produkálnak, másrészt a prozódiailag jelölt szintaktikai kategóriák feldolgozása hibás lehet. Nagel és Shapiro (1994) egészséges személyek és afáziások rögzített beszédét analizálva azt találták, hogy az afáziások nem produkálnak nyelvtani szempontból normál dallamot a mondatokon belüli hosszabb tartományokban, és nem produkálják a szintaktikai pozíciókhoz társítandó kontrasztív nyomatékokat, és az azt megelőző dallamot és időtartam nyújtást.

A szerkezeti pozíciókhoz társított prozódia közreműködik annak meghatározásában, miképpen kapcsolódnak össze lexikai és szerkezeti kategóriák a mondatstruktúrában. A prozódiai információ valószínűleg nagyon korán, a kezdeti elemzés során felhasználásra kerül annak érdekében, hogy segítsen a mondatfeldolgozás során felmerülő csatolási kérdések eldöntésében, hogy a szerkezet feldolgozása során fellépő bizonytalanságokat megoldja. Nagel és Shapiro szerint az afáziások nem képesek a megfelelő időben felhasználni a prozódiai információt a hallott mondat szerkezet on-line feldolgozásában.

A mi adataink is alátámasztják Nagel és Shapiro eredményeit. A magyar anyanyelvű afáziások a beszédprodukcióban kikerülik az erős nyomatékot hordozó fókusz, a tagadott fókusz és a kvantoros kifejezéseket, és helyettük a szintaktikai fában „lejjebb” helyezték, nem nyomatékos változókat produkálnak. Mivel csak késve képesek vagy egyáltalán nem képesek időben felhasználni a prozódiai információt a szerkezeti viszonylatok meghatározásában, ezért például a fókuszra olykor hibás, töredékes szerkezet feldolgozásokat végeznek. A mondat megértésében pedig fennakadásokat, nehézségeket okozhat a fókusz interpretációja és a kvantoros kifejezés értelmezése. Ezt tapasztaltuk a II.-vel jelölt vizsgálati személy esetében is, ha kifejezetten fókusz nyomatékkal ellátott mondatot kellett megismételnie. Például:

ELHAGYÁS

Tagadó operátor törlése:

V: *A vezetőt nem idegesítette a zaj.*

A vezetőt idegesítette a zaj.

„LEJEBB” HELYEZÉS:

igetagadás képzése:

V: *A moziban "nem Péterrel beszélgettem.*

Péterrel ő... Péterrel "nem beszélgettem.

a kérdőszó helyett hasonló változó lejjebb a szintaktikai fában:

V: *Kit láttál az utcán?*¹

...Hogy az utcán ment valaki, az utcán... az utcán mentél.

V: *Mikor érkezett meg a pécsi gyors?*

Igen, a... hogy a pécsi gyors, az... valamikor megjött.

A fókusznyomatékokat nem produkálja:

V: *Mari hajtotta a biciklit gyorsan és Péter [ ]*².

Tehát... mindenki hajtott gyorsan, Mari is meg Péter is.

6.1.5. III. afáziás vizsgálati személy: Sz. V. 42 éves férfi, bal oldali frontális hypodensitas. Broca-afáziás.

Sz. V. mondatisméltési tesztben nyújtott teljesítménye erős függést mutatott a célmondat tulajdonságaitól. A következő oldalon található táblázatban – az eredetileg random módon tesztelt mondatokat – a célmondat tulajdonságai szerint rendeztük, és bemutatjuk a vizsgált személy teljesítményét a célmondatok egyes csoportjaira. Három csoportot találtunk.

I. oszlop: a neutrális intonációjú célmondatok. A beteg válaszaiban nincsen raghiba, de vannak hibás egyeztető inflexiók az igén: alany-ige, tárgy-ige egyeztetésbeli hibák.

II. oszlop: olyan fókuszos célmondatok, melyekben az alany a topik pozícióban, a tárgy/határozó pedig a fókusz pozícióban van. A beteg válaszaiban hibás ragokat és hibás egyeztető inflexiókat produkál, de mindig sikeresen aktiválja magát az igét.

III. oszlop: olyan fókuszos célmondatok, melyekben a tárgy/határozó a topik pozícióban, az alany pedig a fókusz pozícióban van. A beteg válaszaiban hasonló mennyiségű a hibás ragot és hibás egyeztető inflexiót produkál, mint a II. oszlop mondatainál, viszont most a 12 mondatból 3 mondatban nem képes aktiválni magát az igét.

¹ A cikk névtelen lektora véleményében lehetségesnek mondja, hogy a kérdő mondatokra adott reakciókban a beteg feladattudata elvész, és ténylegesen válaszolni próbál a kérdésre, annak megisméltése helyett. Én valószínűbbnek tartom, hogy a vizsgálati személy tisztában volt vele: a kérdő mondatot is ismételnie kell ugyanúgy mint a többi tesztmondatot. Ezt az első próbatesztekben is tisztáztuk. A beteg reakciói azért sem jelentenek valamilyen „választ” az ismétlés helyett, mert a kérdő mondatok előfeltevés részét ismétlik meg (*ment valaki valamikor megjött*, stb.). Ha tényleg a kérdésre válaszolna, akkor valamilyen konkrét értéket adna az előfeltevésbeli változóknak, például *személynevet*, illetve *valamilyen időpontot* mondana a *valaki*, *valamikor* megisméltése helyett.

² A tesztmondatot a fókuszokra helyezett, erős kontrasztív nyomatékkal produkáltuk.

Ezek szerint a beteg számára az I. oszlop célmondatai a viszonylag könnyűek, a II. oszlop célmondatai nehezebbek, mint az I. oszlopé, és a III. oszlop célmondatai pedig nehezebbek, mint a II. oszlopé.

A beteg tesztválaszaiban a topik/alany és a fókusz/alany az igével való személy/szám egyeztetés szempontjából nem mutat különbséget. Ugyanakkor az ige aktiválása szempontjából sokkal könnyebb konfiguráció a **topik/alany** + **fókusz/tárgy**, mint a **topik/tárgy** + **fókusz/alany**. Az esetragok kiosztása tekintetében nincs nagy különbség a fókusz/bővítmény és a topik/bővítmény között. A fókuszos mondatoktól eltérően, a neutrális célmondatokra adott válaszaiban a beteg nem követett el raghibát, és mindig produkálta az igét.

(A jelek a táblázat alján: AGR = az alannyal való egyeztetés toldaléka az igén; DEF = a tárgy határozottságával való egyeztetés toldaléka az igén).

I	II	III.
<p><i>Te felszedted a szemetet.</i> <i>Te fele le felszedted a szemetet.</i></p> <p>Ő kitisztítja a cipőt. <i>*Ő kti ki tiszti.. tom a cipőt.</i></p> <p>Mi szánjuk a földet. <i>Mi szánt.. juk a föl..det.</i></p> <p>Ti gurítjátok a követ. <i>*Én gurigá..gurít..ják a krövek</i></p> <p>Ők megterítik az asztalt. <i>*Ő megterít a.. az asztalt.</i></p> <p>Én megkapom a szemüveget. <i>Én meg ka..pom a szemüve..get</i></p> <p>Te kimosod a zoknit. <i>*Én én mos..sok a zoknimat.</i></p> <p>Ő kifizeti a számlát. <i>Ő ki..fi..ze..ti az számlát.</i></p> <p>Mi ki dobjuk a virágot. <i>Én ki..do..bom. a szz</i> <i>Mi ki..dob..juk a vi..rá..got</i></p>	<p><i>Te a SZEMETET szedted fel.</i> <i>Én sz.. szemc..tet szedem</i></p> <p>Ő a cipőt tisztítja ki. <i>*Ő cipőt tisztítja ki.</i></p> <p>Mi a FÖLDET szánjuk fel. <i>Mi a földet szánt...juk ki.</i></p> <p>Ti a KÖVET gurítjátok el. <i>*Mi a követ gurít..já..tok ki</i></p> <p>Ők az ASZTALT terítik meg. <i>*Ő a.. asztal terít..t..t..</i></p> <p>Én a SZEMÜVEGET kapom meg. <i>*Én a sze..mű..ve..get rakod ki.</i></p> <p>Te a ZOKNIT mosod ki. <i>Én a zoknit mosom ki.</i></p> <p>Ő a SZÁMLÁT fizeti ki. <i>Ő a szám..lát fi..ze..ti ki</i></p> <p>Mi a VIRÁGOT dobjuk k i. <i>Mi a....</i> <i>*Mi a virág dobjuk ki.</i></p>	<p><i>A szemetet TE szedted fel.</i> <i>*Szemetet szemetek Te</i></p> <p><i>A cipőt Ő tisztítja ki.</i> <i>*Cipőt ő tisztítja.</i></p> <p><i>A földet MI szánjuk fel.</i> <i>*Fő... nem tudom</i></p> <p><i>A követ TI gurítjátok el</i> <i>*Követ ki ti követ ki</i></p> <p><i>Az asztalt ŐK terítik meg.</i> <i>*Asz..talna asztal Ők terít meg.</i></p> <p><i>A szemüveget ÉN kapom meg.</i> <i>*Szemüveg én kapom meg.</i></p> <p><i>A zoknit TE mosod ki.</i> <i>*Zokni Te mosol ki.</i></p> <p><i>A számlát Ő fizeti ki.</i> <i>Számj számláját ő fizeti ki.</i></p> <p><i>A virágot MI dobjuk ki.</i> <i>Virág...</i> <i>*Virágot mi dobjuk ki.</i></p>

<p>Ti várjátok az ünnepeket. Ti vár-játok a ünnepeket</p>	<p>Ti az ÜNNEPEKET várjátok. Ti a ünnepeket.... Mi a ünnepeket *Ünnepek várjá..taok</p>	<p>Az ünnepeket TI várjátok. *Ünnepeket ti várjuk.</p>
<p>Én felszálltam a buszra. Én fel.szál..lok a busz.ra.</p>	<p>Én a BUSZRA szálltam fel. Busz..ra száll fel.</p>	<p>A buszra ÉN szálltam fel. *Buszba fel...szed</p>
<p>Ők kinéznek az ablakon. Ő ki.néz az ablakon.</p>	<p>Ők az ABLAKON néznek ki. *Ő az ablakot nézek ki.</p>	<p>Az ablakon ŐK néznek ki. *Ablakot ő nézik ki.</p>
<p>ÖSSZES HIBA: 6/12 2 AGR + 2 DEF 1 tárgyraghiány 1 időváltás</p>	<p>ÖSSZES HIBA: 10/12 3 AGR + 3 DEF 3 tárgyraghiány 1 időváltás</p>	<p>ÖSSZES HIBA: 17/12 3 AGR + 3 DEF + 3 ígehiány 3 tárgyraghiány 3 hibás esetrag 2 időváltás</p>

7.1. A tesztleinkben nyert adatok értelmezésére a következőket javasoljuk.

- a) A bal frontális lebeny és a szomszédos agyterületek sérülése eredményeként kialakuló agrammatikus afáziák szerkezetépítő és morfológiai korlátozottságokat egyaránt mutatnak.
- b) Elfogadjuk a tükörelvet (Baker 1985). Az elv azt mondja ki, hogy a nyelvekben (különösen a gazdag inflexiós rendszerrel rendelkezőkben) a morfológiai deriváció (a szó szoros értelmében) közvetlenül tükrözi a szintaktikai derivációt. A morfémák és a morfok abban sorrendben csatlakoznak egymáshoz, ahogyan a szintaktikai szerkezetépítő lépések, (kombinációk, csatolások) végbemennek.
- c) A tükörelvet alapvetőnek tekintjük, és feltételezzük, hogy a sérült nyelvtani reprezentációkban – amennyiben a sérülés mértéke nem katasztrofikus – a tükörelv megmarad, és a korlátozottság manifesztálódásában szerepet játszik. Ezért az agrammatikus afáziasok morfológiai korlátozottsága valójában szintaktikai korlátozottságot tükröz.

7.2. A fenti keretben a vizsgálati személyektől a mondatisméltési tesztekben nyert eredményeink értelmezhetők a szintaktikai fa metszésének hipotézise keretében.

A szintaktikai fa metszésének hipotézise a következőket jelenti. Az agrammatikus afáziában:

- a) A szintaktikai reprezentációban vagy a CASE vagy a TENSE vagy az AGR csomópontja a fastruktúrában alulspecifikált lehet.
- b) Egy alulspecifikált csomópont nem terjeszthető ki (nem projektálható) tovább.
- c) Mennél lejjebb van a sérült, alulspecifikált csomópont, annál több a felette levő és már el NEM érhető funkcionális csomópontok száma, így annál súlyosabb a korlátozottság. Vagyis az „enyhe” agrammatizmus csak a magas csomópontokat érinti.

Emlékeztetünk arra, hogy a szerkezetépítő műveleteket a lexikai egységek jegyei orientálják, ezeknek az összeállítását, egyezését ellenőrzik, és csakis interpretálható jegyeket hagynak meg az ép (konvergens) a reprezentációban. A már levezetett szerkezetbe történik a fonológiai alak beillesztése.

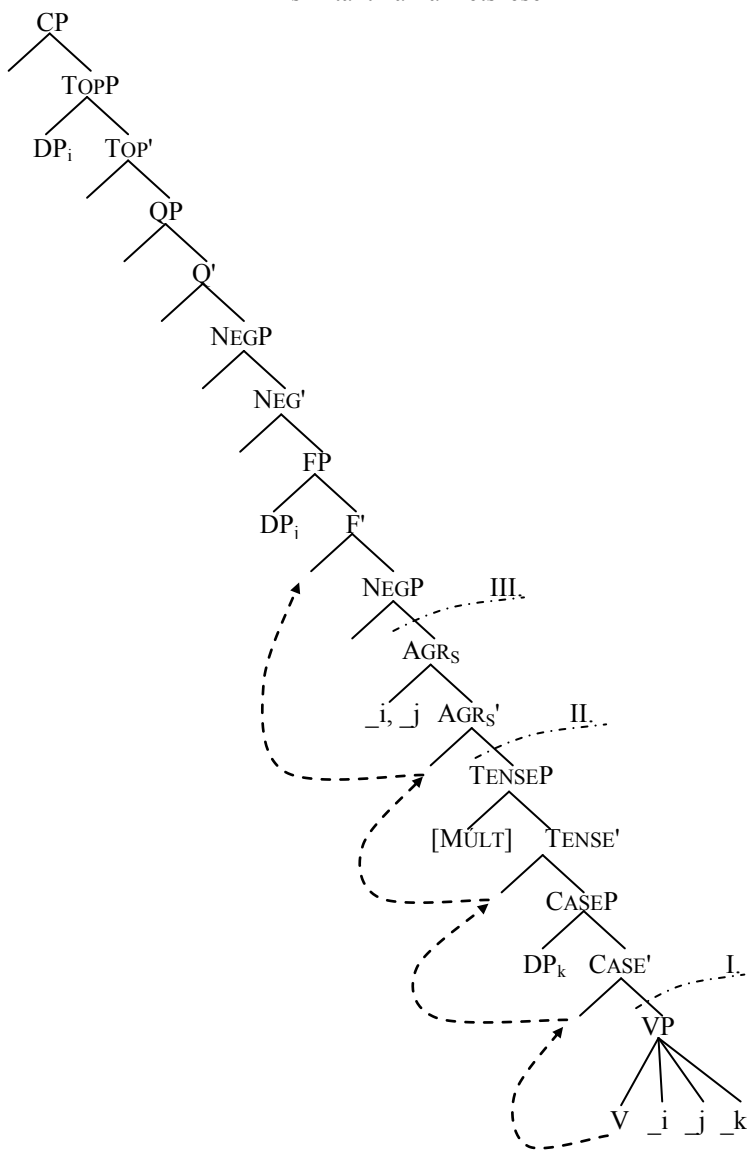
Valamely funkcionális fej alulspecifikáltsága morfoszintaktikai hibákban mutatkozhat meg. Ha például alulspecifikált a TENSE fej, ahova az ige mozog, akkor ez azzal járhat, hogy a komputációs rendszer nem képes a „szándékolt” idő (a TENSE fejben specifikált jegy) és az ige idői inflexiójának az eltérését észlelni. Így inflexió hibák fordulhatnak elő: a komputáció nem észleli a rossz inflexiót vagy a hiányzó inflexiót.

7.3. Három, eltérő súlyosságú agrammatikus afázia következményeit mutatták a teszteredményeink. (A „súlyosság” kifejezéssel nem általában a beteg klinikai állapotára utalunk, hanem az agrammatikusság mértékére a beteg nyelvi produkciójában). Kiindulva a magyar mondat szerkezet leírására, Szabolcsi (1997) által a Minimalista Program keretében javasolt struktúrából, a vizsgálati személyek szintaktikai-morfológiai korlátozottságait következőképpen fejezhetjük ki a szintaktikai fa metszéseivel:³

³ Az ábra csakis a jelen tárgyalás szempontjából releváns csomópontokat tartalmazza. Az AGR_SP és az AGR_OP csomópontoknak a tükörelv által empirikusan csak részben motivált sorrendjének

A szintaktikai fa metszése

problémájára, valamint az idői és a mód funkcionális projekciói sorrendjének a problémájára nem térünk ki. Jelenleg nincsen olyan afáziás adatunk, melyek ezekkel a csomópontokkal kapcsolatosan a szintaktikai fa metszésére utalnának, miszerint a AGR_sP és az AGR_oP csomópontok közül egyik csomópont és a kapcsolódó morfoszintaktikai egyeztetés ép lenne, de a másik csomópont és a hozzá kapcsolódó morfoszintaktikai egyeztetés egyidejűleg súlyosan korlátozott lenne. Nincsen erre utaló adatunk a MOD és FINIT csomópontokra és a kapcsolódó morfoszintaktikai egyeztetésre sem. Ezeket a kérdéseket tehát a további kutatás számára nyitva kell hagynunk.

I. afáziás:

A CASEP alatt, és a VP felett van a fa metszése: az esetragok, az idői inflexió és az egyeztető-inflexiók együttes korlátozódása.

II. afáziás:

Az TENSEP-nél van a fa metszése (felette korlátozott): ekkor grammatikusak az esetragok, grammatikus az idői inflexió, de hibás a személy/szám egyeztető inflexió az igén. Kompenzáció: alany elhagyása vagy lejjebb helyezése a szintaktikai fában az ige utánra.

III. afáziás:

Az AGRP-nél van a fa metszése: ekkor neutrális mondatban grammatikusak az esetragok, grammatikus az idői inflexió és a személy/szám egyeztető-inflexió. Viszont a fókuszos mondatokban esetrag, idői inflexió és személy/szám egyeztetés hibák vannak, nagyjából egyforma mennyiségben a fókuszra és topikra.

A topik/tárgy és fókusz/alany konfiguráció mellett inaktiválási zavar keletkezik.

7.4. Az AGRP-nél metszést tartalmazó hibás reprezentációból adódhatnak a csakis fókuszos mondatokban keletkező nyelvtani hibák. Ezek magyarázatára javasoljuk az újraelemzésre vonatkozó hipotézisünket.

A hipotézist a következő jelenség magyarázatára javasoljuk. Ha feltételezzük, hogy a kritikus morfoszintaktikai egyeztetések, ellenőrzések az AGR_SP-ig bezárólag már megtörténtek, akkor károsodhatnak-e újra az egyeztető végződések, vagy a ragok például a topik vagy a fókusz pozícióban? A lehetőség egyáltalán nem abszurd. Először is erre utal a tesztelt személy válaszmondatai grammatikusságának az erős függése attól, hogy neutrális vagy fókuszos célmondatokra adta-e őket.

Figyelembe kell venni továbbá azt, hogy a fókusz és topik feldolgozása csakis a prozódiai információk hatékony felhasználásával történhet (A magyarban nincsen topikot vagy fókuszt jelölő végződés). Említettük, hogy Nagel és Shapiro adatai szerint az agrammatikus afáziások nem képesek a megfelelő időben felhasználni a prozódiai információt a szerkezeti viszonylatok meghatározásában. Láttuk, hogy a magyar anyanyelvű afáziások számára nehézségeket okozhat a nyomatékos fókusz feldolgozása. Ha a prozódiai információ nem használható fel **időben** a szerkezeti viszonylatok meghatározására, akkor olyan helyzet áll elő, melyben a rendelkezésre álló reprezentáció strukturálisan homályos, nem egyértelmű.

Hahne és Friederici (1999) kiváltott agypotenciál vizsgálatai⁴ azt bizonyították, hogy ilyen esetekben a szerkezet-feldolgozást javító, újraelemző műveletek aktiválódnak. Eközben pedig olyan (újabb) grammatikai hibák keletkezhetnek, melyeket a korábbi reprezentáció nem tartalmazott. A kiváltott agypotenciál vizsgálatok erre

⁴ A kiváltott agypotenciál vizsgálatok során az agy bioelektromos aktivitását mérik. A betegek fejbőrére – ismert meghatározott beállítási pozíciók szerint – elektródákat tesznek, és mérik a különböző nyelvi ingerek által kiváltott változásokat az agy bioelektromos aktivitásában, amely a nyelvi inger megjelenésével bizonyos idői kapcsolatban áll. A világ különböző laboratóriumában lényegében egybehangzó eredményekhez jutottak. Eszerint a mondat-feldolgozási műveleteknek három fázisa határozható el; ezek közül kettő főként szintaktikai természetű.

neurológiai magyarázatot adnak. Az újraelemző műveletek ugyanis nem azokon az agykérgi területeken mennek végbe, ahol az elsődleges feldolgozás.

A mondatfeldolgozással kapcsolatosan négyféle agyi elektromos potenciál adatot találtak, melyek három eltérő idő-ablakkal jellemezhetők. Először a nyelvi inger kezdete után 100–200 ms körül, a bal oldali agyfélteke elülső részére kiterjedő néhány millivolt negatív töltésű elektromos potenciált észleltek, amely a lokális frázis-szerkezeti információk feldolgozásával volt kapcsolatos. Másodszer kétféle, egyaránt 400 ms körüli, ám eltérő eloszlású negatív bioelektromos potenciált mértek: (a) a nyelvi inger kezdete után 400 ms körül, egy **bal oldali elülső** kérgi területű negatív potenciált, amely az igei alkategorizációs információk és az egyeztető morfológia feldolgozásával hozható kapcsolatba, és (b) a lexikai-szemantikai feldolgozás által kiváltott negatív potenciált, mértek, mely az agykéreg baloldali hátulsó területein volt észlelhető széles kiterjedésben.

Ha a szerkezeti viszonylatok nem egyértelműek, például a prozódiai és a szerkezeti információk egymásra leképezése nem volt sikeres, akkor újraelemzés válik szükségessé. Friederici (1995) meggyőző kísérleti és empirikus adatokat szolgáltat arra, hogy az ilyen újraelemzés az előzőktől eltérő agykérgi területekhez kötött és eltérő jellegű: a nyelvi inger kezdete után 600-800 ms között, néhány millivoltos **pozitív töltésű** bioelektromos aktivitást mutatnak a középső és a hátulsó agykérgi területek, viszonylag széles kiterjedésben mindkét agyféltekén.

Az elsődleges feldolgozás és az újraelemző műveletek közti különbségek megteremtik a lehetőséget az újabb nyelvtani hibák keletkezésére: egy korábbi, korrekt morfoszintaktikai és szerkezeti reprezentációt, az öt strukturálisan, kiterjesztteni, egyértelműsíteni kívánó újrafeldolgozás elronthat.

Ez a magyarázat összefér I. N.-nek és Sz. V.-nek a bemutatott teszteredményeivel.

8. Összefoglalás

Az agrammatikus afáziában tapasztalt egyeztetési, morfoszintaktikai hibák értelmezésére, a korlátozottságok enyhébb és súlyosabb fokozatainak leírására a szintaktika fa - metszés hipotézisének egy kiterjesztett változatát javasoltuk. Eszerint:

1. A szintaktikai csomópontok sorrendjének megvan a maga komputációs költsége. Az alacsonyabb csomópontok elérése kevésbé költséges, mint a magasabban levő csomópontoké.
2. A tükörelvet úgy egészíthetjük ki, hogy agrammatikus afáziában a morfológiai korlátozottság szerkezetépítő korlátozottságot tükröz, a szerkezeti pozíciókhoz rendelt prozódia feldolgozásának korlátozottsága pedig morfológiai hibákhoz vezet.
3. A szerkezeti (frazális) kategóriáknak mennél kisebb számú kombinációja megy végbe, annál gazdaságosabb a szerkezet és annál könnyebben elérhető az agrammatikus afáziások számára.
4. Az agrammatikus afáziások képesek produkálni és megérteni a sérült nyelvtan számára gazdaságos szerkezetet. Így mennél alacsonyabban van egy funkcionális fej és a projekciója a mondat szerkezeti hierarchiában, annál könnyebben elérhető az agrammatikus afáziás számára.

5. A szintaktikai fastruktúra azon tartományában, amely a diskurzus konfigurációs jellegű, és a nyelvtani alapú nyomaték és intonáció viszonyoktól függő, az agrammatikus afázia prozódiai korlátozottsága olyan újraelemző műveleteket válthat ki, melyek az alacsonyabb tartományban felépített, korrekt morfoszintaktikai reprezentációkat is elronthatnak.

Irodalom

- Baker, Mark C. 1985: The Mirror Principle and Morphosyntactic Explanation, *Linguistic Inquiry* **16**, 373–415.
- Chomsky, Noam 1995: *The Minimalist Program*, Cambridge, MA, The MIT Press.
- Chomsky, Noam 1999: Linguistics and Brain science, *Working Papers in Linguistics* Vol **8**, University of Maryland 104–17.
- Friederici, Angela D. 1995: The Time Course of Syntactic Activation during Language Processing: A Model Based on Neuropsychological and Neurophysiological Data, *Brain and Language* **50**, 259–81.
- Hahne, Anja – Angela D. Friederici 1999: Electrophysiological Evidence for Two Steps in Syntactic Analysis: Early Automatic and Late Control Process, *Journal of Cognitive Neuroscience* **11:2**, 194–205.
- Friedmann, N. – Yosef Grodzinsky 1997: Tense and Agreement in Agrammatic Production: Pruning the Syntactic Tree, *Brain and Language* **56**, 397–425.
- Hagiwara, Hiroko 1995: The breakdown of functional categories and the economy of derivation, *Brain and Language* **50**, 92–116.
- Kolk, Herman 1995: A Time-Based Approach to Agrammatic Production, *Brain and Language* **50**, 282–303.
- Linebarger, Marcia C. 1995: Agrammatism as Evidence about Grammar, *Brain and Language* **50**, 52–91.
- Nagel, Nicholas - Lewis P. Shapiro 1994: Prosody and the processing of filler-gap sentences, *Journal of Psycholinguistic Research* [Special Issue].
- Pléh Csaba 1998: A magyar morfológia pszicholingvisztikai aspektusai, megjelenés alatt, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000.
- Swinney David A. – Edgar B. Zurif 1995: Syntactic Processing in Aphasia, *Brain and Language* **50**, 225–39.
- Szabolcsi, Anna 1997: Strategies of Scope Taking, in Anna Szabolcsi szerk.: *Ways of Scope Taking*, Dordrecht, Kluwer, 109–55.

A magánhangzó ~ zéró váltakozás a magyarban és a „csak CV”-elmélet*

Polgárdi Krisztina
SZTE Angol Tanszék
pkriszti@freemail.hu

Ebben a cikkben a magyar magánhangzó ~ zéró váltakozás jelenségét fogom megvizsgálni, melyet a *bokor ~ bokrok* példával lehet illusztrálni, ahol az alanyeset második magánhangzója a tárgyesetben a semmivel alternál (tehát nem **bokqrok*). A probléma elemzésére a kormányzás-fonológia „csak CV”-változatát fogom használni (Löwenstamm (1996) alapján). Eszerint az elmélet szerint minden nyelv minden szótagja CV alakú, vagyis egyetlen mássalhangzóból és egyetlen magánhangzóból áll.

Egy ilyen típusú elemzésben azonban a magánhangzó ~ zéró váltakozás jelensége nem ábrázolható a kormányzás-fonológiában szokásos üres magánhangzó fonetikai interpretációjaként. Ennek oka, hogy a stabil szóvégi mássalhangzó-kapcsolatot tartalmazó szavak (pl. *park*) a „csak CV”-elméletben nem különböztethetők meg az alternáló magánhangzót tartalmazó szavaktól (pl. *torqk*), mivel mindkét típus –CØCØ-ra végződik. A cikkben egy magánhangzó-törlésen alapuló megoldást fogok javasolni, mely szerint az alternáló magánhangzók csak abban különböznek az összes többi magánhangzótól, hogy meg vannak jelölve a lexikonban, hogy szorosan kormányozhatók (de mögöttesen nem üresek).

A cikk felépítése a következő: az első szakaszban röviden összefoglalom azokat az érveket, amelyek a magyar csak-CV-s elemzését támogatják. A második szakaszban bemutatom a magánhangzó ~ zéró váltakozás hagyományos kormányzás-fonológiai elemzését és ennek hiányosságait. A harmadik szakaszban ismertetem a törléses megoldást. Ennek támogatására kitérek a török magánhangzó ~ zéró váltakozás tárgyalására is, ahol a felső magánhangzók alternálnak zéróval, azok a magánhangzók, amelyeket hagyományosan is szegmentálisan üresnek tekintenek. Viszont mégis meg kell jelölni őket lexikálisan, mert nem mindegyikük váltakozik zéróval. Végül pedig a magánhangzó ~ zéró váltakozás pontos helyét vizsgálom meg, pontosabban azt a kérdést, hogy a szó első szótagjában miért nem lehetséges alternáció.

1. A magyar mint „csak CV”-nyelv

A magyar „csak CV”-típusú elemzése mellett két fő érv szól (l. Polgárdi megjelenés előtt). Az első érv azon a tényen alapul, hogy a szóbelseji mássalhangzó-kapcsolatok tagjai között nagyon kevés fonotaktikai megszorítás található a magyarban. (Az egyik ilyen megszorítás megtiltja az azonos helyen képzett kapcsolatokat, az alveoláris kapcsolatok és a (részleges) gemináták kivételével, a másik pedig azokat a kapcsolatokat

---

* Köszönettel tartozom Rebrus Péternek, Szigetvári Péternek, Varga Lászlónak és a névtelen bírálóknak a cikk előző verzióját érintő megjegyzéseikért. Készült a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával.

tiltja, amelyekre valamilyen kötelező hasonulási szabály vonatkozna (pl. *nb*, *dj*, *stb*.) Vagyis általában ha egy adott sorrend megengedett a magyarban, akkor annak a tükörképe is az. Ezt az állítást az (1) pont példái illusztrálják. (Az adatok forrása Törkenczy 1994:361.)

(1) Szóbelseji mássalhangzó-kapcsolatok

(a) zárlat-kezdet		(b) elágazó kezdet	
lp	<i>alpári</i>	pl	<i>paplan</i>
lf	<i>csalfa</i>	fl	<i>kifli</i>
rd	<i>erdő</i>	dr	<i>nadrág</i>
jb	<i>lajbi</i>	bj	<i>gereblye</i>
(c) kezdet-kezdet		(c) kezdet-kezdet	
szk	<i>deszka</i>	ks	<i>buksza</i>
nd	<i>bendő</i>	dn	<i>bodnár</i>
nf	<i>fanfár</i>	fn	<i>sufni</i>
nyty	<i>kulipi[nʰ]tyó</i>	tyny	<i>sa[rʰ]nya</i>
rm	<i>lárma</i>	mr	<i>kamra</i>
(c) kezdet-kezdet		(c) kezdet-kezdet	
csk	<i>macska</i>	kcs	<i>bakcsó</i>
kf	<i>bakfis</i>	fk	<i>cafka</i>
gz	<i>lagzi</i>	zg	<i>mézga</i>

Az (1)-beli táblázat két fő oszlopot tartalmaz, ahol a jobb oldali oszlop szóbelseji mássalhangzó-kapcsolatait (C_1C_2), a bal oldaliak (C_2C_1) tükörképei. Az (1a–c)-beli példákat elvileg lehetne rendre a (2a–c)-beli szerkezetekkel elemezni.

(2) (a) zárlat-kezdet			(b) elágazó kezdet			(c) kezdet-kezdet „álkapcsolatok”		
R		K		K		K	R	K
\				\				
V	C_1	C_2		C_1C_2		C_1	V	C_2
e	r	d ő		n	a	d	r	á g
						b	o	d
							n	á r

A fenti példák (2) szerinti kategorizálása azon alapul, hogy az adott mássalhangzó-kapcsolatok a különböző nyelvekben miként viselkednek a hangsúly-szabályok, a fonotaktika és a szegmentális szabályok hatókörének kijelölése szempontjából, vagyis hogy a szóban forgó mássalhangzók ugyanabba a szótagba tartoznak-e vagy sem, és hogy vannak-e közöttük megszorítások (l. például Harris 1994). Az így megállapított (2a) és (2b)-beli szerkezetekre az jellemző, hogy nem akármilyen mássalhangzó-kombinációk jelenhetnek meg bennük. A zárlat-kezdet kapcsolatokban (2a) C_1 -nek szonoránsabbnak kell lennie C_2 -nél, míg az elágazó kezdetekben (2b) C_1 -et csak obstruens, C_2 -t pedig csak likvida vagy félmagánhangzó töltheti ki. A kormányzás-fonológia szerint két mássalhangzó (vagy két bármilyen pozíció) között csak akkor lehetnek megszorítások, ha az adott pozíciók szomszédosak egymással. A (2c)-beli szerkezet viszont különbözik a

(2a) és (2b)-belitől, mert itt nincsenek megkötések a két mássalhangzó között. (2c)-ben tehát C_1 és C_2 nem szomszédos egymással, kapcsolatuk valójában „álkapcsolat”, ahol a mássalhangzókat egy üres magánhangzó választja el egymástól.

A (2) pontbeli elemzés szerint tehát a magyarban háromféle mássalhangzó-kapcsolat lehetséges: a zárlat-kezdlet kapcsolat, az elágazó kezdet és az álkapcsolatok. Viszont már a korai kormányzás-fonológiában is azt vallották, hogy ha egy nyelv mássalhangzó-kapcsolataira nem vonatkoznak fonotaktikai megkötések, akkor az adott nyelv *összes* mássalhangzó-kapcsolatát álkapcsolatként elemezzük (Kaye–Löwenstamm–Vergnaud 1990).

A második érvet egy csak álkapcsolatokat tartalmazó elemzés mellett a hosszú magánhangzók viselkedése szolgáltatja, mivel ezek az *á* és *é* kivételével nem jelenhetnek meg semmilyen mássalhangzó-kapcsolat előtt. (A körülbelül tucatnyi ellenpélda többnyire *ó*-t tartalmaz.) Az *á* és *é* korlátlan megjelenését a (3) pont illusztrálja.

(3) csak *á* és *é* szóbeljei mássalhangzó-kapcsolatok előtt

(a) zárlat-kezdlet	(b) elágazó kezdet
lk <i>nélkül</i>	kl <i>cékla</i>
rf <i>férfi</i>	fr <i>páfrány</i>
rt <i>Márta</i>	tr <i>nátrium</i>
	(c) kezdet-kezdet
ng <i>csángó</i>	gn <i>Ágnes</i>
mzs <i>kámzsa</i>	zsm <i>pézsmá</i>
lt <i>táltos</i>	tl <i>átlag</i>
lm <i>Kálmán</i>	ml <i>sámli</i>

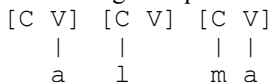
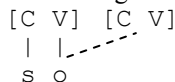
Ezt a megszorítást megpróbálhatnánk zárt szótagi rövidülésként elemezni. Ekkor azonban nem világos, hogy miért alkalmazódik a (3b) és (3c) típusú mássalhangzó-kapcsolatok előtt is (ahol nincs zárt szótag).¹ Ezt az általánosítást csak akkor lehet egységesen kifejezni, ha minden mássalhangzó-kapcsolatot álkapcsolatként elemzünk.

Az előbb tárgyalt jelenségeket tehát csak akkor tudjuk megmagyarázni, ha Löwenstamm (1996)-ot követve a magyart „csak CV”-nyelvként elemezzük. Ebben az elméletben a nyelvek univerzálisan csak CV-egységeket engedélyeznek. Ez azt jelenti, hogy mind a mássalhangzó-kapcsolatok mind a hosszú magánhangzók két CV-egységet alkotnak, de míg az előbbieket egy közbülső üres magot, az utóbbiak egy közbülső üres kezdetet tartalmaznak. Ezt a (4) pont szemlélteti.

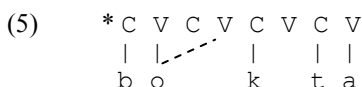
¹ Megjegyzendő, hogy ez a megszorítás csak a monomorfemikus alakokra igaz. Tehát a tövégi hosszú magánhangzók nem rövidülnek meg mássalhangzó-kapcsolattal kezdődő toldalékok előtt, még akkor sem ha a toldalék egyébként szintetikus (azaz fonológiailag egyetlen elemzetlen tartományt alkot a tövvel): pl. *hajó* ~ *hajónként* ~ *hajóstul*. Ez az általánosítás tehát csak a lexikon legalapvetőbb rétegeiben érvényesül.

(4) „Csak CV” (Löwenstamm 1996)

(a) mássalhangzó-kapcsolat

alma(b) hosszú magánhangzó²*só*

A hosszú magánhangzókra vonatkozó azon általánosítás, hogy ezek nem jelenhetnek meg mássalhangzó-kapcsolatok előtt, pedig abból következik, hogy valójában az üres magok előtt való megjelenésük tiltott. Mivel a hosszú magánhangzók második pozíciója terjedéssel töltődik ki, az előbb említett tilalmat abból a megszorításból vezethetjük le, hogy terjedés csak engedélyezett pozícióba lehetséges, üres magok viszont nem képesek az engedélyezésre (l. Löwenstamm 1996). A terjedés nélküli alak pedig azért nem jól-formált, mert egy üres CV-egységet tartalmaz a tartomány belsejében. A tiltott szituációt az (5)-beli ábra mutatja.³

Annak elemzésére, hogy az *a* és *é* miért jelenhet meg mégis mássalhangzó-kapcsolatok előtt, lásd Polgárdi (megjelenés előtt)-öt.

A „csak CV”-elmélet egyik fontos következménye, hogy a szótagszerkezet bizonyos összetevői üresen maradnak. Az elmélet azonban nem lenne különösebben érdekes, ha az üres pozíciók bárhol és bármilyen mennyiségben megjelenhetnének. Ez azonban nem így van. A legfontosabb erre vonatkozó megszorítás az, hogy több üres pozíció nem állhat egymás után. Erről ad számot a (6)-ban megadott szoros kormányzás fogalma (l. Kaye 1990), melynek az alább tárgyalandó magánhangzó ~ zéró változásánál lesz fontos szerepe.

(6) (a) **Szoros kormányzás**

Egy magpozíció (*A*) akkor és csak akkor kormányoz szorosan egy másik magpozíciót (*B*), ha

- (i) *A* jobbról balra kormányozza *B*-t (vagyis szomszédos vele)
- (ii) *A* nincs szorosan kormányozva
- (iii) nem választja el őket kormányzási tartomány

² A hosszú magánhangzók két CV-egységgel való ábrázolására független érvet szolgáltatnak a magyarban a *v*-vel bővülő tövek (pl. *tó* ~ *tavak*), ahol a második CV-egységnek hol a magánhangzója, hol a mássalhangzója töltődik ki (l. Rebrus megjelenés előtt). Más nyelvek hosszú magánhangzóira például Löwenstamm (1996) cikkében találhatunk érveket.

³ A *pók* típusú szavak léte ellent mond a fenti elemzésnek, hiszen itt a hosszú magánhangzót követő magánhangzó is üres. Ez a probléma más nyelvekben is felmerül. Löwenstamm (1996) a norvégot elemezve azt javasolja, hogy ebben a nyelvben a tartomány-végi üres magok különböznek a tartomány belsejében találhatóktól, és elég erősek ahhoz, hogy a hosszú magánhangzóbeli terjedést engedélyezzék. Itt ezt a megoldást alkalmazom a magyarra is.

(b) Üres kategória elve

Egy üres magpozíció akkor és csak akkor jelenik meg a felszínen, ha nincs szorosan kormányozva.

A szoros kormányzásból és az üres kategória elvéből következően üres magánhangzó csak akkor megengedett, ha azt teli magánhangzó követi (a tartomány-végi üres magánhangzók kivételével). A tartomány-végi üres magok viszont abban az értelemben nem képeznek kivételt, hogy önmagukban még nem eredményeznek két egymásra következő üres magot.

Ezzel végére értünk az elméleti bevezetőnek, vagyis azon érvek tárgyalásának, hogy a magyart miért érdemes „csak CV”-nyelvként elemezni. Egyik oka ennek az, hogy a szóbelseji mássalhangzó-kapcsolatokra nagyon kevés megszorítás vonatkozik. A másik pedig az, hogy a hosszú magánhangzók semmilyen típusú mássalhangzó-kapcsolat előtt nem jelenhetnek meg. A következő szakaszban rátérek a magánhangzó ~ zéró váltakozás jelenségének tárgyalására.

2. A magánhangzó ~ zéró váltakozás

Ez a jelenség a magyarban egy zárt tőosztályt érint, amely azonban több mint száz főnévi és igei tövet tartalmaz (az *-alom/-elem* és *-adalom/-edelem* képzős alakokon kívül). A jelenség lényege, hogy a tő utolsó magánhangzója magánhangzóval csatlakozó szintetikus toldalékok előtt nem jelenik meg (pl. *bokrok*, *bokrot*, *bokron*, *bokrom*, *bokros* stb.)⁴, míg más toldalékok előtt (pl. *bokorig*, *bokorban*, *bokorként* stb.) és a toldalékolatlan alakban (*bokor*) megjelenik. A (7) pontban további főnévi példák találhatók.⁵

(7)	likvida végű	nazális végű	obstruens végű
o	<i>bagoly</i> ~ <i>baglyok</i>	<i>torony</i> ~ <i>tornyok</i>	<i>kapocs</i> ~ <i>kapsok</i>
ö	<i>ököl</i> ~ <i>öklök</i>	<i>köröm</i> ~ <i>körmök</i>	<i>tücsök</i> ~ <i>tücskők</i>
e	<i>eper</i> ~ <i>eprek</i>	<i>selyem</i> ~ <i>selymek</i>	<i>nyereg</i> ~ <i>nyergek</i>

Felmerül a kérdés, hogy a váltakozást betoldásként vagy hangkiesésként elemezzük. A tőosztály hagyományos neve (hangkivető tövek) az utóbbi megoldást sugallja. A közelmúlt szakirodalma azonban az előbbi megoldást részesíti előnyben (l. Törkenczy 1992; Nádasdy & Siptár 1994 és Rebrus megjelenés előtt). E nézőpont támogatására a következő érvek hozhatók.

⁴ A szintetikus toldalékok a tövel fonológiai egységet alkotnak. Az így toldalékolt alakok fonotaktikailag általában nem különböztethetők meg a monomorfemikus alakoktól (bár lásd az 1. lábjegyzetet). Ezzel szemben, az analitikusan toldalékolt alakok morfológiai összetettsége fonológiai viselkedésükben is megmutatkozik (l. Kaye 1995).

⁵ Tulajdonnevekben a hangkivetés nem megy végbe (pl. *Bokort*), bizonyos tövek pedig ingadoznak (pl. *bajszom*, de *bajuszt*, és *bajszos* ~ *bajuszos*). Ezenkívül, három töben a hangkivetésen túl a mássalhangzók sorrendje is megváltozik (*kehely* ~ *kelyhek*, *pehely* ~ *pelyhek*, *teher* ~ *terhek*). Ezekkel az esetekkel itt nem foglalkozom.

Mint a (7)-beli példákból is látszik, az ingatag tömagánhangzó általában középső nyelvvállású (*o*, *ö* vagy *e*). Azonban nem minden (7)-hez hasonló *tő* mutat váltakozást, mint azt (8)-ban megfigyelhetjük.

(8) stabil középső magánhangzós tövek

motor ~ *motorok*

török ~ *törökök*

elem ~ *elemek*

Egy törléses megoldásnak tehát meg kellene jelölnie a lexikonban a váltakozó töveket. Ezt elkerülendő, marad a betoldásos megoldás. Ez sem probléma-mentes azonban, hiszen az ingadozó magánhangzókat közrefogó mássalhangzó-párok között szép számmal találunk olyanokat, amelyek előfordulnak stabil szóvégi mássalhangzó-kapcsolatban is. Ezt a (9)-beli példák illusztrálják.

(9) stabil szóvégi mássalhangzó-kapcsolatok

film ~ *filmek* (vö. *malom* ~ *malmok*)

palack ~ *palackok* (vö. *pocok* ~ *pockok*)

farm ~ *farmok* (vö. *barom* ~ *barmok*)

A lexikális megjelölést mégis elkerülhetjük, ha az ingadozó magánhangzót – egyszerű betoldás helyett – a kormányzás-fonológiában szokásos mögöttesen üres magánhangzó-ként ábrázoljuk. Erre független érvet szolgáltat az, hogy ily módon kiküszöbölhető a szótagszerkezet egyébként szükséges menetközbeni megváltoztatása is. Lássuk tehát Törkenczy (1992) elemzését.

(10) Törkenczy (1992)

(a) bokØrØ

V ₁	V ₂	V ₃
C	V	C
b	o	k

bokor

(b) bokØrØ+kØ

V ₁	V ₂	V ₃	V ₄
		←	
C	V	C	V
b	o	k	r

bokrok

(10a–b)-ben V₂, V₃ és V₄ mögöttesen üres. A magánhangzó ~ zéró váltakozásnál mindig, mint most is, azt látjuk, hogy az alternáló magánhangzók közül jobbról számítva minden második jelenik meg. A szoros kormányzás (6)-ban bevezetett fogalma szerint egy üres magot be kell tölteni akkor, ha az őt követő szótag is üres magánhangzót tartalmaz (hogy elkerülhessünk két egymásra következő üres magot).

(10a)-ban V₃ tartomány-végi pozícióban van, s ezért nem kell megjelennie. Ekkor viszont nem tudja szorososan kormányozni V₂-t, s ez utóbbi ezért megjelenik a felszínen. Eszerint az elemzés szerint a magyarban az üres magánhangzó középső nyelvvállásúként interpretálódik, a magánhangzó-harmónia szabályait követve *o*-ként, *ö*-ként vagy *e*-ként. (10b)-ben viszont V₄ található a tartomány végén. Ez a magánhangzó tehát nem hallatszik, de ennek következtében nem tudja V₃-at kormányozni, mely most megjelenik a felszínen. Ekkor azonban V₃ már képes V₂ kormányzására, mely utóbbi így most csendben maradhat. Így tudunk tehát számot adni a kitöltött és üres magok egymásra következéséről.

Ez az elemzés azonban több szempontból is problematikus. Egyrészt, az alternáló magánhangzó nem mindig középső, és még ha középső is, nem mindig harmonizál. Ezt (11a–b)-ben láthatjuk.

(11) (a) nem középső ingatag magánhangzó

bajusz ~ bajszo

ajak ~ ajkak

(b) diszharmonikus ingatag magánhangzó

titok ~ titkok (vö. *iker ~ ikrek*)

szírom ~ szírmok

Ezekben az esetekben, ha az alternáló magánhangzó mögöttesen valójában üres, akkor nem világos, honnan tudjuk, hogy a felszínen milyen minőségűnek kell lennie.⁶

A második probléma a (10b)-beli V_3 elemzését érinti. Ezt a magánhangzót ugyanis nem nagyon lehet üresnek tekinteni, mert nem alternál zéróval, illetve nem a V_2 -höz hasonló módon alternál. Vagyis ha teli magánhangzó követi, akkor sem tűnik el: *bokrok ~ bokrokat* (*bokorkat). Erre a problémára Rebrus–Polgárdi (1997)-ben azt a megoldást javasoltuk, hogy V_3 nem betoldott és nem is a toldalék része (és nem is üres), hanem a tö végén van specifikálva; mégpedig a „rendes” tövek végén egy középső, a nyitótövek végén pedig egy alsó magánhangzó formájában. Ez a magánhangzó aztán szintetikus toldalékok előtt megmarad, tartomány végén viszont nem interpretálódik egy olyan megszorítás következtében, amely itt tiltja a nem-felső rövid magánhangzók megjelenését (pl. *rendes tö: lap<o> ~ lapok*, nyitótő: *had<a> ~ hadak*).⁷

Ezeknél azonban még fontosabb, hogy az elmélet „csak CV”-verziójában V_2 üressége is problematikussá válik. A probléma abból ered, hogy – amint azt már a (7), (8) és (9) pontban láttuk – a magyar háromféle szóvégi mássalhangzó-kapcsolatot különböztet meg. A (12)-beli példahármas összefoglalja a problémát.

(12)	(a) váltakozó V	(b) stabil V	(c) stabil C-kapcsolat
standard KF:	– $C\bar{O}C\bar{O} \#$ <i>török ~ torkok</i>	– $CVC\bar{O} \#$ <i>török ~ törökök</i>	– $CC\bar{O} \#$ <i>park ~ parkok</i>
csak CV:	– $C\bar{O}C\bar{O} \#$	– $CVC\bar{O} \#$	– $C\bar{O}C\bar{O} \#$

A (12a)-típusban a magánhangzó hol megjelenik, hol nem, a (12b)-típusban mindig megjelenik, míg a (12c)-típusban sosem jelenik meg, pedig az utolsó két mássalhangzó minősége mindhárom esetben ugyanaz. A standard kormányzás-fonológiában (KF) ezek a típusok különböző reprezentációval bírnak. A „csak CV”-elméletben viszont

⁶ A (11b)-beli alakokat elvileg lehetne absztrakt veláris *i*-vel (/i/) is elemezni, és ekkor nem lennének diszharmonikusak. Ezt az elemzést azonban pontosan az teszi lehetővé, aminek a támogatására használjuk, vagyis az, hogy az ingatag magánhangzót üresnek elemezzük. Ebben az elemzésben ugyanis tövön belül is működik a harmónia a magyarban (hiszen az ingatag magánhangzók végig jelen vannak a töben). Ez viszont azt jelenti, hogy az összes olyan tövet veláris *i*-vel kell elemeznünk, amelyekben az első szótagbeli *i*-t hátsó magánhangzó követi (pl. *finom, bika, hiú* stb.). Az alább tárgyalandó elemzésben ilyen mértékű absztraktságra nincs szükség.

⁷ Az *anya* típusú szavak végén megjelenő látszólag rövid nem-felső magánhangzó valójában hosszú, ami abból is látszik, hogy a legtöbb toldalék előtt megnyúlik. A nyílt-magánhangzó-nyúlás részletes elemzését lásd Polgárdi (megjelenés előtt)-ben.

(12a) és (12c) nem különböztethető meg egymástól, ha az alternáló magánhangzó mögöttesen üres.⁸ A következő szakaszban egy olyan csak-CV-s elemzést fogok bemutatni, amely ezeket a problémákat is megoldja.

3. A csak-CV-s elemzés

Ahogy a hagyományos kormányzás-fonológiai elemzés valójában egy kevésbé radikális típusú betoldás, úgy az itt javasolandó elemzés egy kevésbé radikális típusú törlés. Vagyis véleményem szerint az alternáló magánhangzók nem üresek fonológiailag, hanem meg vannak jelölve a lexikonban, hogy szorosan kormányozhatók. A megjelölésre azért van szükség, hogy meg tudjuk különböztetni a (12a)-beli töveket a (12b)-beliektől. A *bokor* szó elemzését (13a–b) tartalmazza.

(13) (a)	(b)
	$V_2 \leftarrow V_3$
C V C <u>V</u> ₂ C V ₃	C V C <u>V</u> C V C V
b o k o r <o>	b o k <o> r o k
<i>bokor</i>	<i>bokrok</i>

(13a) tövégi magánhangzója, V_3 , azért nem interpretálódik, mert nem követi szintetikus toldalék (vö. *lap*<*o*>). Ekkor azonban már nem tudja szorosan kormányozni V_2 -t, habár ez utóbbi elvileg kormányozható.⁹ (13b)-ben viszont a tövégi *o*-t követi egy szintetikus toldalék, ezért V_3 megjelenik a felszínen. Ennek következtében ez a magánhangzó szorosan tudja kormányozni az erre megjelölt V_2 -t, ami így nem interpretálódik. (13b)-ben látható, hogy nem történik valódi törlés, a magánhangzós pozíció megmarad, csak szegmentális tartalma nem jelenik meg a felszínen.

Az hogy az ingatag magánhangzót lexikálisan meg kell jelölni nem elegáns megoldás, de különféle előnyei vannak. Egyrészt a magyarban ez a jelenség egy zárt töösz-tályt érint, a megjelölés tehát technikailag megoldható. Másrészt ezzel megoldjuk a (11)-ben bemutatott problémát is. A továbbiakban pedig rátérek egy másik nyelv hasonló jelenségének vizsgálatára, ahol a lexikális jelölés elkerülhetetlen, még egy üres magánhangzós elemzés számára is.

Ez a nyelv pedig a török, amelyben a magánhangzó ~ zéró váltakozás lényegében ugyanúgy működik mint a magyarban, azzal a különbséggel, hogy itt a felső nyelvválású magánhangzó (/ɨ/, helyesírásban *ı*) és ennek harmonikus változatai váltakoznak zéróval.

⁸ Rebrus (megjelenés előtt) csak-CV-s elemzése elkerüli ezt a problémát (a *szörny* típusú példák két utolsó mássalhangzója között feltételezett kormányzási viszony), de a (11)-ben illusztrált problémát, valamint az alább tárgyalandó problémákat ezzel nem oldja meg.

⁹ Mint a 3. lábjegyzetben említettem, a tartomány-végi üres magok a magyarban elég erősek ahhoz, hogy engedélyezzék az őket megelőző hosszú magánhangzóban a terjedést. Mivel a szóvégi mássalhangzó-kapcsolatok is megengedettek a magyarban, úgy tűnik, a tartomány-végi üres az ezekben található üres mag interpretálatlanul maradását is engedélyezi (habár az adott mássalhangzók között fellépő megszorításokra egyelőre nem ad magyarázatot). A (13) példa azonban azt mutatja, hogy a tartomány-végi üres magok engedélyezési képessége nem teljesen egyezik meg a teli magokéval, mivel az előbbieket törlést nem tudnak kiváltani, míg az utóbbiak igen. Ez a probléma még további kutatást igényel.

(Az adatok forrása Lees 1961, Lewis 1967 és Kardestuncer 1982.) Az /i/ viszont az a magánhangzó, amelyről hagyományosan úgy tartják, hogy nincs egyetlen megkülönböztető jegye (avagy eleme) sem. Ennek ellenére nem (mindig) úgy viselkedik mint egy teljesen üres magánhangzó. (14)-ben a török magánhangzó-rendszer és annak elemzése látható (az elemzést támogató érveket l. Polgárdi 1998-ban), (15)-ben pedig a magánhangzó ~ zéró váltakozásra találhatók példák.

(14) török magánhangzó-rendszer

i	ü	ı	u	I	IU	Ø	U
e	ö	a	o	AI	AIU	A	AU

(15) török magánhangzó ~ zéró váltakozás

ömür ~ ömrü	‘élet NOM ~ ACC’
fikir ~ fikri	‘gondolat NOM ~ ACC’
koyun ~ koynu	‘mell NOM ~ ACC’ (vö. koyun ~ koyunu ‘birka’)
kışım ~ kışmı	‘rész NOM ~ ACC’

A (15)-beli adatok (7)-hez hasonló váltakozást mutatnak. Az egyetlen különbség, hogy itt az ingatag magánhangzók középsők helyett felsők.

Mivel a felső magánhangzók a törökben szegmentálisan üresek és csak a magánhangzó-harmónia során töltődnek be a palatális (I) és a labiális (U) elemmel, azt várnánk, hogy ha kitöltött magánhangzó követi őket, akkor a szoros kormányzás hatására zéróval alternáljanak. Ez azonban nem minden esetben vagy így, amint azt a (16)-beli példák mutatják.

(16) nem alternáló felső magánhangzó

sinif ~ sinifi	‘osztály NOM ~ ACC’
kadın ~ kadını	‘nő NOM ~ ACC’
satır ~ satırı	‘vonal NOM ~ ACC’
hiyar	‘uborka’

A (16)-beli példákban az /i/ interpretálódik, annak ellenére, hogy kitöltött magánhangzó követi.

Ezen kívül, habár az ingatag magánhangzó többnyire harmonizál, ez alól vannak kivételek (17). Ezen magánhangzók minőségét nem tudjuk megjósolni, ha ezek mögött üresek.

(17) diszharmonikus ingatag magánhangzó

vakit ~ vakti	‘idő NOM ~ ACC’
zulüm ~ zulmü	‘elnyomás NOM ~ ACC’

Végül pedig, ezek az állítólagos üres magánhangzók tartomány végén is megjelenhetnek (18a). Ez azonban problematikus, mert a törökben a szóvégi mássalhangzók is megengedettek, melyeket szintén egy őket követő üres magánhangzóval szoktunk elemezni (18c). Ekkor tehát nem világos, hogy hogyan különböztessük meg egymástól a kétféle tartomány-végi ürest.

(18) tartomány-végi ₁

(a) kap₁ ~ kap₁ya ~ kap₁niz ‘ajtó NOM ~ DAT ~ 2PLPOSS’

(b) anne ~ anneya ~ anneniz ‘anya NOM ~ DAT ~ 2PLPOSS’

(c) kap ~ kapa ~ kapiniz ‘köpeny NOM ~ DAT ~ 2PLPOSS’

(18b) egy egyértelműen magánhangzós végű tő és az *i*-végű tő párhuzamos viselkedését mutatja, a mássalhangzós végű tövel szemben.

Úgy tűnik tehát, hogy a törökben két fajta szegmentálisan üres magánhangzó létezik: az egyik típus úgy viselkedik mint bármely más teli magánhangzó, a másik típus pedig zéróval alternál. Más szóval, a felső nyelvállású magánhangzók csak abban különböznek a többi magánhangzótól, hogy egyesek közülük szorosan kormányozhatók. Ezeket viszont meg kell jelölni a lexikonban. A meg nem jelölt magánhangzóknak azonban (habár szegmentálisan üresek) minden esetben interpretálódniuk kell, akár követi őket teli magánhangzó, akár nem.

Egy olyan elemzésben, ahol egy szegmentálisan üres magánhangzót az őt követő teli magánhangzó mindig szorosan kormányoz, a (16)-beli töveket meg kell jelölnünk, hogy a bennük lévő üres magánhangzó nem kormányozható. Ez azt implicálja, hogy a (15)-beli tövek a „rendes” tövek, míg a (16)-beliek valamilyen értelemben kivételesek. Ez azonban ellent mond a tényeknek. A törökben, a magyarhoz hasonlóan, az alternáló tövek zárt osztályt alkotnak (főleg testrésznevek és jövevényszavak), míg a nem alternálók produktívak. Mivel a törökben mindenképpen meg kell jelölni az üres magánhangzók valamelyik csoportját, ez a nyelv erős érveket szolgáltat amellet az elemzés mellett, amelyben az alternáló magánhangzókat jelöljük meg.

A török és a magyar séma közti egyetlen különbség az, hogy a magyarban a közép-ső nyelvállású magánhangzók alternálnak zéróval. A fenti párhuzamok alapján, úgy vélem, jogosan feltételezhető, hogy a magyarban is mögöttesen teli magánhangzók alternálnak zéróval, melyek azonban meg vannak jelölve a lexikonban, hogy ők szorosan kormányozhatók.

Egymástól két független paraméternek tűnik tehát az, hogy egy nyelvben a szegmentálisan üres magánhangzónak van-e fonetikai interpretációja, és hogy a nyelvben vannak-e zéróval alternáló (azaz szorosan kormányozható) magánhangzók. A kettő egybeeshet, mint például a törökben, de ez nem szükségszerű. A magyarban az elem nélküli magánhangzónak nincsen fonetikai megfelelője a magánhangzó-rendszerben, magánhangzó ~ zéró alternáció mégis van. Ezen állításokból következik az is, hogy egy olyan nyelvben, ahol a szegmentálisan üres magánhangzónak nincs fonetikai megfelelője, ezek a magánhangzók csak olyan helyzetben fordulhatnak elő, ahol szorosan vannak kormányozva.¹⁰

A törléses megoldásra további érvet szolgáltatnak azok a nyelvek, amelyekben több mint egy magánhangzó alternál zéróval (l. Scheer 1998). Ilyen például az orosz, ahol az [↔] és az [↵] is ingatag (19).

¹⁰ A tartományvégi üresek problémájának (mind a törökben, mind a magyarban) egy lehetséges megoldására lásd Polgárdi (1998)-at.

(19) orosz magánhangzó ~ zéró váltakozás

d↔n¹ ~ dn¹a ‘nap NOM SG ~ GEN SG’

s↔n ~ sna ‘álom NOM SG ~ GEN SG’

d¹evu♣ka ~ d¹evu♣↔k ‘leány NOM SG ~ GEN PL’

ki♣ka ~ ki♣↔k ‘bél NOM SG ~ GEN PL’

Ha a váltakozó magánhangzó ezekben a szavakban mögöttesen üres, akkor nem tudjuk megmondani, hogy az egyikben miért [↔]-t a másikban pedig miért [↔]-t kapunk a felszínen.

Végül pedig vizsgáljuk meg a magánhangzó ~ zéró váltakozás pontos helyét. Ez képletben a következőképpen foglalható össze: – VCVCV –. Vagyis a váltakozó magánhangzó akkor nem interpretálódik, ha mindkét oldalról egy mássalhangzó és egy magánhangzó határolja, melyek közül az öt megelőző magánhangzónak rövidnek kell lennie. Ha ez a magánhangzó mégis hosszú, akkor (az *ólom* és a *sólyom* példák kivételével) csak *á* vagy *é* lehet (l. Rebrus megjelenés előtt). Az ingatag magánhangzót követő magánhangzó pedig mindig (szintetikus, vagy az igéknél kvázianalitikus) toldalékolásból származik.

Más szóval, a magyarban (és a törökben is) a szó utolsó vagy első szótagjában, hosszú magánhangzó után és mássalhangzó-kapcsolat szomszédságában soha nem történik hangkivetés. Az, hogy az utolsó szótagban és mássalhangzó-kapcsolat előtt miért nincs hangkivetés, könnyen érthető, hiszen ebben az esetben nem lenne ami szorosan kormányozza az adott magánhangzót. Mássalhangzó-kapcsolat után azért nem lehet törlés, mert ekkor a mássalhangzó-kapcsolatbeli üres magánhangzónak nem lenne szoros kormányzója (vagyis két üres magánhangzó állna egymás után).¹¹ A hosszú magánhangzó utáni tiltás sem szorul külön magyarázatra, hiszen ilyenkor a hangkivetés az (5)-beli nem grammatikus szerkezetet hozná létre, ahol a hosszú magánhangzó terjedése nem engedélyezett. Azt pedig már fentebb szintén láttuk, hogy a magyarban az *á* és *é* az egyetlen olyan hosszú magánhangzó, amely megjelenhet két mássalhangzó előtt.¹²

Az első szótagbeli hangkivetés tilalma azonban az előbbiekből még nem következik. És vannak is olyan nyelvek, mint például a (19)-ben illusztrált orosz, ahol ebben a pozícióban is szabad a törlés. Akkor a magyarban és a törökben miért nem? A törökben egyszerűbb a válasz, mert ebben a nyelvben a szóeleji mássalhangzó-kapcsolatok egyáltalán nem megengedettek. Ha ezek mégis előállnak (például kölcsönzés révén), akkor magánhangzó-betoldás következik be. A válasz a magyarban is hasonló, habár itt találunk szóeleji mássalhangzó-kapcsolatokat. Ezek minősége azonban igencsak megszorított. Az sC(C) kapcsolatokon kívül, amelyek (szinte) minden nyelvben

¹¹ Az egyetlen kivétel a *hangzik* alak, amely azonban nazalizált magánhangzó + zárhang kapcsolataként is megjelenhet a felszínen (h[ɟ]:[gzik]).

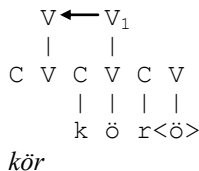
¹² A hangkivető igei tövek között még a következő kivételeket találjuk: *kínoz*, *címez*, *hímez*, *túloz*, *őröl*, *pótol*, *jósol*, *őríz*. Az utolsó példa kivételével azonban ezek mindegyike polimorfemikus, és az 1. lábjegyzetben már láttuk, hogy a hosszú magánhangzókra vonatkozó megszorítás csak a monomorfemikus alakokra áll.

különlegesen viselkednek, gyakorlatilag csak obstruens + likvida vagy félmagánhangzó kapcsolatokkal találunk.¹³

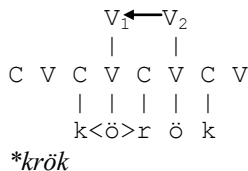
Ha Löwenstamm (1999)-re hagyatkozva feltételezzük azt, hogy a szóhatár (#) valójában egy üres CV szekvenciának felel meg (tehát valódi fonológiai objektum), amelyet (bizonyos nyelvekben) szorosan kell kormányozni, akkor ebből az következik, hogy ezekben a nyelvekben a szó első magánhangzója nem lehet üres. Ezt a (20) ábra illusztrálja.

(20) # = üres CV

(a) kör<ö>

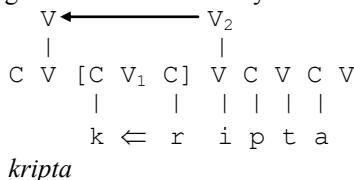
(b) körö+kØ

(20a)-ban V_1 szorosan tudja kormányozni a szóeleji üres CV magánhangzóját. Ha azonban egy ilyen szóban lehetséges volna a hangkivetés, akkor a (20b)-beli nem interpretálódó V_1 már nem tudná szorosan kormányozni a szóeleji üres magánhangzót. Mivel ezt a pozíciót kötelező szorosan kormányozni, a (20b)-beli szerkezet nem jólformált. Vagyis ezekben a nyelvekben a szó első szótagjában nem lehet hangkivetés.

Hogyan lehetséges azonban, hogy az ilyen típusú nyelvekben egyáltalán létezzenek szóeleji mássalhangzó-kapcsolatok? Érdekes tény, hogy ezekben a nyelvekben csak bizonyos fajta mássalhangzó-kapcsolatok megengedettek szó elején, mégpedig éppen a fent említett obstruens + likvida kombinációk. Ezekről a kapcsolatokról viszont már egyéb helyzetekben is kiderült, hogy néha át lehet kormányozni „a fejük fölött”, vagyis a bennük lévő üres magánhangzó ilyenkor láthatatlan a szoros kormányzás számára (l. Scheer 1998, 1999). Scheer elemzésében ezekben a mássalhangzó-kapcsolatokban ún. szegmentum-alatti (infrasegmental) kormányzás jön létre, mely az egyes mássalhangzókat felépítő elemeken alapul. Ennek hatására ezek a mássalhangzó-kapcsolatok zárt tartományt alkotnak, és mintegy elrejtik a köztük álló üres magánhangzót a szoros kormányzás elől. Ez a szituáció (21)-ben látható, ahol a zárt tartományt szögletes zárójelek, a szegmentum-alatti kormányzást pedig a ‘<’-szimbólum jelöli.

(21) szegmentum-alatti kormányzás + szoros kormányzás

¹³ A *pszichológia*, *pneumatikus*, *knédli*, *gnóm* típusú szavak szókezdő kapcsolatait rendhagyónak minősíthetjük, hiszen ezek a köznyelvben vagy a szubstandard beszédben gyakran egyszerűsödnek (l. Törkenczy 1994: 282).

A szegmentum-alatti kormányzás mindig jobbról balra halad, s mivel r (a felépítése alapján) képes k -t kormányozni, a (21)-beli V_1 egy zárt tartomány része lesz, és ezért nem szorul további szoros kormányzásra. V_2 tehát most már szorosan tudja kormányozni a szóeleji üres CV magánhangzóját, és a szerkezet jólformált.¹⁴

A szegmentum-alatti kormányzás azonban az adott mássalhangzó-kapcsolatok lexikális tulajdonsága, ezt a deriváció során bevezetni már nem lehet. Mivel a magánhangzó ~ zéró váltakozásban az ingatag magánhangzót körülvevő mássalhangzók nem vehetnek részt ilyen lexikális kormányzásban (hiszen van közöttük egy kitöltött magánhangzó), a (20a–b)-típusú alternáció nem lehetséges még akkor sem, ha az adott mássalhangzók elvileg képesek lennének szegmentum-alatti kormányzásra.

Ezekben a nyelvekben tehát csak obstruens + likvida típusú mássalhangzó-kapcsolatok jelenhetnek meg szó elején. Ezek is csak akkor, ha már a szótárban is jelen voltak, s a deriváció során már nem jöhetnek létre. Magánhangzó ~ zéró váltakozás pedig az első szótagban nem megengedett. Azokban a nyelvekben viszont, ahol nem kötelező a szóeleji üres CV kormányzása, bármilyen típusú mássalhangzó-kapcsolat állhat szó elején, és az első szótagban is lehetséges magánhangzó ~ zéró alternáció.

Az utolsó megjegyzés az ingatag magánhangzókat közrefogó mássalhangzók minőségét érinti (l. Rebrus megjelenés előtt). Habár ezekre a mássalhangzó-párokra nem vonatkoznak a szóvégi kapcsolatokhoz hasonlóan erős megszorítások, bizonyos korlátozások itt is észrevehetők. Mégpedig a két mássalhangzó nem lehet azonos helyen képzett (a koronális réshangokat leszámítva), és nem alkothat olyan kapcsolatot, amelyet valamilyen hasonulási szabály egyébként (a monomorfemikus alakokban) kizárna. Mivel a kormányzás-fonológiai elemzés mindkét verziója kizárja az ingatag magánhangzót körülvevő mássalhangzók közötti kölcsönhatást, hiszen a két mássalhangzó az elemzés egyik változatában sem szomszédos egymással (az egyikben egy üres magánhangzó, a másikban pedig egy kitöltött magánhangzó választja el őket), a kérdéssel itt részleteiben nem foglalkozom. Érdekes azonban megjegyezni, hogy az igeik esetében az ide vonatkozó megszorítás sokkal gyengébb és csak a gemináták létrejöttét tiltja. Az érdeklődők Rebrus (megjelenés előtt)-ben találhatnak egy lehetséges megoldást.

¹⁴ További kérdés, hogy a szegmentum-alatti kormányzás a szó elejére korlátozódik-e a magyarban, vagy más pozícióban is megjelenhet. Ha csak szó elején jelenhet meg, az olyan értelemben nem meglepő, hogy a szószélek gyakran különböznek a szóközépi helyzettől fonotaktikai szempontból – amit általában a függelék fogalmával szoktak megragadni. Abból azonban, hogy szó elején megjelenhet ilyen típusú kormányzás, még nem következik, hogy szó végén is lehetségesnek kell lennie. Ez attól függ, hogy a tartomány-végi üres magok milyen kormányzás-engedélyezési képességgel rendelkeznek (l. Charette 1990, 1992). Ha ezenkívül jelölt esetben mégis megjelenhet szó belsejében is ez a fajta viszony, akkor ezt felhasználhatnánk a(z) ugyancsak jelölt) morfémán belüli CCC-kapcsolatok egyik típusának kezelésére (pl. *bis|ó
| |*), ahol C_3 kormányozná C_2 -t. A hármas mássalhangzó-kapcsolatok többi típusának elemzése azonban egyelőre további kutatás tárgya.

4. Összefoglalás

Ebben a cikkben amellett érveltem, hogy a magyart érdemes „csak CV”-nyelvként elemezni. Erre két fő érv hozható. Egyrészt, a szóbelseji mássalhangzó-kapcsolatok tagjai között nagyon kevés fonotaktikai megszorítás található, ami arra utal, hogy ezek valójában álkapcsolatok. Másrészt, az *á* és *é* kivételével a hosszú magánhangzók nem jelenhetnek meg mássalhangzó-kapcsolatok előtt, függetlenül a mássalhangzók típusától. Ezt az általánosítást csak akkor lehet egységesen kifejezni, ha az összes mássalhangzó-kapcsolatot álkapcsolatként elemezzük.

Ekkor azonban a magánhangzó ~ zéró váltakozás jelensége nem ábrázolható a kormányzás-fonológiában megszokott módon, vagyis egy mögöttesen üres magánhangzó fonetikai interpretációjaként. Ennek fő oka, hogy egy csak-CV-s elemzésben a stabil szóvégi mássalhangzó-kapcsolatok is tartalmaznak egy üres magánhangzót, s így ezek a szavak többé nem különböztethetők meg az alternáló magánhangzót tartalmazó szavaktól. Tehát a *torok* és a *park* is –CØCØ-ra végződik.

Ehelyett a cikkben egy olyan elemzést javasoltam, ahol az alternáló magánhangzók mögöttesen nem üresek, hanem meg vannak jelölve a lexikonban, hogy szorosan kormányozhatók (és ilyenkor fonetikailag nem interpretálódnak). Ezt az elemzést különösen támogatja a török magánhangzó ~ zéró váltakozás, mivel itt a felső magánhangzók váltakoznak, melyek szegmentálisan hagyományosan üresek. Mivel azonban nem mindig alternálnak zéróval, egyik csoportjukat mindenképpen lexikálisan kell megjelölnünk. Ekkor azonban érdekesebb az alternáló csoportot megjelölni, mivel ők alkotnak zárt osztályt. A török és a magyar alternáció párhuzamossága alapján a magyarban is a törléses megoldás mellett érveltem. Erre a megoldásra további érvet szolgáltatnak azok a nyelvek, mint például az orosz, ahol több mint egy magánhangzó alternál zéróval.

Végül pedig a magánhangzó ~ zéró váltakozás pontos helyét vizsgáltam meg. Az hogy a nem interpretált magánhangzót egyetlen mássalhangzónak és egy kitöltött magánhangzónak kell követnie, abból következik, hogy csak ebben az esetben lesz szorosan kormányozva. Az alternáló magánhangzót nem előzheti meg mássalhangzó-kapcsolat vagy hosszú magánhangzó, mert akkor az ingatag magánhangzó előtti üres mag-pozíciónak nem lenne szoros kormányzója. Az első szótagbeli hangkivetés pedig azért tiltott, mert a magyarban a szóeleji üres CV szekvencia magánhangzóját kötelező szorosan kormányozni, s ezért a szó első magánhangzója nem lehet üres (kivéve ha egy lexikálisan meghatározott zárt tartomány része).

Irodalom

- Charette, Monic 1990: License to govern, *Phonology* 7, 233–53.
 Charette, Monic 1992: Mongolian and Polish meet Government Licensing, *SOAS Working Papers* 2, 275–91.
 Harris, John 1994: *English Sound Structure*, Oxford, Blackwell.
 Kardestuncer, A. 1982: A Three-Boundary System for Turkish, *Linguistic Analysis* 10/2, 95–117.
 Kaye, Jonathan D. 1990: ‘Coda’ Licensing, *Phonology* 7, 301–30.

- Kaye, Jonathan D. 1995: Derivations and Interfaces, in Jacques Durand – Francis Katamba szerk.: *Frontiers in Phonology: Atoms, Structures, Derivations*, London, Longman, 289–332.
- Kaye, Jonathan D. – Jean Löwenstamm – Jean-Roger Vergnaud 1990: Constituent Structure and Government in Phonology, *Phonology* 7, 193–231.
- Lees, Robert B. 1961: The Phonology of Modern Standard Turkish, *Indiana University Publications, Vol 6 of the Uralic and Altaic Series*, Bloomington, Indiana University.
- Lewis, Geoffrey L. 1967: *Turkish Grammar*, Oxford, Clarendon Press.
- Löwenstamm, Jean 1996: CV as the only syllable type, in Jacques Durand – Bernard Laks szerk.: *Current Trends in Phonology: Models and Methods Vol 2*, CNRS, ESRI, Paris X, 419–41.
- Löwenstamm, Jean 1999: The beginning of the word, in John Rennison – Klaus Kühnhammer szerk.: *Phonologica 1996: Syllables!?* The Hague, Holland Academic Graphics, 153–66.
- Nádasdy Ádám – Siptár Péter 1994: A magánhangzók, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 2: Fonológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 42–182.
- Polgárdi, Krisztina 1998: *Vowel Harmony: An Account in Terms of Government and Optimality*, The Hague, Holland Academic Graphics.
- Polgárdi, Krisztina megjelenés előtt: Hungarian as a strict CV language, in Harry van der Hulst – Jeroen van de Weijer szerk.: *HIL Phonology Papers IV*, The Hague, Holland Academic Graphics.
- Rebrus Péter megjelenés előtt: Morfofonológiai jelenségek a magyarban, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Rebrus, Péter – Krisztina Polgárdi 1997: Two default vowels in Hungarian? in Geert Booij – Jeroen van de Weijer szerk.: *Phonology in Progress – Progress in Phonology: HIL Phonology Papers III*, The Hague, Holland Academic Graphics, 257–75.
- Scheer, Tobias 1998: Governing domains are head-final, in Eugeniusz Cyran szerk.: *Structure and Interpretation: Studies in Phonology*, Lublin, Wydawnictwo Folium, 261–85.
- Scheer, Tobias 1999: A Theory of Consonantal Interaction, *Folia Linguistica* 32/3–4, 201–37.
- Törkenczy, Miklós 1992: Vowel-zero alternations in Hungarian: a government approach, in István Kenesei – Csaba Pléh szerk.: *Approaches to Hungarian IV: The Structure of Hungarian*, Szeged, JATEPress, 157–77.
- Törkenczy Miklós 1994: A szótag, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 2: Fonológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 272–392.

A helyelemek egyeztetése a CV-fonológiában^{*}

Rebrus Péter

MTA Nyelvtudományi Intézet
ELTE Elméleti Nyelvészet Szakcsoport
rebrus@nytud.hu

1. Bevezetés

Ennek a dolgozatnak a célja annak vizsgálata, hogy egy fonológiai elméletben az egyeztetés fogalma milyen mértékig értelmezhető. Elméleti keretként a kormányzás-fonológia egy ága, a CV-fonológia szolgál¹. Az egyeztetés mint általános terminus a nyelvészetben azt jelenti, hogy valamely szinten szomszédos elemek valamely jegyüket megosztják. Ennek a fonológiai értelmezéséhez jó terepet adnak az asszimilációs jelenségek. Ebben az írásban a mássalhangzók közötti helyhasonulást és a magánhangzó-harmóniát vizsgáljuk, és megpróbálunk általános típusokat felállítani. Nem célunk a magyar asszimilációs jelenségek részletes számbavétele, elsősorban a szerkezeti és értelmezéshelyi analógiákat keressük.

A 2. részben a CV-fonológiának a prozódiai (szótagszerkezeti) fogalmait vesszük sorra. Az itt leírt elemzések elsősorban Rebrus (megjelenés alatt) morfofonológia dolgozatán alapulnak. 2.1.-ben a mássalhangzó-kapcsolatok típusait és az ezek közötti jelöltségi viszonyokat vesszük sorra. 2.2.-ben ugyanezt tesszük a magánhangzó-kapcsolatokkal, bemutatva, hogy a CV-fonológia alkalmas eszköz a kettő szerkezeti párhuzamainak kifejezésére. A 3. részben a helyhasonulásokat vizsgáljuk mássalhangzók (3.1.) és magánhangzók (3.2.) között.

Az alábbiakban bemutatjuk a cikkben szereplő fonológiai jegyeket, melyek a kormányzás-fonológia és a CV-fonológia művelői által többé-kevésbé elfogadottak.

(1) Elemek

a. **?** (zár-elem) nem folyamatos hangok [–CONTINUANT]:

zárhangok	affrikáták	nazálisok	laterális
<i>p, b, t, d, ty, gy, g, k</i>	<i>c, dz, cs, dzs</i>	<i>m, n, ny, <u>n</u>, η</i>	<i>l</i>

b. **h** (zörej-elem) obstruensek [SONORANT]:

zárhangok	affrikáták	részhangok
		<i>f, (v), sz, z, s, zs(ch/h)</i>

c. **N** nazálisok

---

^{*} Köszönöm Bárkányi Zsuzsának, Siptár Péternek, Trón Viktornak a kéziratral kapcsolatos megjegyzéseiket. Dolgozatom a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Erről l. Löwenstamm (1996).

helyelemek:

d. U	labiális, nem-alsó	<i>p, b, m, f, v, l</i>	<i>u, o, ü, ö</i>
e. I	palatális, nem-hátsó	<i>ty, gy, ny, j cs, dzs, s, zs, r</i>	<i>i, é, e, ü, ő</i>
f. A	nem-felső, szonoráns	<i>l, r</i>	<i>á, a, e, é, o, ő</i>

2. Kormányzási tartományok

2.1. Valódi mássalhangzó-kapcsolatok

A kormányzás-fonológia a mássalhangzó-kapcsolatok két fő típusát különbözteti meg: a valódi és az álkapcsolatokat.² A valódi kapcsolatok univerzálisan jelöletlenebbek: egyes nyelvekben csak valódi kapcsolatok lehetségesek, más nyelvekben intervokálisán álkapcsolatok is lehetségesek, de szó végén tipikusan valódi kapcsolatok állnak. A magyar ez utóbbi nyelvek közé tartozik.

A magyarban (és számos más nyelvben) a szó végén álló két mássalhangzó közül a második nem lehet szonoránsabb mint az első³. A kivételek három csoportba sorolhatók: (i) nem morféman belüli kapcsolatok (pl. a felszólító módú igealakokban a C+j és C+d kapcsolatok), (ii) a morfofonológiai szempontból is kivételes főnévi nyitótövek osztálya, (iii) C + zöngétlen koronális réshang (*sz, s*) kapcsolatok. A fenti kivételektől eltekintve a kapcsolatok jelöltség szerint tipizálhatók: a legjelöletlenebb típusokban a lehető legtöbb lehetséges képzési helyű és zöngésségű mássalhangzó részt vesz szóvégi kapcsolatokban. Ez alapján a jelöltségi hierarchia az alábbi:

- (2) A szóvégén előforduló mássalhangzó-kapcsolatok típusai
- homorgán nazális + nemfolyamatos/réshang
  - nemfolyamatos/réshang gemináta
  - likvida + nemfolyamatos
  - réshang + zárhang
  - affrikáta/zárhang + zárhang

Az első két csoportból (2a,b) csak zöngés réshangok hiányoznak (**nzs, *nv, *mv, *zz, *zsz, *vv*). A (c) típuson belül is hierarchia van: minél szonoránsabb az első hang, annál jelöletlenebb a kapcsolat, így az ellenpéldák többsége /C alakú: zöngés réshanggal (**lz, *l*) vagy labiális/palatális hanggal (**lb, *lty*). A (d) és (e) típusban a második szegmentum szinte mindig alveoláris (kivétel az *szk* és a *ck* kapcsolatokban), és két zöngés obstruens szóvégen ritka (főnévi tövek között csak három ilyen találunk: *gerezd, püinkö[zs]d, smaragd*).

A fenti kivételes (i), (ii), (iii) és nem következetesen viselkedő (d) és (e) osztályokat a további vizsgálatokból itt kizárjuk. A fenti (a), (b) és (c) csoport CV-fonológiai ábrázolása (6-8)-ban látható: a két mássalhangzó közötti kapcsolatot az autoszegmentális vonalakon megadott kormányzási tartományok teremtik meg ([ ]-vel jelölve). Az (a) és (b) csoportba tartozó kapcsolatokban a lexikális ábrázolás az első C szegmentális tartalmát nem adja meg (l. erről Harris 1994). Az ábrázolásokban szereplő alak mellett megadtunk még néhány, az adott típusba tartozó alakot. Az alábbiakban veláris

² Erről l. többek között KLV (1985, 1990) és Harris (1990, 1994).

³ A szonoritási hierarchia: likvida>nazális>rés>affrikáta>zár, ezen belül zöngés>zöngétlen.

(k, g) és alveopalatális (cs, dzs, s, zs) helyű kapcsolatok nem szerepelnek, ezek részletes kormányzás fonológiai elemzését az olvasó Szigetvári (1998)-ban találja.

(6) Alveoláris valódi kapcsolatok (helyelem nincs)

a. gemináta

(homorgán)

C	V	C	V	C	V	]
m	a			h		
				[	?	
				[		

matt

(*kedd, vice*)

b. részleges gemináta

(homorgán nazális)

C	V	C	V	C	V	]
h	a	N		h		
		[	?			
		[				

hant

(*gond, konc*)

c. likvida + C

(nem homorgán)

C	V	C	V	C	V	]
s	a			h		
				[	?	
				[	I	

sajt (*part, folt, fajt, rajz, kard, sarc, zsold, polc*)

(7) Labiális valódi kapcsolatok (helyelem: U)

a. gemináta

(homorgán)

C	V	C	V	C	V	]
c	s	e		h		
				[	?	
				[	U	

csepp

(*jobb, muff*)

b. részleges gemináta

(homorgán nazális)

C	V	C	V	C	V	]
k	o	N		h		
		[	?			
		[	U			

komp

(*gomb*)

c. likvida + C

(nem homorgán)

C	V	C	V	C	V	]
g	o			h		
				[	?	
				[	U	U
					A	

golf

(*szörp, skalp, szörf, szerb*)

(8) Palatális valódi kapcsolatok (helyelem: I)

a. gemináta

(homorgán)

C	V	C	V	C	V	]
p	ö			h		
				[	?	
				[	I	

pötty

b. részleges gemináta

(homorgán nazális)

C	V	C	V	C	V	]
p	o	N		h		
		[	?			
		[	I			

ponty

(*rongy*)

c. likvida + C

(nem homorgán)

C	V	C	V	C	V	]
k	o			h		
				[	?	
				[	I	I
					A	

korty

(*György*)

A fenti ábrázolásokat (9)-ben összegezzük.

(9) Szóvégén lehetséges kapcsolatok ábrázolása

	a. gemináta (bármí+bármí)	b. részl.gemináta (nazális+nemfoly.)	c. likvida + C (appr.+nemfoly./rés)
	C V C V C V]	C V C V C V]	C V C V C V]
	α (h)	α N (h)	α (h)
zár-tengely:	[(?)]	[?]	(?) (?)
hely-tengely:	[(U/I)]	[(U/I)]	[U/I (U/I)]

A kóda•interpretációja:

zár-tengely:	ua.	ua.	adott
hely-tengely:	ua.	ua.	adott
• <u>szótári ábrázolása</u> :	üres	N	r / j / l

A fenti esetekben a kormányzási tartomány első C-pozíciója a második C-pozícióéval megegyezően interpretálódik. Likvidák esetén az első pozíció helyelege minden esetben ki van töltve, így az interpretációs szabály csak az üres pozíciókra vonatkozik.

(10) Kóda-tartomány interpretációja:

Ha kóda-tartományban az első pozíció helyelege lexikálisan nincs megadva, akkor interpretációja a második pozícióéval azonos.

2.2. Szerkezeti párhuzamok

A CV-fonológiai ábrázolás lehetőséget ad arra, hogy kifejezzünk számos, a mássalhangzó- és a magánhangzó-kapcsolatok között fennálló hasonlóságot. Az előbbi esetben a két pozíció között üres V, az utóbbi esetben üres C áll. A párhuzam a típusok között is fennáll: valódi CC-nek a hagyományosan elágazó magnak nevezett típus felel meg, míg az ál-mássalhangzó-kapcsolatoknak a hiátus. Hiszen míg az előbbi esetben a két szegmentum között szigorú fonotaktikai kapcsolat van, addig az utóbbi esetben ilyen nincs. Az előző részben láttuk, hogy a valódi mássalhangzó-kapcsolatokon belül a fonotaktikai kapcsolatnak három típusa van: (a) melyekben minden elem közös, (b) melyekben a helyelemek közösek és (c) melyben a kormányzott pozíciónak más helyelege is lehet (l. (9)). Magánhangzó-kapcsolatoknál az (a) típusnak a hosszú magánhangzó felel meg, ábrázolásukban a kormányzott (második) V-pozíció üres: ezt látjuk (11b)-ben.

(11) kormányzott üres pozíció

	a. gemináta	b. hosszú mgh.
	C V C	V C V
	h	[A]
zár-tengely	[?]	
hely-tengelyek:	[(U)]	[(U)]
	[(I)]	[(I)]
<u>interpretáció</u> :	[t:], [p:], [tʰ:]	[a:], [e:], [o:], [ö:]

A (b) típusnak a közös helyelemű (záródó) diftongus felel meg, ezek egyes magyar nyelvjárásokban a hosszú magánhangzók realizációi. Ebben a típusban csak az **I** és/vagy az **U** elemek vonalán van a kormányzási tartomány megadva: ezek az elemek mindkét V-pozícióban interpretálódnak, míg az **A** elem csak az elsőben (l. (12b)).

(12) helyelem nélküli kormányzott pozíció

	a. részleges gemináta	b. diftongus közös helyelemmel
	C V C	V C V
	N h	A
zár-tengely:	[?]	
hely-tengelyek:	[(U)]	[(U)]
	[(I)]	[(I)]
<u>interpretáció:</u>	[nt], [mp], [n ^v t ^v]	[ei], [ou], [öü]

A harmadik, legjelöltebb típusban a második V-pozíció lexikálisan rendelkezik szegmentális tartalommal, így előfordul, hogy a diftongus két pozíciójának nincs közös helyeje. A jelöltséget mutatja CC esetén az, hogy ezen típusnak több példánya tö végén nem létezik (l. (13a)), VV esetén pedig az, hogy a magyarban ilyen diftongust egyáltalán nem találunk (l. (13b)).

(13) helyelemmel rendelkező kormányzott pozíció

	a. likvida + C	b. diftongus közös helyelem nélkül
	C V C	V C V
	(A) h	A
zár-tengely:	[?]	
hely-tengelyek:	[(U) (U)]	[(U) (U)]
	[(I) (I)]	[(I) (I)]
<u>interpretáció</u>	[lt], [jt], [rt], [ld ^v], [rp]	[au], [ai], [eu], [oi] stb.
de nincs:	[jt ^v], [jd ^v], [jp], [jb], [lt ^v]	(magyarban nincsenek)

Az álkapcsolatoknak megfelelő típus az, amelyben a két V-pozíció nem alkot kormányzási tartományt: ebben az esetben két különböző szótag V-jéről beszélünk. Ezek ábrázolása (14a,b)-ben található.

(14) pozíciók kormányzási tartomány nélkül

a. csak intervokalikus CC	b. hiátus
C V C	V C V
α β	γ δ

Az a tény, hogy az álkapcsolatokban nincs kormányzási tartomány nem jelenti azt, hogy intervokalikusan minden olyan mássalhangzó-kapcsolat megjelenhet, amely nem állhat szóvégen. Valójában az intervokalikus CC-kre több korlátozás is vonatkozik (ezekről l. a Függelékben (24)-et). Itt a korlátozások közül kettőt említünk. Az első a kötelező kontúrelv, mely az azonos helyjegyű álkapcsolatokat tiltja (l. (15)). Azaz tiltja

a labiális+labiális és a palatális+palatális álkapcsolatokat⁴, l. (16a,b). Nem tiltja viszont a hasonló alveoláris kapcsolatokat (*tn, dn, tl, dl, nl*), mert az alveolárisak ábrázolása helyelem nélkül történik.

(15) Kötelező kontúrelv:

a szótári alakban két szomszédos, C-pozícióhoz kötött helyjegy nem lehet azonos.

(16) tiltott kapcsolatok

a. palatálisra

*	C	V	C
	I		I

b. labiálisra

*	C	V	C
	U		U

Figyeljük meg, hogy a homorganikus valódi kapcsolatok a fenti elvet nem sértik, hiszen ezek ábrázolásában csak a második C-pozícióban szerepel helyelem (11a) és (12a).⁵ A (15) elv a szótári ábrázolásra tesz kikötést, így még arra az esetre is vonatkozik, ahol a C-pozíciók közötti lexikálisan üres V a felszínen megjelenhet. Valóban, ezekben az ún. hangkivető tövekben (pl. *szobor* – *szobrok*, *majom* – *majmok*, *köröm* – *körmök*, *fátyol* – *fátylak*, *öböl* – *öblök*) sem lehet a lexikálisan szomszédos két C mindegyike labiális vagy palatális (részletes elemzésüket l. Törkenczy (1994), Rebrus (megjelenés alatt)).

A kötelező kontúrelv a szomszédos magánhangzó-pozíciókra is áll. A hosszú magánhangzók és a közös helyelemű diftongusok ábrázolásában a kormányzott pozíció lexikálisan üres (l. (11b), (12b)). A (14b)-ben bemutatott hiátusra a kontúrelv kizárja a palatális+palatális magánhangzószekvenciákat: valóban, a palatális hiátustöltés az átvett szavakban (is) kizárja az *ii*, *ié*, *éi*, *ei*, *ie* szekvenciákat (l. erről Siptár–Törkenczy (2000)).⁶ Mind álkapcsolat, mind hiátus azonban megjelenhet (analitikus) morfémahatáron. A kontúrelvet sértő CC-k morfémahatáron megmaradnak (pl. *hegynyi*, *dőfve*, *savban*, *ujjnyi*), a hiátusbeli azonos helyű VV-ket viszont a (palatális) hiátustöltés megszünteti (*ekél[j]i*, *ki[j]é* stb.). A különbséget az magyarázza, hogy míg a hiátus a V-pozícióból a C-pozícióba való terjedéssel megszüntethető (amely folyamat mellett független érvek szólnak), addig a CC-kre ilyen eszköz nem áll rendelkezésre. A részletes elemzés meghaladná a cikk keretét.

⁴ Azaz **pm, *bm, *fm, *vm, *pv, *bv, *fv, *fp, *vb, *vv*, illetve **jt^v, *jd^v, *jn^v* (de: *t^vn^v, d^vn^v* létezik, ezekről később szólnunk).

⁵ Külön megfontolást igényelnek a (13c) típusú valódi kapcsolatok közül azok, amelyekben szerepelnek azonos helyelemek (*rty, rgy, lp, lf, lm*). Ezek fonetikailag nem homorganikusak, a probléma az *r* és az *l* reprezentációjának átgondolását teszi szükségessé. Ezzel szemben a (15) elv vonatkozik a *jty, jgy, jny* valódi kapcsolatokra, ezek viszont fonetikailag azonos helyen képzetek.

⁶ A labiális+labiális V-szekvenciák tövön belül ritkán fordulnak elő, ezek problémáját itt nem érintjük.

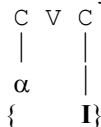
3. Asszimilációk

Az álkapcsolatokra vonatkozó másik korlátozás a kötelező hasonulásokkal kapcsolatos. Hasonulásokat általában morfémahatáron tapasztalunk (dinamikus folyamatok), azonban ezeknek lexikális (statikus) általánosításként is hatásuk van: tövön belül sem találunk olyan kapcsolatot, melyre kötelező hasonulási szabály vonatkozik. Ebben a részben a helyhasonulások két típusát: a palatális és a labiális hasonulást vizsgáljuk meg. Egyéb hasonulásokat – mint a zöngésségi és szibiláns hasonulás, affrikálódás, geminálódás – itt nem vizsgálunk (a C-hasonulásokról részletesen l. Siptár (1995)).

3.1. Helyhasonulás mássalhangzók között

A palatális hasonulás egy típusa az, amely alveoláris+palatális mássalhangzó-szekvenciákban zajlik le: az alveoláris magánhangzó palatálissá válik. Ez a folyamat álkapcsolatokban morfémahatáron át is lezajlik (pl. $\acute{a}[t^y]ny\acute{u}l$, $va[d^y]ny\acute{u}l$, $r\acute{a}[d^y]j\acute{a}r$, $\%sz[i^n^y]j\acute{a}t\acute{e}k$)⁷. Mivel az álkapcsolatok nem tartalmaznak kormányzási tartományt, ezért egy ettől független interpretációs tartományt kell feltételeznünk: a palatális mássalhangzó **I** helyelete kötelezően interpretálódik a vele balról szomszédos alveoláris mássalhangzón (melynek ábrázolása helyelem nélküli), l. (17).

(17) Az **I** elem terjedése

A fenti konstrukciót a tövön belüli palatális+palatális álkapcsolatokra (pl. $sa[t^y]nya$, $naro[d^y]nyik$) is alkalmazhatjuk: ezekben a lexikális ábrázolás nem két palatális, hanem alveoláris+palatális mássalhangzó-szekvenciát tartalmaz. Így a szótári alak nem sérti a (15) kötelező kontúrelvet. Hasonló problémát találunk azokban a mássalhangzókapcsolatokban, melyek főnévi tövekben nyitótövek végén állnak. Rebrus (1999) szerint a nyitótövek végén álló mássalhangzó-kapcsolatok álkapcsolatok. A palatális szonoráns gemináták ilyenek: *jj* és *nny* csak nyitótövek végén állhat (pl. *ujj*, *gally*, *könnny*). Ekkor viszont ezeknek a geminátáknak álgeminátaként való ábrázolása sérti a (15) kontúrelvet. Azonban ezekről az alakokról is feltételezhető, hogy az első C-pozícióban az **I** elem nem része a szótári ábrázolásnak, viszont a (17)-beli folyamat révén interpretálnia kell.

A (17) palatalizáció aktív jellegének következménye, hogy az alkalmazódik alveoláris nazális + palatális C ($n+ty$, $n+gy$, $n+ny$, $n+j$)⁸ szekvenciákon is. A palatalizáció vagy a szóvégi *n*-et (pl. $v\acute{e}[n^y]ty\acute{u}k$, $k\acute{e}[n^y]gy\acute{a}r$), vagy a szóvégi kapcsolatban levő *n*-et (pl. $pi[n^y t^y]nyi$ (= *pintnyi*), $bolo[n^y d^y]ny\acute{a}r$) érinti. Az utóbbi két eset azt mutatja, hogy

⁷ Nem foglalkozunk az igék felszólító módú alakjaiban lezajló, ettől eltérő palatalizációval. Ezenkívül a toldalékolt alakokban lezajló palatalizáció különbözik a szóhatáron tapasztaltnál: az előbbi esetben a C+j szekvenciák végeredménye mindig palatális gemináta. A *j* teljes hasonulásával itt nem foglalkozunk.

⁸ Utóbbi esetén geminálódás lezajlik, a végeredmény palatális gemináta (*nny*).

a (17) konstrukció a szóvégi valódi CC-t alkotó kormányzási tartományon belül is kifejti hatását.

A palatális hasonulással ellentétben, mely bármilyen alveoláris mássalhangzón lezajlik, a labiális hasonulás csak nazálisokra vonatkozik. Ez a korlátozás vonatkozik morféman belüli (pl. *ködmön*, *ritmus*, de: *kampó*, *ember*), és morfémahatáron álló (pl. *vadbarom*, *átporol*, *szétemeg*, de *ké[m]por*, *ka[m]buli*, *nyelvtá[m]ban*) szekvenciákra is. Így a (17) palatális terjedéshez hasonló általános labializációs szabályt nem adhatunk. Az egyik lehetőség az lenne, ha a labiális hasonulási szabályt nazálisokra specifikálnánk. Ekkor két labiális hasonulást kell feltételeznünk: tövön belül a valódi kapcsolatok interpretációs szabálya, a morfémahatáron pedig a labiális hasonulási szabály eredményeképpen kapnánk *m*-et.

Egy másik lehetőség a morfémahatáron lejátszódó labiális hasonulást a valódi kapcsolatokban feltételezett kormányzási tartomány interpretációs szabályának aleseteként fogná fel. Ekkor a morfémahatárral elválasztott *n* + labiális kapcsolatokat a szóvégi valódi kapcsolatokhoz hasonlóan kormányzási tartománynak kell tekintenünk; azaz fel kell tételeznünk, hogy CC-kormányzási tartomány morfémahatáron is létrejöhetnek, sőt az említett szegmentumok esetén ez kötelező⁹. Esetünkben ez azt jelenti, hogy a tövégi *n* lexikális ábrázolása a valódi kapcsolatbelivel azonos módon, lebegő *N* elemmel történik. Ellenkező esetben a nazális elem C-pozíciója nem lenne üres, ami a nazális + C valódi kapcsolat előfeltétele (l. (12a)).¹⁰ Ez utóbbi megoldás előnye, hogy nem kell két külön labiális hasonulási szabályt feltételeznünk, elegendő a kormányzási tartomány interpretációs szabálya.

3.2. Magánhangzó-harmónia

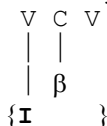
A magánhangzó-harmónia a magyarban a toldalékbeli magánhangzónak a többelihez való illeszkedését jelenti. A mássalhangzó-hasonuláshoz hasonlóan ez is asszimilációs folyamat, azzal a különbséggel, hogy a folyamat iránya fordított (balról jobbra). A folyamat a szomszédos magánhangzókat érinti, függetlenül attól, hogy közöttük hány mássalhangzó áll. Ebből a szempontból különbözik mind a mássalhangzó-hasonulástól, mind a hosszú magánhangzó vagy diftongus kormányzási tartományon belüli interpretációjától (l. (11b), (12b)). A palatális harmónia egy *V*-hez asszociált *I* elem terjedése a tőle jobbra álló *V*-pozícióba; feltétele, hogy a második *V*-pozíció üres vagy a toldalékban van.¹¹ Az *I* elem interpretációs tartománya nem alkot kormányzási tartományt, l. (18).

⁹ Hasonló folyamatot a morfémahatárral elválasztott gemináták esetén is feltételezhetünk, hiszen a degemináció jelensége így egységesen magyarázható, l. Rebrus (megjelenés alatt).

¹⁰ Erre mutató független érv, hogy a morfémahatárral elválasztott *n* + folyamatos msh. szekvenciákban (pl. *vonsz*, *vonlak*, *vonhat*, *tanszék*) a nazális a *V*-pozícióban interpretálódik, melynek eredménye nazalizált magánhangzó.

¹¹ Feltétel még, hogy az *I* elemnek inter- vagy intraszegmentálisan engedélyezve kell lennie. A palatális harmónia összetett jelenségéről l. pl. Nádasdy–Siptár (1994) vagy Dienes (1997).

(18) Az **I** elem terjedése (egyszerűsítve)

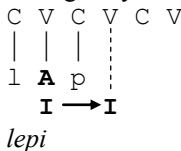

A palatális terjedés fenti szabálya a C-közötti (17) hasonulás analogonja, hiszen nem kormányzási tartományban zajlik le, így még (analitikus) morfémahatáron is keresztül-mehet.

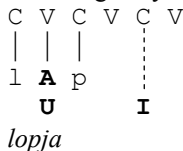
A helyelemek egyeztetésének egy a palatális harmóniával összefüggő példáját mutatják az igei definitumjelölő alternánsai. Ez a toldalék a palatális harmóniának megfelelő kétalakú *-ja/-je* vagy egyalakú *-i* alak helyett *-j(a)/-i* váltakozást mutat. A morfémaváltozatok közötti választás a palatális harmónia szabályait követi: ha a tő utolsó V-pozíciójában nincs a harmónia szempontjából számba jövő **I** elem, akkor a toldalék *-ja*, ha van, akkor a toldalékalternáns az *-i* (pl. *lopja* – *lepi*, *lopják* – *lepi*, *lopjátok* – *lepitek*). Rebrus (megjelenés alatt) szerint az E/3. tárgyas ragozású igealak toldaléka CV-szekvenciából és egy lebegő (V-hez nem asszociált) **I** elemből áll. Ha a tő megfelelő módon tartalmazza az **I** elemet, akkor ez engedélyezi a lebegő elem V-pozícióban való megjelenését, és az eredmény az *-i* alternáns (l. (19a)). Ellenkező esetben a lebegő elem az üres C-pozícióban jelenik meg mint *j*, és az üres V-pozíció *a*-ként interpretálódik (l. (19b)).

(19) A definitumjelölő alternánsai (egyszerűsített reprezentáció)

a. van engedélyezés

b. nincs engedélyezés

A (19a)-beli palatális engedélyezés a következő:

(20) I-engedélyezés:

a többeli **I** engedélyezi a vele jobbról szomszédos lebegő **I** V-pozícióban való megjelenését

A palatális engedélyezés azt fejezi ki, hogy az **I** elem V-pozícióban egyedül instabil, azaz egy tőle balra álló megjelenő **I**-nek kell őt engedélyeznie. Ez az elképzelés átvihető a palatális elemnek a töben való megjelenésére is, ebben az értelemben a (20) engedélyezés a (18) palatális terjedés lexikális analogonja. Másrészt az **I**-engedélyezés a (16b) kontúrelv ellenpárja is: az engedélyezés az **I** elem szomszédos V-pozíciókban való többszöri megjelenését preferálja, a kontúrelv ugyanezt C-pozíciókra tiltja.

Az analógiák sora a labiális harmónia egyértékű jegyekkel való elemzésével folytatható. Polgárdi–Rebrus (1998) szerint a háromalakú toldalékok (pl. *-hoz/-hez/-höz*, *-tok/-tek/-tök*) és a középső kötőhangzók által mutatott ún. labiális harmónia **nem** az **U** elemnek a töből való terjedése, mert a háromalakú toldalékok magánhangzója már

lexikálisan tartalmazza az U-t¹². Ebben az esetben a harmóniát az előző példához hasonlóan a lebegő elem balról való engedélyezésének kényszere váltja ki.

(21) U-engedélyezés:

a lebegő U-nak az I-vel együtt való megjelenését a balról szomszédos U engedélyezi

A (21) feltétel következménye az, hogy a tő után a középső rövid magánhangzók palatális-labiálisaként csak egy szomszédos többi labiálissal együtt jelenhetnek meg (pl. *sűnhöz, tökhöz* vs. *képhez, perhez, híthez*). A kötelező palatális harmónia miatt a (21) szabály minden palatális tő utáni rövid középső magánhangzót¹³ tartalmazó toldalékban alkalmazódik. A labiális engedélyezés bizonyos értelemben a (20) palatális engedélyezés párja. Ellenpárja a (16a) kontúrelv.

Összegzés

A helyhasonulások vizsgálata a magyarban azt mutatja, hogy ezek alapvetően két csoportba sorolhatók: a prozódiaival kapcsolatosak, és az attól függetlenek típusába. A CV-fonológia kertében a prozódiai következménnyel járó viszonyokat a kormányzási tartomány fejezi ki, melynek prototipikus formáiban a reprezentációs elvek folytán inherensen hasonulást feltételezünk. A prozódiaival nem összekapcsolható helyhasonulások elemzésére szolgálnak az interpretációs tartományok, melyek egy fonológiai tartományon automatikusan megvalósuló konstrukciók. A palatális és a labiális helyhasonulás – mint a hasonulások általában – az egyeztetés fonológiai formájának tekinthetők annyiban, amennyiben az egyes szinteken (V-szint, autoszegmentális szint) szomszédos entitások közötti jegy-egyezésre mondanak ki feltételeket. A CV-fonológiai reprezentációban a C-k és a V-k közötti kapcsolatokat leíró strukturális hasonlóság a kormányzási tartományokkal fejezhető ki. A prozódiai jelöltségi viszonyok egységes kifejezésén túl azonban ez a hasonlóság a helyhasonulásokban is tükröződik: a C-k közötti és V-k közötti interpretációs tartományok egymásnak megfeleltethetők: a palatális helyelemre mindkettő, a labiális helyelemre egyik esetben sincs konstrukció. Az interpretációs tartományok tekinthetők úgy mint a kormányzási tartományok „gyenge” formái, ennyiben követik azok irányát: C-k esetén jobbról balra, V-k esetén balról jobbra. A lexikális általánosítások egy speciális fonológiai korlátozáshoz, a kötelező kontúrelvhez vezetnek. Ez az elv a szomszédos C- (ill. V-) pozíciók közötti lexikális jegyzonosságot tiltja. Ennek ellenpárja a V-k közötti palatális és labiális-engedélyezés éppen az ellenkezőjét fejezi ki: a különböző helyelemekkel rendelkező egymásutáni V-k nem preferáltak. Míg a kontúrelvnek a C-k esetén nincs dinamikus hatása, V-k esetén a hiátustöltés és egyéb morfofonológiai folyamatok a kontúrelv sértése ellen hatnak. A labiális és palatális engedélyezés közül az előbbi tövekben, az utóbbi toldalékolt alakokban fejt ki nagyobb hatást.

¹² Az elemzést kissé más megfogalmazásban említi Rebrus (megjelenés alatt).

¹³ A felső labiális magánhangzókban és a hosszú középső magánhangzókban az U elem nem lebegő.

Irodalom

- Dienes, Péter 1997: Hungarian neutral vowels, *The Odd Yearbook*.
- Harris, John 1990: Segmental complexity and phonological government, *Phonology* 7, 255–300.
- Harris, John 1994: *English Sound Structure*, Blackwell, Oxford.
- Kaye, Jonathan D. – Jean Löwenstamm – Jean-Roger Vergnaud (KLV) 1985: The internal structure of phonological elements: a theory of charm and government, *Phonology Yearbook* 2, 305–28.
- Kaye, Jonathan D. – Jean Löwenstamm – Jean-Roger Vergnaud (KLV) 1990: Constituent structure and government in phonology, *Phonology* 7, 193–231.
- Löwenstamm, Jean 1996: CV as the only syllable type, in Jacques Durand – Bernard Laks szerk.: *Current Trends in Phonology: Models and Methods* Vol 2, CNRS, ESRI, Paris X. 419–43.
- Nádasdy Ádám – Siptár Péter 1994: A magánhangzók, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 2: Fonológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 42–182.
- Papp Ferenc 1975: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Papp Ferenc szerk.: 1994: *A magyar nyelv szövégműtató szótára*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Polgárdi, Krisztina – Rebrus, Péter 1998: There Is No Labial Harmony In Hungarian: A Government Phonology Analysis, in Casper de Groot – István Kenesei szerk.: *Approaches to Hungarian* 6, Szeged, JATEPress, 3–20.
- Rebrus Péter megjelenés alatt: Morfofonológiai jelenségek a magyarban, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Siptár Péter 1995: *A magyar mássalhangzók fonológiája*, MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Siptár, Péter – Törkenczy, Miklós 2000: *The Phonology of Hungarian*, Oxford University Press, 288–91.
- Szigetvári, Péter 1998: Voice assimilation in Hungarian: the hitches, *The Even Yearbook* 3, 223–36.
- Törkenczy Miklós 1994: A szótag, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 2: Fonológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 273–92.

Függelék

Az alábbi (23-26) táblázatokban összegezzük a magyar főnévi tövekben szó végén előforduló mássalhangzó-kapcsolatokat, elsősorban Papp (1975, 1994) és Törkenczy (1994) alapján. A nem található kapcsolatokat kötőjellel (–) jelöltük, azokat viszont melyek hiánya valamilyen hasonulási folyamat következménye, kereszttel (X). Azokat a kapcsolatokat, amelyek egy korábban említett típusba tartoznak (23)-ban nyíllal (↑) jeleztük; (25)-ben a nyíl azt jelenti, hogy az adott kapcsolat szó végén is előfordul. A (23) táblázatban azokat a mássalhangzó-kapcsolatokat, amelyekre csak főnévi nyitótő található félkövéren szedtük, azokat, amelyekre csak tulajdonnevet találtunk, zárójelbe tettük.

(23) Lehetséges szóvégi mássalhangzó-kapcsolatok morfémán belül

a. obstruens-végűek (*dz, dzs, j, v és h nélkül*)

	<i>p/b</i>	<i>f</i>	<i>t/d</i>	<i>c</i>	<i>sz/z</i>	<i>cs</i>	<i>s/zs</i>	<i>ty/gy</i>	<i>k/g</i>
i. homorán nazális:	<i>kolomp</i> <i>gomb</i>	<i>trmf</i>	<i>hant</i> <i>rend</i>	<i>konc</i>	<i>sansz</i> <i>penz</i>	<i>kilincs</i>	<i>kliens</i> –	<i>ponty</i> <i>rongy</i>	<i>tank</i> <i>hang</i>
ii. geminátá:	<i>csepp</i> <i>jobb</i>	<i>muff</i>	<i>mat</i> <i>kedd</i>	<i>vice</i>	<i>passz</i> –	<i>meccs</i>	<i>plüss</i> –	<i>pöty</i> <i>meggy</i>	<i>bükk</i> <i>segg</i>
iii. líkvida:	<i>r</i> <i>j</i> <i>l</i>	<i>szörp</i> <i>szerb</i> <i>sejtp</i>	<i>turf</i> <i>döbly</i>	<i>perc</i> Svájc	<i>kommerz</i> <i>borz</i> <i>hajsz</i> <i>vajsz</i> <i>félisz</i>	<i>kores</i> <i>nefelejcs</i>	<i>sors</i> törzs (<i>Majis</i>) <i>pajzs</i> <i>fals</i>	<i>korty</i> <i>tárgy</i> – – <i>völgy</i>	<i>park</i> <i>dramaturg</i> <i>hüvelyk</i> <i>cáig</i> <i>halk</i> <i>rivalg</i>
iv. koronális réshang ¹⁴ :	<i>sz/z</i> <i>s/zs</i>	(NOSZF)	<i>koszt</i> <i>gererd</i> <i>must</i> <i>pünkösöd</i>	– – – –	↑ ↑ X X	– – (<i>borscs</i>)	X X ↑ ↑	– – – –	<i>maszk</i> (<i>rezg</i>) – –
v. zárhang ¹⁵ :	<i>p/b</i> <i>t/d</i> <i>ty/gy</i> <i>k/g</i>	(<i>copf</i>) – – –	<i>recept</i> (<i>Tabd</i>) ↑ – – <i>akt</i>	(<i>ApC</i>) – – – –	<i>snapsz</i> – X X – <i>fax</i>	– – X – (<i>Szakcs</i>)	<i>taps</i> – X X – <i>voks</i>	– – X X ↑ ↑ – – <i>(Batyk)</i> ↑	

¹⁴ nemzárhang+obstruens első pozíciójában ezen kívül: *szafi, tomahaf*[f]k, (*MAFC*), *jacht, barack*, (*Reesk*)

¹⁵ ezek az előbbiekől eltérően nem csökkenő szonoritású kapcsolatok

b. szonoráns-végűek

	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>ny</i>	<i>v</i>	<i>l</i>	<i>j</i>	<i>r</i>
i. gemináta:							
	<i>stramm</i>	<i>finn</i>	<i>könny</i>	–	<i>hall</i>	<i>ujj</i>	<i>orr</i>
ii. likvida:							
<i>v</i>	–	–	–	↑	–	–	–
<i>l</i>	<i>film</i>	<i>(Köln)</i>	–	<i>elv</i>	↑	X	–
<i>j</i>	<i>slejm</i>	<i>kombájn</i>	–	<i>ölyv</i>	<i>fájl</i>	↑	–
<i>r</i>	<i>sárm</i>	<i>konzern</i>	<i>szörny</i>	<i>terv</i>	<i>görl</i>	<i>fürj</i>	↑
iii. nazális ¹⁶ :							
<i>m</i>	↑	–	–	<i>hamv</i>	–	<i>szomj</i>	–
<i>n</i>	X	↑	X	<i>-szenv</i>	<i>(ajánl)</i>	X	–
<i>ny</i>	–	–	↑	<i>könyv</i>	–	X	–

Általánosítások

(24) Lehetséges szóvégi kapcsolatok a magyarban (a *h*-t nem számítva)**term. osztály:****kivétel¹⁷:**

a. bármilyen gemináta (de:

zöngés réshangok: *vv*, *zz*, *zzs*

b. i. homorgán nazális + nemfolyamatos

mp, *mb*, *nt*, *nd*, *nc*, *ncs*, *nl*, *nyty*, *nygy*, *nk*, *ng*

–

ii. + réshang¹⁸*mf*, *nsz*, *nz*, *ns*(zöngés réshang:) *nzs*

c. i. likvida + nemfolyamatos

rp, *rb*, *rm*, *rt*, *rd*, *rc*, *res*, *rn*, *rl*, *nty*, *rgy*, *rny*, *rk*, *rg*,*jm*, *jt*, *jd*, *jc*, *jcs*, *jn*, *jl*, *jk*, *jg*,*lp*, *lm*, *lt*, *ld*, *lc*, *lcs*, *ln*, *lgv*, *lk*, *lg**j* + pal./lab.): *jty*, *jgy*, *jny*, *jp*, *jb**l* + (pal./lab.): *lty*, *lgy*, *lny*, *lb*

ii. likvida + réshang

rf, *rsz*, *rz*, *rs*, *rzs*, *jf*, *jisz*, *jz*, *js*, *jzs*, *lf*, *lsz*, *ls**l* + zöngés réshang: *lz*, *lzs*veláris réshang: *rch*, *jch*, *lch*

d. i. réshang + alveoláris zárhang

ft, *szt*, *zd*, *st*, *zsd*, *cht**v* + bármi

ii. alveoláris obstr. + veláris zárhang

szk, *ck*, *csk*

–

e. zárhang + alveoláris zárhang/réshang

pt, *bd*, *psz*, *ps*, *kt*, *ksz*, *ks*, *gd*palatális+bármi: *tyt*, *gyd*, *tysz*, *gyz*, *tys*, *gyzs*bármi + zöngés réshang: *bz*, *bzs*, *gz*, *gzs*f. zöngés nem érdes msh. + *v* / *j*¹⁹*rv*, *jv*, *lv*, *nv*, *mv*, *nyv*, *dv*, *rj*, *mj*pal./vel.obstruens: *gyv*, *bv*, *gv*, *bj*, *gj*¹⁶ ezek mind emelkedő szonoritások (ezeken kívül még ilyen: *kedv*, *enyh*, *bolyh*)¹⁷ a kötelező hasonulásokat nem számítva¹⁸ a nazális mássalhangzó helyett nazalizált magánhangzó jelenhet meg¹⁹ ezek mind egy kivételes töosztályhoz tartoznak (nyitótövek)

(25) Intervokális mászhangzó-kapcsolatok monomorfemikus alakokban

a. obstruens-végűek

	p/b	f	t/d	c	sz/z	cs	s/zs	ty/gy	k/g
i. ilkvida									
ii. nem homorgán nazális:									
m	↑	↑	(<i>tamam</i>) nyomda	-	szomszéd vámzer	csónacsog	emse kámzsa	-	tömkeleg
ny	-	-	-	-	(<i>kényyszer</i>)	-	(<i>manysi</i>)↑	↑	-
iii. részhang ²⁰ :									
f/v	-	↑	↑ bovden	-	ofszet	-	-	-	caffa afgán
sz/z	asspik azbeszt	aszfalt	↑ ↑ ↑	naszcents	↑ ↑	-	-	kesztyű	↑
s/zs	kaspó kosbor	(<i>násfa</i>)	↑ ↑ ↑	-	-	-	↑ ↑	ostya (<i>uzsgyi</i>)	iskola vizsga
iv. zárhang:									
p/b	↑	-	↑ ↑ ↑	kapca	↑ ↑ ↑	lépcső	↑ ↑ ↑	-	lepke
t/d	-	(<i>hétő</i>)	↑ ↑ ↑	X X X	obzervál	X X X	habzsol	-	patkó
ty/gy	piypang bugyborék	(<i>fiyfiritty</i>)	-	-	X X	X X	-	↑ ↑	pleyka
k/g	-	bakfis	↑ ↑	akció	(<i>fégyzöl</i>) ↑	bakcsó	↑	-	↑
	-		↑	lagzi				-	↑

²⁰ Csak olyan intervokális affrikáta+obstruens található, amely szó végén is megengedett, ezért itt külön nem szerepel.

b. szonoráns-végűek

i. líkviáda²¹

l

r

j

m

n

ny

v

l

r

j

h

málha

marha

kályha

ii. nem homorogán nazális:

amnézia

iii. réshang:

ny

n

m

iv. zárhang/affrikáták:

p/b

Általánosítások

(26) Nem létező intervokalikus kapcsolatok a magyarban

tiltások:kivételek²²:

a. i. az 1. palatális nemfolyamatos

nyp, nyb, nyf, nyt, nyd, nyc, nysz, nycs, nys, nyzs, nyk, nyg, nyl, nyr
tyf, tyt, gyd, tyc, tysz, gyz, tycs, tys, gyzs, gyg, tyl, tyr, gyr, tyh
jny

de: (nyv), nyh

de: typ, gyb, tyk, tyny, (tyv), gyl

de: jv, jr, jh

ii. a 2. palatális nemfolyamatos

lny, mny, fny, zny, sny, pny, bny, cny, csny, gny

de: rny, vny, szny, zsny, tygy,
gyny, kny

mty, mgy, fty, vgy, zgy, zsgy, cty, csty, pty, bgy, kty, g+gy

de: szty, sty

b. i. érdes + érdes (mind. kor.)

szcs, sz+s, z+zs, sc, s+sz, zs+z, scs, c+cs, c+sz, c+s, cs+sz, cs+c, cs+s

de: szc

ii. koronális + r / j

nr, szr, zr, sr, zsr, cr, csr

de: tr, dr

zj, sj, zsj, cj, csj

de: (rj), szj

iii. affrikáta + obstruens

cp, cf, ct, c+cs, c+sz, c+s, cty, csp, csf, cst, cs+sz, cs+c, cs+s, csty
gzs

(de: ck, csk)

c. i. labiális + labiális

fp, vb, pf, fm, vm, fv, vv, pm, bm, pv, bv

(de: mv)

ii. labiális + obstruens/nem foly.

mt, mc, mty, mk

de: md, msz, mz, mzs, mcs, ms

fn, vn, fny, fc, fcs, vsz, fs, vzs

de: vny, (ft), vd, fsz, fk, vg

pty, bgy, bg, bn, pny, bny

de: pk, pn, pc, pcs, bz, bzs

iii. zár + labiális obstruens

de: typ, gyb, kf

d. koronális zár + nemkor. zár

de: tk

²² A szóvégen megengedettek és a kötelezően hasonulókön kívül.